

У К Р А І Н А.

НАУКОВИЙ

І А

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

—
РІК ПЕРШИЙ.

ТОМ IV

—

ОКТЯБРЬ

1907

У ВІДІВІ

1907.

До редакції.

Журнал «Україна», як відомо нашим читачам, видається як продовження журналу «Кіевская Старина», через що має право лічити свій вік 26 роками життя. Поки видавалась «Кіевская Старина», вона ставила своїм *raison d'être* найголовніше те, що вона була на всю Російську Україну єдиним органом, який, в межах спроможності, виявляв собою офіційно вивішений стяг української інтелігенції. Минаючи ті услуги, які цей журнал зробив за 25 год свого існування для розроблення науки українознавства, ми підкреслюємо найголовніше показаний тільки що мотив через те, що вести науковий журнал силами окремих людей, як з матеріального боку, так і з літературного, без допомоги яких-небудь інституцій і товариств, особливо в таких важких обставинах життя, яке випало на долю України, — це діло настільки трудне, що тільки і можно було продержати його 25 год, маючи на увазі його ідейну сторону, а почасти й політичну. Коли в останні часи явилась спромога цей національно-український стяг виставити більш широко і яскраво; коли стало можливим видавати спеціально-українські часописи і засновувати українські товариства, «Кіевская Старина» мала право сказати: «пысь отпускаеши» і передати свої обов'язки українському суспільству, яке получило змогу вести своє національне діло по далеко просторійшому шляху. Год назад «Кіевская Старина» так і зробила: вона, закінчивши 25 год свого видання, заявила, що

надалі виходити вже не буде. Але не зовсім. Год назад ще не були забезпечені на нашій Україні ті дуже поважні сторони життя національного, які звязуються з завданням наукової роботи над своєю рідною країною. Год назад вже видно було, що більш-менш забезпечена літературно-публіцистична робота, бо вже з'явилися на Україні такі журнали, як «Нова Громада», «Літературно-Науковий Вістник» та цілий ряд часописів — тиждневих, щоденних; з'явилися вже і такі інституції, як «Просвіти» (в Києві, Одесі, Чернигові і ін. городах), — але не було ще чисто-наукової української інституції, яка взяла-б на себе завдання працювати на ниві наукових дослідів над всіма сторонами життя в своєму краї. Ось через що ми не рішались зовсім припинити видання «Кіевской Старини», а тільки зробили пробу трошки реформувати її і об'явили на 1907-й рік видання «України», як протяг «Кіевской Старини». Найголовніше ми хотіли додержати в «Україні» традицію «Кіевской Старини» що до наукового змісту її, а разом з тим, бажаючи дати нашим читачам і де-які відомості про біжучі справи в житті України, ми поставили в журналі і другий відділ — публіцистичний, далеко менший, ніж перший. За цей рік виникли нові обставини життя: склалося в Києві «Українське наукове товариство», яке тепер твердо вже стало на ноги і яке, звичайно, прийме на себе ролю оборонця всіх наукових потреб рідного краю. Ось через що ми думаємо, що тепер весь той тягар, який лежав на плечах поодиноких людей, мусить перейти на плечі суспільства; ми віримо, що коли силами і працею невеличкого гуртка окремих одиниць можно було 26 год, в часи лихоліття, провести наукову українську часопись, то далеко краще буде йти це діло, як що воно стоятиме в звязку з роботою цілого наукового товариства, та мабуть і не єдиного поки що, бо — сподіваємось — з'являться незабаром і по других городах нашої України такіж самі українські наукові інституції. Ось через що редакція «України» цим годом закінчить видання свого журналу; доведе його до кінця року і з словами «quod rotui feci», передасть дорогее для всій України діло українським

III

науковим силам, додаючи щире бажання: «*faciant meliora potentes*».

Обов'язком своїм покладаємо оповістити, що на той год ми наміряємось викінчити друкування «Українського словаря», який буде розісланий всім передилатникам на Словарь при «Україні». Два перших тома повинні вийти разом в початку 1908 року, а останні два томи вийдуть до кінця того-ж року. Хто передплачує в цьому році «Україну», одбере всі чотири тома за ціну 5 руб., а хто підпишеться тільки на «Словарь», одбере його за 7 руб.; після вихода в світ усіх 4-х томів, ціна буде побільшена.

Історія української драми.¹⁾

V (далі).

Повний заголовок драми Ф. Прокоповича такий: «Владимірь славно-россійскихъ странъ князь и повелитель отъ невѣрія тмы въ свѣтъ евангельскій приведеній Духомъ Святымъ отъ І. Хр. 988, нынѣ же въ Православной Академіи Могилянскої Кіевскої на позоръ россійскому роду отъ благородныхъ россійскихъ сыновъ, добрѣ здѣ воспитуемыхъ, дѣйствиємъ, еже отъ пїить нарицається трагедокмедія, лѣта Господня MDCCV, іюля 3 дня показаній»²⁾. Написано її — і в цьому *нова* ознака другого періоду драми — славяно-українською мовою, якою і взагалі написані «всі серйозні драми XVIII віку»³⁾. Названо її трагедокмедією, який термін і став предметом уваги декількох учених. Після визначення Прокоповича, «трагікомедія, чи, як назива Плавт «Амфітріона», трагедокмедія є мішаний рід драматичної поезії з трагедії і коме-

¹⁾ Див. № 9.

²⁾ Рус. драм. произв. т. II.

³⁾ Энеида—II. Житецкого—стор. 96.

дії, цеб-то такої, в якій смішне та забавне мішається з поважним та зрушливим, і особи незначні з знаменитими» ¹⁾).

В «трагедокомедії Прокоповича—каже тамже Тихонравов—елемент поважний урівноважується комічним, так само як в старому київському міраклі про Олексія божого чоловіка,—важливе вражіння, утворене на глядачів аскетичними подвигами святого, гамується веселим інтермедієм, що виставля гульню мужиків на панському весіллі». З приводу цієї назви д. Петров висловився, що Ф. Прокопович «запровадив невживаний до нього в київській академії рід драматичних творів—трагедокомедію, в якій перемішувались високі предмети з низькими, а таким чином в драматичних творах дав місце і звичайним появам життя» ²⁾).

Тихонравов заперечує цьому твердженню й каже: «але в старіших з відомих нам київських драм Олексій божий чоловік ми вже знаходимо мішанину «предметів високих з низькими та виображення сцен звичайного життя». Ці сцени заводив у драму до Прокоповича і св. Дмитрій Ростовський». В старіших з тих, що дійшли до нас, підручниках піітики (1637 року), які вживались у київській коллегії, вже мається розділ *de comedia et trahicomediam*» ³⁾).

Таке заперечення Тихонравова не можна одначе визнати слушним. Що мішанина поважного з жартівливим стрівається і до Прокоповича, це безперечно, але даний факт не може слугувати зброєю проти думки д. Петрова. Річ в тому, що згадана мішанина стрівається до Прокоповича в першому періоді нашої драми лише випадково: вона віщує тільки другий прийдешній період, коли та мішанина стане правилом. І заслуга Прокоповича складається не з того, що він перший запровадив упись-

¹⁾ Трагедокомедія—стор. 72.

²⁾ Труды кiev. дух. акад.—1866, ноябрь,—стор. 368; 372.

³⁾ Трагедокомедія—стор. 72.

менство згадану мішанину, а з того, що він перший дав новій літературній формі теоретичну підвалину, зробив з трагікомедії правило і дав зразок для наступних українських драматургів. Утворена відповідно класичній теорії і являючись тією драмою для другого періоду її розвою, трагікомедія Прокоповича мусить виявляти по змісту мішанину свіцького й релігійного елементів, а по формі—наслідування зразкам античним. І дійсно, «Владимир» є драмою, що гостро визначається від пьєс першого періоду своєю новиною. Після визнання Тихонравова, трагікомедія Феофана «Владимірь» далеко відступа од типа тих драм московської славяно-греко-латинської академії, що по рабському відроджували форми та заходи західної шкільної драми»¹⁾.

«В виборі змісту для своєї шкільної драми Прокопович теж декілька відступив од звичая київської і московської академічної сцени. В київській академії, до і по Феофані, зміст шкільних пьєс переважно брали з Святого Письма і з житій святих; в московській, поруч з цим стародавнім змістом середньовічної драми, висунувся зміст панегиричний: шкільний кін Москви спитувався овладати сучасними політичними подіями. Прокопович черпає зміст своєї пьєси з старої руської історії. Обираючи предметом своєї шкільної пьєси—«Повѣсть обь обращеніи ко Христу равноапостольного князя Владиміра», Феофан заставався, відає, вірним звісному кругу сюжетів київської драми; він лиш оживляв церковну тему своєї драми внесенням симпатій місцевих, національних, історичних»²⁾. Але тут же видко і античний вплив.

«З життя великого князя Володимира Феофан обрав для сценічної вистави один лиш епізод—приняття ним християнства.

В цьому випадку він був вірний тому правилу своєї теорії поезії, зарідки якого знайшов у піітиці Арістотеля: «особливо

1) Трагікомедія—стор. 63.

2) *ibid.* стор. 66.

треба знати, що в трагедії не слід виставляти в дії ціле життя якоїсь особи або навіть хоч би й одну подію, але закінчену на протязі багатьох місяців чи літ, але тільки одну подію (unam actionem), та ще таку, що могла б одбутись на протязі двох і багатотрьох днів». Так звана єдність часу уже визначила обсяг дії в трагікомедії Прокоповича і зробила необхідним внесення в шкільну драму довгих оповідань про події, що скоїлись за коном, поза визначеним піітикою реченцем».

«Коли дія трагедії» — каже Феофан, — «залежить од багатьох попередніх, то вони передаються в оповіданні якої-небудь особи» ¹⁾).

«Історичні подробиці, внесені в розбирану пьєсу, досить нечисленні: це залежало, з одного боку, від убогого стану руської історичної науки на початку XVIII віку, а з другого,—від того, що Прокопович, через свою літературну теорію, мало надавав їм значіння в поетичному творі». Це видно з того місця його піітики, де, розвиваючи де-які твердження Арістотелевої піітики, він в своєму підручнику характеризує відзнаку поета від історика» ²⁾).

Розвій дії по актам теж відповідає виголошеній Прокоповичем античній теорії. В своїй драмі він мав на меті намалювати «внутрішню боротьбу Володимира перед прийняттям християнства і його троїсту звиягу над ворожими для нової релігії силами». Між иншим, «Володимир» — «розвива ті ж самі думки, що Феофан розкрив у проповіді на день св. Володимира, повторюючи при тому дослівно вирази церковного навчення» ³⁾).

З того ж навчення видно, що згадані ворожі сили суть: «мір, плоть и діаволь» ⁴⁾. Одним із завдань красномовства Про-

¹⁾ Трагікомедія—стор. 67.

²⁾ *ibid*—стор. 68.

³⁾ *ibid*—стор. 74.

⁴⁾ *ibid*—стор. 72.

копович поставив «виклад подвигів знакомих мужів нашої батьківщини та церкви, щоб дізнались нарешті пустіші, які благоговіють тільки перед своїми байками вороги наші, що не безплідні на лицарство наша батьківщина й наша віра». Феофан показав на те ж завдання і своїй трагікомедії, завважаючи в пролозі до неї, що вистава оповідання про поривання великого князя Володимира до християнства «и мѣсту сему прилично, и свойственно слышателямъ мнится быти: приличенъ образъ естъ дому господина, свойственная память сыномъ отшедшаго далече отца своего: се же и домъ Владиміровъ, се и Владимірова чада, крещеніемъ святымъ отъ него рожденная» ¹⁾.

Як же виконано було це завдання перш за все згідно з теорією Прокоповича про техніку драми? Обертаючись до вивчення цієї техніки, ми бачимо ²⁾ «в трагікомедії Прокоповича двоїстий пролог: так званий пролог комедії, що лежить по-за дією пьеси і склада просту до неї передмову, і протазіс трагедії, що обійма першу дію всієї драми. В протазісі Феофан уміща ту частину фабули, що має в собі істоту виображеної події: схвилюваний звісткою, що Володимир наміряється впровадити в Київі закон Христовий і зважається розпочати боротьбу з дияволом, пекло висила на землю дух Ярополка, щоб він сповістив представника пекельних сил у Київі, волхва Жеривола, про майбутні біди. Жеривол уже встиг прикмітити, що Володимир охолов за останній час до поганських охвір, що його богам нагрожує голодна смерть.

... О студа!

Даде вчера едино козла тако худа.

Тако престарѣлаго, тако безтѣлесна,

Тако изнуреннаго, изсохша, безчестна,

¹⁾ *ibid.*—стор. 67.

²⁾ *ibid.*—стор. 75.

Тонка, лиха, немощна, безкровна, безплотна,
 Еще ножа не пріяхъ, а смерть самохотна
 Постиже его.

По цьому комічному оповіданню, що в одній з наступних київських пітик визнається зразковим, Ярополк для ствердження своєї думки про зухвальство Володимира переказує Жериволу подробиці своєї смерті. Це оповідання закінчено одним із тих порівнянь, які Феофан вважав за важливу оздобу епопеї і трагедії і через те радив викладати в розпростореному вигляді.

В протазі Жеривол лагодиться зайти в змагання з ворожим йому наміром Володимира.

В другій дії трагедокомедії (в епітазисі) почина розгортатися само дійство—*res ipsa fieri incipit*; після виразу Кониського,— епітазис є усилення вміщених в протазисі предметів; у ньому завязка починається, або всилюється до напруження». В розбираній трагедокомедії епітазис дійсно почина розвивати саме дійство, що склада зміст пьєси, себ то боротьбу Володимира з ворожими його християнській діяльності засадами. В свято, присвячене Перунові, головний жрець Жеривол не приготувався до одправи треби: простоволосий, він біжить по пустельному лісі з надзвичайним лементом, скликаючи незліченну силу страхородних духів і розповідає їм свою нужду — повстання Христового закона на його богів. Жрець кличе до помочи своїх богів, закликає саме пекло, і от являються до нього втілені представники тих засад, з якими св. Володимир мусив провадити боротьбу: біс світа, біс плоті (тіла) та біс хули чи противства божого.

«Прилично ли князю (каже біс світу) преклонить свою вию распятому и нищему Христу?» Біс¹ противства божого ганить распятого, як злочинця. Біс тіла сподівається придбати легку звятягу над Володимиром, що й без того весь хворий від його стріл; біс плоти «внѣдриль ему въ сердце триста стрѣль ядомъ напоенныхъ», і Володимир «бѣсится любовію трехъ сотъ женъ». Жеривол підбадьорюється; він почина вірити, що Христос ще не може торжествувати в душі київського князя.

В третьому акті (в катастасісі) виникають препони справі Володимира і починаються заколоти (*perturbationes*): зачеплений промовами грецького філософа, Володимир почуває в собі переміну: щось нове оселилось у його серце; ним опановує якийсь острах; поганські охвіри здаються йому мерзенними; він ще не знає, що думати йому про віщування грецького посла, хоча щось тягне думку Володимира до оповідання філософа. Він впевняє свої думки дітям, просить їх ради; Гліб нахиляє батька вимагати в грецького філософа докладного вияснення християнського закону. Під цей час приходять до князя з своїми жалями на вбожість охвір Жеривол; холодно стрива його Володимир і сміється над його опаскою, що боги помруть з голоду. По бажанню князя, починається змагання межі поганським жерцем та грецьким філософом. Жеривол почина розмову сварою та лайкою, а не темним словом; потім закида філософа рядом питань, на які можна одповідати тільки мовчанкою; глузує з насильним сміхом над небагатьма короткими та погордливими одвітами філософа, так що красномовство його примушує Володимира червоніти. Зважившись угамувати грецького посла ділом, а не словами, Жеривол відходить. Не все в словах жерця здається Володимиру безглуздим; він не розуміє насамперед, як бог може бути небаченим. Філософ у довгих монологах розкриває важливіші догмати православної християнської віри і тим розв'язує непевности, що виникли в душі Володимира. В уста грецькому філософу своєї трагедії Феофан вклада окремі параграфи своєї богословської системи. На увагу Володимира, що численна тварь вимагає і багатьох творців, філософ одповіда:

Ни, княже! Не можетъ бо что началомъ быти,
Аще не есть едино і т. д.

Ці тіради Прокопович сливе дослівно виклада у своїх богословських викладах. Наслідком змагання Жеривола з філософом та бесіди останнього повстає охолодження Володимира до жерця

і відданість християнському послу, якого Володимир обіцяє мати відтепер «во отца».

В четвертій дії, що разом з третьою становить катастазіс, «поет робить приступ до розвязки». Тут запалюється важка внутрішня боротьба в душі Володимира. Зіставшись на самоті, він підляга спокусі темних сил, викликаних Жериволом на поміч: «бѣсы міра, плоти и хулы наваждають на Владимира противные помыслы и глаголы» і він ладен забути солодку проповідь філософа. Феофан Прокопович не вивів цих сил уособленими, по звичаю старої київської та московської шкільної драми, не порівняв їх в вигляді окремих дієвих осіб з Володимиром. Боротьба останнього з бісом світа, плоти й хули виражається в довгому монолозі князя, що займає сливе всю четверту дію. Зоставшись на самоті, щоб обміркувати трудний і рішучий крок, Володимир, насамперед, підляга спокусі світа. Він розуміє, що прийняття ним християнства, перш за все, «породить укоризну его славѣ».

Володимир пильнує притлумити в собі намову гордині. «Кое зло есть хулиму быти отъ рода лукава?»—питає він. Але скоро притлумив у собі Володимир голос гордині, як його оточають спокуси плоти. Віддавшись спокусам плоти, Володимир почина вже ганити закон Христовий. Але Володимир згадує проповідь філософа і не знаходить у ній нічого супротивного розуму. В останній часті монолога «трезвчій разумъ» Володимира торжествує над лукавими подумами, навіяними бісом світа, плоти і хули, і він наважується «явѣ Христа исповѣсти». Четверта дія замикається хором, який, хоч і лежить, по вченню Феофана, по-за дією фабули, але має з ходом теї тісний звязок. Коли рішучість прийняти закон Христовий остаточно угніздилась у серці Володимира, принадні картини минулого представляються його уяві та переслідують князя. «Прелесть» співа свою пісню слідком за князем і пильнує одвернути «своихъ людей» від «жестокаго пути Христова».

Елегичну пісню Прелести написано розміром, відрубним од того, який панує у всіх інших частинах трагедії: вона має

легкішу та підробну форму ліричного вірша. Пята дія пьєси ви-ображає підготовану всім попереднім катастрофу. Володимир заборонив по всім містам приносити охвіри і скрізь наказав тро-щити ідолів; розбиті куміри богів стали дитячою іграшкою... Жерці умирають з голоду. Одні вони стривають упартим опором волю князя. Мечислав, вірний привідця війська Володимира, при-мушує їх власними руками трощити ідолів і зди́ма свого меча на непокірних. Жрець нагрожує Мечиславу одміною сонця, гибеллю Ки́ва, коли буде скинуто Перуна. Але Мечислав і Храбрый остаточно скидають ідолів. Катастрофа скоїлась. Храбрый пере-дає Мечиславу подробиці хрещення князя; потім вістник прино-сить послання Володимира Храброму, де сповіщається, що князь «воспріялъ истинный Христовъ законъ и задуманое дѣло совер-шилиъ крайне и всецѣло» ¹⁾).

Трагедія закінчується хором апостола Андрея з янго-лами. Перед мисленим поглядом апостола Андрея проходять деякі події місцевої історії, важливі своїм впливом на долю «града божого» Ки́ва, або ж такі, силою яких, по виразу проповіді Феофана, «воздвигалось духовное здание православно-россійской нашей церкви» ²⁾. «Друга половина хору набуває вдачу панеги-рика особам, в руках яких малось тоді орудування київською і всеросійською цаствою і особливо тому, хто не по титулу тільки, але й насправжки був «ктиторомъ» Ки́вської академії.—гетману Мазепі» ³⁾.

«Прославленню гетмана присвячено другу половину хора і частину пролога. Прокопович мав право хвалити «искреннюю ревность и усердіе Мазены къ православної апостольской церкви католическія вѣры нашей»: він був одним з горливіших вклад-ників лаври; коштом гетмана всю ки́во-печерську лавру обведено

1) Трагедія—стор. 83.

2) *ibid.* стор. 83—4.

3) *ibid.*—стор. 85.

було, в дев'яностих роках 17-го віку, кам'яним муром. В хорі своєї трагедії, Феофан згадав добрим словом це діло Мазепи. Для Київської академії Мазепа був справжнім «добродієм»¹⁾. «Перехід кийво-могилянської коллегії від злиднів та потреби годуватися гетманським поданням до збогачення монастиря та академії новими маєтностями з твердими правами, до зміцнення визначеної царської платні ректору й наставникам коллегії, до збудування для неї кам'яниць, відбувся за гетманування Мазепи, на очі Прокоповича, що виріс і виховався під захистом кийвської коллегії. Завваживши в хорі розбираної трагедії, що цей «домъ учений» дав Росії багато довершених мужів, Феофан продовжує:

Надъ всѣми же сими
Храминами зиждитель Іоаннъ славимій
Начертан зрится.

Скромний титул «зиждителя» вірно малює відносини Мазепи до храмів кийвської академії»²⁾.

Дуже влучно пригадав Феофан у хорі своєї трагедії,— вложенім у вуста апостола Андрія, — що Мазепа був кавалером ордена св. Андрея Первозваннаго. Феофан закінча хор своєї пьеси зиченням довголіття, здоров'я, тиші, поспіха у всякій справі цареві Петрові і «его первѣйшему вождю—Іоанну Мазепѣ». ³⁾.

Такий зміст дії пьеси Прокоповича, виявлений з метою прославлення рідної батьківщини, православної віри і знаменитіших людей, що стали в пригоді тій та другій.

Але яка ж внутрішня ідея, що хтів подати автор у вчинках, словах і думках своїх дієвих осіб. По гадці д. Петрова, «беручи на увагу з одного боку претензії польських католиків, і особливо єзуїтів виводити початок християнства в Росії з Рима,

1) Трегедія—стор. 86.

2) *ibid*—стор. 87.

3) *ibid* — стор. 89.

а з другого—непримирену ворожнечу Прокоповича до єзуїтів і папства, можна думати, що трагедокомедію цю написано, між иншим, з метою показати, наперекір єзуїтам, походження християнства в Росію зі сходу. Доказ цього є і в самій трагедокомедії. В розмові грецького філософа з Володимиром за православну віру, де, як найцікавіше, стріваються иноді виписки, філософ каже, між иншим, про походження св. Духа від єдиного Отця і про страшний суд, що не влегчується ніякими попередними очищеннями по смерті». ¹⁾

Що релігійна мета, і навіть у вигляді змалювання переваги православ'я, була в основі створіння розбираної драми, сумніву бути не може. Але вона одна не може розв'язати иншої непевності, що виникає з спостерегання змісту пьєси.

Що, наприклад, уявляють з себе виставлені в пьєсі жерці поганські? Кого виявляють вони з усіма своїми хибами та вадами? Маючи на увазі, що Прокопович вкладав у свій твір взагалі тенденцію, треба думати, що і під жерцями автор розумів типи якогось духовенства. Алеж якого? Думки що до цього розходяться. Зважаючи на діалоги поганських жерців у пьєсі Феофана, Галахов у своїй «Історії словесности» казав: «може, автор цих діалогів, при належному йому хисті, мав на меті забобонність та захланність сучасних служебників церкви». Д. Петров заперечує цій думці: «навдаку Феофан Прокопович був остільки безтактний, щоб публічно, перед очима ворога, висміювати духовенство руське. Коли вже потрібно тут читати межі стрічками сховану думку автора, то краще відносити ці місця до католицького духовенства» ²⁾. До тієї ж думки, хоч і не зовсім остаточно, пристає й д. П. Житецький: «не без підстави думають, що в особах трьох жерців автор представив сучасні йому вади католицького духовенства. Знаючи католицькі антипатії Феофана Прокоповича, не трудно зрозуміти, через що він жало своєї сатири направив проти

¹⁾ Очерки—стор. 38 і Труды к. дух. акад. 1866, II, стор. 371.

²⁾ Труды киев. дух. ак. 1866, II, стор. 370.

ворогів *благочестивої* віри, одержаної Володимиром від греків після пророкування ап. Андрея, який з'являється в останній сцені драми. Але автор не вказав більш конкретних прикмет тих осіб, на які влучав. Забавні промови жерців, що грають в трагедокомедії ролю неосвічених та забобонних жартунів, суть повні церковно-славянських слів, так само, як і промова філософа, що переконує Владимира прийняти християнську віру, а також і других осіб, які стояли на її боці. Таким чином, чуючи з вуст тих і других однакові слова, ми мимоволі одержуємо плутане представлення про те, кого автор розуміє під жерцями» ¹⁾. Згожуючись з Галаховим, Тихонравов вдається до широкого доказу, що під жерцями Прокопович розуміє тільки православне духовенство. «Безперечно, — каже він, ²⁾ — що деякі риси жерців списано з натури, вихоплено з побуту сучасного Прокоповичу православного духовенства: цього не відкидав *сам* Феофан; мало того — він пильнував навіть просто натякнути на те в своїй трагедокомедії» ³⁾.

Маркел Радішевський, що був одночасно з Прокоповичем учителем київської академії, людина, перейнята тенденціями, ворожими реформі Петра Великого, «терзавшій славу» його, писав у доносі, подапому на Феофана уже по смерті царя: «архієреєвъ, ієреєвъ православныхъ жрецами и фарисеями называетъ, священниковъ російскихъ называетъ жериволами, лицемъбрами, идольскими жрецами, а чернцовъ — черными мужиками и чертями, и монашество и черницъ желяеть искорепить». Що одмовив на це автор Духовного регламенту: «Вѣдаю, что великая часть нашего священства непотребнымъ суть и таковыхъ именъ или подобій достойны — не по званію своему, но по нраву и негодности. И кто сего не вѣдаетъ? Вѣдаю, что и добріи и совѣстныи обрѣ-

¹⁾ Энеида стор. 18.

²⁾ Журн. М. Н. Просв. 1879, май, стор. 92.

³⁾ *ibid.* стор. 92. Увага: Одна з дієвих осіб трагедокомедії прямо звежеривола --*потом*.

таються. А то ложь безсовѣтная, будто сплошь всѣхъ священниковъ такъ я оужаю».

«Коли Маркел Родишевській в Жериволі бачив хулу на архиерейв руських, то зрозуміло, на кого влучав Феофан в особі Курояда і Піяра. Ганочи (і деж? у риторіці!) прожерливість, піяцтво католицьких ченців, цих «свиней Епікурова стада», чи потребував Феофан чужих оригіналів, малюючи чревоугоддя Жеривола або ласування Курояда? Колиб він не стрівав Жериволів із братією в осередку сучасного йому духовенства, то йому не треба було-б заносити в Духовній Регламент таку рішучу заборону: «Крѣпко же заповѣдать епископъ долженъ служителемъ своимъ, чтобъ въ посѣщаемыхъ городахъ и монастыряхъ благочинно и трезво пребывали, и не творили бѣ соблазна, наипаче не домогались бы у мниховъ и у поповъ кушанья и питья и конскаго корму лишняго; кольми паче не дерзали-бѣ грабить подъ виною жестокаго наказанія: ибо слуги архіерейскіе обычнѣ бывають лакомые скотины и гдѣ видитъ власть своего владыки, тамъ съ великою гордостію и безтудіемъ, какъ татаре, на похищеніе устремляются» ¹⁾).

При таких данних Тихопратов мав повне право сказати, що висловлена гадка д. Петрова мусить упасти. А через те саме не може бути визнаний справедливим критерій відзначення другої стадії розвою нашої драми, після якого ця стадія єсть ніби часом «оживлення Київської антипольськими пориваннями і т. д. ²⁾». Ця прикмета антипольськості до драми Прокоповича в особливій якійсь мірі прикладатися не може. І через що,—зовсім зрозуміло. Ця прикмета є сильна всьому першому періоду нашої драми і через те одно не може бути характерною рисою другого: в цьому останньому вона є лише рисою переходною. Далі означена антипольськість і в першому періоді швидко виявлялась у захваному вигляді,—конкуренції на полі штуки, а не якогось

¹⁾ Журн. М. Н. Пр. 1879—стор. 94.

²⁾ Труды Кіев. дух. акад. 1866, нояб.—стор. 357.

глуму над католицизмом... А власне тоді, коли на Україну робились найсильніші утиски з боку католицизма, одкрита боротьба і в сфері драми мусила б здаватись найзвичайнішою. Тим більше не могло-б проявлятись цього антикатолицизма, чи, як каже навіть Петров, антипольськості, тоді, коли, як ми згадували вже, православію на Україні, принаймні, де жив Прокопович, ніщо вже не загрозувало. Правда, під владою Польши лишалась іще правобічна Україна, але колиб Феофан захтів направити своє жало проти польськості, то він зробив-би це просто, особливо маючи на увазі його анти-католицитво. Навпаки, через те, що інтереси православія стали при московській владі забезпеченими, таким видатним діячам, як Прокопович, найпростіш було звернутись до розгляду внутрішніх відносин рідної дійности і зганити все, що ганьбу заслугувало. Для Прокоповича найпридобрніша була сфера розгляду церковна, тому не дивно, що жало його сатири повернено було на рідне йому духовенство—православне. Не згожуючись з Тихонравовим, не можемо одначе не визнати, що в драмі «Владимир» є переймання «інтресами південно-західного краю Росції»¹⁾: бо сатира на попівство як раз може вважатися дійсним стеженням тих інтересів, хоч і виражено її в досить загальній формі. Образи жерців складають повну картину тогочасного бідкування України з такими духовними її проводирями, як Жериволи, Куроїди і т. п., і розбуджена тією картиною свідомість мусила цілком відповідати народним інтересам південно-західного краю»...

Якаж художня вартість тієї трагедокомедії?

Перш за все, завважа д. Петров, «мова трагедокомедії далеко лиша позад себе важкі вірші попередників Феофана на драматичнім полі. До другої половини XVIII віку ми не стрінемо в київській драмі такої чистої мови, як мова Прокоповича²⁾. Що до самого змалювання тіпів, то «не можна не побачить в цій драмі побільшень та натяжок, але не можна одмовити в ній також де-

¹⁾ Труды Киев. дух. акад.—1866, ноябрь—стор. 357.

²⁾ *ibid.* 372.

якого чуття живої дійсности. Постаті жерців обмальовано прямо-лінейно та гостро. Вони представники грубої тілесности і того фальшивого релігійного настрою, в якому свідому олжу не одмежовано від забобонів»¹⁾). Що до окремих місць, то ще старою піітикою «кращими в комічному смислі уступами з розглеженої трагедокомедії вважались опис цапа, приставленого Володимиром для поганської охфіри, і опис пересиченного жерця Жеривола»²⁾). Але історико-літературне значіння пьєси Прокоповича далеко переходить художню її вагу. «З його часу в київській академії часто трапляються трагедокомедії, що ~~сходились~~ до того з п'яти дій: так вимагали піітичні правила Феофана Прокоповича! Але—що найважливіше—з цього часу громадські й політичні інтереси південно-руського краю займають видатне місце в київській драмі»³⁾). Або, інакше кажучи, свіцький елемент займає в драмі Прокоповича і в усіх наступних поважне місце, вдачу якого докладно малює Тихонравов: «в його трагікомедії виявилась та свобода мисли, згага нового, сміливість та гострість слова, що так яскраво виступили потім в літературній та громадській діяльності автора «Духовного регламента». Героєм своєї шкільної драми Феофан робить великого реформатора старої Росії: всю цікавість пьєси скупчено на боротьбі нової освіти з старим неучтвом. В шкільній драмі молодого ченця образи темних жерців, що їх не можна зробити «пастухами» навіть «овчому стаду», дають ясно бачити риси сучасного Прокоповичу духовенства. Спочування автора обернено до сторонника «нового закону»—Володимира, що бачить джерло зла і релігійних заблудів у відсутності просвіти:

Родъ нашъ жестокъ и безсловній
И письменъ ненавидяй есть сему виновній.

1) Энеида—П. Житецький—стор. 18.

2) Очерки—стор. 34.

3) Труды Кіев. дух. акад.—1866, ноябрь—ст. 372.

Такі думки проводив Феофан в «Недозрѣломъ плодѣ трудовъ своихъ» задовго до зближення з Петром»¹⁾.

Природний талан і широка освіта зразу умовили утворення з Прокоповича видатної історичної особи, сторонника всеросійських реформ Петра I-го. По зближенню з останнім, він став товаришем його в справі реформ, і подібний його стан і напрям думок одбився в двох нових його драматичних творах, писаних в часи пізніші. «Обидва вони написані на півночі»²⁾ коло 1716 року і «спрямовані з одного боку проти грубих начетчиків, з другого—проти темних представників латинської вчености». І по мові і по змісту ці драматичні твори, діалоги, «менш знакомиті по своїм внутрішнім гідностям», не представляють для нас особливої цікавоти. Згадаємо про них лише на те, щоб показати, як Феофан держався раніших своїх просвітних ідей і як прийнятий ним напів-свіцький характер драми мусив ставити міцним зразком для наступних письменників.

Перший з цих творів «Разглагольствованіе тектона си есть древодѣла съ купцемъ», обертаючись коло догматичної теми про повсюдність Божу, має головно на меті показати, що не гріх позичати богословські відомости у чужоземців і особливо німців, і що Бог маєтся скрізь, а не тільки в руській землі, а навіть і в турецькій, хоча благодаттю своєю присутний тільки при тих, що вірють та сподіваються на Бога»³⁾.

В другому творі «Разговорѣ гражданина съ селяниномъ да съ пѣвцемъ или дячкомъ церковнымъ» ганються хиби в релігійному житті руського народу, що містяться або в цілковитому неуцтві і відсутности засадничих моральних правил життя, чи в поверховій і фальшивій освіті. Головна роля в цій розмові належить горожанину, що одержав ґрунтовну освіту в латинських школах. Селянин, ідучи з співцем чи дячком „въ домъ питейный

1) Трагиком.—стор. 95.

2) Петровъ—Очерки—стор. 38.

3) *ibid.* стор. 39.

на кружку вина“, випадково стрівся з горожанином і обернувся до нього з грубим запитанням. Ображений горожанин назвав селянина простаком. Слово по слові, і межі горожанином з одного боку і дячком з другого боку—заводиться довга розмова про потребу знати молитви навіть і простолюду, про темноту в релігійних справах і її тягар, і т. ин., під час якої дячок непомітно переходить на бік горожанина. В загальному ході розмова ця занадто розтягнена і млява; але в ній є характерні устуди, що варті уваги. Такі особливо два місця: одно про неучтво селянина в релігійних справах, друге—про латинське вчення і про латинських неуків. Селянин виставляється в розмові упартим неуком, не хоче ні слухати священника, коли він каже про те, чого ні батьки ні діди наши не знали, ні вчитися письму, бо він і без нього хліб їсть; і філософи, по його міркуванню, „зв'яздъ не снимають“. Пізнаючи і сам свою темпоту, селянин здебільша відмовчувався, або буркотів про себе: „отцы де наши не умѣли письма, но хлѣбъ довольный ѣли, и хлѣбъ тогда лучше родилъ Богъ, нежели нынѣ, когда письменніи латинники умножилися“. Але иноді розмовники ніби мимоволі втягали його в розмову, і тоді то одкривалось грубе неучтво селянина що до віри й моралі, що яскравіш одтінено глибоким і справедливим поглядом горожанина на ці предмети. Коли розмовники всиловувались переконати його, що за уперте неучтво неодмінно послідкує над ними Божий гнів, селянин пренокійно одмовляє: „азъ никого же убилъ, ничто же украдъ, не прелюбодѣйствовалъ,—чесо убо опасатися имамъ на судѣ Божиємъ?“ Але розмовники обвинувачують його в зламанні всіх заповітів божих і в де-якому роді популяризують „ученіе отрокомъ“ того-ж Феофана Прокоповича, де викладається вчення про десятословіє“ 1).

„Друге видатне місце розмови — про латинників і латинське вчення. Селянин, пересвідчений своїми розмовниками у незнанні самих потрібних релігійних істип, узвав їх „латинщиками“.

1) Очерки—стор. 42.

З цього приводу дячок, що цілком скорився переконанням горожанина, просить його розв'язати йому де-які непевні пункти що до латинського вчення: чи приємне це вчення Богові, чи треба здаватися до научень „странныхъ и различныхъ“, цеб то до чужоземної науки, і заняття філософією чи не буде супротивне словам св. Письма, де сказано: „да никто же васъ будетъ прельщайи философією“. Горожанин розганя всі сумніви дячка, стверджуючись на св. письмі й прикладах св. отец. «Філософія—каже він—не значить собою латинській языкъ, ибо можетъ быть философъ и русскій человекъ, и на всякомъ языкѣ любомудрствовать можно. Ини же философы не токмо никого не прельщаютъ, но и богомудры бывають, употребляя ученія философскія къ благому и къ пользѣ ближняго, якоже многіе и отъ св. отецъ были, которые философіи научившеся, изъ того богословію основательно уразумѣтъ и самую истину познать лучше возмогли»¹⁾.

Але, оборонивши латинське вчення, горожанин показує і погані боки його і особливо напада на неуків з латинників».

На думку Петрова, обидві розмови «зложено в наслідвання розмовам Лукіана Самосатскаго, одного з любимих Прокоповичем авторів, як це видно з його реторіки»²⁾.

Вони „мають тісний зв'язок з добою царювання Петра I, висловлюють краді ідеї й поривання того часу і в цьому смислі одкривають ряд подібних їм літературних творів і особливо близько підходять до сатир Кантемира, яким звичайно починають історію нової руської літератури“³⁾. „Особливо ж багачко точок зіткнення межі другою розмовою Ф. Прокоповича і третьою сатирою Кантемира, написаною по програмі десятословія і присвяченою автором любимому ним архипастирю Новгородському“⁴⁾.

Цими розмовами Ф. Прокопович входить таким чином в історію великоруської літератури, впливаючи на неї своїм широ-

1) Очерки—стор. 43, 4.

2) *ibid*—стор. 33.

3) *ibid*—стор. 46.

4) *ibid*—стор. 47.

ким європейським змістом і літературними формами. Для історії культури важливий, звичайно, факт продовження нашого впливу на північ, але в даншому разі він нас не обходить. Нам важливо встановити цей факт лише для другого: коли творчість Прокоповича, зосібна в вигляді його трагікомедії, була такою впливовою для Півночі, то тим більш мусила вона мати вагу для краю рідного. Переходючи всіх сучасників широкими поглядами і освітою, Прокопович, цілком зрозуміло, мав стати зразком для наступних українських драматургів: напівсвіцький зміст, продумані античні форми, славяно-українська мова, всі ці прикмети творчості Феофана, характерні для другого періоду нашої драми, мусили стати спадщиною і інших письменників, що творили після Прокоповича. Історія драми показує, що так воно було і в дійсності.

І. Стешенко.

(Далі буде).

Къ характеристикѣ И. Г. Кулжинскаго и его литературной дѣятельности.

Украинская національная стихія на первыхъ шагахъ своего литературнаго выраженія въ первой половинѣ XIX столѣтія часто является не въ видѣ національной украинской литературы на украинскомъ же языкѣ, а принимаетъ характеръ только какъ бы областной литературы, на русскомъ языкѣ, такъ сказать, провинціальной русской литературы. Къ такимъ явленіямъ украинскаго литературнаго творчества, посящимъ характеръ областной русской литературы, относятся произведенія Нарѣжнаго, Гребенки, отчасти Основьяненка и, пожалуй, Гоголя, если бы не великій геній послѣдняго, для котораго нѣтъ никакихъ областныхъ границъ. Сюда же принадлежитъ художественно-литературная дѣятельность Ивана Григорьевича Кулжинскаго.

Имя Кулжинскаго, какъ дѣятеля, если не національной, то, по крайней мѣрѣ, областной украинской литературы, извѣстно очень немногимъ. Но въ послѣднее время имя Кулжинскаго, нѣжинца по службѣ и по своей долгой жизни въ Нѣжинѣ, стало достояніемъ исторіи литературы, благодаря замѣчательно подробному изслѣдованію о литературной дѣятельности его, принадлежащему бывшему профессору Нѣжинскаго Института, нынѣ московскому профессору М. Н. Сперанскому, который въ своемъ трудѣ «Одинъ изъ учителей Н. В. Гоголя (И. Г. Кулжинскій)»

освѣтилъ ранніе годы литературной дѣятельности Кулжинскаго, ближе всего касающіеся украинскаго литературнаго развитія.

Проф. М. Н. Сперанскій, какъ видно уже изъ самаго заглавія его труда, изслѣдованіе литературной дѣятельности Кулжинскаго полагаетъ лишь какъ средство для внесенія новыхъ свѣтлыхъ точекъ въ изученіе творчества Гоголя. Но для насъ Кулжинскій представляетъ самостоятельный интересъ, какъ мѣстный украинскій писатель, представитель мѣстной интеллигенціи, наконецъ, мѣстный дѣятель въ дѣлѣ просвѣщенія. Это мѣстное въ идейномъ отношеніи значеніе Кулжинскаго намѣчаетъ также М. Н. Сперанскій: «Какъ провинціальный писатель, Кулжинскій даетъ представленіе о томъ, какъ и какія теченія мысли, зарождавшіяся въ культурныхъ центрахъ нашей жизни, отражались въ глуши провинціи. Взятый самъ по себѣ, представляетъ Кулжинскій и общій интересъ; провинціальный писатель—онъ является чосильнымъ работникомъ въ опредѣленныхъ теченіяхъ русской публицистики въ теченіе почти 50 лѣтъ».

Литературная производительность Кулжинскаго была довольно обширна и разнообразна. Укажемъ здѣсь, основываясь на библиографическомъ спискѣ трудовъ, составленномъ проф. Сперанскимъ, его сочиненія, имѣющія украинскій интересъ.

Казацкая пѣсня (стихотвореніе). — «Дамскій журналъ», 1825 г., ч. 18.

Малороссійская деревня. Москва. 1825 г.—Составъ сборника: «Вмѣсто предисловія», «Весна въ Малороссіи», «Обжинки», «Вечерницы», «О малороссійской поэзіи», «Малороссійскія пѣсни», «Изъясненіе малороссійскихъ словъ, находящихся въ сей книгѣ».

Казацкія шапки.—«Дамскій журналъ», 1829 г. № 32.

Терешко — малороссійская повѣсть. — «Дамскій журналъ» №№ 34, 35.

Оедюша Мотовильскій—украинскій романъ. Москва. 1833 г.

Кочубей, драма въ трехъ дѣйствіяхъ. — «Русская Бесѣда», собраніе сочиненій русскихъ литераторовъ въ пользу А. Смирдина, т. I, 1841 г.

Семень Серода, куренной атаманъ запорожскаго войска. — «Москвитянинъ», т. IV, 1852 г.

Поѣздка въ Москву и Петербургъ. «Благовѣсть», 1884 г. (Разсказывається о встрѣчѣ съ украинскимъ поэтомъ В. Н. Забѣлою, при чемъ приводится двѣ его пѣсни).

Изъ этихъ произведеній Кулжинскаго наибольшій интересъ по историко-литературному значенію принадлежать его сборнику: «Малороссійская деревня», на разборѣ которой главнымъ образомъ останавливается проф. Сперанскій. Въ самомъ дѣлѣ, «Малороссійская деревня» по своему художественно-этнографическому направленію предупреждаетъ появленіе «Вечеровъ на хуторѣ близъ Диканьки» Гоголя, и потому съ исторической стороны получаетъ извѣстное идейное значеніе. Естественно было явиться стремленію заключить «Малороссійскую деревню» въ ту литературную цѣпь, послѣднимъ звеномъ которой были «Вечера на хуторѣ» Гоголя. Попытку къ этому находимъ въ трудѣ проф. Сперанскаго: «Не рѣшаясь утверждать — говорить изслѣдователь — о непосредственномъ вліяніи на Гоголя этнографическихъ воззрѣній Кулжинскаго и его матеріала, мы, однако, можемъ подмѣтить рядъ мыслей у Гоголя, которыя напомнятъ намъ мысли и Кулжинскаго. Эти точки соприкосновенія пуждаются въ освѣщеніи. Мы ихъ найдемъ въ черновыхъ матеріалахъ въ родѣ «Всякой всячины», въ письмахъ Гоголя, наконецъ въ статьяхъ: «О Малороссійскихъ пѣсняхъ», «Взглядъ на составленіе Малороссіи». Наибольшій интересъ представляетъ для насъ статья «О малороссійскихъ пѣсняхъ», какъ трактующая о томъ же, о чемъ 6—8 лѣтъ передъ тѣмъ говорилъ Кулжинскій. Трудность установить взаимоотношеніе между этими статьями Гоголя и Кулжинскаго заключается въ томъ, что между ними стоитъ изданіе «Малороссійскихъ пѣсенъ» М. А. Максимовича (1827 г.), несомнѣнно, извѣстное и высоко цѣнимое Гоголемъ, уже въ 1832 году близко сошедшимся съ самимъ «землякомъ». Съ другой стороны, на сборникѣ Максимовича, на предисловіи къ нему въ частности, вліянія

книжки Кулжинскаго мы не замѣчаемъ ¹⁾, хотя Максимовичъ внимательно воспользовался всей небольшою тогда литературой о пѣсняхъ, въ особенности трудами кн. Цертелева. Это даетъ возможность выдѣлить во взглядахъ Гоголя то, что создалось у него въ связи съ воззрѣніями Максимовича и его источниковъ. Допускаемая же, что, кромѣ Максимовича, Гоголь знакомъ былъ съ трудами Цертелева и др., можно попытаться сопоставить *оригинальныя* мысли Кулжинскаго съ Гоголевскими, и при аналогіи между ними можно предположить, что у Гоголя эти мысли, если не взяты, то навѣяны были чтеніемъ (можетъ быть—много раньше) книжки Кулжинскаго ²⁾. Таково обоснованіе слѣдующихъ сдѣланныхъ проф. Сперанскимъ сопоставленій нѣкоторыхъ мыслей Кулжинскаго и Гоголя.

У Гоголя: «Вездѣ новыя краски, вездѣ простота и невыразимая нѣжность чувства... Его (Бога) изображеніе у нихъ (въ пѣсняхъ) становится величественнымъ въ самой простотѣ своей...»

У Кулжинскаго: «Имѣйте охоту прислушаться къ малороссійскимъ пѣснямъ: какая величественная простота въ выраженіи и въ самыхъ чувствахъ! Какое близкое и живое изображеніе природы!»

У Гоголя: «Онѣ (пѣсни) — надгробный памятникъ былого... Въ этомъ отношеніи пѣсня для Малороссіи все: и поэзія, и исторія, и отцовская могила...»

1) Это было вполне естественно. Максимовичъ отнесся къ научному значенію книжки Кулжинскаго отрицательно. Въ своей рецензій на нее въ «Московскомъ Телеграфѣ» (1827, ч. 13) подъ псевдонимомъ Пецъ-Галуховскій (проф. Сперанскому осталось неизвѣстнымъ, кто такой былъ Пецъ-Галуховскій. См. С. Пономаревъ: «М. А. Максимовичъ», стр. 7) Максимовичъ находитъ, что въ книгѣ Кулжинскаго «нѣтъ глубокихъ изысканій», и потому понятно, что такому знатоку украинской жизни, какимъ былъ Максимовичъ, нечего было почерпнуть изъ «Малороссійской деревни».

2) «Одинъ изъ учителей», 37.

У Кулжинскаго: «Не будемъ смѣяться надъ бардами нація! представляя собою предметъ забавы и смѣха, они вмѣстѣ суть драгоцѣнный памятникъ малороссійскихъ пѣсень» ¹⁾).

У Гоголя: «Онѣ (вечерницы) похожи на ваши балы, только нельзя сказать, чтобы совсѣмъ. На балы если вы ѣдете, то именно для того, чтобы повертѣть ногами и позѣвать въ руку; а у насъ соберется въ одну хату толпа дѣвушекъ совсѣмъ не для балу, съ веретеномъ, съ гребнями. И сначала будто и дѣломъ займутся: веретена шумятъ, льются пѣсни, и каждая не подыметъ и глазъ въ сторону; но только нагрянуть въ хату парубки съ скрипачемъ—подымется крикъ, затѣется шаль, пойдутъ танцы и заведутся такія шутки, что и рассказать нельзя...»

У Кулжинскаго: «Что же это за праздникъ у сосѣда? Весь домъ горитъ въ огняхъ, — у подъѣзда вся улица загромождена богатыми экипажами, и отъ гремящей музыки трясутся мои окна... Ай, посмотрите! размалеванныя фигурки бѣгаютъ по залѣ туда и сюда: то кружатся, какъ вихорь, то съ гордою важностью медленно выступаютъ одна противъ другой... Одна толпа бѣгаетъ и вертится безъ толку, а другая сидитъ, зѣвая, и дремлетъ... Не такъ, совсѣмъ не такъ гуляютъ въ нашей деревнѣ!..»

«Припомнимъ, наконецъ, говорить М. Н. Сперенскій ту классическую лѣнь и особенно нѣгу, о которыхъ распространяется Кулжинскій ²⁾: эти черты, особенно вторую, находимъ не только въ характеристикѣ Солопія, какъ черту общенародную, но и во «Взглядѣ на сост. Малороссіи»: (въ малороссѣ соединяются двѣ разнохарактерныя стихіи) «европейская осторожность и азіатская безпечность, простодушіе и хитрость, сильная дѣятельность и величайшая лѣнь и нѣга...»

¹⁾ Какъ видимъ, въ приведенныхъ цитатахъ общее только одно—слово памятникъ, а смыслъ совершенно различный и говорится о разныхъ предметахъ.

²⁾ «Безпечный любитель сладостной нѣги—малороссіянинъ черезъ цѣлую зиму заключалъ себя въ объятіяхъ теплой нечи...»

На основаніи этихъ данныхъ проф. Сперанскій дѣлаетъ такое заключеніе о соотношеніи Кулжинскаго и Гоголя: «Всѣ эти сопоставленія и соображенія, конечно, не могутъ служить доказательствомъ непосредственнаго вліянія Кулжинскаго - поэта на Гоголя, но, кажется, позволяютъ отвести мѣсто и Кулжинскому въ томъ теченіи литературномъ, начавшемся раньше Гоголя, къ которому примкнулъ Гоголь, и которое онъ гениально повелъ за собой. Если же и рискнуть говорить о болѣе непосредственной связи старшаго Кулжинскаго и младшаго Гоголя, то дѣло можно представить себѣ приблизительно такъ: Гоголь ознакомился съ «Малороссійской деревней» и, можетъ быть, другими твореніями И. Г. Кулжинскаго, оцѣнилъ ихъ преимущественно отрицательно, отозвался о нихъ въ товарищескомъ письмѣ¹⁾; но, несмотря на это, кое-что положительнаго, нѣсколько симпатичныхъ ему мыслей, образовъ остались у него въ памяти, и онъ, уже забывши про ихъ источникъ, безсознательно, наравнѣ со своими собственными, воспользовался ими позднѣе²⁾»).

Такимъ образомъ поставленная авторомъ цѣль привести въ связь нѣкоторыя точки литературной дѣятельности Гоголя съ книгою Кулжинскаго смягчается послѣдующими предположеніями и оговорками, не дающими опредѣленнаго рѣшенія вопроса. Но неопредѣленность выводовъ проф. М. Н. Сперанскаго усугубляется, если привлечь къ изслѣдованію иной матеріалъ, какъ для

1) Къ Г. И. Высоцкому (19 марта 1827 г.): «Онъ теперь напечаталъ свое сочиненіе подъ названіемъ «Малороссійская деревня». Этотъ литературный *уродъ* причиною всѣхъ его бѣдствій: когда онъ только проходитъ черезъ классъ, тотчасъ ему читаютъ отрывки изъ «Малороссійской деревни», и почтенный князь бѣсится, сколько есть духу; когда онъ бываетъ въ театрѣ, то кто-нибудь изъ нашихъ объявляетъ громогласно о представленіи новой пьесы; ея заглавіе: «Малороссійская деревня, или законъ дуракамъ не писанъ», комедія --- водевиль».

2) «Одинъ изъ учителей», 39 стр.

освѣщенія этнографическихъ взглядовъ Гоголя, такъ и для освѣщенія самой книги Кулжинскаго.

Въ 1798 году Як. М. Марковичемъ была издана очень интересная книжка, одна изъ первыхъ попытокъ изученія Украины,—«Записки о Малороссіи, ея жителейхъ и произведеніяхъ». Книжка для своего времени и для исторіи украинской этнографіи достопримѣчательная¹⁾. Сравнивая мысли Гоголя и Марковича касательно малорусскихъ пѣсенъ, мы находимъ между ними такую же близость, какую проф. Сперанскій устанавливаетъ по отношенію къ «Малороссійской деревнѣ» Кулжинскаго. Вотъ какъ Марковичъ характеризуетъ украинскія пѣсни: «Возьмемъ въ примѣръ малороссійскія пѣсни: въ нихъ помѣщены прекрасныя подобія и картины природы²⁾, простое, но пылкое изъясненіе любви. (У Гоголя: «Какъ просты, какъ поэтически просты ея исполненныя души рѣчи!..») — И голоса ихъ всегда соотвѣтствуютъ мыслямъ. Если содержаніе ихъ трогательно, если представляетъ оно разлуку съ милымъ или съ мать-страною, то съ разительною гармонією тоновъ изливается вмѣстѣ самая сила чувствъ и выраженій. Наученная одною природою, пѣвица заставляеть и горевать съ собою природу (у Гоголя: «Явленія природы послушно влекутся у нихъ за явленіями чувства»). Она рассказываетъ свое несчастіе всѣмъ окружающимъ ее предметамъ (у Гоголя: «Она обращается ко всему, что ни видитъ въ природѣ, и даже къ безчувственнымъ предметамъ, и всѣмъ имъ говоритъ и жалуется.»), проситъ летающихъ птичекъ донести извѣстіе о ней въ милую ея родину, и

¹⁾ А. Н. Пыпинъ въ «Исторіи русской этнографіи» только упоминаетъ объ ней, а въ «Литературѣ украинскаго фольклора» Б. Д. Гринченко на нее даже не сдѣлано указанія, хотя «Запискамъ» была посвящена цѣлая статья А. Лазаревскаго: «Прежніе изыскатели малорусской старины», Кіевская старина, 1894, декабрь.

²⁾ Ср. у кн. Цертелева въ его письмѣ «О народныхъ стихотвореніяхъ», 1827 г., Вѣстн. Европы, № 12: «Малороссійскія... стихотворенія исполнены живыхъ, рѣзкихъ выраженій, не высканныхъ подобій и сравненій».

музыка въ устахъ ея бываетъ живою картиною всѣхъ томныхъ движений горюющей души. (Въ основѣ характеристики украинской музыки у Гоголя лежитъ та же мысль). По врожденной склонности малороссiянъ къ музыкѣ, страна ихъ въ Россiи то же, что въ Европѣ Италия».

Гораздо ближе Гоголь въ своемъ взглядѣ на вечерницы къ Марковичу, чѣмъ къ Кулжинскому. Марковичъ говоритъ: «Скучные вечера зимы провождаютъ онѣ (деревенскiя дѣвушки) въ своихъ собранiяхъ и балахъ, называемыхъ вечерницами и игрищами, гдѣ играютъ на скрипкѣ, поютъ пѣсни и пляшутъ».

Что касается «классической нѣги» украинцевъ, то и тутъ мы находимъ тѣ же мысли у Марковича: «Украишцы рослы и статны; въ чертахъ лица ихъ видна какая-то важность, но въ поступкахъ кажутся изнѣженными и роскошными».

Устанавливая отношенiе Гоголя къ Марковичу, должно заключить, что Гоголь, съ одной стороны, гораздо ближе въ нѣкоторыхъ мѣстахъ къ послѣднему, чѣмъ къ Кулжинскому, и что, съ другой стороны, у Гоголя находятся близкiя къ книжкѣ Марковича мысли, которыхъ у Кулжинскаго не встрѣчаемъ. Утвержденiе, что Кулжинскiй могъ влiять на Гоголя, имѣетъ за собою столько же основательности, какъ и утвержденiе, что книга Марковича оставила слѣды въ поэтическихъ представленiяхъ Гоголя объ украинскихъ пѣсняхъ и бытѣ, къ чему склоняемся мы, и, конечно, нѣтъ никакого основанiя отрицать влiянiе «Записокъ о Малороссiи» на этнографическiя представленiя Гоголя. Вѣдь Гоголь въ первые годы своего пребыванiя въ Петербургѣ, какъ извѣстно, очень увлекался Украиной и ея бытомъ, и нетрудно ему было знать единственную въ то время специальную, такъ сказать, книгу объ Украинѣ, хотя и вышедшую тридцать слишкомъ лѣтъ передъ тѣмъ. Недаромъ знакомые Гоголя считали его знатокомъ Украины. Интересное въ этомъ отношенiи свидѣтельство заключается въ одномъ изъ ненапечатанныхъ писемъ сотрудника бар. Дельвига и Пушкина по изданiю «Сѣверныхъ цѣтовъ»

Ореста Мих. Сомова (1793—1833) къ М. А. Максимовичу ¹⁾. Сомовъ самъ былъ украинецъ и писалъ по-русски повѣсти изъ украинской жизни подъ псевдонимомъ Порфирія Байскаго. Занимался Сомовъ также украинской этнографіей и былъ въ перепискѣ съ И. П. Котляревскимъ.

Вотъ что пишетъ Сомовъ Максимовичу въ 1831 году 9 ноября: «Я познакомилъ бы васъ хоть заочно, если вы желаете того, съ однимъ очень интереснымъ землякомъ — Пасѣчникомъ Панькомъ Рудымъ, издавшимъ *Вечера на хуторъ*, т. е. Гоголемъ-Яновскимъ, которому дуралей и литературный невѣжда и уродъ Полевой рѣшилъ сказать: «Вы, Сударь, москаль, да еще и горожанинъ», и пр. и пр. ²⁾ Не правда ли, что Полевой совершенно оправдалъ басню Крылова: *Оселъ и Соловей?* Но въ Лит. приб. къ Ипвалиду нѣкто *Никита Луговой* высказываетъ, подъ личиною похвалы, самыя низкія истины Полевому и его свѣдѣнія о Малороссіи выводитъ на чистую воду. — У Гоголя есть много малороссійскихъ пѣсень, побасенокъ, сказокъ и пр. и пр., коихъ я еще ни отъ кого не слыхивалъ, и онъ не откажетъ поступиться пѣснями доброму своему земляку, котораго заочно уважаетъ. Онъ человѣкъ съ отличными дарованіями и знаетъ Малороссію, какъ пять пальцевъ; въ ней воспитывался, а сюда приѣхалъ не болѣе, какъ года три тому назадъ. Въ прошлогоднихъ,

¹⁾ Этими письмами въ весьма незначительныхъ размѣрахъ воспользовался авторъ статьи о бар. Дельвигѣ въ «Современникѣ» (1854, № 9) Викт. Павл. Гаевскій, который, увидя у Г. П. Данилевскаго письма Квитки-Основьяненко, доставленныя ему М. А. Максимовичемъ, обратился къ Максимовичу въ письмѣ отъ 18 мая 1854 г. съ просьбою прислать свои воспоминанія о Дельвигѣ и письма послѣдняго. Максимовичъ послалъ вмѣстѣ съ воспоминаніями о Дельвигѣ и его письмами также письма О. М. Сомова, который велъ литературную переписку Дельвига.

²⁾ Московскій телеграфъ, 1831, № 17. — Статья оканчивалась словами: «Вы—Самозванецъ-Пасичникъ; вы, сударь, москаль, да еще и горожанинъ!»

или лучше нынѣшнихъ цвѣтахъ былъ его отрывокъ романа; въ газетѣ моеѣ было тоже нѣсколько статей его ¹⁾».

Что «Записки о Малороссіи» пользовались вліяніемъ въ свое время и потому вполне могли быть извѣстны Гоголю, доказываетъ сравненіе Кулжинскаго съ Марковичемъ въ отношеніи мыслей обоихъ писателей объ украинскомъ языкѣ. Здѣсь мы видимъ почти полное идейное тождество между Кулжинскимъ и Марковичемъ, который такъ характеризуетъ украинскій языкъ: «Въ нынѣшнемъ малороссійскомъ языкѣ или собственно нарѣчій видны еще нѣкоторые отгѣпки и счастливаго климата, и нѣжнаго свойства души образователей его. Если выбросить изъ него всѣ грубыя слова, употребляемая простолюдиномъ, исключить заимствованныя отъ нѣмцевъ, французовъ, крымскихъ татаръ и судить тогда о немъ, судить о духѣ его, то надобно признаться, что онъ нѣженъ, пріятенъ и наполненъ патетическими выраженіями, уменьшительными словами, кои произошли, конечно, не отъ другого чего, какъ отъ тонкаго чувства его изобрѣтателей. Можно назвать его языкомъ любви, или, по крайней мѣрѣ, весьма способнымъ выражать чувства любви».

Соотвѣтственные этимъ мысли находимъ у Кулжинскаго... «Слѣды татарскаго владычества и теперь еще примѣтны на языкѣ малороссійскомъ. Кромѣ довольнопаго количества варварскихъ словъ, самый духъ языка отзывается какою-то грубостію и дикостію... Языкъ малороссійскій много обязанъ полякамъ за свою нѣжность и музыкальность, какъ равно и нравственный характеръ малороссіянъ не останется неблагодарнымъ передъ поляками за искусство наслаждаться и за какую-то плѣнительную, лукавую затѣйливость въ наслажденіи... Говоря о нѣжности малороссійскаго языка, подлежало бы, въ угодность строгимъ критикамъ, дока-

¹⁾ Въ «Сѣверныхъ Цвѣтахъ на 1831 годъ» — «Глава изъ историческаго романа»; въ «Литературной газетѣ» 1831 г. — «Двѣ главы малороссійской повѣсти «Страшный кабанъ» (№№ 1 и 17) и «Женщина» (№ 4).

зять, что сія нѣжность скрывается въ самыхъ первоначальныхъ элементахъ слова; но доказательства такого рода лучше можно чувствовать слухомъ и сердцемъ, нежели выводить изъ утопченныхъ теорій» ¹⁾).

Что указанные мысли Кулжинскаго являются результатомъ чужого вліянія, это болѣе всего вѣроятно. Самъ онъ не зналъ ни украинскаго языка, ни украинской народной поэзіи, какъ увидимъ далѣе, и не любилъ ихъ, а если высказывалъ о нихъ нѣжныя сентенціи, то только потому, что на это его наводила литературная традиція, которая являлась Кулжинскому въ видѣ «Записокъ» Марковича, единственномъ въ то время произведеніи этнографическо-романтическаго характера. Поэтому, конечно, другія мысли Кулжинскаго, которыя сопоставляются съ мыслями Гоголя, могутъ быть также возведены къ Марковичу, и у Гоголя съ Кулжинскимъ должно признать одинъ общій источникъ.

Что Кулжинскій писалъ свою «Малороссійскую деревню» подъ вліяніемъ литературной традиціи, лучше всего доказывается его послѣдующею литературною дѣятельностью и отрицательнымъ отношеніемъ къ украинскому языку и литературѣ во вторую половину его жизни. Предлагаемая ниже свѣдѣнія о личности Кулжинскаго и его литературной дѣятельности освѣщаютъ именно тѣ стороны его біографіи и писательства второй половины его жизни, на которыхъ изслѣдователь Кулжинскаго остановился мало, потому что въ его задачу входилъ только начальный періодъ литературной дѣятельности Кулжинскаго.

Иванъ Григорьевичъ Кулжинскій (род. 1803 г.), по окончаніи черниговской семинаріи, былъ сначала учителемъ въ уѣздномъ духовномъ училищѣ въ Черниговѣ, затѣмъ учителемъ гимназіи высшихъ наукъ въ Нѣжинѣ, гдѣ и оказался «однимъ изъ учителей Гоголя». Впослѣдствіи служба его продолжалась въ Харьковѣ въ должности учителя и въ Луцкѣ въ должности директора гимназіи. О службѣ Кулжинскаго въ Луцкѣ сохранились любопыт-

1) «Одинъ изъ учителей», 22 стр.

ныя и характерныя архивныя данныя, которыя были сообщены О. И. Левицкимъ въ статьѣ: «Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западнаго края». ¹⁾ Такъ какъ въ Луцкѣ были сильны устои польско-католическіе, и дѣятельность педагогической администраціи поэтому очень затруднялась, то Луцкая гимназія, какъ предполагаетъ О. И. Левицкій, не безъ стараній Кулжинскаго была переведена въ мѣстечко Клевань, дальше отъ польскаго центра, какому тогда былъ Луцкъ. Въ 1839 году Кулжинскій переводится директоромъ Немировской гимназіи. На этомъ посту онъ продолжаетъ безпопадную и часто курьезную борьбу съ польскимъ вліяніемъ и недоброжелательствомъ въ Юго-западномъ краѣ.

О. И. Левицкій такъ характеризуетъ личность Кулжинскаго вложивъ одинъ изъ печальныхъ, но въ тоже время курьезныхъ фактовъ административной дѣятельности Кулжинскаго: «Пусть не думаетъ читатель, что въ поведеніи Кулжинскаго сказались лишь дурныя черты его личнаго характера — бездушный формализмъ, угодничанье передъ начальствомъ, желаніе выслужиться и т. п., и что въ этомъ отношеніи онъ является какимъ-то исключеніемъ въ средѣ тогдашней школьной администраціи; напротивъ, его можно считать типичнымъ директоромъ той эпохи». Но какъ ни характерны административные подвиги Кулжинскаго, состоявшіе въ доносительствѣ на невиннѣйшихъ во всѣхъ отношеніяхъ лицъ, но они были обычны въ чиновномъ мірѣ, особенно же учительскомъ, и въ то время и въ послѣдующее, такъ какъ цитались поощреніемъ свыше, а, главное, невѣжествомъ и отсутствіемъ нравственнаго развитія въ самихъ чиновникахъ. Но чтобы довести угодничество передъ начальствомъ въ степень поэтического культа, до этого даже въ николаевскую эпоху разцвѣта чиновничества врядъ ли доходило даже мещество. Чѣмъ-то карикатурнымъ, преувеличеннымъ вѣдетъ отъ слѣдующаго письма Кулжинскаго, которымъ мы располагаемъ. Оно писано къ помощнику попечителя кievскаго учебнаго округа В. П. Карлгофу. Вѣроятно, Кул-

¹⁾ Кіевская Старана, 1906 года, май-іюнь.

живскому, въ видѣ награды за труды по проведенію видовъ правительства въ польскомъ краѣ, былъ предложенъ переводъ въ Кіевъ, въ окружно-учебную канцелярію, однако почему-то не состоявшійся. И вотъ на предложеніе начальства послѣдовало слѣдующее письмо Кулжинскаго.

Ваше Превосходительство!

Съ неподражаемымъ искусствомъ

Вы можете добро творить?

И съ вами можно говорить

Съ прямымъ, нелицемернымъ чувствомъ!

Счастливы удѣлы вашы: вы могли

Возвыситься надъ нашимъ вѣкомъ;

Великій вы секретъ нашли —

Вельможей быть и — быть прекраснымъ человекомъ!...

Я теперь брежу стихами отъ благодарности къ вамъ! Съ вами служить, быть вблизи васъ, думать и говорить объ васъ... если все это не поэзія, то я не знаю уже, что такое поэзія. Извините за беспорядочное, слишкомъ лирическое изъясненіе моей благодарности и примите, ваше превосходительство, живѣйшее увѣреніе въ безпредѣльной преданности и глубочайшемъ почтеніи, съ коимъ имѣю гордость быть, милостивый государь, вашего превосходительства покорнѣйшій слуга И. Кулжинскій.

4 сент. 1839. м. Немировъ.

Изъ Немирова Кулжинскій былъ снова переведенъ въ Нѣжинъ и, наконецъ, закончилъ свою службу въ Тифлисъ въ 1847 году, съ котораго до самой смерти, послѣдовавшей въ 1881 году, жилъ пенсіонеромъ въ Нѣжинѣ.

Чѣмъ дальше служилъ Кулжинскій, чѣмъ больше чиновничество захватывало въ пемъ живого человека, тѣмъ больше литературная его дѣятельность принимала специфическія черты болгаринскаго литературнаго пошиба. Между прочимъ, вторая и самая большая часть его писательской дѣятельности отмѣчена нападкама на украинскій языкъ и украинскую литературу, что

повторяемъ, лучше всего доказываетъ несамостоятельность его первоначальныхъ возрѣній на украинскій языкъ и пѣсни. Къ сочиненіямъ Кулжинскаго этого направленія принадлежатъ: «О зарождающейся такъ называемой малорусской литературѣ», Кіевъ, 1863 г.—«Нѣсколько словъ о хохломаніи», въ «Вѣстникѣ ю-з. и зап. Россіи», 1863, кн. 2.—«Сепаратисты» (басня), *ibidem*, 1866 г., кн. 10—«Новый взглядъ на хохломанство (физиологическій оцѣтъ)», Кіевъ, 1864 г.

Хотя всѣ отрицатели и гонители украинскаго языка и литературы были всегда очень бѣдны на доказательства и повторяютъ до сихъ поръ все то же, что говорилось двадцать и сорокъ лѣтъ тому назадъ, и поэтому статьи Кулжинскаго по существу не могутъ представлять какого-нибудь, пусть даже отрицательнаго, интереса, тѣмъ не менѣе мы рѣшаемся привести въ выдержкахъ первое изъ названныхъ его полемическихъ сочиненій, брошюру рѣдкую на полкахъ библиотекъ и антикваровъ. Это послужитъ къ характеристикѣ «литературныхъ» пріемовъ Кулжинскаго и его направленія во второй періодъ его писательской дѣятельности.

Первая статья брошюры: «Южно-русскій элементъ, какъ предметъ торговли» начинается сравненіемъ украинцевъ съ чувствительнымъ гоголевскимъ Ничипоромъ изъ повѣсти «Вій»: «Мы всѣ малороссіяне немножко похожи на добраго Ничипора; стоитъ только ловкому и искусному человѣку расшевелить въ насъ воспоминанія «про Колѣвщину, про Хмельницину, про Сѣчь Запорожскую», да еще запѣтъ козацкую пѣсню о томъ, «какъ въ полѣ могила съ вѣтромъ говорила»... мы тотчасъ готовы расшлаться, а ужъ вишневою вдоволь напоимъ смѣтливаго рассказчика и пѣвца, и денегъ, пожалуй, дадимъ ему на дорогу»...

«Вѣдь какъ хотите, а такое расположеніе къ грустнымъ воспоминаніямъ и вообще къ отжившей старинѣ, въ нынѣшній меркантильный и практическій вѣкъ, можетъ служить для смѣтливаго человѣка превосходнымъ и очень выгоднымъ предметомъ торговли... Вотъ и началась у насъ подобная торговля, или, правильнѣе сказать, переводъ нашей наивной чувствительности на

наличныя деньги! Началась она, эта знаменитая торговля, съ «возстановленія малороссійскаго языка и возсозданія южно-русской литературы». Первоначально изданы были два малороссійскіе букваря: «ГраMATка» и «Южно-русскій Букварь». «ГраMATка» съ картинками и образками. На одной сторонѣ листка изображень, въ видѣ буквы Ч, козакъ, курящій трубку, а на другой сторонѣ того же самого листка—образъ Богоматери! Очевидно, что сопоставленіе этихъ двухъ предметовъ очень неприлично; но для торговли тутъ главное—козакъ съ люлькою въ зубахъ; найдутся добрые Ничипоры, которые за одну эту виньетку купятъ «ГраMATку».

За эту инсинуацію едутъ откровенные доносы и выслѣживанія литературнаго сыщика школы Булгарина и «Московскихъ Вѣдомостей»: «Предисловіе къ этой «ГраMATкѣ», а равно и послѣсловіе или «Слово до письменныхъ», при всемъ своемъ благодушіи и братолюбіи, при всемъ наружномъ яко-бы христіанскомъ настроеніи, невольно проговаривается о какой-то «воль людской» (страница 3 и 149). Словомъ о свободѣ и оканчивается «ГраMATка».—Эта «ГраMATка» издана въ 1857 г., когда комитеты кипѣли работою надъ разрѣшеніемъ крестьянскаго вопроса; теперь этотъ вопросъ уже разрѣшенъ: непонятно, о какой свободѣ, или «воль людской» хлопочетъ «ГраMATка».

Разобравъ въ томъ же направленіи «ГраMATку», авторъ дѣлаетъ слѣдующее заключеніе, обращаясь къ украинскимъ писателямъ: «Торгуйте себѣ на здоровье, берите деньги съ чувствительныхъ Ничипоровъ; но вѣдь вы торгуете опиумомъ, который отуманиваетъ головы вашихъ читателей, представляя имъ разныя фантастическія видѣнія и грезы о небываломъ и невозможномъ... Всякую испорченность—слѣдовательно и испорченный языкъ—надобно исправлять, а не возводитъ на фантастическую степень нормальности и самостоятельности. А потому надобно стараться, чтобы люди, говорящіе по-малороссійски, привыкали говорить чисто по-русски, о чемъ всѣ благомыслящіе малороссіяне давно уже стараются въ своихъ семействахъ и училищахъ, и о чемъ сильно хлопочутъ малороссіяне, даже живущіе въ Галиціи; а

сочинитель уродливой «Грамматки» заключаетъ свое «слово до письменныхъ» мольбою, чтобъ всѣ малороссіяне непременно говорили по-малороссійски, т. е., чтобы не исправляли своего испорченнаго и искалѣченнаго полонизмами языка, но коснѣли бы въ его испорченности».

Далѣе Кулжинскій переходитъ къ разбору «Букваря южно-русскаго» (изд. 1861 года) Т. Г. Шевченка. На разборѣ этой книжки лучше всего обнаруживается невѣжество Кулжинскаго въ украинской народной поэзіи, о которой онъ въ 20-хъ годахъ писалъ съ чужого голоса. Перечисливъ статьи «Букваря», въ которомъ были помѣщены двѣ народныя думы: про Олексія Поповича и про Марусю Богуславку, Кулжинскій такъ критикуетъ эти произведенія, считая ихъ за сочиненіе какого-нибудь ненавистнаго ему украинскаго писателя: «Первая дума—такъ себѣ, даже съ нѣкоторымъ правоученіемъ, а другая—изъ рукъ вонъ! Подовна Маруся попала въ плѣнъ къ одному «турецкому пану» и сдѣлалась наложницею его. У папа въ тюрьмѣ сидѣли христіанскіе невольники. Подовна въ Свѣтлый праздникъ Воскресенія Христова выпустила ихъ изъ тюрьмы и, прощаясь съ ними, передаетъ черезъ нихъ поклонъ родителямъ своимъ и проситъ сказать имъ, чтобъ они уже не выкупали ее изъ плѣну,—угадайте почему?..

«Бо вже я потуречилась, побусурменилась
Для роскоши турецкой,
Для лакомства несчастнаго»...

«Ну что это за правоученіе для дѣтей, начинающихъ учиться грамотѣ? Въ заключеніе къ этой думѣ пришта ни къ селу, ни къ городу (или, какъ говорятъ малороссіяне: пришей кобылѣ хвостъ) слѣдующая молитва новѣйшаго произведенія:

Ой вызволи, Боже, насъ всѣхъ, бѣдныхъ невольниковъ.
Зъ тяжкой неволи.
Выслухай, Боже, въ просьбахъ щирыхъ,

Въ несчастныхъ молитвахъ,
Нась, бѣдныхъ невольниковъ».

«Тенденція этого букваря одна и та же, что и въ «Грамматкѣ»: какая-то воля людская, освобожденіе изъ какой-то неволи. О какой это свободѣ хлопчете вы, г.г. букваристы?!»

Заканчивается статейка настоящими, такъ сказать, собственными мыслями Кулжинскаго объ украинскомъ языкѣ, а не навѣянными украинскою романтическою литературною традиціей. «Испорченное нарѣчіе русскаго языка или, такъ называемый, малороссійскій языкъ, какъ аномалія, не имѣетъ никакихъ правъ на литературную самостоятельность, и недостойно употребленія ни въ какихъ серьезныхъ случаяхъ, но нуждается въ исправленіи посредствомъ чистаго общерусскаго языка. Извѣстное дѣло, что малороссійское нарѣчіе есть нѣчто среднее между польскимъ языкомъ и русскимъ, такъ точно, какъ унія была въ свое время среднею религіею между католичествомъ и православіемъ... Вотъ каковъ матеріалъ вашей торговли, г.г. торговцы южнорусскаго элемента.— Полно вамъ надувать чувствительныхъ Ничипоровъ!.. Увы, еще не полно!.. Одинъ нашъ землякъ перевелъ на малороссійское нарѣчіе даже Евангеліе отъ всѣхъ четырехъ евангелистовъ. Духовные сановники, которымъ онъ представилъ свой переводъ, признали, что печатать Евангеліе на малороссійскомъ нарѣчійі «неудобно». Недовольный переводчикъ не удовлетворился такимъ учтивымъ и снисходительнымъ приговоромъ, но послалъ свой переводъ въ одно ученое общество, и—потрафилъ очень хорошо. Извѣстное дѣло, что нѣтъ такой уродливой нелѣпности, которая не могла бы выдаваться за правду подъ фирмою учености. Напримѣръ, ученые люди доказывали и доселѣ доказываютъ, что греки не умѣютъ читать по-гречески, или наприимѣръ, что болгаре, называющіе себя славянами, суть отродье турковъ и т. п. Вотъ и теперь слышно, что ученые люди хлопчутъ уже объ исходатайствованіи позволенія напечатать Евангеліе на малороссійскомъ нарѣчійі... Да, надобно съ сожалѣніемъ признаться, что отъ учености можно всего ожидать». Все это дерзко-невѣжественное

разглагольствованіе завершаетъ характеристику Кулжинскаго, какъ обскуранта.

Вторая статья брошюры: «О малороссійскомъ языкѣ» проводитъ ту же мысль, что украинскій языкъ это испорченный русскій, и между ними такое же отношеніе, какъ между еврейскимъ жаргономъ и нѣмецкимъ языкомъ. Приведя въ доказательство два отрывка изъ Шевченка и Марка Вовчка и пригласивъ на судъ «всѣхъ лингвистовъ и этимологовъ» для рѣшенія вопроса, «похожъ ли малороссійскій языкъ на особенное какое-то племенное нарѣчіе славянскаго языка», Кулжинскій говоритъ: «Можно пожалуй, быть малороссіяниномъ¹⁾; можно любить Малороссію, какъ свою родину и какъ прекрасную часть Россіи: даже можно любить свое домашнее малороссійское нарѣчіе, какъ вообще мы любимъ многія домашнія вещи, наприм.— халать, колнакъ, и т. п.,— но... въ этомъ домашнемъ костюмѣ являться въ публику, да еще доказывать права этого костюма на публичное употребленіе—это было бы по меньшей мѣрѣ смѣшно и дико, ежели не какъ-нибудь иначе. Послѣ этого, такъ и жди, что и бѣлорусское нарѣчіе возвыситъ свой голосъ и объявитъ свои права на самостоятельность и литературное гражданство между другими языками. Слышно, что одинъ шутникъ бѣлоруссъ затѣваетъ уже издавать на бѣлорусскомъ нарѣчьи журналъ подъ заглавіемъ: „Подканье“, съ эпиграфомъ: «бейце, дзѣци, гопака, не жалѣйце лапцей; кали эци пабѣце, бацько новыхъ паплеце». Судя по этому эпиграфу, бѣлорусское нарѣчіе не уступаетъ малороссійскому ни въ гармоніи, ни въ изобразительности».

Послѣ этого слѣдуютъ нападки на П. А. Кулиша за его правописаніе и на журналъ «Основу». Прочитывая изъ статьи «Основы» (1861 г. февраль)—«Отвѣтъ Современной Лѣтописи Русскаго Вѣстника», Кулжинскій раздражается такими словами,

¹⁾ Такъ мракобѣсіе и умственный застои доводили авторовъ, подобныхъ Кулжинскому, до глухости, который договорился до того что снисходительно разрѣшаетъ челоуѣку родиться украинцемъ.

показывающими всю полицейскую наготу его мысли: «Если бы у насъ было демидовское богатство, то мы бы назначили 100 тысячъ рублей преміи тому, кто пойметъ, разберетъ и разъяснитъ эти таинственные слова о «крайней централизаціи въ языкѣ, служащей помѣхою общему благосостоянію и образованію народа», а равно «объ уродствѣ и юродствѣ, происходящемъ отъ единообразованія». Какъ? единообразованіе малороссіянь съ великороссіянами производитъ уродство и юродство?!! Централизація, т. е. господство общаго русскаго языка въ Малороссіи мѣшаетъ общему благосостоянію и образованію народа??. Рѣшительно не понимаемъ! Зачѣмъ такая туманизація словъ и фразъ? Сказали бы напрямикъ, чего вамъ хочется,—*ну тогда бы можно было принять надлежащія мѣры къ отвѣту*». Такимъ образомъ литературно-научная полемика заканчивается Кулжинскимъ указаніемъ на участокъ.

Въ послѣдней статейкѣ своей брошюры: «Дневникъ Т. Г. Шевченка» окончательно разошедшійся безъ удержу Кулжинскій приходитъ къ выводу, что самъ Шевченко былъ его единомышленникомъ насчетъ украинскаго языка: «Онъ самъ сознавалъ неприличіе и неспособность малороссійскаго нарѣчія для серьезнаго употребленія. Онъ своимъ «Дневникомъ» какъ будто говорить намъ вотъ-что: «можно, пожалуй, иногда поговорить помалороссійски, написать малороссійскую виршу и пропѣть малороссійскую пѣсню, такъ точно, какъ можно иногда потанцевать трепака; но танцевать постоянно вмѣсто обыкновеннаго хожденія ногами,—это, воля ваша, было бы черезъ-чуръ ненормально: вотъ то же разумѣйте и о вашей малороссійской литературѣ».—Шевченко чувствовалъ, сознавалъ это и вслѣдствіе того, самъ съ собою, въ тайникѣ своего «Дневника» говорилъ по-русски, а не по-украински».

Мы слишкомъ утомили вниманіе читателей выписками изъ курьезной полемики Кулжинскаго. Но слѣдуетъ поминать передъ лицомъ Адама, какъ едомляне предавали сожженію священный городъ Іерусалимъ. Вѣдь писанія Кулжинскихъ отразились реально въ многострадальной литературѣ украинскаго народа. Да

кромѣ того, интересно видѣть, какъ мало выросла мысль гонителей украинскаго слова и просвѣщенія за всѣ протекшія сорокъ съ лишнимъ лѣтъ.

Мы располагаемъ еще однимъ «произведеніемъ» Кулжинскаго, которое характеризуетъ его въ періодъ литературной дѣятельности по выходѣ въ отставку. Проф. Сперанскій такъ говоритъ объ этомъ періодѣ писательской дѣятельности Кулжинскаго: «Стремленія литературнаго характера, писательство проходятъ красною нитью черезъ всю его долгую жизнь, начиная съ ранней молодости и чуть не до гробовой доски, и особенно сильны они какъ разъ во второй періодъ его жизни, когда онъ, по видимому, ощущалъ особенную потребность въ письменномъ словѣ, такъ какъ отъ непосредственной практической дѣятельности онъ уже отстранился» ¹⁾ М. Н. Сперанскій очень вѣрно опредѣляетъ настроеніе Кулжинскаго. Удаленный въ глуши провинціи отъ литературной жизни, онъ переживалъ, вѣроятно, тяжелое для своего писательства состояніе. Хотѣлось писать, а главное—печатать, но послѣднее желаніе не всегда находило осуществленіе. Вѣроятно, Кулжинскій много своихъ произведеній посылалъ изъ Нѣжина въ столичныя изданія, но большею частью они не печатались. Въ такомъ положеніи (это бываетъ главнымъ образомъ у начинающихъ писателей) развивается, какъ говорится, писательскій зудъ. Есть мысли, есть впечатлѣнія, есть энергія: авторъ стремится осуществить все это въ своемъ произведеніи, которое въ концѣ концовъ постигаетъ неудача. Но послѣдняя не отнимаетъ надежды на будущее: наоборотъ, является стремленіе скорѣе загладить неудачу новымъ выступленіемъ, которое опять, можетъ быть, потерпитъ ту же судьбу. Такимъ образомъ мысль работаетъ безостановочно, поспѣшно, но мало совершенно; литературный матеріалъ разрастается, а писатель не находитъ въ его непримѣяемости нравственнаго удовлетворенія. Въ такомъ-то состояніи былъ Кулжинскій, когда писалъ свое любопытное письмо

¹⁾ «Одинъ изъ учителей», 9 стр.

къ М. А. Максимовичу, какъ издателю періодическаго сборника: «Кіевлянинъ»¹. Приводимъ это письмо, сохранившееся въ бумагахъ Максимовича, во всей его непосредственности.

Милостивый государь Михаилъ Александровичъ!

Если мое скромное имя не совсѣмъ еще изгладилось изъ вашей памяти, то позвольте напомнить вамъ о старинномъ директорѣ луцкой, а потомъ клеванской гимназіи, Кулжинскомъ, который нѣкогда имѣлъ честь пользоваться вашимъ знакомствомъ. Теперь я пятый годъ уже въ отставкѣ съ пенсіей и живу въ г. Нѣжинѣ Черниговской губерніи. Отъ нечего дѣлать я пишу кое-что. Не довѣряя выдумкамъ собственной фантазіи, я люблю русскую исторію, занимаюсь ею и уже написалъ довольно по этому предмету, наприм.: 1) Взглядъ на исторію Россіи до Рюрика; 2) Разказы изъ Росс. исторіи²) — въ родѣ моей книжки, если изволите припомнить, которую Д — ть Народнаго просвѣщенія издалъ подъ названіемъ: „Русская книга для грамотныхъ людей“; 3) Записная книжка русскаго человѣка; 4) Нѣжинскіе греки, и проч. и проч. Всего этого наберется на добрую книгу страницъ до 400 in 8°. Кромѣ пріятности самаго процесса писанія и сочиненія, меня увлекаетъ чувство убѣжденія, что я пишу въ духѣ народности русской, опирающейся на божественномъ православіи и богоподобномъ самодержавіи. Но... написавши такъ много (и, кажется, такъ хорошо), иногда я самъ себя спрашиваю: кто жъ это будетъ читать? будетъ ли это когда-нибудь напечатано?... Послѣ долгихъ весьма грустныхъ размыш-

1) Вышло три сборника 1840, 41 и 50 гг..

2) Вѣроятно, эта книга была издана въ слѣдующемъ году подъ заглавіемъ: „Разказы изъ русской исторіи для простонароднаго чтенія“ Спб. 1853. Тип. Имп. Акад. Наукъ.—Указанныя здѣсь остальные сочиненія Кулжинскаго не упоминаются въ спискѣ проф. М. Н. Сперанскаго, такъ какъ, очевидно, не были напечатаны.

3) Русская книга для грамотныхъ людей „Спб. 1841. Тип. Имп. Акад. Наукъ.

леній о нашей книжной торговлѣ *вообще*, и о моемъ желаніи пуститься въ печать *въ особенности*, я останѳвился мыслью на, васъ, достойнѣйшій Михаилъ Александровичъ!—Вы тоже въ от-ставкѣ; тоже любите писать и печатать; матеріаловъ у васъ, безъ сомнѣнія, довольно; время отъ времени вы издаете „Кіевлянина“... Ну-те соединимъ наши силы, средства и матеріалы, да станемъ совокупно издавать Кіевлянина!—Пока это изданіе не обезпечить насъ до того, чтобъ мы могли даже переѣхать на жительство въ Кіевъ ¹⁾; у меня въ Кіевѣ есть превосходный факторъ и корректоръ для этого изданія, сынъ мой, кандидатъ у-га, служащій столоначальникомъ въ канцеляріи попечителя К. У, округа ²⁾: изданіе пошло бы быстро, безостановочно. Первое условіе, *sine qua non*, надобно, чтобъ нашъ Кіевлянинъ, начавшись безсрочнымъ сборникомъ, нечувствительно перешелъ во всѣ обязанности и качества журнала. Новыхъ журналовъ теперь, кажется, не позволяютъ — и подѣломъ. Но ежели бы увидѣли, что нашъ сборникъ продолжаетъ являться книжка за книжкой, и часть отъ часу болѣе дѣлается полезна и необходимъ, то, мнѣ кажется, еще бы просили насъ продолжать изданіе въ видѣ журнала: *ainsi va le monde!* А для успѣха въ этомъ надобно, полагаю, чтобъ Кіевлянинъ, и будучи еще безсрочнымъ сборникомъ, уже мало по малу принималъ фیزیономію журнала, раздѣляясь, примѣрно сказать, по слѣдующимъ рубрикамъ:

I Русскія новости.

Статистика современнаго добра, процвѣтающаго на Святой Руси по всѣмъ отраслямъ жизни, науки и искусства. Извѣстія о

¹⁾ Въ это время Максимовичъ жилъ въ своемъ имѣніи по Дѣв-нуру, на Михайловой горѣ, въ Золотоношскомъ уѣздѣ, куда къ нему стремились мысли и чувства многихъ его старыхъ и славныхъ друзей.

²⁾ Очевидно, имѣется въ виду Григорій И. Кулжинскій, служившій по народному просвѣщенію и также выступавшій въ печати въ томъ же ретроградномъ духѣ, что и отецъ. Скончался въ концѣ 90-ыхъ годовъ въ Нѣжинѣ.

новыхъ пожертвованіяхъ на общую пользу; описаніе современныхъ подвиговъ русскаго великодушія, храбрости, безкорыстія, успѣховъ на поприщѣ наукъ, искусствъ и промышленности. Жизнеописанія знаменитыхъ соотечественниковъ. Церковные, училищные праздники и т. п., и т. п. (Все это отдѣленіе я беру на себя.)

II. Русскія древности и исторія.

Извѣстія о новыхъ открытіяхъ русскихъ древностей; описаніе древнихъ памятниковъ, развалинъ, урочищъ; памятники древней русс. письменности: старинныя пѣсни, и т. п. (Въ это отдѣленіе полагаю вкладу до 400 страницъ.)

III Русская словесность.

Русскія пѣсни и стихотворенія; русскія повѣсти, путешествія, рассказы, рѣчи, очерки; критика новѣйшихъ произведеній словесности, и т. п. (Полагаю сюда вкладу до 100 страницъ.)

IV Всякая всячина, или Смѣсь.

Анекдоты, отрывки, извѣстія о новыхъ трудахъ и предпріятіяхъ нашихъ книгопродавцевъ и литераторовъ, etc. etc.

Ежели вамъ угодно, наберемъ сперва только три книжки Кіевлянина (какъ безсрочнаго сборника), представимъ ихъ въ цензуру, и откроемъ подписку на три части—4 руб. сер. съ пересылкою. Слѣдующія цифры сами собою ложатся на бумагу: подписчиковъ (minimum) 500 по 4 р.=2000 руб. сер. все изданіе. Въ трехъ книжкахъ печатныхъ листовъ 36 (по 12 листовъ книжка). Полагая расходу на каждый листъ съ бумагою, наборомъ, печатаніемъ и сшивкою — вы подробно знаете эту всю процедуру—по 12 рублей серебромъ, намъ изданіе 3-хъ книжекъ обойдется въ 432 руб. сер.—положимъ даже въ 500 рублей. Затѣмъ чистаго дивиденда остается 1500 р. сер.!!!!!!! А ежели съ 1-го генваря 1853 года нашъ Кіевлянинъ будетъ журналомъ (по 10 печат. листовъ книжка, а книжекъ въ годъ 12, и подписчиковъ

все-таки не менѣе 500), то числа перемѣнятся слѣдующимъ образомъ: 500 подписчиковъ по 12 руб. сер.—6000 р. сер. Расходу на 12 книжекъ или 120 печатныхъ листовъ 1440 рубл. сер.—положимъ, даже 2 т. цѣлковыхъ. Затѣмъ дивиденда для насъ 4 т. р. сер.!!! Присоедините вашу опытную мудрость къ моей горячей готовности, рассмотрите мое предложеніе со всѣхъ сторонъ и не оставьте удостоить отвѣтомъ вашего покорнѣйшаго слугу Ивана (Григорьев.) Кулжинскаго.

29 генв. 1852. Нѣжинъ, Черниг. губ.

Неизвѣстно, какъ М. А. Максимовичъ отвѣчалъ Кулжинскому на его „ну-те“, но, вѣроятно, читая это дерзки-самоувѣренное письмо, старый ученый очень смѣялся. Во всякомъ случаѣ отвѣтъ М. А. Максимовича долженъ былъ навести Кулжинскаго на еще болѣе „грустныя размышленія“ о его желаніи „пуститься въ печать“, такъ какъ сотрудничество его съ Максимовичемъ не состоялось.

Владиміръ Даниловъ.

Двадцять п'ять років українського театра.

(Спогади та думки).

«Съ воскресенья 10-го января въ томъ-же театрѣ предполагается къ постановкѣ малорусскія пьесы съ участіемъ г. Кропивницкаго». Така маненька оповістка з'явилася в хроніці «Кієвлянина» 6-го січня 1882 року.

Ще на Різдво приїздили до Київa Садовський з Кропивницьким. Були вони по своїх людях. Чутки про те, що українська група може гратиме в Київi, вже ходили по городу, і ми, на той час ще зовсім жовтороті пташенята, з цікавістю приглядалися до цих осіб: актьори і до того ще *українські актьори!* Досить, щоб закрутити голову хоч кому! Садовський був давній знайомий, але те друге, що воно таке? Оглядне, гарне, балакає густим, добірним голосом, рухи поважні, красиві... Кропивницький? Кажуть знаменитий артист?

Вони поїхали з Київa, сподіваючись грати в театрі Бергоньє по Різдві. І ось настало нарешті те чарівне 10 січня. Мабуть не тільки серце підлітка колотилося і солодко, і неспокійно, коли звозчик, цмокаючи, та сіпаючи віжками, під'їздив до старого театра Бергоньє.

Конка не краяла ще тоді Фундуклеєвської вулиці на дві половини, і звозчики лавами сунули просто до театра: тротуарами надбігали з обох боків «обитатели высшихъ сферъ». Двері театра грюкали тай грюкали, пускаючи разом з хмарами морозяної пари

гурти нових людей; полохане газове світло що разу кидалося у два боки, немов хтіло зірватись і втекти кудись од свого ріжка; було тісно, голосно, весело..

Тоді ще театр Бергонье мав вузький хід; праворуч була каса; коло її віконця і купчилися люде, забираючи останні білети, а ті, що вже мали їх, штовхаючи оден одного, спішили по сходах вгору. От грюкнули двері, і ми опинилися нарешті в коридорі першого яруса, і одразу на нас повіяло тим специфічним театральним повітрям, що якимсь приємно напружує нерви: тепло... дух пудри, пахоців і газового світла. В коридорі купчаються люде... Вузький коридор, стара, втерта могами дерев'яна підлога, маненькі двері лож з чорними літерами та цифрами, по стінах ріжки газового світла і білі афіши. Давня картина старих театрів.

Капельдінери хутко одбирають в публіки одержу... Панії, в останній разочок, прихватцем, причепурившись перед дзеркалом, спішать на свої місця... Всі хапаються... Стукають двері лож... чутно негармоничні, ривучі згуки: музиканти лаштують свої інструменти. По тілу побігла якась електрична іскра... нерви напружені... Нетерпіння росте. Шуби, калоши, шапки, білетики на речі... Ох, нарешті скінчено цю нудну процедуру,—сидимо в ложі. Перед очима завіса. Стара, традиційна завіса провінціальних театрів, без пайменчої претензії на оригінальність, або художність сюжета: традиційні колони, квітки, море, а в кутку неодмінно дві маски, що спираються одна на другу, як літера *x*. То там то сям маячать по ложах яскраві фарби українських жіночих костюмів. Он ціла ложа — і діти і батьки — в українським вбранні. Чутно рідну мову і там, і тут. І серце починає стискатись од якогось надзвичайного почуття. Завіса таємно хвилюється, публіка знай заливає театр,—аж чорніє партер. Музиканти риплять... аж ось тихо... вдарила палочка... діріжор займає своє місце... згуки невиразного гамору стихають. Діріжор махає своїм паличком—і побігли жваві, веселі згуки. Галоп, чи полька, чи вальс... все едно! В ті добрі старі часи ще не спадало нікому на думку, що оркестр ламає цільність вражіння драматичного

твору... мабуть не ламав. Але ось останні одноманітні акорди, і нарешті стрепенулася завіса, захвилювалася і раптом посунула вгору.

Покої сотника Хоми Кичатого. Даймо, що вони цілком не відповідають історичній правді: якась рублена російська хоромина, мабуть з «Василиси Мелентьевої», або з «Каширської старини». Дарма! Все те дарує серце,—воно чека жакобно рідного, свого. Почалася дія. Стеха скінчила монолога і в хату впурхнула Галя. Сердешна Галя!.. Вона геть та й геть не одповідала своїй ролі: то була старенька артистка Жаркова, і, не вважаючи на жваві рухи і на грим, «почтенный возраст» артистки виявлявся всім. Дія розвивалася як слід, та не було ще електричної іскри, тої іскри, що оббігла-б весь театр і зєднала-б всіх—і глядачів і артистів—в одно велике ціле. Але ось за лаштунками розляглися урочисті згуки колядки. На сцені счинилася заметня. Глядачі напружили увагу... чиясь дужа рука владне шарцонула двері. «Вечір добрий!»—вчувся могутній металічний голос... і на сцену вийшов велетень-козак. Злетіла іскра натхнення. Як тучка літня злива, сипнули з-усюди оплески. А козак стояв в своїй гордій обуреній і здивованій позі, немов не бачучи нічого крім перевязаних сватів. Кілька хвилин в театрі чутно було тільки дощ оплесків. А коли скінчилася дія, завіса вже впала, — всі були захоплені, як один. Оплески не вгавали. Викликали всіх: тих, що зчарували театр своєю артистичною грою, і навіть тих, що не заробили на таку шану. Ніхто не розбирався у грі кожного окремого артиста.

Нубліка затопила фое, коридори. Обличчя всім нашіли, очи блищали... стояв живий гамір.. дзвеніла українська мова,— «от избытка сердца глаголали уста».

Перелітаючи тепер гадкою довгий шлях життя — 25 років, я бачу себе дівчинкою підлітком 12—13 років, але всі ті почуття, що тоді стискали й підносили молодесеньке серце, оживають і зараз в ньому, і мов тоді, в той день в театрі, од захвату знов захоплює дух.

Це було щось надзвичайне. Нас городянських дітей, що вже бачили найпишніші опери, і Сарру Бернар, і братів Коллен,— взагалі всіх славно-звісних артистів—сама вистава української трупи, убогої обстановою, бідної людьми, не мала-б сили піднести до такого ступня захвату, який охопив нас од самої першої дії Назара. Тай був то другий захват: не втіха од гарної гри,—святий захват, що сльози викликав на очі, а в серці збуджував найкращі людські почуття.

Те, що зараз немає для нас жадної ваги, може бути в великій послугі для нащадків наших. Через те хочу спинитися тут на хвилинку, аби з'ясувати причини того незабутнього, святого захвату, що викликав в душах наших українській театр.

Наше покоління—виключне покоління: *ми були першими українськими дітьми*. Не тими дітьми, що виростають в селі, в рідній сфері стіхійними українцями,—ми були дітьми городянськими, яких батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями з сповитку. Нас було небагато таких українських родин; решта-ж нашої дитячої суспільности, з якою нам доводилось раз по раз здібатись, були змосковлені діти-паненята. На той час серед київської quasi-інтелігенції російської, або вживаючи краще вже витерте слово—буржуазії, панували недобрі відносини до всього українського, а найбільше до саміх «українофіловъ»; в найкращім разі це були якісь глузливі відносини, немов до «блаженненькихъ»—дурників. Можно собі уявити, як переймали од батьків такі відносини діти, що, як відомо, переймають швидче за все саме недобре і мають так багато жорстокости в серці. Ми балакали по-українськи, і батьки балакали до нас скрізь по-українськи; нас вбирали дуже часто в українські вбрання. І звичайно і тим, і другим звертали ми на себе увагу, а разом з нею глум, посміх, кепкування, призириство. О, багато довелося прийняти нашим маненьким сердцям гірких образ, незабутніх. То було не то, що нині. Тепер українська дитина вже має свою сферу, має на що опертися: ми були перші, у нас не було маненьких попередників. Як дикі звірки, що з дитинства звикають до самооборони, ми повинні були змалку давати на

кожнім кроці одсіч. Відний молодий дитячий розум, бідне маненке серце,— образою й зневагою отруєно їх з веселих, дитячих літ! Я пам'ятаю, як з сестрою гуляли ми якомсь в Ботанічній садку, звичайно в українському вбранню, балакали між собою по-українськи. Нас взяли на глум; счинилася гидка сцена: діти, а за ними й завжди однаково розумні бонни та няньки почали глузувати з нас, з нашого вбрання, з нашої «мужицької» мови. Сестра верпулася до дому з ревними слізми. З цього приводу написав тато вірш, присвячений їй: «не сумуй, моя доле кохана». Моїх сліз не бачив ніхто: запекле, вовче серце було в мене; але пам'ятаю, як в ночі, бувало, коли всі спали навколо, пригадувала я всі денні події і думала, думала... І така страшна, така хижа ненависть до всіх гнобителів рідного слова і люду займалася в серці, що аж страшно згадати тепер, що перечував в той час дурненький восьмилітній чоловік. Сльози висихали на очах од тої хижої ненависти, що палила серце. Боже, як працювала палка, дитяча уява! Всі муки й тортури, що утворювали колись козаки над подоланними ворогами, здавалися мені цілком придатними до помсти над ненависним ворогом...

Дарма! З ненависти виростає любов—та болюча й незагійна любов, якою тільки й люблять діти окривджених батьків.

Все це я згадую на те, щоб з'ясувати той настрій, який охопив нас, безкрилу молодь, з першої хвилини, скоро розпочав свою діяльність новий «український» театр. «П'ятерки, четверки», «переложенія», «сочиненія»— всі інтереси молодого, шкільного життя — все те порвалось кудись набік! Байдуже до всього! Там, в театрі, іде справжнє життя, там знялася справжня боротьба—ми почували це. День минав, як сон; тільки вечора чекали ми. І коли ми вбирали наши українські убрання, нас охоплювало те почуття, яке мабуть стискало груди молодого лицаря, коли його вперше підперізувано лицарським мечем.

Минулі часи, давні часи! І сміх і жаль бере, коли згадуєш тепер цю убогу дитячу демонстрацію, якою і ми ніби причинялися до великого діла. Вишивана сорочка і голосна українська розмова в театрі. Сердешні засоби! Але й вони відповідали тій глині, якою стуляє муляр одну до одної великі цеглини мурів.

Звичайно, у дорослих людей почуття патріотизма виявлялося не в таких примітивних, стихійних формах, як у дітей, але що український театр і розжеврив у свідомих, і збудив у несвідомих національне почуття, що він став великим етапом і чинником в історії зросту нашого національного самопізнання—це безперечний факт. Людині інтелігентній неможливо було задовольнити своє естетичне почуття тим репертуаром, який виставляла тоді трупша,—а двери театра ломились од натовпу публіки: артистичне виконання убогої трупки, що мала на чолі тільки двох артистів, не справило б великого вражіння на глядачів, а буря захвату розлягалася грімом оплесків в театрі.

Були і інші мотиви.

Наведем кілька фактів.

Після першої вистави, часописі київські на той час—давній приятель «Кіевлянинъ», і спіряючі українцям «Труд» та «Заря»—озвалися своїм присудом. «Впечатлѣніе, произведенное па публику исполненіемъ пьесы, писав «Кіевлянинъ», — было далеко не удовлетворительнымъ. Изъ всей труппы можно останвиться только на 2-хъ исполнителяхъ, г. Кропивницкомъ (Назаръ) и Садовскомъ (Гнатъ). Все остальное ниже посредственности. Это были не артисты, а любители, впервые выступившіе на театральные подмостки. Манеръ никакныхъ; обь умѣнья держать себя на сценѣ и говорить не приходится». (Кіев. 1882, № 8). «Составъ труппы вообще ниже посредственности; актрисы нѣтъ ни одной. Всего этого не могутъ не сознать и самые рьяные хохломаны, хотя они изъ кожи лѣзуть вонъ, чтобы устраивать оваціи положительнымъ бездарностямъ. Во всей труппѣ выдѣляются только два артиста — Кропивницкій и Садовскій» (Кіев. 1882, № 13). Звичайно, це казав «теплий приятель», але на цей раз в словах його було чи мало й правди. «Заря» і «Труд» головним чином вихвалювали Кропивницького та Садовського, а про трупшу здебільшого недоговорювали. «Исполненіе пьесы было, говоря вообще, вполне удовлетворительно,—писала «Заря». Пальма первенства, какъ и слѣдовало ожидать, принадлежитъ г. Кропивницкому, въ которомъ мы имѣемъ несомнѣнно большой сценическій та-

октябрь. 1907. 4

ланть. Первое дѣйствіе онъ вынесъ на своихъ плечахъ, потому что Стеха и Игнатъ выступали сначала какъ-то робко, первая почти совсѣмъ не играла, второй шаржировалъ въ жестикуляціи»¹⁾. Другий спектакль трупни Ашкаренка—«Наталка-Полтавка» виявив ще більші дефекти трупни.

Вихвалюючи Кропивницького за Виборного, «Заря» писала тим часом: «къ сожалѣнію, мы далеко не можемъ сказать того-же о другихъ исполнителяхъ. Можетъ быть, они и приложили нѣкоторое стараніе, чтобы дѣло шло у нихъ сколько нибудь на ладъ. Но естественно, что отсутствіе голоса и музыкальнаго образованія вообще нельзя восполнить на двухъ-трехъ репетиціяхъ. Обигрѣвъ всѣхъ исполнителей Наталки (за исключеніемъ, конечно, г. Кропивницкаго) слѣдуетъ сказать, что въ ней было мало живого, оригинальнаго: всѣ воспроизводимыя ими лица вышли у нихъ блѣдными, робко и неувѣренно двигающимися и недостаточно бойко владѣющими изящнымъ малороссійскимъ языкомъ»²⁾.

Досить. Це писала спрiяюча всьому українському часопису, і вона навіть завважила, що решта персонажів трупни, за виключкою Кропивницького та Садовського, «недостаточно бойко владѣють изящнымъ малороссійскимъ языкомъ». І справді, трупа була о стільки бідна, не кажу вже дотепними артистами, а просто людьми, що на Наталку не вистарчало артистів, і товариство мусило запрошувати на роль Терпелихи артистку-аматорку з драматичного товариства, пані Жежелевську. А коли Кропивницький виставив уперше свою драму «Дай серцю волю», то довелося вже запросити двох аматорів: на ролю Одарки—О. А. Лисенко, а на ролю Семена—покійного Туробойського. Трупа вже цілком не мала можливости виставити хоч оперетту Лисенка «Черноморці». Що до хора, то, навики, хор був завжди добрий. Кропивницькому, як баєчному принцові, досить було тільки свиснути, і на його поєвист зліталися хмарою співаки,—студенти та курсистки.

1) »Заря» 1882 г. № 8.

2) «Заря» 1882 г. № 11.

Репертуар був не кращий ансамбля труппи: «Наталка-Полтавка», «Москаль-Чарівник», «Назар Стодоля» та другі. Через брак репертуара труппа мусила виставляти і такі *shoeuf d'oeuvr'i* української сцени, як «Щира любов» Квітки, та «Ой не ходи Грицю», оперетту Александрова. Про виставу таких п'єс навіть своя преса озвалась сердитим словом. «О постановкѣ въ воскресеніе въ театрѣ Иваненка «Ой не ходи Грицю» слѣдуетъ сказать то же, что мы сказали о драмѣ «Щира любовь»,—писала «Заря»—т. е. что постановка ея объясняется, съ одной стороны, простымъ недоразумѣніемъ, съ другой—крайней бѣдностью репертуара малорусской сцены. Дѣйствія никакого, замыселъ непонятенъ, характеровъ никакихъ. Мы убѣждены въ томъ, что Кропивницькій нигдѣ и никогда больше не поставитъ этой пьесы, ибо постановкой такихъ пьесъ можно убить малорусскіе спектакли. Кромѣ упрека за постановку этой пьесы, мы ничего другого не слышали отъ публики. А публики между тѣмъ въ театрѣ была масса; театръ былъ буквально биткомъ набитъ»¹⁾. Додам од себе, що цей славний спектакль втямився і мені, мабуть і другим. Незабутній спектакль! Театр був справді повнісінький. В теплому, парному повітрі чорніли ряди лож, та партер густо набитий людьми. Почалася перша дія. Перша дія драми—експозиція,—вимогати од неї багато ще не можна. Але дивно було те, що в першій дії цього славнозвісного твору не було й жодної експозиції. Завіса впала, і всі здивовано дивились один на одного: що воно таке? до чого?—Ніхто не розумів. Знову знялася завіса. —те-ж саме... Холодне зневірря поповзло вже гадючкою в серця глядачів. На обличчях всіх виявився вираз якогось нещорозуміння; той вираз так вже і не сходив аж до кінця спектакля. За третьою дією нас охопив невчинний регіт, а людей старшого віку—сором. Я бачила, як неспокійно поверталися в кріслах ті, що сиділи в партері, та мов ті велетенські черепахи силкувалися втягти голови між плечі, щоб заховатись од сорому. Знов впала завіса і знов знялась — дія четверта. Не то що в

1) „Заря“ 1882, № 283.

корридорах, вже і в ложах чулися сміх та сердиті вигуки: це свинство! адирство! Чи-ж можна виставляти таку пісенницьку, таке паскудство. На галерії панувало справжнє обурення... Щоб то було, коли б це був не український спектакль?! Цікаве в цій пьесі було те, що глядачів весь час вражали самі несподівані несподіваності. Пожежа, злива, смерть, злочинства... всі кари Божі. І одна незалежно від другої—тим-бо й ба! І коли б сказали кому небудь з публіки, що завтра ж його скарають на смерть, як тільки він не перекаже змісту пьес,—я певна, що, не вважаючи і на таку страшну погрозу, ніхто не зміг-би з'ясувати, на що в той вечір здіймалася і падала завеса аж цілих десять разів! Однак і в цьому спектаклі Кропивницький визначився, правда не грою—грати не було чого, але героїзмом: ми побачили справжнього українського Муція Сцевола. Щоб вдати з себе якусь горбату, низкорослу потвору, Кропивницький пов'язував собі ноги мотузками і так проплазував по сцені аж цілих п'ять дій. Сердешна оперетта після київського дебюту навіки попрощалася з світом. Виставити її примусила артистів бідність репертуара.

«Сватання на Гончарівці» було тоді шанобною і бойовою пьесою. «Трудь» писав ще перед спектаклем: «Въ воскресенье въ театрѣ Иваненка идетъ спектакль съ большой пьесой «Сватання на Гончарівці». Мы совѣтовали бы любителямъ украинской сцены не пропустить этого спектакля, тѣмъ болѣе, что роль Стецька, какъ говорятъ, одна изъ лучшихъ ролей г. Кропивницкаго»¹⁾. Пьесу виставлено і другий раз «по желанію публіки», і збор був знову повний. «Что публика дѣйствительно желала во второй раз видѣть эту пьесу,—писала «Заря»—это видно изъ того, что театръ былъ биткомъ набитъ, что еще наканунѣ спектакля всѣ билеты были разобраны и масса публики ушла отъ кассы ни съ чѣмъ»²⁾. І третій раз іде «Стецько» і дає повний збір.

1) «Трудь» 1882, № 7.

2) «Заря» 1882, 8-го дек.

«Дай серцю волю» Кропивницького справило справжній фурор. Рецензент «Труда» писав: «Я полагаю, что не ошибусь, если скажу, что всё интересующіеся украинской сценой киевляне (конечно, кто могъ захватить билетъ) были на представленіи пьесы. Навіть „Кіевлянина“ задовольнила пьеса: він з ласки своєї порадив навіть Кропивницькому «попробовать написать пьесу пзъ малороссійскаго народнаго быта на русскомъ языкѣ и такимъ образомъ открыть своимъ произведеніямъ болѣе широкое поле».

Вище наведені факти свідчать, що—ні репертуар, ні артистичне виконання української труппи не мали змоги так захопити публіку, як те зробив український театр, і в значній мірі правду писав „Кіевлянин“, коли натякав, що «умысль другой тутъ былъ».

Так! «Був тут і другий «умысль».

Це був перший промінь сонця після довгої ночі; перший подих весни по безнадійній зимі. Мрії, надії, все збудив він, рідний театр. Громадяне, письменники, артисти— всі згуртувалися коло нього. Публіка заливала залу, стояла хмарою коло каси, а в театрі панував той захват, якого вже не зазнати теперешнім артистам по вік!

То був захват першої весни...

Звичайно, жодна трупа в Росії не бачила такого прийому, якого зазнали українські артисти у дні молодощів своїх; заздрість почала точити російських акторів, а злоба «Кіевлянинъ».

Минуло багато років з того часу... багато людей, що тоді не вірили в силу українського руху, — змінили тепер свої погляди, вірним обскурантизму лишився тільки «Кіевлянинъ» і «всѣ присные его». І ось тепер, коли розгортаєш його давні, пожовклі «стороницы злости и порока», од них так і пашисть, як і в ті давні дні, нештатна злоба.

У 26 числі „Кіевлянина“ з'явився відомий лист режиссера тодішньої російської труппи—Казанцева. В театрі тоді стався неприємний інцидент: коли Кропивницький виходив вклонитися публіці, якось чи то з необережності, чи хто вже його там знав з чого, робітники впустили йому на голову декорацію й стра-

шенно забили його. З цього приводу і написав листа Казанцев. «Дѣло въ томъ, писавъ славный артистъ російській, — что *партія хохломановъ*, усердныхъ поклонниковъ малорусской труппы, стала вѣнчать ее лаврами: полетѣли на сцену барабаны шапки, тулупы; сцена въ антрактахъ наполнялась массой народа, вслѣдствіе чего г. директору театра г. полиціймейстеромъ офіціально было объявлено, чтобы доступа на сцену публикѣ не было... Намъ заявлено было офіціально, что если эта толпа, наполняющая въ послѣднее время сцену въ антрактахъ, не будетъ удаляема со сцены, то малорусскія пьесы запретятъ, потому что *скопиче это имѣетъ какой-то странный характеръ*»¹⁾).

Поспѣх українського театру, живий рух, що опанував все місто, — це було гасло «Кієвлянину», і він роззявив свою пащу. Почалася компанія проти «хохломанства». «Конечно, между хохломанами могутъ быть и психическіе больные, но гораздо чаще между ними встрѣчаются невѣжды, да притомъ невѣжды съ большими претензіями и самоувѣренностью».

До речі тут виступив Костомаров з своєю відомою розправою «Задачи украинофильства». З якою злорадістю підхопив «Кієвлянинъ» «слова почтеннаго историка». І пішла писати губернія! Драгоманов написав «Кієвлянинові» та його однодумцям відомого листа: «остановить «хохломанское дѣло», рассчитанное на естественный ходъ развитія политической, соціальной и культурной жизни во всей славянщинѣ, и потому съ каждымъ годомъ хоть медленно, но вѣрно подвигающееся впередъ, вы не можете. Подумайте!» Од цих слів просто сказився «Кієвлянинъ». Посипалися передовиці з приводу слів «Пирятинскаго пророка». А позаяк «Кієвлянинъ» тоді ще мав повну віру в можливість «остановить хохломанское дѣло», то одразу-ж кинувся на передову на той час українську позицію — на український театр. Він одразу, своєю специфічною інтуїцією зрозумів краще за всіх істориків літератури, яке значіння в житті народів, і особливо народів

1) «Кієвлянинъ» 1882 т. № 26.

пригноблених, має рідний театр. Треба було завважити адміністрації, що злочинний рух росте тут, у місті, під її крилом. Почалися дописи про театр. «Кієвлянинъ» вибивався з сил, гукаючи «*save-ant consules*». Скандал в театрі на останньому спектаклі «Гаркуша» дав йому добру нагоду доводити, що українці користуються українським театром на те, щоб виливти свою ненависть до всього «русского».

«Поклонники малороссійскихъ пьесъ (Кієвлянинъ № 29) не ограничились оваціями, устраиваемыми далеко не по заслугамъ малорусской труппы. Ревъ, стонъ, киданье на сцену шапокъ даже пальто (?) (отчего не сюртуковъ, брюкъ и сапогъ)—все это производитъ непріятное впечатлѣніе на безпристрастнаго зрителя, тѣмъ болѣе, что этихъ овацій удостоиваются даже такіе исполнители и исполнительницы, которые годятся только для ролей статистовъ. Но эти господа пошли дальше и обратились къ свисткамъ противъ *русской артистки*». А річ була ось в чім.

Д-ка Летар, водевільна артистка російської труппи, добре бачила, які збори почали вже давати українські пьеси, і схотілося їй взяти на свій бенефіс повний збір. Не знаю якого походження була вона, але української мови зовсім не тямла. Та що з того? артистці російської труппи, мабуть, здавалося, що українська пьеса—це сама остання срунда, і що як там не коверкай ту несчасну українську мову—все одно «дурні хахли» почнуть вітати по ширости.

Не справились надії.

Як зараз бачу цей спектакль. Звилася завіса,—на сцені сиділа «хороша Сотничиха». Якась балетна зелена едwabна спідничка була на ній, куценький корсажик, перекрещений на грудах шовковими шнурами, шовкові чулки, черевички на високих підборах... На білявій голівці, правда, маячило щось на зразок кораблика. Почалась дія. Од першого слова пані Летар стала помилятись, коверкати українські слова, наголоси. Це знеповажливе відношення до української мови почало дратувати молодь... Чим далі розвивалася дія, тим більше коверкала мову гарненька, білява лялька, що мала увляти з себе Сотничиху. Крім мови,

всією істотою своєю, своїми рухами, своєю грою—вона цілком не відповідала своїй ролі: вона перебігала підтюпцем злегенька по сцені, маніжилась, манернічала, уявляла як найкраще ту «кисейную барышню», про яку Пегасов каже у Тургенева, що йому завжди хочеться «потянуть ее оглоблей по ребрахъ». Мабуть таке-ж темне, глухе, несвідоме ще бажання починало зростати серед публіки, що залила темною юрбою аж до самої стелі весь театр.

Зачиналося щось недобре... Закипала буря...

Звичке вухо вже роспочуло-б у тому невиразному, тихому ще гаморі, що зривався то тут, то там,—грізні згуки обурення.

У перших рядах крісел сиділи «почтенные сенаторы и старцы» — лисі жуїри, прихильники актриси. І до української пьєси, і до української мови байдужісенько було їм,—вони ирийшли подивитись на свою «диву» в новій ролі, і знайшли, що все це вийшло в неї «очень мило», і цей *costume paysanne* надзвичайно личить гарненькій ляльці: голенькі ручки, шийка і ніжки, стиснені шовковими панчішками—*c'est charmant*. Ледве впала завіса, з передних рядів крісел почулися оплески, а діріжор звівся на своїм місті, держучи на срібній таці аксамитну подушку з якимись фермуарами, коло нього стояли капелдьінери з квітками і дарунками. Розпьялась завіса, і разом з Кропивницьким-Гаркушою вилетіла, мов пташина, рожевенька «дива», вклонитися публиці за оплески й дарунки.

Цього було вже занадто.

Як подих осіннього вітру в зголілому лісі, розлігся по театрові свист різкий, болючий, що тобі розшарпонує все повітря. Публіка заметушилась. Передні ряди почали гнівно озиратися на гальорку і ще дужче плескати в долоні, а молодь... «От них-же первый есмь аз», щиро озвалася на гасло. Нечуванний гвалт знявся в театрі: передні ряди партера плескали в долоні,—гальорка і молодь лютували. Посвисти, тупанья ногами, гадюче шипіння—глушили оплески партера.. А діріжор все стояв з дарунками в руці, не знаючи, що йому чинити. Аж ось розпьялась завіса—(в середині великої завіси зроблено було такі

драпіровки, що роспиналися, коли артистові треба було вийти вклонитися)—і перед очима публіки виявилася високо-мелодраматична сцена. Пані Летар лежала долі, мов непритомна; біляві коси спадали шовковими пасмами з чола, Крепивницький підтримував її за талію одною рукою, а другою підносив їй дарунки, які непритомна пані одпихала рукою. Казанцев виступив на крок наперед і голосом розвінчаного короля озвався до театра: «полюбуйтеся на вашу жертву! Доктора!! Доктора!!.»

Завіса впала. Гвалт вгамувався.

Таким скандалом закінчилися перші українські спектаклі в Києві. Але скандал той виникнув з найкращого, найсвятішого почуття. Даремно «Кієвлянини» силкувалися довести, що «хохломаны» навмисно підстроїли скандал, аби знеповажити «руську артистку». Сліпий не бачить сонця.

То була вогняна образа за знеповажливе відношення до українського слова; то була пекуча любовь до пригнобленого свого рідного, яку розжеврив до полум'я український театр. Стара рана, роззятрена сльозою образи.

Спектаклі скінчилися.. Артисти попрощалися з киянами до осені... «Українські спектакли, писав співробітник «Труда», и на цѣлый мѣсяць останутся предметомъ разговоръ».

Він помилився рахунком: вони лишилися «предметомъ разговоръ» на цілих 25 літ.

II

Історія українського театру—розірваний ланцюг. До останніх часів ми не знали суцільного малюнка поступового розвитку нашого театру, ми мали тільки окремі розрізнені звістки.

Натура не знає ніяких катаклізмів,—вона кориться лише неодмінному, непохитному закону еволюції; так і життя людського духу не знає раптових вибухів, не зв'язаних з минулим життям, і в нім панує той самий закон еволюції, який керує й життям природи. Правда, в житті людським єсть фактори, невідомі натурі. Натура приголомшує тільки те, що не має здатности

до життя. В житті людським нема такої логіки: в ній панує часами зла, нерозумна воля людини,—вона утворює утиски переслідування, заборони; вона приголомшує здорове, світодайне життя народів, припиняє його на де-який час. В житті людського духу панують більш складні закони, ніж в житті природи,—але все таки і ним керує загально-світовий закон еволюції. Вогонь, засвіченний самим життям, людям не загасити. Пригашене світло, що цілі століття ледве мріє, виривається нарешті велетенськими протуберанцями і несе світ і тепло у просторі віків.

Спираючись на ґрунт цього всесвітнього закону еволюції, посилюємось переглянути історію українського театру. Не будемо наводити всіх дрібних фактів, спробуємо тільки уявити собі, чим заповнювалися ті великі порожняви між різними періодами життя українського театру, які давали можливість утворювати всякі теорії про «батьків» та «творців нової української драми».

Досить довго аж до останніх часів панувала теорія, яка вважала Котляревського «писателем, котрым собственно начинается новая малороссійская литература». ¹⁾

Наш високошановний учений П. І. Житецький довів своєю науковою працею, що між старою і новою українською літературою не було порожньої прірви; він довів, що українська література, бодай і приголомшена і придушена усякими заборонами, все таки не переставала існувати і сяк так задовольняла невеличкі на той час потреби своєї суспільности. Звичайно Котляревський відіграв першорядну роль в історії розвитку нашої літератури: він розсунув межі поетицької творчости. По теорії Довгалевського тільки народні типи мали право висловлюватися простим «казацкимъ нарѣчіемъ». А в Енеїді Котляревського українською мовою говорять вже й царі, й герої і взагалі «всякого стану і преложенства» люде. Ту літературу, яка обслуговувала до нього тільки місцеві провінціальні інтереси, Котляревський вивів на широкий шлях загально-людських ідеалів і, та-

¹⁾ Пыпинъ Исторія Слѣвянскихъ Литературъ 357.

ким робом, побільшив коло українських читачів. Але українська література еволюціонувала і до нього й подавалась наперед поступовим шляхом, міняючи свої форми відповідно вимогам часу.

Як творцем української літератури, так вважають навіть і досі Котляревського «творцем пової української драми». Олімпіади її лічуть починаючи од «Наталки Полтавки». Чи-ж воно дійсне так? Чи справді весь зріст українського театру пішов од фантазії Котляревського, якому так раптом, несподівано, спало на думку написати українську пьєсу? Невже «Наталка Полтавка» не мала попередників, і од «пкільної драми» аж до неї вакувало поле української драматичної творчости?

Коли зоолог бачить два види, між якими немає безпосереднього звязку, він à priori зводить їх до ідної групи; дальніші дослідувачи знаходять кістяки вимерлих видів, або одбитки їх в кам'яному вуглі, і додають таким робом ті перстні розірваного ланцюга, яких не можна було попереду знайти.

Але природа пише на гранітних скелях літерами, яких не змивають тисячі віків! Чоловік пише на папері, і слово його не раз береться попелом—туманом... Найчастіше траплялося це мабуть в ті часи, коли літературою, «поетицьким художеством», займалися, з різних причин, більше для власної втіхи; коли літературні твори не друковано, а більше переписувано прихильниками рідної літератури, та переховувано по родинах. Таким часом була для нашої літератури друга половина XVIII століття. Ікимсь чудом заховалися з тих часів тільки де-які письмєнні матеріали,—поодинокі перстні розірваного ланцюга. Тому то, як каже Самуїл Величко, не легко «домагатися совершеннаго о всемь видѣнія и правды». Ми на те й надії не покладаємо,—висловимо тільки з цього приводу де-які свої думки.

Український театр почав розвиватися од тих самих загальнолюдських причин, ґрунт яких лежить в самій природі чоловіка, од яких почали розвиватися і театри всіх народів. Уже в «танках» сміло можемо добачати зародок театральної дії. Татарщизна й другі політичні заколоти та бурі взагалі припинили розвиток духовного життя українського народа, тим то й театр український

приїздився проти театра європейського трохи чи не на сотню літ. Першу звістку про вертеп ми маємо з 1591 року. Галаган подає звістку¹⁾, що Ізопольский бачив у Ставищах екземпляр вертеца з датою 1591 р. Розвиток шкільної драми починається вже з початку XVII століття. 29-го серпня 1619 року виставлялася на ярмарку в Кам'янці «Трагедія, альбо образ смерти пресвятого Іоанна Крестителя, посланника Божія» на 5 дій. Написано її було південно-руською мовою, інтерлюдії-ж до цієї трагедії, видимо, було написано властиво на те, щоб потішити ярмарчан; через те можна з певністю думати, що написано їх було вже зовсім чистою тогочасно-українською мовою. Таким робом, в той час, коли Англія вже мала Шекспіра, Франція — Мольєра, Україна ледве тільки знайомилась з театром маріонеток та шкільною драмою.

Але прищеплена до здорового, життєдайного дерева, щена зацвіла одразу буйним цвітом. На той час Україна шпарко взялася до освіти свого народу. Унія, єзуїти, а також соцініанство та інші раціоналістичні течії, що знажували до себе українську молодь, прокинули серед громадянства релігійну, а також, почасти, і національну самосвідомість. Почали ширити всі засоби самооборони, а з них найперше, яко противовагу єзуїтському впливові, рідну освіту. Київські «братчики» засновують власну братську школу для дітей «да не оть чуждаго источника піюще ко мрачно-темним латинянам уклоняться». Уложено було колегію, звичайно, на зразок польських колегій. Шкільна драма, що виробилася в католицьких колегіях під впливом боротьби католицтва з лютеранством, а також під впливом відродження науки й штуки у Західній Європі,—знайшла собі цілком відповідний ґрунт у школах українських: тут була теж пекуча боротьба з католицтвом і добре озброєними вояками його єзуїтами. «Шляхетна молодь студентська в колегіумі Києво-Могилянськiм» повинна була виробляти в собі ту силу та еластичність елок-

1) К. Ст. 82 р.

венції, що давала таку владу єзуїтам. У своїм «Перлі Многоціп-нім» Кирилл Транквіліон-Ставровецький каже, що «с той книги святої можуть студенти вибирати вірши на свою потребу і творити з них орації rozmaїті часу потреби своєї хоч і на комедіях духовних»¹⁾).

Такі були «практическія занятія» тогочасних студентів. Профессори коллегіантські писали самі комедії, або трагедокомедії духовні, які «через шляхетну молодь» бували «репрезентовані». Ці духовні комедії й трагедокомедії не обмежувалися лише геть релігійними сюжетами. Живе життя одбивалося в них живим малюнком, а життя тогочасне давало багато зразків і для найгорійших трагедій: нові звичаї, що, як завжди буває, виявляються на перші рази у комічних формах, заходи католицтва проти православних, неправдиві відносини сильних, що «гвалтовними нападами» одбирали в безпритульних і дуґи, і млинки, і землю, і добро: гвалт і безправья, ствержені російським урядом і, нарешті, воля й незалежність, кривью добуті батьками, що нині ламав та пицив російський уряд.

Було про що писати...

І всі ці мотиви справді одбиваються в драмах тогочасних професорів-драматургів. Автори їх відносилися цілком свідомо до своєї літературної діяльності: вони вірили в силу слова і ним хтіли гоїти некучі рани тогочасного громадянського життя. «Комиков свойственная должность сицевая— еже учитъ въ обществѣ нравы представляя». Уже «в драмах Варлаама Лацевського та Георгія Конисскаго, каже д. Житецький (30), ми бачимо сучасне авторам українське життя, до якого обоє відносяться з тверезим та чесним реалізмом. І ці зміни однієї теми другою свідчать нам про бажання кращих репрезентатів української драми внести ясний світ думки у громадське самопізнання». Таким робом в тій школьній драмі» ми бачимо початки історичної драми і живої комедії— сатири. Треба додати, що ці твори, особливо «Милость

¹⁾ Житецький. Енеида Котляревскаго. 95.

Божія» та «Воскресенье Мертвыхъ» Конисського,—бодай і написано їх важкою, невиробленою ще словено-українською мовою,—визначаються такі справжньою художньою красою. На той час вони повинні були просто зачаровувати глядачів. В дійсності так воно і було: українська публіка страшенно вполюбувала нову втіху—театр. Такий видимий поспіх трагедокомедій, «репрезентованих у Київсько-Могилянським колеґіумі», принажував авторів до літературної праці. Житоцький налічує аж цілих 15 видатніших шкільних драм.

Ще більшої ваги набуває для історії розвитку української драми не сама шкільна драма, а інтермедії, що додавалися до неї, та вертепна драма. Ці речі писалися вже не книжною українською, а простою тогочасно-народною мовою. Уже піітка Георгія Конисського (1746—47 р.) і піітика другого невідомого автора одностайне зазначають, що комедії треба писати «словами шуточними, низкими, обыкновенними, иначе слоґомъ простымъ, деревенскимъ, «мужицкимъ». Що до змісту, то теж між самою трагедокомедією та інтермедією була значна різниця: трагедокомедії писалися на мотиви поважні, переважно реліґійні, сучасне життя тільки вривалося в них, інтермедія-ж спеціально висміювала далеку від ідеала дійсність.

В той час як шляхетство українське тішилося шкільною драмою, народ теж не лишався без театра. Народний театр—то був вертеп: лялечний театр, який виставляли мандруючі по Україні студенти академії, аби «скудних подаяній нищетним образом вимирковувати». Дію драматичну, що одбувалася в цьому театрі, як відомо, було пристосовано до свята Різдва Христового. Вона ділилася на дві частини: перша розробляла церковно-реліґійний сюжет,—друга складалася з малюнків сучасного життя і звязана була з першою лише святочним настроєм з приводу великого свята, про яке згадували у перших двох явах дієві особи. Треба було, каже Житоцький (102), тільки урвати ту нитку, і ми мали-б народню комедію цілком вільну од церковно-реліґійних мотивів». Вертепна комедія мала великий поспіх в народі, аж до 60-х років минулого століття: вертепну драму виставляли в київських «бала-

ганах» на Подолі, і на вистави ці збиралися величезні юрби простого люду.¹⁾ Правда, що ці сцени вертепної комедії не мають цілоти, звязку, однієї інтриги, яка дає і рух, і психологічні моменти комедії, всі вони мають розрізнений і випадковий характер, але вже й в тому тексті, що дійшов до нас, ми маємо героя, осередок пьєси,—той герой цеб то запорожець — ідеал народний.

Треба додати до того й те, що текст вертепа не був чимсь постійним,—це була річ рухома. Самими випадковими формами своєї дії, не звязаної одною спільною інтригою, він давав великий простір експромтам, натякам і взагалі «остроумію» тих, що балакали за ляльок. Через те він міг допскуляти і таким владарям, як Петро І. До того переконання, що текст вертепа був річю рухомою, приводить нас ось яка думка: у тім тексті, що дійшов до нас, нема нічого образливого для самого Петра І і для його уряду, а тим часом Петро І озброївся всіма силами на вертеп і почав його пересліджувати.

Вертепну комедію було офіційально заборонено. До цієї справи радо причинився хитромудрий Феофан Прокопович. Бідкуючися ніби за долю бідних студентів академії, що примушені, «вимірковуючи собі харч» вертепною комедією, ганьбити своє духовне звання, він таки дійшов, чого хотів: митрополит київський Іосаф Кроковський, вволяючи його волю, заборонив учням духовної академії ходити з вертепною комедією. А річ була зовсім не в тім: Петрові геть не до смаку були ті вертепні комедії, що висміювали й круті распорядки Петрові, і урядовання Української коллегії, заснованної Петром, яка не вважала на стародавні козацькі вольности й привілеї²⁾. Запопадливий Феофан Прокопович постеріг бажання свого потентата й поспішив погодити цю справу і заробити ласки цариці.

Таким робом ми бачимо, що уже в першій чверті XVIII століття в Україні цілком витворилися зародки світської драми і

1) Драматическій театръ въ Кіевѣ. И. Николаева.

2) Драматическій театръ въ Кіевѣ И. Николаева 13—14).

комедій; вони були вже зовсім достиглі, сама тоненька стеблина едчала їх тільки з матернім деревом, ще хвилина—і вони-б одірвались; впала-б овоч на добру землю і проросла-б новим-здоровим зелом... Але...

Ще в 1744 році на славу приїзду в Київ цариці Єлисавети Петровни драму «Благоутробіє Марка Аврелія чрезь учениковъ академія Кіевская всепародно торжествуєтъ»; ще у 1749 році Георгій Щербачький дрюкує «трагедокомедію, нарицаемую Фотій» — і край. Творчість колишніх українських Афін замирає. Професори академії вже не складають ні драм, ні трагедокомедій, шляхетна молодь не «репрезентує» їх... А вертеп, який видерто силоміць з рук людей «в пауці і штуці добре зналих», переходить до рук балаганщиків, застигає на вікі в одній закам'янілій формі, і волочить своє злиденне життя лише по ярмарках.

Через що ж перервався зріст українського театра? Чи ж всохло джерело життя?

Перелиньмо думкою в минулі часи.

Ще до Петра I-го Україна так сяк жила своїм власним внутришнім життям. Київ вважався «русскимъ Парижемъ», Кієво-Могилянська Академія пишала наукою не тільки на всю Україну,—вона постачала людей наукових і на всю Росію, од неї «вся Россія источникъ премудрости почерпала и вся своя повозаведенныя училищныя колоніи напоила и израстила». Але починаючи з Петра I-го, починаються і злигодні Кієво-Могилянської Академії, а разом з нею і української науки та штуки. Завзятий гнобитель всього вільного, самостійного українського, Петро наважився знищити будь які ознаки особистого духовного життя України. Перш за все кипувся він на мову, на «малоросійскія примрачныя рѣченія». У 1720 році видано закона Кієво-Печерській Лаврі «вновь книгъ никаких, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданий не печатать. А и оныя церковныя старыя книги съ такими же церковными книгами справлять прежде печати съ тѣми великоросійскими печатями, дабы никакой розни и особаго нарѣ-

ція не было»¹⁾. А у 1766 та 1772 році рішуче вже загадано було Київсько-Печерській друкарні лише передрукувати Московські видання слово за словом.

Політику Петрову, що до вольностей «України, як відомо, провадили й далі його нащадки». На деякі хвилини перепадали Україні більш ясні дні, а там знову починалися «утиски та всякі кривди й обіди». Катерина особливо завзялась на українців: у 1754 році наказала вона Синодові, аби настановляв на архимандритів, та архієреїв людей «з природныхъ великоросіянъ»²⁾. Українці почали зоставатись скрізь «за штатом». «Біда та и горе!—писав Іозаф, білгородський єпископ, єпископу Переяславському: самые честные люди остаются съ нашихъ, а въ Тѣферь, а въ Владимір промованы, которые еще и недавно монахами, съ русскихъ... Сіе по прочотѣ прошу сожечь, а я разсуждая теперъ пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздыхаю: Господи помилуй!»³⁾.

Чи ж до драм було колишнім, славним професорам академічним? Тим, що колись несли світ і науку в Росію, доводилося тепер самим вчитись межи дощ ходити. Та й про що було писати?! Українська шкільна драма, на славу їй, не прислужувалася можновладцям,—вона обстоювала чесні ідеали і вступалася за долю безсилою.

Кто лісок добрий, или хуторецъ порядный;
Кто став, кто луку, кто садъ имѣеть изрядный
Болить или завидувать тому не хотите,
Якъ-бы его привлацать къ себѣ не ищите!»

Конисський і в казаннях своїх, і в драмі «Воскресеніє Мертвих» розробляв той само мотив: гвалт можновладців над безсилими крепаками своїми, за який на тим світі можновладці отвiт Богу даватимуть. Правда завжди коле очі. Ачи-ж безпечно було колоти

1) Житецкій. Энеида Котляревскаго 6.

2) Ibidem. 34.

3) Ibidem. 35.

очи тим можновладцям і потентатам, од ласки яких залежала доля авторів-професорів і доля спудеїв-виконавців, і доля самої академії? Тай до кого було звертатись тим чесним словом, коли по всій Україні запанував лад, який характеризує Возний у відомій пісні «всякому городу нравъ и права», і лад цей був стверджений самим російським урядом. І яким словом було писати бідолашним авторам? Рідне слово було заборонене не те що до писання, а й просто до вжитку: пересліджували не тільки за мову, а й за саму вимову. Вже Самуїл Міславський, митрополит Київський, як тільки міг, дбав про те, щоб студенти, професори вживали тільки російську мову і вимову; на гроши академії одіслав він 3-х студентів у Московський університет, щоб вони навчилися суто-російської вимови; тією російською мовою так надовік він всім, що нарешті урвався терпець профессорам, і вони сами вдалися до митрополита з проханням вибачити їх за те, що жадним чином не можуть збутись своєї української вимови ¹⁾).

А поки сердешні професори та спудеї мордувалися над вивченням великоросійської мови та ораторії по правилам «господина Ломоносова»,—життя прутко котилося вперед, і з Польщи та з Росії надходили зразки нової драматичної творчости з цікавою, рухливою інтригою, чарами, піснями, танцями і високо-розчуленими почуттями! Де вже було угнатися профессорам академії, силоміць взутім у важкі чоботи «господина Ломоносова», за лехким кроком меркурієвих сандалій нової драми?

Що до вертепа, то як ми вже казали раніше, його силою видерто з рук людей літературних і віддано до рук простих, неосвічених людей; через те той літературний твір, що мав в собі зарідок живої комедії, закам'янів навіки в своїй початковій формі і перевівся на просту святкову віху.

І замілила Україна. Залишилася темна порожнява аж на цілих 50 літ. У 1798 р. друкує Котляревський свою «Енеїду», а в 1819 році «Наталку-Полтавку». Чимало жилилися українці цей дов-

¹⁾ Дашкевичь 74.

гий час? Чи вони справді по волі царевій одсахнулися рідної мови, рідних звичаїв і перекинулися в «природних росіян»?

Свідома любов до рідної мови, не вважаючи на всі переслідування уряду, таки жила в серцях українських. Воднім листі українській вельможа катерининської епохи—Лобисевич, що проживав у Петербурзі, прохаючи, аби йому вислано інтерлюдії Конисського, або Танського,—висловлює такі сентенції про мову: «какъ во всякомъ покровѣ платьевъ, такъ и во всякомъ нарѣчїи языковъ есть своя красота». Ця сентенція цікава ще тим, що висловлює її вельможа, який проживає в столиці, одбився од всього рідного,—тип вже винародовлений. Як же міцно повинно було триматися це почуття в тих верствах громадянства, що не кидали рідного ґрунту життя? «Въ мелкомъ и среднемъ дворянствѣ, пише Пипин ¹⁾, еще хранились преданія, любовь къ своему быту, свой малорусскій патриотизмъ; малорусскій языкъ держался даже у высокопоставленныхъ малороссовъ, которые попадали въ среду русско-французской аристократіи прошлаго вѣка: Разумовскіе, Безбородки, Заводовскій, Трощинскій сберегали теплое чувство къ обычаямъ и языку родины». І справді, приглядаючись до документів тогочасних,—записок Маркевича, Діаріуша Ханенка та других,—ми бачимо, яка була мова для власного вжитку тогочасного вищого суспільства українського ²⁾. Як важко було українцям висловлюватись по російськи—видно вже й з того, що аж у 1782 році, при кінці 18 століття, в Харькові видано відомий підручник Перверзева: «Краткія правила російскаго правописанія, изъ разныхъ грамматикъ выбранныя, и по свойству украинскаго діалекта для употребленія малороссіянѣмъ дополненныя». Звичайно, ті люде, яких дітьми одіслано було у Москву, або в Петербург в науку, навчалися швидко російської мови, але тим, що лишалися в межах рідного життя, вона була чужа, малозрозуміла, холодна. В офіційному листі українській пан, звичайно, вживав важкий стіль словено-Ломоносовської мови, але коли треба було пожартувати,

1) Пипинъ. Исторія славянскихъ литературъ 353.

2) Житецкій 79.

сказати слово од серця до серця,—тоді вживалася рідна річ. Згадаймо хоч мало відомого письменника другої половини вісімнадцятого століття—священника Некрашевича. Виховувався він у київській академії, за часів ректора Самуїла Миславського, найтяжчого гнобителя української мови,—і що-ж ми бачимо? Коли Некрашевичу треба виголосити десь офіційальну промову, або звернутись з словом до «сильных мира сего»,—він вживає словено-українську, або й латинську мову, а коли треба йому сказати щось веселе, щось щире од серця до серця — Некрашевич пише чистою, народньою українською мовою¹⁾. І не тільки один цей письменник вживав чисто народню українську мову; досі вже зібрано чимало матеріалів літературної української творчости 18-го століття і зведено їх в наукових працях д. Житецькогоб «Мысли о Думахъ», та «Энеида» Котляревського. А скільки їх позагублювано на вік? Наприклад, до нас дійшла певна звістка про те, що в часи своїх молодощів Котляревський писав усякі вірши українською мовою, і ті вірши списували всі його приятелі, але згодом всі вони загинули²⁾. Павловський у своїй граматиці 1818 року теж згадує «нісколько ему извѣстныхъ малороссійскихъ большихъ или малыхъ сочиненій». Які вони й де? Нема в кого питать... Про те середь усіх цих розрізнених уривків колишньої літератури ми не зустрічаємо жадного драматичного твору, писаного українською мовою. Тим часом українське суспільство, і вищі й нижчі верстви його, вже привичаїлись до театра: театр і вертеп стали найулюбленнішою втіхою українців. Чи-ж зразу одірвалися вони од звичаїв батьків та дідів?

Починаючи од Петра, пайбільше за часів Катерини, розпочато ламати старі звичаї й обичаї України, та утворювати «нову породу людей». Люде, яких змалечку одсилано бувало за кордон, або в столиці, справді винародовлювались, одбивались од колоріту свого рідного життя (цікаво переглянути таки стадії винародовлення по

¹⁾ К. Ст. 1885. Марг.

²⁾ Дашкевичь. 23.

Сулимовським архіві); але й вони, вертаючись на старість до рідних осель, таки почували себе органічно звязаними з усім рідним; наприклад: старий Троцинський, міністр катерининських часів, вернувся доживати віку на Україну, любив слухати українські народні пісні, та слухаючи відому «Чайку», не раз вмивався гіркими ¹⁾. А що вже було йому до тої сердешної «Чайки», йому, що поклав все своє життя на науку плавання «по житейському морю». Для його-ж театру і писав комедії Гоголь-батько, з яких чудом якимсь залишився тільки водевильчик—Простак. А на що здалися Троцинському українські пьеси? Чи-ж він не розумів російської мови? Чи він не бачив у Петербурзі нових творів драматичної літератури? пьес Сумарокова, пьес самої цариці, а то й комедій Мольєра, трагедій Корнеля, Расіна, Вольтєра, що виставлювано при дворі?—Знадило серце до рідного свого.

Що-ж до середніх, та нижчих верств тогочасної української інтелігенції, що не хапалися до Петербурга «на ловлю счастья и чиновъ», а лишалися в умовах там-тодішнього місцевого життя,—то з певністю можна сказати, що між них заховувалися ще звичай батьків.

В часи найгостріших змін форм державного життя, історію роблять тільки найрухливіші частини громадянства; решта-ж, грунт, уся середня інертна масса живе ще традиціями старих часів. Тим-то й в часи революції плетуть добрі чулки, печуть смашні пироги. В Петербурзі перебудовували на швидку руку все життя, кували «нову породу людей», а тут в широких степах України все ще точилося по старому... На родини посилали «взвар родинний», на сватання перевязували молодого хусткою, а сватів рушниками (Дневник Маркевича). На Різдво ходили з віршою, а на Великдень з радцем (Павловській грамматика 1818). Коли-ж у веселім товаристві загравало вино в голові, витягали мушкети й гармати і починали палити з них, та співати славні козацькі пісні. Пани хазяйнували, панії й панни гаптували та прями, та справляли всяку госпо-

¹⁾ Куліш. Основа. 1862. II.

дарську роботу. Звичайно, в такім товаристві не минало й Різдво без вертепу, а то й без будь якої з трагедокомедій шкільних; не дурно-ж і Лобисевич прохав, аби йому вислано їх до Петербурга. З певністю можна думати, що традиція старого українського театру не переводилась на Україні.

Але доходили і нові течії: вони йшли з двох сторін—з Польщі та з Росії.

Перший сталий театр засновується в Росії у 1754 році, в Варшаві у 1765 р. ¹⁾. І як в Польщі, так і в Росії театр одразу стає кафедрою, з якої автори драматичних творів сподівалися впливати на громадянство. Всі кинулися до драматичної творчості; навіть вівченосна північна Семирамида писала для театру. Починаючи од Єлисавети, яка дуже кохалася в театрі,—театр стає модерною, придворною втіхою, ознакою «вищого тону» для всіх тих, що з шкури перлися аби потрапити в тон вищого панства. Можновладці засповують свої власні театри, набирають труппи з власних крепаків, і вимуштровані крепаци на потіху панства ви-грають всякі опери, комедії, балети ²⁾. З цього момента, думаємо ми, і почали доходити на Україну течії нової драми. Разумовський привіз з собою всі моди Єлисаветинського двора; життя його в Батурині було зразком царського життя в Петербурзі. Тай, минаючи Батуринський двір, українська старшина, як відомо, вчашала в столицю і там приглядалася тільки до нових форм життя. Фактичну звістку про театр, заснований поміщиком на лівім березі, маємо тільки з кінця XVIII століття, власне про театр Трощинського. Традиція ця іде й вперед: як Гоголь писав для театру Трощинського українські комедії, так Котляревський писав для театру Репніна українські опери: «Наталку-Полтавку» й Москаля-Чарівника. Сусіди, що наїздили на ці спектаклі й до Трощинського і до князя Репніна, безперечно наслідували їм в такій великопанській втісі. З певністю можна гадати, що ця

¹⁾ Пыпинъ. 581.

²⁾ Записки и письма М. С. Щепкина.

традиція так само йшла і в далечінь, що Троцинській не був першим в цім ділі, що він мав попередників, які з'єднали старий українській театр з новим.

Чому-ж не лишилося тих творів, що виставлялися на таких театрах? Адже хоч обставини і геть тому не спріяли, а все таки маємо де-які зразки української літератури 18-го віку. Думаємо, ріжниця тут в тим, що коли хронічки, гисторії і усякі вірши списувалися та переховувалися по родинах, — драматичні твори не вважалися на той час творами літературними, їх не читали, вони склалися лише для виконання і мабуть, за невеличкими виключками, дійсне ті твори не мали літературної вартости. Взагалі широка публіка більш любить *дивитись* на пьеси; читають їх небагато, та й то лише самих видатних авторів. І тепер геть не всі пьеси дрюкуються, а тоді мабуть дрюкувалися лише пьеси королів літератури, бо решта пьес складалася самими акторами *rag occasion*. Через те мабуть згинули марно й всі пьеси Гоголя батька. Та це трапилось не тільки в українській літературі, — було не зьявище загальне.¹⁾ Де поділися такі пьеси російського репертуара, що в першій чверті XIX століття справляли справжній фурор: «Днѣстровская сирена», «Днѣпровская русалка», «Абеллина или ужасный бандитъ венеціанскій», «Заговоръ темпларовъ или ужасный незнакомецъ», «Ужасная тѣнь Ринальдо или фантомъ»? Од всіх цих «ужасних» драм лишилася тільки згадка в афішах, які ще переховуються по архивах. Пьеси звичайно скомпанувалися ким небудь з акторів труппи; вони перероблялися, доточувалися або скорочувалися по змозі труппи, а коли обридали публиці — зникали десь без сліду. Цікаво стежити за цими трансформаціями пьес, по старим афішам. Уява малое за цими поживклими, зотлілими листами ті ж сами інтриги, клопоти про збори, про поновлення репертуара, які і тепер каламутять життя акторів. Візьмемо, наприклад, одну з популярніших пьес українських, які виставлялися у Києві у 1823 році — «Волшебная опера во многихъ явле-

¹⁾ Дивись: Спасовичъ, Исторія польск. литературы.

ніяхъ на малоросійскомъ нарѣчїи, въ 2-хъ дѣйствїяхъ подь названїемъ Волшебный Замокъ или Украинка. Ця сама пьеса іде знов 2-го марта „на бенефїсь актера Рекановскаго“, але чомусь у афиші приписано, що актьори: „будуть имѣть честь представить на здѣшнемъ театрѣ *неигранную новую оперу* во многихъ явленїяхъ на малоросійскомъ нарѣчїи въ двухъ дѣйствїяхъ подь названїемъ «Украинка или волшебный замокъ, наполненный духами». Побільшено заголовок, додано іще нову дієву особу: — „Духъ Адальберта — дѣда Любомїра“. Це мабуть заради бенефїса і приточили комусь з артистів нову „рольку“. У 1827 році бачимо знов ніби-то нову пьесу „въ подобїе Русалокъ, большая, веселая, волшебная опера на малоросійскомъ и польскомъ нарѣчїяхъ въ 3 дѣйствїяхъ подь названїемъ Украинка Королева Волшебства“¹⁾. Переглядаючи дієвих осіб цієї „опери“, ми бачимо, що вона близька родичка першовотвору — „Волшебный замокъ или Украинка“, але цю нову перерібку вже побільшано на цілу дію. Аж далі у 40-вих роках зустрічаємось ми знову з ще одною трансформацією тієї ж таки пьеси: „сего 1840 г. генв. 20 дня въ воскресенїе драматическіе актеры, подь дьрекцією Іосифа Лютомскаго будутъ имѣть честь дать представленїе оперы волшебной на малоросійскомъ и польскомъ діалектѣ, въ 3-хъ дѣйствїяхъ съ хорами метермофозами (sic) и русскою пляскою подь названїемъ «Новая Украинка или Волшебство въ замкѣ Тыморѣ»²⁾. Так компанувалися «пьески» в ті часи.

Що пьеси українські нової драматичної форми малися і на лівім березі в більшій кількості, ніж вважалосся доси,—доводять такі факти: перш нал усе те, що Гоголь-батько писав для театра Троципського *комедїї* українські,—цеб-то ми маємо групи якихсь комедїй, невідомїх нам і загублених на вік; друге те, що з самого початку XIX столїття, цеб-то ще до «Наталки-Полтавки», мандрює вже по Україні труппа поміщика Ширая, що давала свої

1) Архивъ кїев. универс. св. Владимїра.

2) Изъ жизни учебныхъ заведенїй юго-зап. края. О. Левицкаго.

вистави на українській мові, і третє те, що у 1821 році приїздить у Київ з Полтави теж трупа «руско-малорусскихъ актеровъ Щепкина». Цей Щепкин, перший артиста княжого театра в Полтаві, був крєпаком князєвим і визначався тим, що чудово виконував українські ролі. Як би ці трупи мали в своїм репертуарі лише відомі нам пєси українські: Наталку-Полтавку, Москаля-Чарівника» та «Простака»—вони не звалися б і «малорусскими». Видима річ, що й на лівім березі *був уже на той час якийсь українській репертуар.*

А що робилось на правім?

Як ми вже згадували раніше, на театр українській мала безпосередний вплив література польська. Шкільна драма, що так буйно процвіла в українських школах, прийшла до нас з Польщі; плекали її єзуїти в польських колегіумах. Взагалі вони були надзвичайно здатні до влаштування усяких символічних театральних вистав не тільки релігійного, а й історичного характера ¹⁾. І зовсім світський театр починає своє існування в Польщі дуже рано, з половини XVII століття. Ян Казимір одружився з французжанкою Марією-Луїзою; разом з нею завелися при дворі польському усякі французські звичаї і втіхи. Приїхала до Польщі придворна французська трупа, і у 1661 році виставляли вже Корнелієвого Сіда у польському перекладі. По менших городах їздили мандруючі трупи комедіантів і виставляли усякі фарси з селянського побуту ²⁾. Безперечно, у цих фарсах дієвими особами повинні були бути місцеві типи, а до них належали поляк, жид і неодмінно мужик та козак—українці; вони і висловлюватись мусили на своїх мовах, з цього складався комизм та *qui pro quo* таких народніх фарсів. Тенденція вводити в польські пєси українські типи з українською народньою мовою малася ще здавна у польській драматичній літературі. Вже в другій половині XVI століття в католицьких школах писано було

¹⁾ Пыпинъ 530.

²⁾ Спасовичъ 530.

інтермедії на теми з народного життя з дієвими особами з народу, які і балакають своєю рідною мовою: мазурською, українською, білоруською¹⁾. Взагалі ще далеко до часів панування романтизму в літературі, польська драматургія почала вже виводити на кін селян з побутом їх життя. В кінці XVIII століття написано польську пьесу: «Чудо, или Краковяки та Горці». Хто були ті горці? Звичайно—гуцули. Народ було змальовано в пьесі правдиво, з його рідною мовою, приказками, прислів'ями, піснями та звичаями²⁾. Манера вводити в польські пьеси українські елементи походила звичайно з самого життя, яке тісно сплело польський народ з українським. Ще у 20-х роках минулого століття бачимо приклади таких польсько-українських драм, за-які згадаємо нижче. Але польські труппи виставляли не тільки смішані польсько-українські пьеси.

Актори народ практичний: вони пристосовуються завжди і скрізь до вимог публіки і до її смаку, а позаяк це все були мандруючі «комедіанти» (ще в першій чверті минулого століття так звали панів-артистів), то приїздячи на Україну, вони безперечно виставляли українські опери, комедії та трагедії, сколочені нашвидку на зразок таких само польських комедій та фарсів.

Д. Николаєв подає певну звістку про те, що вже з кінця XVIII століття у Київ час од часу прибивались польські та польсько-українські труппи³⁾. Вистави впорядковувалися в приватних будинках, які нашвидку пристосовувано до невеличких вимог тогочасної сцени. У 1803 році збудовано вже в Києві постійний театр, на тім місці, де стоїть тепера Європейський отель. 9-го вересня одбулася перша вистава в новім театрі; виставлено якусь польську чарівно-фантастичну комедію, та козака-стихотворца Шаховского. Українські вистави не перериваються. В київськім університетськім архіві мається невеличка кількість

1) Житецкій 92—93.

2) Пыпинъ и Спасовичъ 390.

3) Николаєвъ 14.

афиш театральних першої чверті ХІХ століття, і вони свідчать нам про те, що польські трупи виставляли і драматичні твори на українській мові. Ці афиши—злидений ф'рагмент минулого; цікаво було-б розшукати ще матеріалів, щоб цілком детально намалювати собі картину минулого, але і цей невеличкий ф'рагмент дає нам багато і піднімає хоч край тої чорної запони, яка так довго тяжила над цим періодом українського театра. Аж по 1816 рік по всьому південно-західному краї мандрують невеличкі польско-російсько-українські трупи, а також спеціальна українська трупа поміщика Ширая, за яку ми згадували вище. У 1821 році грає в Києві трупа російсько-українських артистів Щепкина, що приїхала з Полтави. Польська трупа Ленкавського у 1823 давала в Києві оперетки на польській, російській та українській мові. Власне афиши цієї трупи Ленкавського, та Зміовського і маються в архіві київського університета. 2-го марта 1823 року виставлено було вперше в Києві, як зазначила трупа на афиши, *нову оперу: Українка или волшебный замокъ*». Подаємо тут цілком всю афишу.

Сь дозволенія начальства.

На бенефисъ актера Рекановскаго.

Сего 1823 года марта 2-го дня въ пятокъ актеры польскіе подъ дирекціею г. Ленкавскаго будутъ имѣть честь представить на здѣшнемъ театрѣ неигранную новую оперу во многихъ явленіяхъ на малороссійскомъ нарѣчїи въ 2-хъ дѣйствїяхъ подъ названїемъ.

УКРАИНКА.

или

Волшебный замокъ, наполненный Духами:

Дѣйствующія лица:

Графъ Любомир—владѣтель имѣній	г. Млотковскій
Завиша—управитель замка	г. Завадцкій
Елена его жена	г-жа Каминская
Петръ, камердинер графа	г. Монтянецъ
Яковъ, слуга въ замкѣ	г. Чернявскій
Украинка въ разныхъ перемѣнахъ	д. Несвижская

Параска, дівка въ замкѣ		г-жа Завадцкая
Гуляка, украинець		г. Рекановскій
Неизвѣстный		г. Левицкій
Духъ Адальберта дѣда Любоміра		г. Зелинскій
Юлія	Дамы	г. Рекановская
Юганна		д. Плотницкая
Иванъ	козаки дворскіе	г. Миккульскій
Грицько		г. Бетлеевскій
Микита		г. Сіевичъ.

Змѣи, Духи, Рыцари въ огняхъ фаіерковыхъ въ разныхъ цвѣтахъ. Дворовые, Рыцари, Пажи, козаки и Крестьяне.

Ласкаюсь надеждою, что пьеса сія сдѣлаеть Почтеннымъ Посѣтителемъ Пріятнѣйшее Зрѣлище, ибо въ дѣйствіяхъ и Механизмѣ подобна Русалкѣ.

Цю-ж само пьесу виставляютъ зновъ того-ж таки 1823 року октября 26 дня.

№ 64. Аббонементъ съ дозволенія начальства.

На кіевскомъ театрѣ

Сего 1823 года октября 26-го дня, то есть въ пятницу актери польскія подъ дирекціею г. Ленкавскаго будутъ имѣть честь представить.

ВОЛШЕБНУЮ ОПЕРУ

Во многихъ явленіяхъ на малороссійскомъ нарѣччіи въ 2-хъ дѣйствіяхъ подъ названіемъ:

ВОЛШЕБНЫЙ ЗАМОКЪ

или

УКРАИНКА

Прежде оной представлена будетъ Увеселительная Комедія въ 1-мъ дѣйствіи подъ названіемъ:

Капризы молодой жены.

Далі іде переклад всієї афиши на польську мову.

Graf Lubomir Dziedzic włosci		p. Młotkowski
Zawisza Rządca Zamku		p. Zawadzki
Helena iego zona		p-ni Kaminska
Piotr kamerdina grafa		p. Mątwaniec
Jakub sługa w zamku		p. Czerniawski
Ukrainka w roznyh Postaciach		p-ni Niedzielska
Paraska dziewczica z zamku		p-ni Zawadzka
Hulaka ukrajniec		p. Rekanowski
Nieznajomy		p. Lękawski
Iulia	Damy	p. Rekanowska
Iohanna		p-na Płocka
Ivan	Kozaki Dworskie	p. Syiewicz
Hrycko		p. Rudzuwicz
Mykyta		p. Lewandowski

Zmyi, Duchy, Rycerze w ogniach faierwerkowych; Dwor-zanie Rycerze Paziowie, Kozacy.

Це пьеси, на яких зазначено, що вони мають виконуватись на «малороссійскомъ нарѣчїи», але серед тих афіш ми бачимо й такі, на яких не написано, якою мовою гратимуть. Вважаючи на зміст пьеси, можна думати, що ті пьеси були писані українською, або польсько-українською мовою. Візьмемо, наприклад, пьесу, яку виставлено у тим таки сезоні. Подаємо всю афішу:

За исключеніємъ абонаменту.

Сего 1823 года генваря 22 дня въ воскресенье актеры польскіе подъ дирекцію г-на Ленкавскаго будутъ имѣть честь представить въ первой разъ на здѣшнемъ театрѣ драму въ 3-хъ дѣйствїяхъ подъ названіемъ

ЕЛЕНА

или

РАЗБОЙНИКИ на УКРАИНѢ.

Osoby

Starosta, posiadacz znacznych wlosci	P. Zawadzki
Staroscina, iego zona	P-na Płocka
Wacław Rotmistrz chorągvi pancerneyich syn	S. P. Młotkowski

Helena ich wychowanica		S. P. Niedzielska
Borcuta zawiadowca zamku		S. P. Niedzielski
Horeyko lowczy starostu		S. P. Lękawski
Gonta Dowódz. Haydamakow		S. P. Mikylski
Danilko	Haydamacy	S. P. Matwianice
Horko		S. P. Kekanowski
Zielazniak		S. P. Zielinski
Charco		S. P. Lewicki
Kyrylko		S. P. Betleiewski
Stefan		S. P. Czernicuwski
Hayduk starosty		S. P. Rodziewicz

Mysliwi, Dworscy, Zaloga zamkowa i wielu Haydamakow.

Искусственная декорация, а особенно въ послѣднемъ дѣйствіи, необходимая къ сей пієсѣ, здѣлана будетъ собственными издержками содержателя труппы изобрѣтенія г-жи Шкоти.

Через що на цій афіші не зазначено, якою мовою писано пьесу—не знаємо, мабуть просто з недогляду, бо власне тільки на де-яких афішах писано про мову; тимчасом, ми знаємо, що де які пьеси виставлено з примусу і по-россійськи. Але а priori можна бути певним, що мова в цій пьесі була смішана. Коли «starosta posiadacz znacznych wlosci» і його wychowanica Helena мусили балакати по-польськи, то вже Гонта, Залізник, Данилко, Гурко, Степан, Кирило та «wielu Haydamakow» не потрапили-б балакати панською мовою, а позаяк ми маємо приклади таких пьес, де вже на самих афішах зазначено, що гратимуть їх польсько-українською мовою, то можемо і цю драму «Елена или разбойники на Украинѣ» прилічити до подібних пьес.

Таким робом у тій невеличкій групі афіш сезона 1823 р. ми маємо дві афіши щиро українських пьес, та одну пьесу мішану, польсько-українську.

Чи пьеси грато тоді не що дня, чи порозгублювано ті афіши, але за весь 1823 рік, і зіму, й весну, й літо, й осінь ми маємо небагато афіш.

Далі йде знов кілька афіш з 1827 року; між них знаходимо теж афішу української пьеси. Подаємо знов усю афішу цілком.

Съ дозволенія начальства

Съ исключеніємъ абонимента

На бенефисъ Анастасіи Шитлѣрь

Сего 1827 года іюля 22-го дня то есть въ пятницу труппою польскихъ актерѣвъ подъ дирекціею г-на Ленкавскаго представлено будетъ въ подобіе Русалокъ большая, веселая, волшебная опера на малороссійскомъ и польскомъ нарѣчіяхъ въ 3 дѣйствіяхъ подъ названіемъ.

УКРАИНКА

КОРОЛЕВА ВОЛШЕБСТВА

Дѣйствующія лица:

Рыцарь Гремиславъ, помѣщикъ на Украинѣ	Г. Шитлѣрь
Людомила, его племянница въ разныхъ видахъ какъ-то:	
Молодого козака	
Малой цыганки	
Хорошей пастушки	
Краковяка	г-жа Шитлеръ
Дѣвушки украинской	
Генія розового	
Королевы Волшебства	
Любоміръ князь	г-нъ Маге
Завиша старой рыцарь дворецкій	г-нъ Воевудскій
Виславъ	г-нъ Липскій
Буроміръ Рыцари	г-нъ Бетлеевскій
Христина—ключница	г-жа Зубавичова
Плихта погребщикъ	г-нъ Зубовичъ
Шерепетка конюшій князя	г-нъ Нивинскій
Гуляка козаки дворскіе	г-нъ Стрельцовъ
Данило	г-нъ Сіевичъ
Параска	г-жа Сіевичова
Гапка дѣвки дворскіе	д-ца Райдовская

Пустынникъ, тѣнь, Дѣдица Замка Н. Н.

Рыцари, Мары, Тѣни.

Дѣйствіе въ замку Людомилы

Почтеннѣйшая публика! Сей спектакль и себя имѣю честь вру-
чить вашему великодушію.

На другім боці цієї афиши написано власною рукою Лен-
кавського «Сія піеса находится въ цензурномъ одобренномъ
Регистрѣ подъ № 80». Ленкавскій.

Де-які з дівих осіб, Любомір та Завіша, ніби й зустріча-
ються в попередніх «Украинкахъ», але, придивляючись до дівих
осіб, бачимо, вже в цій пьесі багато нових, так що вона мабуть
була більш-менш самостійним твором.

На цьому й кінчається невеличкий скарб київського універси-
тетського архива. Але цей невеличкий скарб дуже цінний нам; ми
маємо фактичні данні, що у першій чверті XIX століття вже вистав-
ляно українські пьеси нової форми. Безперечно по губернських
архивах великих міст маються, мабуть, такі-ж афиши мандруючих ко-
медіантів, і колиб хто завдався працею повишукувати всі українські
афиши та звести їх до купи, ми мали-б певний зразок українського
репертуара першої чверті XIX століття. Счастливий випадок дав
нам в руки одну з таких афишок з міста Немірова подольської
губ. Відомий історик О. І. Левицький, працюючи над своєю пра-
цею «Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западнаго края въ
1840 годахъ», знайшов між иншими шпарталами 4 афишки ман-
друючих комедіантів, які давали свої вистави у Немірові. На
трьох з них не зазначено, якою мовою мають грати, а на че-
твертій зазначено, що «представленіе оперы волшебной на ма-
лороссійскомъ и польскомъ діалектѣ», через те ми й подамо всю
афишу цілком.

Афиша № 4.

Съ дозволенія начальства. Сего 1840 г. генваря 20 дня, въ вос-
кресеніе, драматическіе актеры, подъ дырекціею Іосифа Лютом-
скаго будутъ имѣть честь дать представленіе оперы волшебной
на малороссійскомъ и польскомъ діалектѣ, въ 3-хъ дѣйствіяхъ,

съ хорами, метермофозами (sic) и русскою пляскою, подъ названіемъ:

НОВАЯ УКРАИНКА
или
ВОЛШЕБСТВО ВЪ ЗАМКѢ ТЫМОРЬ.

Лица:

Графъ Любомиръ, владѣтель имѣній (sic)	г. Сокульскій
Завиша, управитель замка	г. Фелиньскій
Гелѣна (sic) жена его	г-жа Лютомска
Людмила, любовница графа въ видахъ:	
Параски	
Татарки	
Краковяка	
Волшебницы	
Царицы ночи,	
Богини Кипрійской,	
Княжны Смоленской	
Русской дѣвушки	д-ца Лютомска
Ротыславъ, дворецкой	г. Новодворской
Гуляка, козакъ Любомира	г. Чеховичъ
Яковъ, марграбя замка	г. Ольпинскій
Параска, служанка Гелѣны	г-жа Сокульска
Тѣнь дѣда Любомира	
Селяне.	

Дѣйствіе на Украинѣ.

Цѣны мѣстамъ: Ложа первая 3 р. другія 2 р. сер. Фотель 5 злотыхъ. Кресло 3 злот. 10 грош. Партеръ 2 зл.

Начало въ 7 часовъ вечера.

І в Київі й в Немирові все це грали трупи «польських комедіантів», і це має велику вагу: не можна запідозріти їх, щоб вони виставляли українські пьеси з якогось патріотизму, або з примусу, як бувало з російськими пьесами, — це було зьяви-сько цілком комерчеського характера, одповідь на запит. Очеви-дячки, був великий гурт публики спеціально на українські пьеси,

октябрь. 1907.

6

і придивляючись до дат, взагалі до днів, коли виставляно українські пьєси, ми бачимо, що українські пьєси грають роль козирів у трупі: то їх виставлено на прикінці, коли вже цікавість публики до гри трупи підпадає, ось як було в Немирові, то їх виставляно на бенефіси артиста і артистки (арт. Рикановського, артистки Шпітлер), а артисти, як відомо вибирають собі на бенефіси сами бойові пьєси.

Ці невеликі відомості про діяльність українського театра—де-які афишки, що випадком тільки не знищив час, — дають нам велику перспективу: вони розсовують на далеко горизонт, і ми бачимо, що той довгий період, який вважався доси темною порожнявою в історії українського театра, — не був нею. Під темною запоною ворухилось приголомшене життя і неодмінним кроком посувалось наперед. Всі ці пьєси, од яких лишилися нам тільки назвиська, безперечно були невисокої літературної вартости, але вони пробивали шляхи, вони склали ґрунт, на яким нарешті й виріс високо-художній твір, що не втратив своєї краси і до наших днів—«Наталка-Полтавка» Котляревського. Сливе всі критики, пишучи про «Наталку-Полтавку», зазначають завжди, що вона тримається й доси на українській сцені, завдяки убожесті репертуара. Річ не в тім: швидко викінчиться 100-літній ювілей Наталки, а вона ще житиме та й житиме на українській сцені через те, що вона має силу високо-талановитого творця. Всі дієві особи пьєси, особливо Возний, Виборний, Микола — живі українські типи, вони так відповідають рідній дійсности і разом з тим мають безсмертні риси загально-людських типів. Акція пьєси надзвичайно жива, інтрига одразу захоплює глядача, і цікавість пьєси не підупадає аж до самого кінця. До того-ж в пьєсі виявлено велику повагу до рідного народу, з'явисько на той час видатне; це не жарт, не «кумедія»—це малюнок душевної боротьби людської, в якій гору над паном бере простий селянин Петро, не через що инше, як через шляхетність своєї душі. Коротко кажучи, пьєсу скомпановано на той час надзвичайно талановито, тим-то одразу набула вона собі таку славу не тільки серед українців, а й серед Росіян. Починаючи з 20-х років XIX століття українські

драматичні вистави починають відбуватись по всій Україні. У 1832 році до польської трупи Ленкавського прибув артист Рикановський «безподобно изображавшій малорусские типы», а з 1840 року він привозить вже з собою до Києва свою власну «руско-малорусскую» трупу. Весь цей час виставляно в Києві то ті, то інші українські пьеси. В Полтаві виставляє українські пьеси на власнім театрі князь Репнін; грають в нього не тільки фахові артисти, а й такі аматори, як сам Котляревський. Квітка, харківський поміщик, автор багатьох українських пьес, клопочеться про заснування театра в Харькові,—очевидячки українські пьеси мали грати в тому театрові першорядну роль. У спольщеному Немирові одбуваються українські спектаклі. «Наталка-Полтавка» викликає справжній захват: «Успѣхъ пьесы былъ безпримѣрный. Слышенъ былъ въ рядахъ женщинъ громкій плачь послѣ нѣсколькихъ пѣсень; въ концѣ пьесы раздались крики восторга. Въ томъ же году послѣ годичнаго акта повторился этотъ-же спектакль, и многіе должны были уйти и уѣхать, не находя въ большомъ залѣ мѣста ни для одного глаза. На масляной въ слѣдующемъ году опять повторилась Наталка, и были предлагавшіе 10 р. с. за входъ и не могли быть за многолюдствомъ пущены въ залу» 1).

У Чернигові аматори теж виставляють «Наталку-Полтавку» Товариство сповістило про це обивателів чернигівських афишами на українській мові: в понеділок 12-го фєвраля на тутешнім театрі, на підмогу убогим студентам нашої губернії, товариством, кохаючим рідну мову, представлятиметця «Наталка - Полтавка» оперетта И. П. Котляревського у трьох поділах і т. далі. Спектаклі поставлено було під ряд два рази: «публика пришла въ восторгъ, вызовамъ и просьбамъ повторить не было конца» 2). По всіх малих, та великих містах, навіть у Петербурзі, виставляють українські спектаклі, і скрізь викликають вони нечуванний захват. В Сумах, наприклад, засновується спеціальний український театр, закладає його Михайло Федорович Бабич. Траги-комична

1) Основа, 1862, Мартъ 72.

2) Основа 1862. Мартъ 75.

доля цього крамаря-антрепренера. Був він з роду крамарем, їздив по ярмарках, та торгував залізним товаром, коли це раптом понудило його щось до сцени,—мабуть ті вистави, які він бачив по ярмарках. Кинув він своє діло і почав будувати театр і взявся до письменства; написав він багато пьес та оповіданнів українських. З-під пера крамаря вийшли на світ Божий: «Гусарь или интересная мысль», трагедія или «Малороссійская комедія въ 5 д. съ эпилогомъ и прологомъ», «Набойщики, або знайшов батька въ сундуці», комедія въ двохъ актахъ, та другі. Невисокого змісту були мабуть ці «трагедії або комедії» сердешного крамаря. Тай все життя його склало «малороссійську комедію, або трагедію». Збудував він свій театр, не знаючи гаразд законів, на міській землі; поки вона не була потрібна містові, то й стояв собі там театр, любісенько грали в ньому і пьеси Бабича. наїздили й другі труппи. Коли це одного разу вранці сповістили Бабича, що театр його руйнують. Побіг він що-духу до свого театру,—до життя свого, і побачив на очі, як його руйнують! Схопився сердега за голову й закричав: «нема театру, не буде й мене!» Криві йому ринула з горла, і справді через три дні не стало бідлашного крамаря-драматурга ¹⁾). Не наводячи тут ще сили таких фактів, скажемо коротко, що по всіх малих й великих містах, спектаклі українські справляли справжній фурор. Навіть такий серйозний розум, як Куліш, у виставі водевільчика „Москаль-Чарівник“ бачить щось надзвичайне. «Театръ былъ полонъ, пише він у Рус. Вѣст. 1857 р., и рѣдко случалось намъ видѣть на русской сценѣ что нибудь столь совершенное въ своемъ родѣ, какъ игра г. Артемовскаго въ „Москаль-Чаривныкъ“. Онъ изобразилъ живого представителя своего племени со всѣми особенностями языка, манеры, обычая, *способа пониманія вещей* (!) и кромѣ всего этого съ глубиною чувства, спрятаннаго подъ наружною беззаботностью и простодушіемъ». Праведний Боже! Чи-ж є в тій ролі матеріал, що дав би можливість акторові виявити хоч половину тих ознак, які наводить Куліш!

¹⁾ Южный край 1882 № 570.

То поривало так серце до всього рідного, свого!

Починаючи рахувати од 1815 року, М. Θ. Комаров наводить въ своїм бібліографічнім збірнику «Українська драматургія» до 1873 року більш як сто українських дрюкованих та писаних пьес оригінальних, перекладів та переробок. Треба сказати, що мабуть це далеко не вся кількість пьес українського тогочасного репертуара: багато тих скарбів мандруючих комедіантів мабуть позагублювалось на віки. Безперечно, більшість цих пьес була напевно такої-ж літературної вартости, як і трагедії або комедії сердешного крамаря-драматурга Бабича. Ну, та й російський репертуар, за виключкою кількох видатніших речей, взагалі складався з якоїсь зпитої на французський зразок мішанини. Відомий артист М. С. Щепкин в своїх листах ¹⁾ жаліється страшенно на безбарвний репертуар російський. Це було зьявисько загальне. Артисти залюбки присвячували свою діяльність українській сцені. Ми маємо згадки про цілу низку видатних українських артистів. Згадаємо тут тільки одного, видатнішого з них, що уявляв з себе на той час і свідомого українця,—то був Соленик. Родився він у 1811 році ²⁾. У 30-их роках вступив до труппи Штейна, що тримав тоді харківський театр. Грав Соленик і кращі ролі в російських пьесах, «но истинно неподражаемый, несравненный, незабвенный,—каже один з його сучасників,—быль и пребудеть Соленикъ, какъ актеръ украинскій въ украинскихъ пьесахъ. Рѣзко отличался онъ отъ другихъ тѣмъ, что личность украинца по его игрѣ выходила не простацкою, вялою и наивною до глупости, а полною внутренней жизни и смысла, хотя иногда и скрывающей свой умъ подъ маской простоты».

У 1837 році одна «високопоставленная особа» запрошувала Соленика на петербургскую сцену. «Нѣтъ, ваше сіятельство, одповів Соленик: я малороссъ, люблю Малороссію, и мнѣ жаль разстаться съ нею». Умер він рано, у 1851 році, а разом з ним

¹⁾ Записки и письма М. С. Щепкина.

²⁾ «Основа», кн. 2, ст. 177—184.

вмерла і золота пора українського театра. На харківським кладовищі ще у 1861 році стояв хрест на могилі його, а на хресті був ось який напис: «Во имя Тріпостасного Бога-отца, Сина и святого Духа здѣсь погребено тѣло раба Божія Карпа Трофимовича Соленика знаменитого малороссійскаго актера, которому этотъ крестъ поставилъ запорожскій козаць А. И. Стратоновичъ». Тут-ж були і вірши того-ж таки козака, присвячені Соленикові.

Дивися з неба, Солениче,
 Як криво серце чоловіче:
 Як ти, колись, на світі жив,
 Та щиро публиці служив,
 То публика тобі живому
 Квітки кидала як солому.
 А вмер артисте-небораче,
 То й байдуже! Ніхто не баче,
 Що прах лежить твій без хреста.
 Пора, бач, гулькнула не та:
 Тепер вже стала Україна
 Порожня, буцім домовина.

А вона порожніла й порожніла. Той само сучасник Соленика пише:—«у насъ въ южной Руси и прже украинскія пьеси возбуждали всегда искреннее сочувствіе и образованной публики и простолюдиновъ даже, не интересующихся сценическими представленіями». Слова його були правдиві; з наведених нами вище фактів видно, який захват викликали українські пьеси скрізь по Україні, та одного захвату мало. Українські пьеси вже не задовольняли рідної публики, а паралельно з тим меншала кількість українських трупц, переводились актьори, письменники переставали писати для української сцени. В десятих, двадцятих, тридцятих, та сорокових роках ми бачимо «польско-малорусскія», «руско-польско-малорусскія», та «руско-малорусскія» трупи, а у шестидесятих роках їх вже нема. Ще в Єлисаветграді тільки традиція українського театру стояла високо:

там був аматорський гурток, на чолі його стояв відомий артист-аматор, заможній поміщик Тарнавський. Люде заможні коштів не жалували, і через те аматорські вистави відбувалися в Єлисаветі на славу. Але то були вже останні відгуки колишнього славного минулого, взагалі-ж по трупях українські пьеси починають виставлятися при російських коли не коли, виставляються недбало, нехайливо. Так напр. у Києві у 50-ті, та 60-ті роки українські пьеси виставляються вже рідко, грають все пьеси старі; на протязі 50—60 років бачимо тільки дві нові пьеси: 29 октября 1856 року виставляють якусь нову оперу „Українці“¹⁾, а у 1863 році київський «частный приставъ» написав драму на 5 актів «Загублена, або лихого діла Господь не потерпить». Виставлено її було у новому оперному театрі. Не знаємо, що то була за драма, але, «лихого діла Господь не потерпів»: спектакль скінчився повним скандалом, пьеса провалилася; не вважаючи на вірних городових, автора освистали й опікали.

Так переводився український театр:

Що-ж то сталося з ним? Почавши своє життя сливе разом з російським театром, він, як дужий птах широко розпустив крила і понісся разом з товаришами на зустріч сонцю, але чим далі, тим більше одбивається він од славної зграї і стиха лиш має окраяним крилом.

„Наталка-Полтавка“ була безперечно вище сучасних їй російських пьес і по реалізму своєму, і по своїй концепції, і по відношенню до простолюддя, гуманному, розумному, без зайвого сентименталізму. Після «Наталки-Полтавки» Котляревський написав тільки „Москаля-Чарівника“ тай годі; більше не дав він нічого для драматичної літератури української. Чому?

Чому Квітка, що як відомо всім, написав по російській комедію «Перешолохъ въ городѣ», прототип Ревізора Гоголя, не утворив нічого подібного в українській драматичній літературі? «Сватання на Гончарівці», «Шельменко - денщикъ», «Щира

¹⁾ Николаевъ 45.

Любовь» і більш нічого, цеб-то веселий жарт та нудна, сантіментальна драма.

Російська драматична література потроху збувається того характеру творчості, який виявлявся в трагедіях «Ужасная тѣнь Ринальдо, или фантомъ» та в подібних їй пьесах; вона виставляє два безсмертних твори—«Ревизора», та «Горе отъ ума», а там далі комедії Сухово-Кобилина, Потехина, Писарева. Українська драматична література хоч і теж вибивається з характеру творчості, який виявляється в «Королеві волшебства» та подібних їй операх і драмах, але все таки лишається на ґрунті малювання життя народнього, яко життя «дѣтей природи», обмежуючись лише звичаями, піснями, жартом, та нещасним коханням. Не можна не погодитись з поглядом Куліша: «Рано было образоваться серьезному взгляду на хлѣборобовъ въ то время, когда у всѣхъ раздавалась въ ушахъ пѣсня: «Громъ побѣды раздавался». Когда, общая всей Европѣ, государственная система такъ прочно, повидимому, установилась, а объ общественномъ началѣ въ исторіи и государственной жизни никто почти и не заикался. Видѣть въ мужикахъ произведение старой исторіи и дѣятелей исторіи грядущей, смотрѣть на нихъ, какъ на временно бездѣйствующихъ согражданъ и сотрудниковъ общаго національнаго дѣла? Куда! Осмѣяли-бы тогда философа съ подобными убѣждениями въ томъ самомъ кругу, который разыгрывалъ комедіи изъ простонароднаго быта и гдѣ народная пѣсня исторгала кой у кого горячія слези»¹⁾. Слова ці відносяться взагалі тільки до середнього рівня, бо вже й в часи Катерини були люде, які думали инакше. Але й для людей більш менч середнього рівня життя давало багато матеріалу для творчості. Хоча Котляревський мабуть і в мріях не мав «представительнаго правленія», про те він добре бачив все зло кріпацтва і нужденне життя нещасних підданців селян,—це вже доведено й його одою до князя Куракина,

1) Основа. 1862 г. II том.

й Енеїдою, і коли ці мотиви ввійшли і в «перелицьовану Енеїду», тим хутчій можно було-б збудувати на них не одну без краю трагічну драму, але думаємо в часи Миколаївського режиму годі було й думати провадити такі ідеї на сцені. На сцені можно було тільки виспівувати люб'язні куплети:

Теперь не то, что было встарь,
Настали времена другія;
Какъ Ангель добръ нашъ бѣлый царь,
И благоденствуетъ Россія. (Ямщики)

Благоденствуетъ, та й годі. Так повинен був думати кожен. Письменникам, що малювали життя інтелігенції, звичайно, був матеріал до «комедій нравовъ», та різних драм, але на Україні ще не було української інтелігенції. Народ трактували лише як «дѣтей природы» à la Жан-Жак Руссо; ті ж, що бачили весь трагізм життя цих «дѣтей природы», не мали права про це балакати. Зоставалася лише історична драма.

Історична драма найтриваліша форма драматичної творчости: вона не боїться подиху часа, вона не старіє, не робиться *démodée*. Разом з тим вона сливе однаково цікава всім народностям, бо переважно розробляє, хоча й пристасовані до тих або інших форм життя, але загально-людські мотиви: героїзм, боротьба межі бажанням власного щастя й громадським обов'язком, і т. и. Історія України давала багатий матеріал письменнику драматургу. Найбільш освічені люди й кинулися до історичних драм. Ієремія Галка—Микола Костомаров—дрюкує у 1838 році свого «Савву Чалого», драматичні сцени, у 1840 році «Переяславську ніч», трагедію на 9 сцен і т. д. Та горе! До літературної творчости мало дужої волі, та доброї охоти, а драматична форма найтрудніша з усіх літературних форм! Це кристал літературної творчости, в нім повинні переломитись пафос лірики, спокійна величність епоса, глибінь психології й сила драми. До всього того автор драматичнього твору мусить добре знатись на драматичній техніці і бути гаразд знайомим з вимогами сцени.

У Костомарова не було на те хисту. Та й сама тільки історична драма не може задовольнити глядачів: вони шукають на сцені відповіді й на сучасне, бігуче життя, що так дошкуляє кривдою своєю. Тим часом відома катастрофа 47 року перервала й цю діяльність Костомарова. Проте другі українські драматурги не перестають постачати рідну сцену своїми творами. Та якими! У 1857 році видає Ващенко-Захарченко цілий збірник своїх пьес. 5 пьес! Не аби-що. Тільки які то пьеси! У 1860 році видають Г. та С. Карпенки теж цілий збірник пьес, аж 7 комедій та оперет. Між всяким таким нівеччам бачимо й кілька серйозних драм з народного життя, як от напр. «Доля»—Стеценка, «Ятрівка» Цисса, «Назар Стодоля», та другі, але цього було за-мало.

Спеціальних труп українських, за виключкою кількох аматорських гуртків, не було; в українських ролях виступали просто російські актори, що страшенно калічили українську мову, не мали навіть ні української одежи, ні українських декорацій¹⁾. В своїх спогадах Кропивницький малює нам становище українського театру у 70-тих роках.

«Український театр був тоді при посліднім іздыханні, тільки ще де-не-де аматори инколи грали раз на рік «Наталку-Полтавку», або «Назара Стодолю», як от в Олександрії, Єлисаветі, Херсоні; справжні ж трупи нехтували ним»²⁾. Сам Кропивницький застав ще одного могикана актора українця—Нечая. Це був вже останній. Перший дебют Кропивницького у 1871 році в ролі Стецька був обставлений такими артистичними силами: помішником декоратора, та машинистом.

Так поневірявся при російських трупах несчастний українській театр. Становище українського артиста було просто ганебне: сьогодні він грав Назара, або Виборного, а завтра мусів канканірувати в оперетці³⁾. Попихачем був він при російських трупах.

¹⁾ Куліш. Рус. Вѣстникъ, 1857.

²⁾ Н. Гр. IX. 50.

³⁾ *ibid*—52.

Український театр гинув. Не було осередка свідомих освічених людей, які б вратували й піднесли його.

У 1872 році закладається такий осередок, і власне цей рік і треба вважати першим роком нового українського театру.

В 1872 році зімою збирався в горді Києві в родині Ліндфорсів гурток людей, переважно українців; між ними були д. Лисенко, Старицький, Чубинський, Русов та другі. Д-ді Лисенко та Старицький вже виступали на сцені. М. Лисенко ще вдома, в полтавщині в аматорськiм спектаклі, а М. П. Старицький в київськiм опернім театрі, в великому гурті аматорів, що виставляли кращі пьеси російського репертуара і добули велику славу в Києві; в цьому гурті приймали участь Л. М. Драгоманова (Кучинська), Орлов, Монахов (потім славнозвістний артист російський), та другі. На чолі гуртка, що zorganizувася у Ліндфорсів, одразу стають М. Лисенко, та М. Старицький ¹⁾. В 1872 таки році добувають вони дозвіл виставляти приватно українські спектаклі. Але що було виставляти? Убога українська література більше за все була бідна на пьеси. Обмежений репертуар український не задовольняв вже й гуртків аматорів ²⁾. До справи взявся М. П. Старицький; він вже раніше пробував свої сили на літературнім полі, але до драматичної творчості взявся вперше. Перш над усе скомпановано було водевільчик «Як ковбаса та чарка». Ліндфорс тогож таки року одвіз його в петербургську цензуру і добув офіціальний дозвіл 11-го априля 1873 року ³⁾. Цей незначний водевіль скомпановано по звичайному водевільному шаблону. Не новий і на мотив,—бо подібний мотив сварки маємо і в старезному водевільчику Шаховського «Сосѣди»,—він, одначе, виіс таки новеньку течію в убогу українську драматичну літературу: це були нові, живі тиши сучасних підпанків, що, не маючи за собою жодних заслуг, пиружуться лише своїм «дворянством».

1) Корифеи украинской сцени. 15.

2) *ibid*—стор. 54.

3) Удостовереніе Гл. упр. по дѣламъ печати № 9572.

По водевілі М. П. Старицький взявся вже написати більшу річ — то була «Різдвяна ніч», музикальна комедія по Гоголю, перше на 2 дії; музику до неї написав М. В. Лисенко.

Згодом М. В. Лисенко переробив її у 4-х-актну оперу.

На перший погляд нова українська комедія „Різдвяна ніч“ уявляла з себе той само тип українських пьєс: веселий жарт, з співаними, з танцями, з ліричним та комічним елементом. Скомпановано її було легко, сценічно, музику до неї зложив майстер першої руки, і через те вона надзвичайно сподобалась глядачам. Але в цій «Різдвяній ночі» брєніла вже нова течія. Вона вийшла з-під пера свідомого українця і інтелігента. Ця нова течія виявилась в особі Пацюка. Комічна фігура чаклуна-прожери в оповіданні перекинулася в комедії в свідомого героя українського; М. В. Лисенко всім серцем пройнявся цим новим типом і глибоко-трагічно змалював в музиці «останнього орла». Обидва автори в своїм, можна сказати, першій творі виявили глибоке поваження до народа, визнали його рівним, вільним братом,— згола вони виявили те, чого бракувало попереднім драматургам: добачили в народі, як каже Куліш, «временно „бездѣйствующихъ согражданъ и сотрудниковъ общаго національнаго дѣла“». Це був поворот в історії української драми. Чи добачили це тогочасні інтелігенти українські—не знаємо, але теплий приятель «Кієвлянинъ» одразу почув, *wo ist der Hund begraben*.

«Різдвяну піч» виставляли спочатку приватно, в господі, Ліндфорсів. Вона викликала такий загальний захват, що молоді діячи наважилися виставити її у великім київськім опернім театрі. Зараз склався великий гурт і почали готуватись до прилюдної вистави. Ця вистава—це була рукавичка лицарська, що кидали молоді українці «старому світові».

Писати про виставу «Різдвяної ночі» нема на що: вона справила цілу епоху в житті найвидатнішого покоління. Поміж живих людей ще живе пам'ять про неї.

Це був історичний момент.

Три рази підряд виставили в опернім театрі «Різдвяну ніч», і театр був не то що повнісенський, а ще задовго до вистави не можна було вже купити жодного білета.

Молодим діячам поталанило скласти одразу талановитий гурт виконавців. Діяльність гуртка не спинилася лише на виставі «Різдвяної Ночи»: у 1875 році М. П. Старицький перероблює до сцени «Чорноморці» Кухаренка, які й виставляють у Биржовому залі. Гурт аматорів грав вже так гарно, що й тепер де-які з людей старшого віку упевняють, ніби тодішні аматори грали краще багатьох сьогочасних акторів фахових. Д. Старицький не спинився на цих невеличких пьесах: у 1876 році він пише велику драму, що тепер виставляється під назвою «Не так склалося, як жадалося», а надрюкована в «Раді» під заголовком «Не судилося». Тоді вона звалася «Панське болото». Видано її вже геть потім обшарпану цензурою: викинуто всі місця, що малювали відносини поміщика до селян. Цю драму було вже скомпановано не на зразок старих українських пьес, — це була «комедія нравовъ и драма сердца». Їй обшарпана цензурою драма звернула на себе загальну увагу: «Появленіе этой драмы на сценѣ и въ печати, пише автор «Корифеевъ украинской сцены» (57), встрѣчено было единодушными похвалами и сочувствіемъ. Узель драмы составляетъ столкновение двухъ общественныхъ слоевъ — крестьянскаго и помѣщичьяго. По чистой совѣсти, говорить Костомаровъ, касаясь драмы М. П. Старицкаго «Не судылось», не можемъ не признать новое самобытное произведение пера этого писателя однимъ изъ лучшихъ въ своемъ родѣ и достойнымъ вниманія явленіемъ въ небогатой количествомъ книгъ малорусской литературы». Авторъ затронулъ самыя живыя струны современной, общественной жизни, раскрылъ недугъ, чувствуемый всюду въ наше время, и изобразилъ его въ такихъ чертахъ, въ какихъ онъ проявляется въ современномъ малорусскомъ обществѣ». З цих слів ми бачимо, що справу українського театру одразу поставлено було молодим гуртом на певний ґрунт. Того ж таки року починає М. П. Старицький перекладати і Гамлета на українську мову. Всі ці пьеси малося виставляти на сцені.

Заклався, таким робом, певний осередок з людей інтелігентних, пересвідчених патріотів, які кохалися в рідній сцені всією

душею. Пишно зацвітав український театр, і хто знає, який плід мали б ми нині, коли б не прибив лютий мороз рясного молодого цвіту.

Вдарив несподівано указ 16 мая 1876 року і перервав все. Знов залягла темна ніч без просвітку, без надії.

Але живий живе дума. Не вважаючи на всі заборони, свідомі українці київські не залишають своєї праці, і в цім напрямі то там, то сям шукають вони шляхів, але справа стає на певний ґрунт тільки з того моменту коли у 1880 році приїздить ревізувати край сенатор Половцов.

Він висловився проти заборони українського слова й театру.

Наслідком того була записка київського генерал-губернатора Черткова 1880 року. Наче в відповідь на цю записку видано було другого указа 1880 року, який давав право генераль-губернаторам та губернаторам давати дозвіл на українські спектаклі. Одразу цим дозволом скористувалися в багатьох місцях України. Українські спектаклі почали одбуватись в різних городах і скрізь викликали великий захват. Це надихнуло думку артистам з труппи Ашкаренка вдатися до міністра за дозволом виставляти українські пьеси і скласти спеціальну українську трупу¹⁾. Сам Кропивницький в своїх спогадах «Итоги за 35 лѣтъ»²⁾ так характеризує нам цей момент: «На сезонъ 1881 года поступилъ я въ трупу Ашкаренка въ Кременчугъ, и съ этого то года начинается новая эра для украинскаго театра. *Отсутствіе сборовъ*³⁾ вынудило насъ ходатайствовать передъ министромъ внутреннихъ дѣлъ, графомъ Лорисъ-Меликовымъ, о разрѣшеніи сыграть хоть нѣсколько украинскихъ пьесъ, что бы спастись отъ неминуемой голодовки».

¹⁾ К. У. С. 18.

²⁾ Сынъ Отечества 1905 г. № 94.

³⁾ Курсів наш.

Таким робом, прохаючи дозволу на кілька українських спектаклів, аби вратуватися від «голодовки», д. Кропивницький і не передчував,—чому він дає початок. Але, як би там не було,—він дійсно причинився до початку нової ери в історії українського театру.

Трупка склалася і прибула до Київа.

Старицьна-Черняхівсьна.

(Кінець буде).

Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст.

(Воспоминанія).

Кіевская семинарія, просуществовавшая со времени перваго своего преобразованія въ 1817 году по настоящее время, ждетъ и не дождется своего историка, а между тѣмъ время дѣлаетъ свое дѣло и безпощадно уноситъ въ вѣчность тѣхъ немногихъ очевидцевъ давно прошедшихъ сулебъ ея, отъ которыхъ несомнѣнно можно бы еще многое узнать какъ относительно ея внутренней жизни, такъ и о ея бывшихъ дѣятеляхъ, воспитавшихъ многія поколѣнія пастырей и учителей. Побуждаемый не только интересомъ самого дѣла и долгомъ признательности къ своей *almae matri*, но и усерднѣйшею просьбою (въ № 18. Кіев. Епарх. вѣд. за 1885 г.) одного глубокоуважаемаго въ г. Кіевѣ духовнаго лица, взявшаго на себя трудъ собранія историческихъ матеріаловъ о кіевской семинаріи, я еще съ 1875 года занялся собираніемъ такихъ матеріаловъ по воспоминаніямъ и рассказамъ ея бывшихъ воспитанниковъ, каковыя матеріалы и предлагаю благосклонному вниманію ея бывшихъ питомцевъ, надѣясь, что они не откажутся дополнить своими личными воспоминаніями то, что здѣсь, по причинамъ отъ меня независѣвшимъ, вышло не полно или не вполне точно, въ каковомъ предположеніи я не скрываю подъ инициалами именъ и фамилій тѣхъ лицъ, кои будутъ фигурировать въ моихъ воспоминаніяхъ и рассказахъ; а

равно почитаю излишнимъ вносить о нихъ въ свои матеріалы и тѣ свѣдѣнія, кои уже раньше были гдѣ-либо напечатаны.

Со времени первого своего преобразования—съ 1819 и по 1833 годъ—кіевская семинарія, со всѣмъ своимъ персоналомъ учащихся и учащихся и съ четырьмя классами низшихъ духовныхъ училищъ, помѣщалась безраздѣльно въ академическихъ зданіяхъ при Кіево-Братскомъ монастырѣ. Тѣснота зданій и многолюдство учащихся въ нихъ были причиною того, что въ 1826 году коммисія духовныхъ училищъ начала дѣло о постройкѣ собственнаго помѣщенія для семинаріи на усадьбѣ бывшаго Петропавловскаго греческаго монастыря, а пока строилось такое зданіе, временно нанять былъ для общежитія казеннокоштныхъ и полуказенныхъ воспитанниковъ семинаріи домъ бывшаго кіевского войта Кисилевскаго, существующій и нынѣ на углу противъ старыхъ зданій Академіи, рядомъ съ контрактнымъ домомъ. По высочайшему повелѣнію, состоявшемуся 18 августа 1826 года, назначено было отпустить изъ процентовъ строительнаго капитала коммисіи дух. училищъ 170,910 руб. 55 к. на устройство означеннаго помѣщенія на мѣстѣ Петропавловскаго монастыря, сгорѣвшаго въ 1811 году. Работы по постройкѣ и отпуску суммъ рассчитаны были на два года. На эту сумму былъ построенъ каменный трехъ-этажный корпусъ для семинаріи (длиною 22 саж., шириною 9 с., высоту 6 саж. 1 арш.), а также одноэтажный каменный флигель при немъ для помѣщенія кухни, столовой и амбара. Въ 1830 году, согласно резолюціи митрополита Евгенія отъ 15 апрѣля, начальству кіевской семинаріи была передана церковь Петропавловскаго монастыря, а въ 1831 году произошло окончательное переселеніе монашествующихъ, все еще остававшихся здѣсь, въ монастырь Екатеринбургскій. Въ 1849 году кіевская семинарія приобрѣла покупкою Лаврское подворье, смежное съ семинарскимъ дворомъ, которое, по опредѣленію св. Синода отъ 24 августа, 17 октября 1849 года съ находящимся на немъ строеніями поступила въ вѣдѣніе духовно-учебнаго вѣдомства, при чемъ Лавръ въ вознагражденіе за названное подворье выдано въ февралѣ 1850 года изъ духовно-учебныхъ капиталовъ 6000 руб. и въ приобрѣтенномъ

домъ оставлена на всегда въ пользованіи Лавры книжная лавочка и при ней теплая комната для книгопродавца. Въ 1867 году 27 мая, послѣдовалъ указъ св. Синода о преобразованіи въ теченіе 5 лѣтъ кievской семинаріи и 5 духовныхъ училищъ по уставу и штатамъ 1867 года (совершилось лишь 1 іюля 1878 г.), вслѣдствіе чего въ августѣ 1871 года семинарія дѣлаетъ новое пріобрѣтеніе покупкою у вдовы надворнаго совѣтника Елисаветы Смородиновой усадьбы въ 371 кв. саж. За эту усадьбу съ постройками Смородинова получила отъ семинаріи 16,800 руб. изъ суммъ православнаго духовнаго вѣдомства. Въ 1874—76 годахъ помѣщенія семинаріи были расширены новыми постройками, а именно: а) по главному корпусу была пристроена другая половина, б) на opposite-этажномъ флигелѣ, стоящемъ на дворѣ, былъ надстроенъ 2-й этажъ, при чемъ флигель былъ соединенъ съ главнымъ корпусомъ; вмѣстѣ съ тѣмъ въ немъ былъ расширенъ столовый залъ и сдѣлана внутренняя перестройка библіотеки; в) была устроена ограда между новымъ корпусомъ и сосѣднею усадьбою, а также отъ колокольни до ректорскаго флигеля и отъ этого послѣдняго до сосѣдней усадьбы; г) были устроены газопроводъ и водопроводъ. На все это отпущено было изъ духовно-учебнаго капитала, назначеннаго по смѣламъ св. Синода на духовно-учебную часть, 161,890 руб. Такимъ образомъ на пріобрѣтеніе усадьбы и устройство семинарскихъ зданій духовно-учебнымъ вѣдомствомъ израсходовано было всего 355,600 р. 55 к. изъ синодальныхъ суммъ. Несмотря на столь крупныя матеріальныя затраты по расширенію зданій семинаріи, благоустройство ея не было вполне закончено, такъ какъ при ней не существовало для своекоштныхъ учениковъ общежитія, признаннаго св. синодомъ необходимымъ въ виду неудобствъ, представляемыхъ наемными квартирами, на которыхъ жили ученики, и въ виду неудобства для семинарскаго начальства. Этотъ насущный для семинаріи и для родителей ея воспитанниковъ вопросъ не переставалъ быть предметомъ всестороннихъ обсужденій и на епархіальныхъ сѣздахъ духовенства, начиная съ 1869 года; но тѣснота семинарскаго усадьбы препятствовала осуществленію этого важнаго дѣла, на которое духовенство епархіи

собрало къ 1900 году до 200.000 руб. Необходимо было по этому приступить къ постройкѣ новой семинаріи, съ общежитіемъ для своекоштныхъ и казеннокоштныхъ воспитанниковъ, на новомъ мѣстѣ, каковое было уступлено митрополитомъ Іоанпикіемъ въ урочищѣ «Кудрявецъ въ безмездное пользоваіе духовенству кіевской епархіи до тѣхъ поръ, пока будетъ существовать семинарія на означенной землѣ. Благодаря этому дару, 20 іюля 1899 г. совершена была закладка новаго зданія семинаріи вмѣстимостью на 550 воспитанниковъ, а 28 сентября 1901 года оно было уже освящено, съ переселеніемъ въ него всѣхъ учащихся и учащихся изъ подольской Петропавловской усадьбы, а старыя семинарскія зданія съ усадьбою приобрѣло духовенство епархіи покупкою за 140,000 рублей и помѣстило въ нихъ два училища, Кіево-подольское и Богуславское.

Теперь перейдемъ къ обзору впутренней жизни семинаріи.

Начальники и наставники семинаріи первой половины прошлаго столѣтія жили очень скромно и не располагали такими удобствами жизни, какъ пышшіе; роскошныхъ палатъ и мягкой мебели они не знали; вокругъ ихъ все было просто, бѣдно. Ректоръ семинаріи Кириллъ занималъ въ нижнемъ этажѣ училищнаго зданія, гдѣ нынѣ живеть смотритель кіево-подольскаго духовнаго училища, всего одну большую комнату, перегороженную на двѣ половины досчатою ширмою. Рядомъ съ нимъ другую такую же комнату занималъ профессоръ Колоколовъ, ведшій затворническую жизнь и не посѣщавшій никого даже изъ своихъ сослуживцевъ, за что послѣдніе нерѣдко преслѣдовали его насмѣшками и продѣлками въ родѣ слѣдующей: весь соръ, который выметался изъ ихъ комнату, сваливали у порога дверей квартиры Колоколова; особенно же этимъ падоѣдалъ ему профессоръ Іоанпъ Колодницкій, жившій тутъ же, напротивъ его квартиры; но Колоколовъ былъ невозмутимъ и, улучшивши минуту, когда въ корридорѣ никого не было, собиралъ собственноручно свой и чужой соръ и выносилъ его вопъ Инспекторомъ семинаріи былъ въ это время Яковъ Васильевичъ Саульскій, проходившій одповременно и должность смотрителя бурсы, каковую обыкновенно всегда совмѣщали

ректоры семинаріи. Уроки въ семинаріи бывали до обѣда и послѣ него; на послѣобѣденныхъ урокахъ, отмѣненныхъ въ 1846 году при ректорѣ Антоніѣ, преподавались преимущественно языки: латинскій, греческій, нѣмецкій и польскій, на коихъ писались учениками письменныя упражненія. Лекторами сихъ языковъ назначались нерѣдко и лучшіе изъ учениковъ богословскаго класса; такъ, напр., Гавріилъ Палчевскій и Георгій Павловичъ были лекторами греческаго языка, а Никита Дашкевичъ—нѣмецкаго; съ 1829 до 31 года лекторомъ греческаго языка былъ Козубскій, а польскаго языка Ясирскій. Экзамены производились въ годъ три раза: предъ праздниками Рождества Христова, Воскресенія и предъ вакаціями; спрашивали на нихъ преимущественно учениковъ перворазрядныхъ, остальные же переходили изъ класса въ классъ и оканчивали курсъ, не будучи спрошенными не только на экзаменѣ ректоромъ, но и въ классѣ наставникомъ въ теченіе всего учебнаго курса, по причинѣ многочисленности учащихся, которыхъ, напр., въ 1863 году окончило 140 человекъ, а бывало и полтора и болѣе. На экзаменѣ вызываютъ бывало по три-четыре ученика сразу, и когда первый отвѣтитъ, то ему тутъ же дается полулистъ бумаги и тема для письменнаго упражненія, которое онъ и долженъ написать на виду всей экзаменующей корпораціи, пока отвѣтятъ остальные три ученика, а за симъ по порядку, каждому отвѣтившему устно давалось письменное упражненіе, которое ректоръ и рассматривалъ тутъ же на экзаменѣ. Съ теченіемъ времени такой способъ писанія письменныхъ упражненій признанъ былъ неудобнымъ, въ виду возбужденнаго душевнаго состоянія экзаменуемыхъ, и замѣненъ былъ особымъ письменнымъ экзаменомъ, для котораго назначалось время отъ 9 до 2-хъ часовъ въ промежуточные между устными экзаменами дни, въ которые ученики каждаго класса должны были написать по одному и болѣе сочиненію или переводу съ древнихъ языковъ, подъ надзоромъ въ классѣ одного изъ наставниковъ.

За квартирное содержаніе въ это время (съ 1821 до 30 года) ученики платили по пяти рублей ассигнаціями въ годъ, доставляя при этомъ натурою всякую провизію—муку, крупу, масло и проч.

Послѣ 1835 года цѣны за квартиры поднялись до 7 р. 50 коп. въ годъ или по тогдашнему счету, до 30 рублей ассигнаціями, а въ 50-хъ годахъ до 10 руб. сер. въ годъ съ доставкою харчей, которыя доставлялись впередъ за каждую треть года. Чаепитіе тогда не было въ модѣ, и квартирнымъ ученикамъ на завтракъ хозяйева варили супъ, галушки, а по четвергамъ и субботамъ обязательно блины съ жаренымъ саломъ, въ постные же дни съ олеей; а казеннокоштнымъ ученикамъ ежедневно, въ теченіе всего года, служителя приносили въ номера, гдѣ жили, спали и занимались ученіемъ, по одной порціи чорнаго хлѣба, вѣсомъ неболѣе 1 ф., и щепотку соли—на каждого человѣка, чѣмъ [нужно было довольствоваться до 2 часовъ дня или до обѣда. Обѣдъ обыкновенно состоялъ изъ борща и каши, которую, вмѣсто сала, бурсаки должны были «смачить» жиромъ, собираемымъ предварительно съ борща въ чашкѣ,—до того она была постна и неудобопоглотима, при множествѣ мышинаго помета въ крупахъ; но этого жира въ послѣдней чашкѣ, за которой помѣщались 4-ре словесника, было весьма мало, потому что большая часть его вливалась во вторую чашку, за которой обѣдали 4 философа, а самая львиная доля его поступала въ первую чашку, за которой обѣдали 4-ре богослова, во главѣ со старшимъ номера, вслѣдствіе каковаго преимуществва и самый жиръ съ борща получилъ въ семинаріи техническое названіе—«богословскаго жира». Во время обѣда и ужина дежурный старшій ходилъ изъ конца въ конецъ столовой и наблюдалъ за тишиною и порядкомъ во время ѣды, а очередной чтець въ это же время услаждалъ умы и сердца ядущихъ повѣствованіемъ изъ пролога житій святыхъ. Если же случались провинившіеся, которымъ опредѣлено было въ наказаніе стоять въ столовой у порога, или на колѣнахъ, или сидѣть за голоднымъ столомъ во время обѣда казеннокоштныхъ учениковъ, то въ столовую приходилъ инспекторъ или его помощникъ. Въ воскресные и праздничные дни полагалось третье кушанье на обѣдъ, состоявшее изъ жареной картошки, жаренаго мяса или рыбы въ постные дни, и въ придачу къ сей роскоши каждый получалъ еще по одной двухкопѣечной булкѣ базарнаго печенія.

На ужинъ подавался обыкновенно ячменный или гречневый супъ съ свинымъ саломъ, но не рѣдко можно было встрѣчать въ этомъ супѣ и свѣчные огарки, которыми, при отсутствіи тогда керосина, освѣщались и столовая, и кухня, и комнаты для занятій; по средамъ же и пятницамъ супъ замѣнялся пшеничными или гречневыми галушками; въ дни же масляницы, начиная съ четверга, пасъ четыре дня кормили варениками, лѣпить которые собирались въ столовую сами семинаристы изъ охотниковъ (а кто изъ голодныхъ не былъ охотникомъ до сыра, хотя и прогорклаго, съ которымъ только одинъ разъ въ году—на масляницѣ и приходилось ему встрѣчаться). Въ сыропустную недѣлю вечеромъ приходилъ въ столовую къ ужину и самъ о. ректоръ—прощаться съ учениками, а затѣмъ въ теченіе всей первой и послѣдней недѣли великаго поста наставники и ученики ежедневно ходили въ церковь, затѣмъ въ пятокъ исповѣдывались, а въ субботу пріобщались; тѣмъ же изъ учащихся, кои имѣли возможность провести масляницу и первую недѣлю поста въ домѣ родителей или родныхъ, вмѣнялось въ обязанность представлять въ отпускныхъ билетахъ удостовѣренія подлежащихъ причтовъ объ исполненіи ими сего христіанскаго долга.

Въ то время въ семинаріи преподавались въ всѣхъ классахъ слѣдующія науки: священное писаніе ветхаго и новаго завѣта, сперва по запискамъ (вѣроятно академическимъ) наставниковъ, потомъ по печатнымъ толкованіямъ Филарета митр. московскаго, Исагогикъ Хергозерскаго и др. Богословіе догматическое (на латинскомъ языкѣ до 1830 года) по запискамъ ректоровъ Кирилла Куницкаго и Смарагда Крижановскаго,—въ 40-хъ годахъ по запискамъ Евгенія; съ 1845 по 49 г. по запискамъ Антоія, а затѣмъ по его печатному догматическому богословію; нравственное обличительное и пастырское—по запискамъ наставниковъ; гомилетика сперва по запискамъ, а послѣ 50-хъ годовъ по печатнымъ руководствамъ профессоровъ академіи Амфитеатрова и Фаворова; обрядословіе, каноническое право—сперва по запискамъ, а затѣмъ по печатному руководству протоіерея Скворцова; исторія библейская митр. Филарета печатная: исторія россійской церкви—

по запискамъ: гражданская всеобщая ИШрека, потомъ Кайданова—печатныя; російская гражданская Устрялова, печатная; патрологія—по запискамъ; логика—сперва по запискамъ, а съ 60-хъ годовъ по печатному руководству протоіерія І. Гощкевича; психологія—по запискамъ; словесность по Бургію, на латинскомъ языкѣ до 40-хъ годовъ, а затѣмъ на русскомъ языкѣ по запискамъ наставниковъ; катехизическое ученіе печатное Петра Могилы и ученіе о богослужебныхъ книгахъ—сперва по запискамъ, а съ 60-хъ годовъ по печатному руководству протоіерія Д. Смолодовича; герминевтика, пасхалія—по запискамъ; алгебра и геометрія по печатнымъ руководствамъ, издавшимъ мин. нар. просвѣщенія; физика, народная медицина, сельское хозяйство, зоологія, ботаника минерологія по запискамъ преподавателей, философія на латинскомъ языкѣ протоіерія Скворцова, писанная подъ заглавіемъ *Totum sistema philosophicum, ex variis auctoribus excerptum*—съ 1819 года; языки: латинскій, греческій, еврейскій, французскій, нѣмецкій, польскій (до 45 года) и иконописаніе съ 1857 года. Такъ какъ почти всѣ учебники были писанные, то ученикамъ приходилось ежеднѣвно на переписку ихъ употреблять времени гораздо болѣе, чѣмъ на заучиваніе самихъ уроковъ, и они положительно не имѣли времени для отдыха, ни для прогулокъ по городу, ни для отлучекъ въ театръ, къ знакомымъ и т. под. Затѣмъ всѣ эти писанные учебники переходили, черезъ продажу изъ курса въ курсъ, отъ одного поколѣнія къ другому, а у нѣкоторыхъ сохранились въ наличіи и на всю жизнь, какъ память о школѣ, совмѣстно съ проповѣдями и разными письменными задачами и переводами. Вслѣдствіе недостатка печатныхъ руководствъ и учебниковъ, воспитанники, а особенно казеннокоштные, при изученіи уроковъ были поставляемы въ крайне затруднительное положеніе,—ибо учиться нужно было хорошо для того, чтобъ не лишиться казеннаго содержанія, а между тѣмъ у нихъ не только не имѣлось средствъ для пріобрѣтенія отъ своихъ предшественниковъ по классу писанныхъ лекцій, стоимшихъ отъ 7 до 10 рублей, но часто не хватало какихъ-нибудь 5—10 копѣекъ для покупки листовъ бумаги и чернилъ, потребныхъ для списыванія

лекцій, которыя и заучивались поэтому группами, въ 4—5 человекъ, изъ одной общей для всѣхъ тетрадки, часто неисправной и наполненной ошибками не только орфографическими, но и лексическими.

Всѣ казеннокоштные и полуказенные ученики помѣщались въ 11-ти номерахъ, изъ нихъ 9 номеровъ были въ верхнемъ этажѣ, а два (10-й и 11-й) въ нижнемъ этажѣ, и въ каждомъ изъ нихъ помѣщалось отъ 11 до 18 человекъ. Распределение, кому въ какомъ номерѣ жить, зависѣло отъ инспектора, который въ началѣ сентября составлялъ списокъ всѣхъ имѣющихъ право на казенное содержаніе и помѣщеніе и затѣмъ приводилъ его въ извѣстность чрезъ дежурнаго старшаго въ столовой во время обѣда. Въ каждый номеръ, на правѣ годичныхъ жильцовъ, назначались: два три богослова, и лучший изъ нихъ по поведенію и успѣхамъ старшимъ надъ всѣми, три-четыре философа и отъ 5 до 10 словесниковъ. Старшій въ номерѣ былъ, такъ сказать, инспекторскимъ глазомъ, своего рода начальствомъ, особенно когда онъ становился *дежурнымъ*, каковая метаморфоза происходила съ каждымъ изъ нихъ чрезъ 10 недѣль, а потому въ ежедневной жизни подвѣдомыхъ ему жильцовъ онъ игралъ немаловажную воспитательную роль. Онъ долженъ былъ смотрѣть за чистотой номера и за порядкомъ въ немъ, т. е., чтобы пожилыцы не курили, въ карты не играли, готовили своевременно уроки, писали письменныя упражненія на заданныя имъ темы, чинно стояли на утреннихъ и вечернихъ молитвахъ, которыя каждодневно читались по очереди, своевременно ложились спать и вставали, своевременно уходили въ классъ и не засиживались въ номерѣ во время классныхъ перемѣнъ; по инструкціи, дежурные должны были уходить изъ номера послѣ всѣхъ, заперши его и взявши къ себѣ ключъ. Понятно, что дежурнаго побаивались, передъ нимъ раболѣпствовали не только словесники (снимавшіе даже передъ нимъ шапки) и философы, но и товарищи-богословы. Во время занятій, которыя ежедневно по звонку начинались въ 5-ть часовъ вечера и оканчивались въ 8 часовъ ужиномъ, а въ 9-ть молитвой, соблюдались образцовый порядокъ и тишина; никто не смѣлъ во время

занятій даже по нуждѣ выйти изъ номера, изъ опасенія повстрѣчаться гдѣ нибудь въ корридорѣ съ ректоромъ или инспекторомъ семинаріи, обыкновенно посѣщавшими во время занятій то тотъ, то другой номеръ и освѣдомлявшимися: всѣ ли корпусные ученики дома, чѣмъ и какъ они занимаются и т. п. Разговаривали и сообщались между собой въ номерѣ ученики больше шопотомъ и записочками, говорили въ голосъ между собой и дозволяли нѣкоторыя невинныя вольности только богословцы и, болѣе приближенные къ старшему философы. Дежурные старшіе корпусные ежедневно должны были рапортовать инспектору о благосостояніи и безпорядкахъ по корпусу, а квартирныя дежурныя— о благосостояніи и безпорядкахъ по квартирамъ. Тѣ и другіе назначались инспекторомъ на недѣльный срокъ, и одного изъ нихъ, большею частію квартирнаго дежурнаго, онъ бралъ съ собою въ экипажъ, въ качествѣ провожатаго, при объѣздѣ и осмотрѣ квартиръ своекоштныхъ учениковъ, а такъ какъ ихъ было вдвое болѣе противъ казеннокоштныхъ, то и дежурныхъ старшихъ-квартирныхъ назначалось большею частію по два, изъ коихъ одинъ вѣдалъ ученическія квартиры до Канавы, а другой за Канавою и на Старомъ городѣ. Каждый день они должны были осмотрѣть столько квартиръ, сколько могли успѣть безъ ущерба своимъ прямымъ ученическимъ обязанностямъ, и о замѣченныхъ ими упущеніяхъ, неисправностяхъ и проступкахъ учениковъ собственноручно записывать въ нарочито заведенныхъ для сей цѣли въ каждой ученической квартирѣ журналахъ, подвергавшихся самому тщательному просмотру инспектора семинаріи при посѣщеніи имъ квартиръ. Съ такими же точно цѣлями,—содѣйствія инспекціи въ надзорѣ за учениками во время уроковъ и для прекращенія имъ способовъ опускать уроки,—учреждены были въ каждомъ классѣ журналисты—записчики или цензора, на обязанности коихъ лежало записывать въ журналъ учениковъ, не бывшихъ почему-либо на урокѣ или ушедшихъ изъ класса, и этотъ журналъ представлять къ подписи профессора по окончаніи урока. Эти журналы аккуратно разсматривались не только инспекторомъ, но и ректоромъ семинаріи, и на нихъ нерѣдко появлялись замѣ-

чательныя, въ воспитательномъ отношеніи, резолюціи того и другого начальника, ясно свидѣтельствовавшія какъ о гуманномъ или деспотическомъ отношеніи ихъ къ своимъ подчиненнымъ, такъ и объ ихъ взаимныхъ между собою отношеніяхъ и взглядахъ на одинъ и тотъ же проступокъ. До 30-хъ годовъ въ низшемъ отдѣленіи семинаріи или, по тогдашнему названію, словесности существовали, по примѣру низшихъ училищъ, аудиторы и ихъ помощники, которые обязаны были до прихода въ классъ наставниковъ выслушивать 3—4-хъ своихъ товарищей въ знаніи ими на память уроковъ, а затѣмъ—отмѣтить въ эрратахъ по латыни *eg.* (*erravit*—ошибался), *nb.* (*non bene*—не хорошо знаетъ), *nt.* (*non totum*—не весь урокъ знаетъ), *ns.* (*nescit*—ничего не знаетъ), *nf.* (*non fuit*—не былъ), *nr.* (*non recitavit*—не выслушивался) и сообщить цензору или записчику журнала о неявившихся въ классъ ученикахъ изъ своей эрраты. Сами аудиторы тоже выслушивались у двухъ первыхъ учениковъ своего класса, каковыми были въ описываемое нами время, І. Ольшевскій и З. Опшюковъ—нынѣ покойный уже протоіерей. Аудиторамъ перѣдко приходилось отвѣчать своей кожей за чужіе грѣхи, такъ напр., случилось однажды ученику Лонтковскому тяжело заболѣть, три дня онъ поэтому не приходилъ въ классъ и никому не давалъ знать о своей болѣзни, а на четвертый день умеръ, между тѣмъ ни въ эрратѣ, ни въ классномъ журналѣ не былъ отмѣченъ больнымъ; наведепа была справка, кто его аудиторъ, и виновный З. Опшюковъ былъ наказанъ стояніемъ въ классѣ на колѣняхъ въ теченіе цѣлой недѣли. Лѣтомъ, въ маѣ мѣсяцѣ, семинаристовъ водили разъ или два на прогулку въ рошу, гдѣ нынѣ Кадетскій корпусъ; эти дни были для нихъ самыми возжелѣнными, и тѣ, которымъ первымъ удавалось узпачъ, возвѣщали о семъ радостнымъ событіи надписями на рупдукахъ, на заборахъ, на дверяхъ, на стѣнахъ и на другихъ мѣстахъ, не исключая и такъ называемыхъ: «не столь отдаленныхъ»,—«завтра въ рошу». Торговцы и торговки тщательно перечитывали эти вѣщія надписи и спѣшили въ рошу со своими лакомствами: квасомъ, морожепымъ, булками, бубликами, пряниками, конфектами, яблоками, водкой, медомъ и т. п.

Въ играхъ и забавахъ учениковъ принимали участіе не только наставники, но и самъ о. ректоръ, по временамъ разбрасывавшій играющимъ разныя лакомства и спокойно любовавшійся ихъ дѣтскою рѣзвостію и ловкостію въ такихъ экзерциціяхъ, которыя въ другое время и при другихъ условіяхъ вызывали бы совѣмъ иное отношеніе съ его стороны. Несмотря на то, что инспекція строго наблюдала и здѣсь за поведеніемъ учениковъ и воспрещала всякія отлучки въ ближайшія деревушки, бывали однако смѣльчаки, пренебрегавшіе опасностію: они обходили знакомыя имъ мѣста на Соломенкѣ и въ Совкахъ съ дешовою продажею питей, усиѣвали нарѣзаться, что называется до положенія ризъ. Въ число такихъ злополучныхъ смѣльчаковъ попался однажды ученикъ богословія Алышевскій (бывшій потомъ лейбъ-медикомъ); за появленіемъ его въ пьяномъ видѣ въ публичномъ мѣстѣ семинарское начальство рѣшило наказать его по всей строгости своихъ уставовъ и предназначило къ исключенію; но поелику Алышевскій былъ изъ числа лучшихъ учениковъ и при томъ сынъ городского священника, то исключеніе было замѣнено ему нѣсколькодвѣднымъ стояніемъ на колѣняхъ въ столовой во время обѣда казеннокоштныхъ учениковъ. Это унижительное для богословца наказаніе такъ сильно подѣйствовало на впечатлительную патуру Алышевскаго, что онъ рѣшился уволниться изъ Семинаріи и поступить въ медицинскую академію. «Разсуждать» въ наше время или же дѣлать профессору возраженія въ классѣ меньше всего дозволялось и почиталось дерзостью, а требовалось только буквальное заучиваніе заданнаго по учебнику. Бывалъ у насъ на публичныхъ экзаменахъ и митрополитъ Евгеній, имѣвшій обыкновеііе плевать при разговорѣ почти за каждымъ словомъ, а особенно когда разсердится— все тѣфу да тѣфу... Не любилъ владыка, чтобъ профессеры на экзаменахъ вмѣшивались въ отвѣты учениковъ, а потому въ его присутствіи на экзаменахъ бывала всегда замѣчательная тишина. Митрополитъ Евгеній задавалъ ипогда экзаменующимся такіе богословскіе вопросы, которыхъ тѣ не въ состояніи были разрѣшить; тогда онъ предлагалъ тѣ же вопросы на разрѣшеніе кому-либо изъ наставниковъ или самъ разрѣшалъ. Ученики семинаріи и училищъ

въ прежнее время не имѣли церкви и ходили въ ближайшую Ильинскую, въ которой былъ тогда священникъ Петръ Матушевскій а послѣ него зять его извѣстный своей гуманностію учитель Кіево-подольской бурсы, протоіерей Мина Жолткевичъ. Богослуженіе по воскреснымъ и праздничнымъ днямъ совершалъ всегда о. ректоръ семинаріи, а о. Матушевскій служилъ въ будни. Въ церкви ученики занимали мѣсто въ слѣдующемъ порядкѣ: въ алтарѣ, по правой и лѣвой сторонамъ его, становились самые низкорослые ученики, по срединѣ церкви, съ правой и лѣвой сторонъ—большіе, а ближе къ выходнымъ дверямъ самые большіе, такъ что всѣмъ предстоящимъ въ храмѣ вполне видно было всякое священнодѣйствіе, а лицами инспекторскаго надзора, кромѣ сего, и шалости учениковъ или неприличное ихъ стояніе въ храмѣ. Но какъ церковь была тѣсная, то, чтобъ не стѣснять прихожанъ, квартирныхъ учениковъ ставили лѣтомъ—въ зимней половинѣ храма, а зимою—въ лѣтней. Квартирные и корпусные старшіе, въ роли нынѣшнихъ надзирателей, стояли вдоль всей церкви на сторонѣ, каждый противъ своихъ подчиненныхъ, а дежурные старшіе—въблизи инспектора, стоявшаго всегда у дверей. На обязанности послѣднихъ лежало, предъ выходомъ изъ корпуса въ церковь, дѣлать переключку—кто есть, а кого нѣтъ, что совершалось въ столовой, за неимѣніемъ особой сборной, а затѣмъ въ порядкѣ, попарно открывалось шествіе въ церковь.

Профессоръ Іоаннъ Веледницкій, уволенный около 1836 г., былъ преинтересный субъектъ своего времени. Первоначально преподавалъ онъ риторику, изъ коей ему почему-то особенно нравились баллады и объ нихъ онъ трактовалъ почти въ теченіе всего курса, за что ученики и прозывали его балладой. Языкъ у него былъ не свободенъ; начальныя буквы своей рѣчи онъ много разъ усугублялъ; при отвѣтахъ въ классѣ ученики перѣдко передразнивали его, стараясь подражать ему въ заиканіи, въ особенностяхи тогда, когда онъ приходилъ въ классъ выпивши, что узнавалось по заткнутой за поясъ книгѣ (хотя вообще онъ былъ человѣкъ солидный, никогда въ классѣ не смѣялся и на уроки ходилъ аккуратно). Когда дѣло дошло до хрипъ, то Веледницкій

задалъ ученикамъ письменное упражненіе на тему: «безумце, въ сію ночь душу твою истяжутъ отъ тебе...» повторивши три раза: бе-бе-бе. Въ насмѣшку одинъ изъ учениковъ написалъ въ своей тетрадкѣ текстъ такъ, какъ говорилъ профессоръ—«бебебезумце...» Веледницкій на слѣдующемъ урокѣ вынулъ изъ кармана принесенную имъ эту тетрадку и спросилъ этого ученика, зачѣмъ ошибочно написалъ трижды бебебе, когда слѣдуетъ писать всего одинъ разъ такъ: ббезумце, при чемъ повторилъ самъ ошибку нѣсколько разъ и вызвалъ тѣмъ всеобщій хохотъ въ классѣ. Когда дѣло подвинулось до изученія шитики, то Веледницкій сталъ упражнять своихъ питомцевъ въ стихотворствѣ и однажды приказалъ имъ воспѣть въ стихахъ «Трудъ»; но какъ, по замѣчанію древнихъ, *poëtae nascuntur*, а не *fiunt*, то ученики, чувствовавшіе себя нерожденными къ поэзіи, обращались обыкновенно съ просьбою къ лучшимъ и способнѣйшимъ товарищамъ—написать имъ что-нибудь на заданную тему. Такъ случилось и на этотъ разъ; нѣкто Андриевскій попросилъ своего товарища Маркіана Плѣнецкаго написать ему поскорѣе хоть что-нибудь о «Трудѣ», котораго онъ не могъ осилить въ стихотворной формѣ, потому что профессоръ началъ уже отбирать тетрадки отъ написавшихъ задачу, а у него не было еще въ тетрадкѣ ни единого слова. Плѣницкій взялъ у него тетрадку и написалъ:

Я трудиться не желаю,
— Это низость для меня;
Всяка лѣньность почитаю
Удовольствіемъ для себя.

Андриевскій подписался и вручилъ свою тетрадку Веледницкому, который въ стихахъ же написалъ ему такую рецензію:

Ты трудиться не желаешь?
Это низость для тебя?
Горе ты свое узнаешь
И оплачешь самъ себя.

Задавши однажды урокъ о тропахъ и фигурахъ, онъ вызвалъ въ классѣ къ отвѣту заика—ученика Симеона Левичкаго и спросилъ его, заикаясь самъ: *quid est ffigura?* тотъ отвѣчалъ заикаясь: *ffigura est allocutio...* Веледницкій взбеленился и сталъ бранить: «такъ ты, этакій бестія, вздумалъ смѣяться надо мною! вотъ я тебя запишу въ журналъ, вотъ я тебя поташу къ о. ректору!».. Товарищи вступились за бѣднягу Левичкаго и объяснили профессору, что это не насмѣшка, а природный недостатокъ. Послѣ риторики Бургія Веледницкій преподавалъ всеобщую исторію Шрека; уроки онъ размѣчалъ всегда по собственной книгѣ и притомъ на цѣлый курсъ, а задавши на уроки страницу или двѣ, бывало черкпеть ногтемъ, приговаривая: «таво и довольно по первому классу словесности». Особенное вниманіе онъ оказывалъ изобрѣтенію стекла и открытію пурпуровой краски, о коихъ трактовалъ тоже почти цѣлый курсъ. Выслушиваніе уроковъ у него производилось чрезвычайно комично и не иначе, какъ по вопросамъ, не забѣгая впередъ. Раскроетъ бывало ученической списокъ и спрашиваетъ по порядку: такой то, сскажите, нне бѣжала ли тамъ сссобака? (это по поводу открытія собакою пурпуровой краски); ученикъ: «бѣжала собака».—«Хххоршо! Веледницкій продолжаетъ: «н-нне-дѣлала ли она ччего-нибудь? ученикъ: «однажды бѣжала собака и что-то дѣлала».—«Хххоршо, оочень хорошо!—всеобщій хохоть и продолженіе въ такомъ же вкусѣ по вопросамъ. Когда рѣчь шла о какой-нибудь войцѣ и кто-либо изъ учениковъ любопытствовалъ знать, кто былъ полководцемъ въ этомъ сраженіи, Веледницкій сбывновенно отвѣчалъ: ддуракъ! ты бы еще захотѣлъ знать: кто тамъ былъ капраломъ, а кто фельдфебелемъ? Молчить Шрекъ, и тебѣ не надо знать! Пришедши на урокъ, Веледницкій никогда не садился, а всегда спрашивалъ и преподавалъ ходя или стоя, держась руками за спинку стула, но однажды, будучи въ состояніи невмѣняемости, не удержался на ногахъ и сѣлъ; всѣ обратили вниманіе на это небывалое обстоятельство и, толкая другъ друга, шопотомъ передавали: «сів, сів!..» Веледницкій вскочилъ со стула, какъ ошпаренный, ударилъ себя нѣсколько разъ рукой по лбу и уже

болѣе никогда не садился въ теченіе цѣлаго курса. Въ классѣ, какъ замѣчено выше, онъ спрашивалъ учениковъ всегда въ такомъ порядкѣ, какъ они стояли въ спискѣ, а не въ разбивку изъ всѣхъ трехъ разрядовъ, какъ практиковали другіе наставники, и въ одинъ разъ спросить бывало не болѣе 3 — 4-хъ человекъ, такъ что слѣдующіе 3—4 ученика готовились къ отвѣту на слѣдующій классъ и т. д. Понятно, что классные отвѣты получались всегда удовлетворительные, а на экзаменахъ, на коихъ ректоръ имѣлъ обыкновеніе спрашивать въ разбивку по всему учебнику и изъ всѣхъ разрядовъ, на отвѣчающихъ находилъ столбнякъ. Нерѣдко однако случалось второразряднымъ ученикамъ отвѣчать на экзаменѣ лучше перворазрядныхъ; тогда Ректоръ обращался къ Веледницкому за объясненіемъ причинъ такой непонятной метаморфозы, на что тотъ преспокойно бывало отвѣчаетъ: «Ваше Высокопреподобіе! не нарушайте порядка, заведеннаго мною въ классѣ, и ученики будутъ отлично отвѣчать». Не любилъ Веледницкій, чтобъ ученики, особенно лѣнливцы и шалуны, выходили на урокъ изъ класса—по нуждѣ или безъ оной; но если ипогда случалось выходить ученику скромному и прилежному, то такому Веледницкій бывало ничего не скажетъ и не воротитъ на мѣсто. Но вотъ начался урокъ, на пятой скамьѣ поднимается ученикъ, клапается и проситъ позволенія выйти на дворъ. «Нельзя! нельзя! сиди на мѣстѣ!» кричитъ профессоръ. Ученикъ продолжаетъ проситься. «Сказалъ тебѣ сиди, ну и сиди: еслибъ ты не былъ такимъ, какъ Бытачевскій, Криницкій и Михайловскій (а это были у него люди отиѣтые), то я бы тебя пустил; а такъ сиди, не дѣлай шуму». И сядетъ бѣдняга, сконфузившись, хотя бы его и дѣйствительно гнала изъ класса нужда. Погода немного поднимается и идетъ изъ класса Михаилъ Гуляевъ (впослѣдствіи профессоръ К. Академіи)—одинъ изъ лучшихъ учениковъ, товарищи кричатъ: «Гуляевъ идетъ, Гуляевъ идетъ»!.. Веледницкій дѣлаетъ видъ, будто не замѣтилъ, и только пальцемъ пригрозитъ крикунамъ: «молчать, дураки! Что шумъ производите?» Ободренный такоюнисходительностію профессора, поднимается наконецъ Бытачевскій и идетъ; товарищи кричатъ: «Бытачевскій

идеть, Бытачевскій идетъ»!.. «Воротись, Бытачевскій, воротись; сиди на мѣстѣ, ты шумъ производишь»; и ни за что бывало не пустить его изъ класса. Случалось Веледницкому отправлять не знающихъ урока на стоянку къ порогу; неприятность положенія побуждала иногда провинившихся прибѣгать къ милосердію профессора, и они начинали отпрашиваться отъ наказанія подѣ различными предлогами: «Г. Профессоръ! Я же это всего въ первый разъ не знаю урока!»—«Ну, первый разъ и до порога».—«Г. Профессоръ, я на завтра приготовлю оба урока!»—«Ну, завтра я и посажу тебя на двухъ скамьяхъ, а теперь до порога»—«Я всегда уже буду знать урокъ!» «Ну, и всегда будешь у меня сидѣть на мѣстѣ, а теперь до порога, не нарушай порядка»... И ни за что бывало не отмолиться отъ наказанія за незнаніе. При Веледницкомъ введены были для учениковъ словесности эрраты и аудиторы въ тѣхъ видахъ, чтобы заставить учиться всѣхъ, а особенно лѣнтыевъ, которые за это такъ озлились на него, что однажды побили ему стекла въ квартирѣ, а на стѣнкахъ въ корридорѣ на него и на Ректора Кирилла Куницкаго написали такую эпиграмму: Здѣсь не Псковъ, что наслали дураковъ: одного Куницкаго, а другого Веледницкаго! Во всѣ времена водилось у насъ подсказываніе урока плохо знающимъ, но при Веледницкомъ эта профессія имѣла особый оттѣнокъ, и спеціалисты по этой части, или суфлеры, какъ ихъ величали, располагались преимущественно на заднихъ скамьяхъ или, какъ у насъ тогда выражались, «на Шулявщинѣ»,—гдѣ ученики подѣ скамьями и спали, и въ карты играли, а чтобъ профессору было не видно, что тамъ дѣлается, ученики складывали поверхъ скамей, особенно въ зимнее время, всякую одежду и книги въ связкахъ, называя эти приспособленія «батареями». Зайти профессору «на Шулявщину» было неудобно, по той причинѣ, что къ обѣмъ стѣнкамъ класса примыкали плотно скамьи, и только посрединѣ имѣлся тѣсный проходъ, чрезъ который неудобно было также выходить и ученикамъ на средину класса для отвѣта, а потому спрошенный долженъ былъ, по приказу профессора, становиться на своей скамьѣ такъ, чтобы его было видно всему классу, и

въ такомъ положеніи отвѣчать урокъ. Такъ какъ на заднихъ скамьяхъ усаживались большею частью ученики плохо учившіеся и лѣнницы, то при ихъ отвѣтахъ суфлеры были крайне необходимы, а исполняли они свою трудную, при вышеописанныхъ условіяхъ и предосторожностяхъ со стороны профессора, роль такимъ образомъ: присѣвши на полу за отвѣчающимъ такъ, чтобы изъ-за «батарей» не видно было профессору головы, суфлеръ начиналъ читать въ голосъ урокъ по книгѣ, спрошенный же долженъ былъ только молча шевелить губами, а когда слѣдовало остановиться, тогда суфлеръ дергалъ своего автомата за ногу и тотъ переставалъ шевелить губами. Но однажды произошла слѣдующая комичная сцена: окончивъ чтеніе урока, суфлеръ забылъ дернуть стоявшаго на скамьѣ автомата, а можетъ быть продѣлалъ это и нарочито, потѣхи ради, и тотъ продолжалъ шевелить губами, чѣмъ возбудилъ всеобщій хохотъ въ классѣ, совершенно непонятный для профессора, который, находясь почти всегда въ хмельномъ состояніи, былъ такъ нагло и дерзко обманываемъ.

Состоя профессоромъ, Веледницкій былъ также и бібліотекаремъ семинаристовъ; за полученіемъ книгъ изъ бібліотеки семинаристамъ назначено было являться ежедневно только по четвергамъ, послѣ уроковъ. Изъ книгъ, предназначенныхъ для чтенія, Веледницкій найчаще давалъ: «Золотые часы», которые такъ опротивѣли всѣмъ, что никто не хотѣлъ ихъ брать и въ руки, а тѣмъ болѣе читать; если же ученикъ просилъ другую книгу, то онъ долженъ былъ сказать ея заглавіе, что поставляло учениковъ словесности въ немалое затрудненіе, а потому они обращались большею частію къ философамъ и богословамъ, какъ болѣе свѣдущимъ людямъ, за совѣтомъ: какую бы имъ взять изъ бібліотеки книгу для чтенія. И вотъ однажды Иванъ Гаевскій (извѣстный потомъ учитель и инспекторъ бурсы кіево-подольской) посоветовалъ ученику словесности Ѳеодору Шереметинскому, съ которымъ вмѣстѣ квартировалъ и былъ репетиторомъ его братьямъ, попросить слѣдующія книги у Веледницкаго: 1) «Путешествіе Телемака», 2) «Дѣло въ шляпѣ» и 3) Твердость подъ картузомъ». Не подозрѣвая насмѣшки, Шереметинскій является въ бібліотеку

и говоритъ Веледицкому: «пожалуйте мнѣ книгу «Путешествіе Телемака». — «Дуракъ», — пробормоталъ тотъ. «Такъ пожалуйте «Дѣло въ шляпѣ», — и опять: «дуракъ»; «такъ пожалуйте «Твердость подь картузомъ», — и еще «дуракъ!» а какъ твоя фамилія? — Шереметинскій, понявъ, что попалъ въ просакъ, быстро скрылся и болѣе никогда за книгами не являлся. Въ другой разъ ученикъ философіи Андрей Шереметинскій попросилъ книгу: «Ключъ къ тайнствамъ природы» — Экзерцъ Гаузена. Веледицкій отвѣчалъ: «во-первыхъ, — сейчасъ этой книги нѣтъ, во-вторыхъ — ты этого «ключа» не заложилъ, а въ третьихъ — если и заложилъ, то не откроешь». Бывшіе въ это время въ библиотекѣ ученики расхотались, а сконфуженный Шереметинскій долженъ былъ уйти со стыдомъ. Въ насмѣшку ученики богословія и философіи нерѣдко совѣтовали словесникамъ брать изъ библиотеки еще слѣдующія вымышленныя книги: «Путешествіе Бабица по брудуніи», «Подвиги гвардейца Созонта» и «Путешествіе Пономарева на хорахъ». Пономаревъ былъ въ 50-хъ годахъ профессоромъ математики въ семинаріи и библиотечаремъ; его почти каждый день можно было застать въ библиотекѣ на хорахъ, гдѣ онъ составлялъ каталогъ книгъ и приводилъ ихъ въ порядокъ. Бабичемъ назывался одинъ изъ семинарскихъ служителей, который имѣлъ обыкновение приговаривать въ шутку, песя лоханку съ помоями: «берегись папичъ — ожгу». Гвардеецъ Созонтъ былъ семинарскимъ поваромъ, отличался атлетическимъ тѣлосложеніемъ и необыкновенною физическою силою. Вотъ что сообщили о немъ современники: когда греки выпуждены были оставить Петропавловскій монастырь, въ которомъ теперь семинарская церковь, то унесли съ собой и всѣ колокола церковные. Семинаристы сложились, кто рубль, кто копейку, и купили семи или восьмипудовый колоколъ, прозванный ими «Орломъ», — въ него звонять всегда въ постъ. Этотъ колоколъ ректоръ семинаріи Іустинъ торжественно, въ присутствіи всѣхъ учащихся и учащихся, освятилъ и распорядился поднять на колокольную. Явились охотники до сильныхъ ощущеній, приспособили блоки, навѣсили капаты и принялись прикрѣплять ихъ къ колоколу, какъ вдругъ изъ толпы

вышелъ Созонтъ, мощною рукою отстранилъ рабочихъ и, поднявши на свои могучія плечи колоколь, вынесъ его безъ всякой сторонней помощи на колокольную и тамъ укрѣпилъ его какъ слѣдовало при содѣйствіи кузнеца, чѣмъ привелъ въ изумленіе и неописанный восторгъ всѣхъ присутствовавшихъ, въ числѣ коихъ находился и извѣстный силачъ профессоръ Бойковъ, который при этомъ же случаѣ самодовольно высказался, что вдвоемъ съ Созонтомъ, съ которымъ онъ даже боролся, они равны силѣ по крайней мѣрѣ десяти человѣкъ.

Свящ. В. Радецкій.

(Окончаніе слѣдуетъ).

Іван Тобілевич (Карпенко-Карий).

2 сентября помер в Берліні після тяжкої хвороби відомий український драматург і артист Іван Карпович Тобілевич (псевдонім — Карпенко-Карий). Покійний служив українській сцені сливе до останнього року, коли тяжка хвороба примусила його перепинити свою діяльність і незабаром звела в домовину.

Іван Карпович Тобілевич родився 29 августа 1845 року в селі Арсепьєвці херсонської губ., в сім'ї простого хліборобачиншовика, яка дала українській сцені блискуче тріо — драматурга Івана і його молодших братів, славних артистів, Миколу Садовського та Опанаса Саксаганського. Сестра Івана Карповича (почоловікові — Барилотті) теж була талановитою артисткою; передчасна смерть одняла її в української сцени. Батько драматурга, Карпо Адамович (помер 1904 року) відзначався великим природним розумом і був, як висловився його некрологист, хочаєно енциклопедією народньої мудрости. Іван Карпович внаслідував од батька тверезий, практичний розум, бадьорий погляд на життя, енергію й витривалість в роботі. Батько хоч сам був неписьменний, ціпив освіту і подбав про те, щоб дати її своїм синам в межах, на які позволяли його достатки. Іван Карпович учився в повітовій школі у Бобринці. Сімья не була заможна, і сини, здобувши освіту, повинні були зараз же йти у світ і заробляти собі самі шматок хліба. Іван Карпович вступив на службу, попередю в бобринецькій городській управі канцеляристом, а потім за сек-

ретаря поліції в Єлисаветі. В Бобринці довелось йому один час служити разом з М. Л. Кропивницьким. Канцелярська служба в глухому закутку була не по душі будущому письменникові. На скільки ставало змога, Іван Карпович старався поширити свою шкільну освіту читанням книжок, які тоді було дуже важко роздобувати в глухій херсонщині. Йому посчастлило познайомитись з кількома освіченими людьми (лікарь Михалевич, Стрижевський та ин.); споміж них особливо великий вплив на нього мав вчитель херсонської гімназії Дмитро Пильчиков, свідомий українець і демократ, колишній член кирило-мефодієвського братства. Йому Іван Карпович багато завдячує в своїм розвитку. Певно, він познайомив Ів. К—ча і з ідейним українством. В 1881 році в Івана К—ча по підозрінню в приналежності його до української громади було зроблено трус, і він позбувся посади. Ще замолоду Ів. К—ч почував велику охоту до театру і, разом з Кропивницьким, брав участь в аматорських виставах у Бобринці та Єлисаветі. В 1883 році до Єлисавета приїхала труппа М. Старицького, в якій служили вже брати Ів. К—ча. Микола й Опанас. Давній нахил до сценичної діяльності з одного боку, скрутні обставини з другого, привели І. К—ча до того, що він, якому й раніш роблено пропозиції вступити на сцену, на цей раз послухався тієї ради і вступив до труппи. Але йому не довго довелося пробути в ній. 1883 р., коли труппа перебувала в Новочеркаському, з наказу «третього одділення» Ів. К—чу було заборонено грати і звелено вибрати собі місце для життя. Тільки дякуючи протекції наказного отамана донського Святополка-Мирського, йому дозволено було zostаватись в Новочеркаському як на заслані¹⁾. Тут він пробув три роки. Після того йому дозволено було повернутись в рідні місця. Ці часи Ів. К—ч прожив здобуваючи собі засоби для життя власноручною працею, в буквальному розумінні цього слова; спочатку він разом з своєю дружиною Софією Виталієвною (уроженою Дітковською

¹⁾ М. Садовський. Мої театральні згадки. «Літ. Наук. Вістник», 1907, кн. VП—VШ, ст. 191.

з Київщини,— вона як і чоловік її— пробувала деякий час на сцені: їй належить переробка однієї пьєси на українську мову і переклад з польської драми «В липневу ніч» Горчинського) зазявся опрацюванням книжок, і став таким майстром в цьому ділі, що зміг утримувати з нього свою сімью¹⁾. Потім він переїхав на хутір до батька і занявся хліборобською працею, приймаючи участь в усіх роботах на полі. Живучи в близьких стосунках з народом, пройшовши добру школу життя, яке зводило його з найрізномроднішими типами людей, Ів. К—ч запасся багатим матеріалом, котрий послужив йому опісля для драматичної творчости. В 1888 році Ів. К—ч знову вступив на сцену до трупи свого брата Опанаса Саксаганського і грав у ній аж до останніх років, коли хвороба (рак печінки й селезінки) підтяла його кремезний організм. В літку цього року поїхав він до Берліну, але звідти привезено тільки його тіло, щоб поховати на рідній Україні.

Писати драми почав Ів. Карпович в часи свого підневольного життя в Новочеркаську. Правда, перші його літературні проби належать ще до 70 років, коли він написав кілька оповідань та перекладів з Успенського та Решетнікова, але з того всього побачило світ тільки оповідання «Новобранець», надруковане в альманаху М. Старицького «Рада» (1883 року²⁾). В 1883 р. Карпенко-Карий написав драму «Чабан» («Бурлака»), заборонену поперед цензурою. З цього часу починає він писати драми і комедії, які обійшли на сцені всю Україну й Росію і являються зараз основою репертуара українських труп. У-перше видано збірник з його трьох пьєс в 1886 році. Після того пьєси Карпенка-Карого друковалися в «Зорі», «Літературно-Науковому Вістнику», «Кіевской Старинѣ», збірнику «На вічну память Ко-

1) Корифеи украинской сцены. К. 1901. ст. 74.

2) Окрім того йому належать: невеличкий нарис „Наталка-Полтавка“—сторінка з споминів, друкований в „Літературному збірникові в память Ол. Ковиського“, К. 1903, і доклад про становище укр. сцени на 1 всеросійському з'їзді сценічних діячів, друкований в „Трудахъ“ з'їзду. М. 1898.

тляревському», а в 1897 році появились два перші томи «Драмъ и Комедій» в Одесі. В 1903 році вийшли там же III і IV томи, а в 1905 році вийшов у Полтаві V том з передмовою С. Єфремова. Де-які пьеси видапо дешевими окремими виданнями.

Всього Карпенко-Карий написав 18 пьес. Що ці пьеси мають не тільки сценічний інтерес, але й не аби-яке літературне значіння, показує вже факт друкування їх на сторінках серйозних видань, а також і те, що дешеві видання пьес поросходились за короткий час у великому числі примірників. Але й поза тим чисто зверхнім признаком твори Карпенка-Карого мають дуже цінні прикмети, які дають йому право на почесне місце в нашому письменстві, яко справді, по словам Франка, «першому нині майстрові на полі української драматичної літератури». Головна заслуга Карпенка-Карого як драматурга лежить в тім, що він перший порвав з етнографізмом в українській драмі, котрий привів її на мертву точку шаблону й застою; він вийшов по-за межі традиційного кохання та романічних пригод і зосередив свій інтерес на соціально-економічному й побутовому житті українського народа, в його сучасному й минулому, стараючись захопити яко мога ширші круги українського громадянства од його верхів і до низів. Правда, він не зумів цілком увільнитись од хиб старої української драми, особливо що до сценічних перестарілих прийомів (традиційне кохання хазяйських синів з паймичками або навпаки—дочок з чаймитами, довгі монологи, говорення на бік і т. д.), але, володіючи справжнім талантом, розумінням психологічної правди й пильною обсервацією життя, покійний драматург поширив обрій української драми, ввів у неї цілий ряд свіжих, нечуваних перед тим мотивів і дав широку галерею різноманітних суспільних типів. |

Карпенко-Карий в своїх творах підняв тільки один край завіси з тих соціальних болячок, що розвідають наш народний організм; безправство мас, соціальна нерівність, економічна незабезпеченність, пролетаризація—всі ці зъявища, котрі характеризують сучасне становище українського народа, знайшли досить слабкий відгук в пьесах Карпенка-Карого, як що взяти їх усі

разом; за те брак культури, страшенна темнота нашого селянства, на ґрунті якої широко виростає здирство, обдурювання, шахрайство, погоня за лехкою наживою, забобонність — змальовані в пьесах Карпенка-Карого яскравими фарбами. Громадські ідеали Карпенка-Карого не дуже широкого розмаху; сатира його бичує не стільки негативні боки сучасного ладу, скільки особисті хиби окремих людей з різних класів, переважно з того класу, який найкраще відомий драматургові, і з якого він сам походив — середніх селян-хазяїнів. Стремління до необмеженої наживи хоч би й шахрайськими способами (Калитка в комедії «Сто тисяч»), честолюбство й погоня за кастовими привілеями (Мартин Боруля), самодурство голови сім'ї, перед волею котрого мусять коритись діти навіть у виборі подружка і т. д.—оце головні мотиви комедії Карпенка-Карого.] Тільки в одній пьесі («Бурлака») знаходимо образ стихійного протестанта проти несправедливостей сучасного соціально-політичного ладу—в особі бурлаки Опанаса, фігура котрого змальована з такою експресією й художественістю, що її сміливо можна поставити поруч з другою подібною постатю в нашому письменстві—Миколою Джерею. Образ Опанаса взагалі один із самих припадніщих в галереї типів, утворених Карпенком-Карим. Франко вважає, що ціла драма¹—один «вельми живий і драматичний малюнок безправья, яке царює в Росії від гори до низу; малюючи той найнижчий низ, автор проте прорубує добре вікно, крізь яке можна бачити й вищі щаблі того безправья, змальованого в особах старшини, збірщика, жида Гершка та цілої ватаги темних, слабосильних, прибитих селян. На тім темнім тлі малює нам автор могучу, світлу фігуру Бурлаки, чоловіка з незломною енергією та сильною вдачею, що сам один супроти цього валу стає до боротьби за правду».¹)

Карпенко-Карий—поет хліборобської праці. Його герої прагнуть землі, мріють про неї, ідеалізують роботу біля землі. Але це не та жадоба землі, яку почуває вбогий селянин, що рвце

¹) «Житте і Слово», 1897. I.

на, своєму куценькому наділі, тратить той останній щматок, йде на заробітки, на фабрики, або тікає світ за очі на «зелений клип». Це—ідеал заможного господаря, який має досить землі, щоб приложити біля неї свою працю, але марить про те, щоб «заокруглити» свій грунтець, прибрати до рук те, що теряє менш сильний екопомічпо його сусіда. Серцю драматурга люба фігура заможного господаря, хазяїна; він наділяє всіма чеснотами Карпа Барильченка («Суєта» і «Житейське море»), робить його кладезем житейської мудрости, який знає такий чудодійний рецепт, щоб зробитись статечним господарем, як «робоча дисципліна»; він поетизує Мирона Серпокрила («По-над Дніпром»), що, скінчивши вищу агрономічну школу, вертається на село, щоб стати хазяїном-хліборобом на батьковому ґрунті і навчати других хазяїнувати, проповідуючи ідею хліборобських спілок-артілей. Устами того ж Карпа Барильченка він тужить над «сирітством» землі: «несчасна земля, гірка твоя доля! Тікають від тебе освічені на твої достатки діти і кидають село у темі... Хоч задушиться тут,—нема їм діла. Вони чужі нам, а ми їм. Забрали все, що можно, від землі, виснажили гречкосія і покинули! Ані лікаря, а ні ученого хазяїна, а ні доброго адвоката—нікого нема на селі! Тільки вивчився: прощай батьківська стріха, прощай село на віки»¹⁾! Що в дійсности село пролетаризується все більше й більше, що опоетизований драматургом «хазяїн» являється здебільшого звичайним глинтаєм, якому округлити свій грунтець допомогла не стільки робоча дисципліна і наука, як уміння використати земельний кризіс своїх «менших» братів, на це Карпенко-Карий закриває очі. І хоча він сам дав яскравий зразок того, до якого логичного кіпця може привести жадоба землиці, ідеал заокругленого господарства—в особі Терентія Пузиря («Хазяїн») — і показав, яку атмосферу витворює культ «хазяйства» (Ліхтаренко, Феноген, з їх житейською філософією: «колись бусурменів обдирали, а тепер своїх рідних! Як на війні нікого не жаліли,—бо не ти вбьеш,

¹⁾ Драми и комедии, т. V, ст. 170.

тебе уб'ють,—так тут нема чого слини розпускать: не візьмеш ти, то візьмуть з тебе!... Тут колесо так крутиться: одних даве, другі проскакують»¹⁾, але сімпатії автора виразно лежать на стороні хазяїнів; він тільки осуджує й висміює експеси з їх боку, котрі найчастіше являються, на його думку, продуктом малої освіти й некультурности. Не виходять по-за обсяг дрібно-буржуазних ідеалів і погляди Карпенка-Карого на освіту, на жіночу емапсацію; з цього погляду дуже характерні деякі фрази в 1 акті «Суєти». Позитивні герої пьес Карпенка-Карого—люде «малих діл», хоча, може, часом і великої любови: артилі, «робоча дісципліна», лікарювання або вчителювання на селі,—такі пластирі на болячки народнього життя подає Карпенко-Карий в своїх пьесах. В одній з пьес він просто виступає з проповіддю артильної справи,—в своїх на-пів публіцистичних драматичних картинах «По-над Дніпром». Характерно для соціально-економічного світогляду драматурга те, що в його пьесі виселяються до Орембурщини не які небудь злидарі, безземельна голода, а люде заможні, котрі леліють в душі такі мрії: «банк грошей дасть, і я куплю там сто десятин на вічність... аби землі побільше»²⁾. Звичайно, що й до спілки приступають «добрі хазяїни», а не голода. «Вільна праця біля землі, незалежність—от мої мрії!» говорить герой пьеси, артильний діяч Мирон Серпокрил. Певна річ, що ту волю й незалежність дасть йому добре збите й кругленьке господарство, і коли такий ідеал буде досягнуто, то на що тоді здадуться і спілки! На скільки пьеса перейнята опортуністичним духом, показують добре слова Мирона про свою спілку: «в цю неділю ми всі співаємо обідню в церкві. Я вже батюшкі казав. А у вечорі, в неділю ж таки, батюшка буде читати у мене в клуні із святої історії для всіх селян, а я буду картини показувать»³⁾. Умиленія достойная картина!—можно сказати сло-

1) Драми и комедія, т. III, ст. 251—253.

2) Драми и комедія, т. III, ст. 15.

3) Там же, ст. 57.

вами одного персонажа з комедії Карпенка-Карого—«Чумаки». І пьеса кінчається по одному варіанту тим, що спілка йде в церкву на молебінь. Не остаплю роль для розвязки пьес грає «благодѣтельное начальство», що частенько являється по старинному прийому як *deus ex machina* (в «Бурлаці»).

В малюванні єврейських типів Карпенко-Карий не пішов далі традиційного й шаблонного виведення трохи не в кожній пьесі єврея (здебільшого євреї виступають в нього шпикарями), як глиталя, шахрая, панського посіпаки («Бурлака», «Розумний і Дурень», «Наймичка», «Сто тисяч» і т. д.), і взагалі в неприхильному та шаржованому комічному світлі. Окрім гострої сатири і висміювання, у драматурга не знайшлося ні одної людяної рисочки для змалювання єврейської людности.

В історичних пьесах Карпенко-Карий виступає як гарячий український патріот і співець боротьби українського народу з його історичними ворогами; що ж до пьес побутових, то в них українство, як ідейна громадська течія, ледве зачеплене драматургом, виявляючись в формі епізодичних штрихів, механічно зязаних з дією та її особами: в «Суеті» введено легку сатиру на шкільне обрусительство на Україні (Карпо, дядько Терешко з його Матюшею), в «Хазяїні» багатий поміщик Злотницький збирає гроші на пам'ятник Котляревського, Мирон в «По-над Дніпром» дає читати селянам українські книжки...

Устами Івана Барильченка («Суета» і «Житейське море») Карпенко-Карий висловив свій погляд на завдання театральної штуки, виступаючи проти фарса й оперетки, обстоюючи за серйозну літературну драму, за «чистоту іскуства», але ці думки висловлені якомсь риторично і слабо вяжуться з дією пьеси.

Коли ідейний бік пьес Карпенка-Карого далеко не стоїть на тій висоті, на якій обертається зараз думка передового громадянства на Україні, то з боку художественного він дав нам цілу галерею викінчених образів і типів, які сміливо можуть стати поруч з креаціями світових драматургів, а в нашій літературі, певно, займуть невмируще місце. В них виявилось його тонке розуміння психології, жива обсервація над окружаючим життям,

глибоке знання народнього українського побуту, вміння підхопити його характерні риси і утворити живі правдиві типи, як от: бурлака Опанас, Копач Бонавентура, Калитка, Мартин Борули, Протасій Пененжка, Терентій Пузирь, Лихтаренко, писарь в «Бурлаці» і цілий ряд другорядних персонажів. Треба зауважити, що народні типи у Карпенка-Карого далеко більш вдатні, ніж інтелігентні. Як справедливо говорить д-ка Русова, ¹⁾ К.-К. розуміє інтелігентні типи занадто поверхово, і у всіх його творах вони виступають скоріше як аксесуари пьєси, аніж як її діячі, блідними тінями, а не живими людьми (лікарь в «По-над Дніпром», Злотницький, Калінович в «Хазяїні»). Дві пьєси К.-К., написані цілком з життя інтелігенції—«Суєта» і «Житейське море»—сливе не мають жадної літературної вартости; характери змальовано або зовсім банально, або шаржовано; комізм часто-густо переходить в грубий фарс. Правда, деякі окремі персонажіносять на собі печать правди й реальности, але вони губляться на загальному утрированому фоні.

Єсть у Карпенка-Карого чисто психологічні пьєси, збудовані виключно на романічних відносинах («Наймичка», «Безталанна», і «Батькова казка»). Не вважаючи на слабе подекуди умотивування вчинків, на трохи нереальне збудування самої колізії, перші дві драми мають чималий інтерес на сцені. Характери змальовано правдиво, розвиток страсти передано з психологічною вірністю, дія ведеться жваво, з наростаючим напруженням. «Наймичка», навіть з усіма її дефектами (цілком зайво введено елемент кровосумішки, не зовсім логічно умотивовано трагічну розв'язку, суперечности в самих характерах дієвих осіб), може сміливо зайняти місце в ряді всевітніх трагедій кохання». Пьєса ця інтересна й своїми побутовими подробицями. Те саме можна було би сказати й за «Безталанну» як би не занадто штучний характер завязки пьєси, збудованої на дуже хистких з психологічного боку основах.

¹⁾ Старое и новое въ современ. малорус. литер. „Рус. Мысль“, 1903, кн. XII.

Карпенко-Карий не обмежувався сучасним життям українського народу, але брав сюжети з історичних часів,—од недавнього кріпацтва і до героїчної доби козаччини. В своїх історичних пьесах Карпенко-Карий виявив добре обзнайомлення з нашою минушістю, вірне розуміння соціально-історичного процесу і ті самі позитивні прикмети психологічного таланту, що й у побутових пьесах. Безперечно, найкраща з історичних пьес Карпенка-Карого—трагедія «Сава Чалий», яка малює епізод з гайдамацьких рухів XVIII століття на правобережній Україні, зв'язаний з іменем знаменитого ватажка Сави Чалого. Фігура Сави в трагедії грішить деякими психологічними неправдоподібностями, за те гайдамацький ватажок Гнат Голий, демонічна натура з стихійними страстями, виплекана серед бурь і тривог кривавої боротьби з шляхетсько-польським режимом, удалась авторові як найкраще. Підклад трагедії—боротьба українського демосу за свої соціально-економічні й національно-релігійні права з польським державним ладом—змальовано сильними і правдивими рисами. Дуже гарна поетична драма з часів руїни — «Гандзя», де автор добре зорієнтувався серед плутанини інтересів, політичних течій і конфліктів тої сумної доби. В «Бондарівні», в якій сюжет відомої балади перенесено автором до часів хмельниччини, мало дійсно історичного елемента. По-за тим пьеса має свої добрі прикмети і викликає на сцені інтерес. В драматичній поемі «Лиха іскра поле спалить і сама шезне (Сербин)» Карпенко-Карий намагався утворити образ необмеженого властолюбця, могутньої натури, здібної на все за-для придбання влади (Юліян, претендент на молдавське господарство в XVII ст.). Твір цей має багато нереальности в конструкції та в подробицях і взагалі належить до найслабших річей К.-К.го. Гарний зразок історично-побутової комедії дають «Чумаки», де автор, між иншим, воскресив призабуті типи старої України XVIII ст. в образі двох мандрованих дяків Шварковського й Мичковського. Пьеса з часів кріпацчини—«Прислужняки» (відома ще під назвами «Підпанки» та «Що було, те могом поросло») — найслабша з історичних творів Карпенка-Карого, з силою неправдивих, виключних ситуацій, монологів і т. п.;

але деякі з персонажів драми змальовано живими реальними фарбами (дворецький Филимон, німець окном, атаман).

Ми переглянули сливе всю літературу спадщину Карпенка-Карого, і в нас сам собою складається висновок, що ні одного цілком бездоганного й викінченого твору він нам не полишив і до скарбниці ідей, якими живе інтелігентне громадянство, не висів нічого пового, оригінального, йдучи частенько навіть позаду свого часу; але в межах свого не аби-якого таланта утворив чимало правдивих художественних типів і обнавив нашу драматичну літературу новим змістом. Як вірно зазначив один критик, Карпенко-Карий «довів своїми пьесами можливість і високу поучительність справді народної драми. Сказати, що така драма утворена вже нашим автором, що він дав закономірні зразки її, яким зостається лише наслідувати, ми не можемо; для цього пьесам його не стає стараншого мотивування змальованих ситуацій, глибини й послідовності психологічного аналізу, індивідуалізації характерів і, так мовити, архітектурної викінченості. Ми маємо в його драмах перші серйозні проби, а не викінчені зразки народної української драми, яка жеде ще руки великого майстра і глибокого знавця людського серця»¹⁾. Слова ці були сказані дев'ять років тому назад з приводу перших двох томів «Драм і комедій». З того часу покійний драматург випустив ще три томи своїх пьес, але в них він показав небагато поступу в вищезазначеному розумінні. Та про те всією своєю драматичною творчістю він справді прочистив шлях для майбутньої серйозної української драми. Після Карпенка-Карого не можна говорити, що у нас нема драми.

До загальних прикмет пьес Карпенка-Карого належить іще його мягкий юмор, який впливає не тільки з комічних ситуацій дієвих осіб, але з самого їх характеру; це той здоровий народний юмор, котрий вважається властивим українському народові і який надає особливу принадність комічним персонажам Карпенка-Ка-

¹⁾ О. М. «Кіев. Ст.», 1898, VІІ—VІІІ, ст. 46.

рого (Омелько в «Мартині Борулі», Копач Бонавентура, мандро-вані дяки, баба Бушля в «Чумаках»). Друга прикмета — це прекрасна народня мова його творів, якою він однаково легко панує для змалювання життя найріжніших громадських верств. Про неї говорить д. Ө. М., що «Карпенко-Карий уміє користуватись для своєї цілі готовим багатством живої народньої мови і, не показуючи, правда, творчости в рідній мові, в дусі її законів і розвитку, він, проте не поповляє її непотрібними позичками з чужих мов, ні власним утворенням»¹⁾.

Щоб оцінити як слід значіння творів Карпенка-Карого для українського театра, треба кинути погляд на те, що уявляла з себе українська драматургія перед ним, тоді як уже народився постійний український театр і на українській сцені появилася ряд визначних талантив. Весь український репертуар складався на початку 80-х років з кількох старих анахронічних пьес, та з етнографічних картин, з примітивним сюжетом, з наївними прийомами. Кохання в усіх його видах і комбінаціях було зачарованим кругом, по за який ніхто з українських авторів не одважувався переступити. Карпенко-Карий обповив і оздоровив українську сцену, ввівши в неї соціально-побутову драму і комедію, збогатив своїми пьесами обмежений волею й неволею репертуар і дав цим спромогу молодим артистичним силам розвинути свої таланти і виявити свій хист. Можна сказати, що в часи тяжкого лихоліття й занепаду українського театру Карпенко-Карий трохи не сам один виніс на своїх плечах тягар ідейної української драми, не даючи їй рішуче виродитись в оперетково-етнографічний жанр. В цьому його заслуга не тільки перед українським театром, але й взагалі перед нашою національною культурою.

Покійний драматург був і видатним артистом, талановитим інтерпретатором переважно комічних ролей, як у своїх так і в чужих пьесах. До його ампула належали ролі людей старшого віку, здебільшого комічні. В м'яжах свого ампула він був здібний передавати самі тонкі нюанси чуття од глибоко драматичних мо-

1) „К. Ст.“, 1898, VII—VIII, 45.

ментів до щиро-комічних, перейнятих юмором і навіть м'яким ліризмом. В його виконанню Калитка («Сто тисяч»), Павло Серпокряк («По над Дніпром»), Старшина в «Бурлаці», Пузирь («Хазяїн») робили вражіння фігур цілком вихоплених з життя, реальних до найменшої подробиці й деталю. Вповні інтелегентна й обміркована гра, розуміння художественного такта й міри характеризували покійного артиста при виконанні таких ролей, які одкривають простор для шаржа й пересадки. Через те у його виходили живими креаціями без усякої утрировки такі ролі, як Барабаша в «Богдані Хмельницькому» або Потоцького в «Саві Чалому». Карпенко-Карий був одним з найкращих виконавців ролі Возного в «Наталці-Полтавці». Гра його в ролях свого амплуа була справжньою школою для починаючих артистів.

В сумній історії українського театру покійний був світлим з'явищем ідейного і цілком свідомого національно артиста-драматурга. Його пьеси ще довго скрашатимуть нашу сцену, а імя його ніколи не зітреться з сторінок історії української національної культури.

Важніша література про Карпенка-Карого: 1) *О. Огоновський*. Історія літератури руської. Часть II. Л. 1889. ст. 859—882. 2) *В. Катрановз*. О малорусской драмѣ. Одесса. 1899. 3) *Юрий Кміт*. Карпенко-Карий. «Літературно-Науковий Вістник», 1900. VII, ст. 1—22. 4) *Θ. М.* Рецензія на I—II томи «Драмъ и комедій». «Кіевская Старина», 1898, VII—VIII, ст. 44—50. 5) *А. Лижий*. И. К. Карпенко-Карый. Біографическій очеркъ и обзоръ дѣятельности. «Жизнь и Искусство». 1900, № 16. 6) *Корифеи украинской сцены*. К. 1901. 7) *П. Г—скій*. Рецензія на III—IV тт. «Др. и Ком.» Кіевская Старина, 1903, кн. VI, ст. 197—202 і кн. IX, ст. 139—146, 8) Передмова *С. Ефремова* до V т. «Драмъ и Комедій» К.-К. Полтава. 1905. Повна бібліографія—в «Українській Драматургії» М. Комарова. Одесса. 1906.

Д. Дорошенко.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Українці на Кубані. Написав *Н. Капельгородській.* З картою Кубанщини. Видання товариства Просвіта у Києві № 10. стр. 36. 1907.

Вивчення краєвої історії і сучасного становища окремих місцевостей України поставлено у нас не геть як гарно. Ще гірше стоїть справа з цим питанням в популярній українській літературі. Для широких народніх мас потреба знайомитись з різними сторонами життя своєї країни і свого народа являється некучою потребою, задовольнити котру лежить на обовязку наших письменників і діячів. І коли ми зараз бачимо тенденцію знайомити наши маси з життям і історією окремих місцевостей, по яких вони мешкають, то такої тенденції не можна не вітати, як гарного способа для збагачення відомостів і загального культурно-національного освідмлення наших народніх мас. Виходячи з цього, ми можемо тільки побажати, щоб слідком за почином д. Капельгородського пішли й інші українські письменники-популяризатори, а на українському книжному ринкові зьявилася як мога скоріше ціла серія книжок аналогічного змісту, присвячених вивченню в популярній формі інших українських місцевостей.

Книжка д. Капельгородського «Українці на Кубані» не зовсім відповідає своєму змісту. Скоріше її можно назвати короткою історією Кубані, від початку заселення її «бувшими запорожцями», або популярним описом сучасного становища та життя населення кубанщини, бо автор говорить не про одних тільки українців, а й про інші нації, що заселяють собою територію Кубанської області. З книжки видно, що автор добре обзнайомлений з тією темою, про яку пише:

мовою володією добре; літературу Кубані знає; форма викладу у нього легка, справді популярна, іноді навіть поетична,—словом автор має всі дані для того, щоб стати за гарного популяризатора і збагатити нашу убогу «літературу для народа» цінними працями. І не дивлячись, однак, на це, ми не могли б сказати, щоб перший його виступ в цьому напрямі міг нас цілком задовольнити. Загальне враження од книжки—чогось не закінченого, не суцільного, чогось такого, що ми схарактеризуємо російським терміном—«сфомканністю». Дуже може бути, що тут вина не самого автора, а редакційної комісії «Київської Просвіти», яка на 34 сторінках 8^о хотіла убагати найбільш цікавий матеріал з того, який подав автор, і викреслювала «другорядний». Коли справа стоїть так, можна тільки пожалкувати з такої редакційної операції. В трохи розширеній формі брошура значно виграла б і не мала б в собі тих дефектів, про які ми згадали вище.

Од популярної брошури не можна, звичайно, вимагати особливої повноти і деталізації що до розвитку теми, але ж головне, найбільш характерне і типове мусить бути захоронене і згадане. На великий жаль, в брошюрі д. Капельгородського власне цього, то головного, характерного з історії, або сучасного становища Кубані, ми часто й не бачимо. Наведемо де кілька ілюстрацій. Оповідуючи, напр, про історію Кубанщини, автор мало зупиняється на тих «тернях», яких довелося зазнати пересельцям в новій країні і не тільки в боротьбі з природою, з новими умовами життя, але й в боротьбі з військовим урядом та з представниками бюрократії. Ніякої згадки про активні протести з боку чорноморських козаків проти заходів уряду силою переселити частину козацтва на «лінію» в книжці немає, тоді як такі факти в історії чорноморського козацтва мали місце і залишили глибокий слід не тільки в життю, в спогадах, але і в народній творчості. Так само не зупиняється автор і над тими сторінками з історії чорноморського війська, які кажуть нам про боротьбу нападків «бувних запорожців» за демократичні форми життя проти тих форм, які *силою* заводила на Кубані бюрократія. Для «читача з народа» глибокий інтерес має хоть би й коротке, але історично правдиве оповідання про те, як чорноморські козаки боролись за свої «козацькі привілеї», і як ці привілеї поволі одбирались од них, а замість «вольностей» в громадському ладі заводились форми бюрократичного ладу. Це одна із цікавих сторінок історії чорноморського війська, і воскресити її в пам'яті теперешніх

нападків ніколи не завадило б, бо сторінка ця, не кажучи вже про свій історичний драматизм, одзначається такими ж самими національними рисами, які ми зустрічаємо і в боротьбі цілого українського народу після 1654 року, хоч може і в меншому масштабі. Проминув автор і не менш цікавий момент з історії кубанського козацтва про внутрішні відносини поміж різними групами війська, про шкідливу роль військової старшини в справі заведення бюрократичних порядків серед війська і загальної деморалізації поміж населенням. Можно було зазначити ще де-кілько значних прогалин в книжці д. Капельгородського аналогічного характеру, та ми гадаємо, що й згаданих нами вже досить для того, щоб зробити той вивод, що історична частина брошури д. Капельгородського має досить поважні прогалини.

Звертаючись далі до III і IV гл., написаних більш повно, що до фактичного матеріалу, мусимо зазначити де які невірності і помилки автора. Так, напр., подаючи відомости про «гірський словесний суд», автор нічого не згадує про певну роль в гірському судівництві чиновників російських, які відіграють по них досить велике значіння і часто-густо вносять в них деструктивний елемент. Малюнок гірського судівництва, поданий автором на стр. 21, не зовсім відповідає дійсності, бо занадто він ідилічний, і читач справді може уявити, що горяне користуються всіма правами автономного судівництва, «як велять стародавні звичаї», — тоді як на самому ділі це буває не завше. Не зовсім відповідають історичній дійсності і уваги автора про те, що одбирання автономних прав од козаків почалось «за царя Миколи». Позбавлення прав почалось значно раніш, мало не з перших років переселення на Кубань; так само трохи неправдивим є також і те місто брошури, де автор каже про те, що за тих же часів військової старшині «можно було вже й поміщиками поробитись», бо фактично процес зьявлення поміщицького володіння на Кубані — одночасний з процесом крадіжки земель військовою старшиною (кінець XVIII с.), котрий на офіціальній мові носив ймення «отдачи земель в вѣчное владѣніе» або «пользованіе». Процес цей дуже цікавий і над ним авторові треба було спинитись вже хоч би через те, що він звязаний був з досить частими конфліктами новоявлених поміщиків з військовими ставичними громадами і ширшими масами козацтва.

Гл. IV—«З чого люде живуть на Кубанщині»—хибує на брак цифр, які додали б ще більше яскравости та виразности тому становищу, в якому живе, приміром, голота і широкі маси так зв. «иногородніх». Язик цифр—найбільш переконуючий і вживання його в таких, напр., випадках, як малювання бюджета «иногороднього», або розміри тих податків та повинностей різних, які він мусить виплачувати, було б до речі.

Не можемо не звернути уваги автора на те занадто вже «просто» пояснення, яке він дає так розвиненому злодійству на Кубані. Виводити причини цього лиха з одних тільки традицій та з того, що де які місця Кубані з давніх часів були містом для заслання різних злочинців з козаків та солдатів, було б занадто «упрощеним» методом пояснення соціальних явищ. Колиб автор згадав про більш об'єктивні причини, як наприклад: велике число безземельних на Кубані, безробітних, разом з невдалим порядкуванням в країні місцевої бюрократії, він не став би так «просто» пояснити згадане явище.

Великим дефектом книжки вважаємо ми також і мовчанку автора про форми фабричної продукції на Кубані, характерні спеціально для цієї країни, про становище місцевого пролетаріята, а також «прихожих» робітників, здебільшого з України, які ще й до цього часу шукають тут заробітку та кращих умов праці.

Ось ті головні дефекти брошюри д. Капельгородського, які кидаються на очи при читанню її. Вони, звичайно, не завважають їй бути досить правдивим і вміло написаним малюнком життя «Українців на Кубані». Хотілося б побачити цей малюнок в другому виданні більш розширеним і повним.

С. Петлюра.

Труды полтавской ученой архивной комиссии. Издано под редакцией действительных членов комиссии: И. Фр. Павловскаго, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалжи и В. А. Пархоменка. Выпускъ четвертый. Полтава. 1907. Ст. 235—XIX. ц. 75 коп.

Полтавська архивна комісія випускає вже четвертий том своїх праць, які подають чимало цікавого матеріалу до культурно-побутової історії Полтавщини. В цьому четвертому томі головне

місце, як по своєму об'єму, так і по науковій цінності, займає розвідка невтомного дослідника полтавської старовини д. Павловського — «Полтава в XIX столітті». Вона служить продовженням статей того ж автора, друкованих на сторінках «Київської Старини». Д-ій Павловський подає тут нарис городського господарства, адміністрації й культурно-побутового життя Полтави за часи між 1834—1856 роками, коли Полтава була ще головним адміністративним пунктом «малоросійської губернії». Городський полтавський архив дав авторові багатий матеріал, дуже пильпо використаний д. Павловським. Взагалі небагато наших українських городів мають такі цінні монографії по своїй історії, як праця д. Павловського по історії Полтави.

Стаття д. Мальцева «О малорусскихъ шпиталяхъ» виявляє з себе компілятивний нарис, зложенний на підставі різних друкованих праць. Про самі шпиталі, як дуже характерне явище культурного українського життя XVII—XVIII століття д., Мальцев говорить досить мало. Більшу частину статті його бере нарис добродійних інституцій в давній Русі, починаючи з часів Володимира Великого.

Д-ій Леонтовський надрукував у IV т. «Трудовъ» одну з важніших праць українського філософа Гр. Сковороди «Змія Израильскій» по рукопису бібліотеки Києво-Софійського собора. Твір цей досі був опублікований в ювілейному виданні творів Сковороди (1894 р.) тільки в уривку і по другому варіанту, ніж у д. Мальцева. До твору Сковороди д. Леонтовський додав свій реферат про характерні риси особи Сковороди. Привівши погляди на особу Сковороди та його філософію кількох дослідників, д. Мальцев робить свій висновок, що Сковорода був натурою двойственною: «в ньому надзвичайно оригінально боролись і мирились дві супротивні течії: академічний містицизм тих часів з індивідуальним раціоналізмом. Символістичний містицизм впіс багато поезії в своєрідну філософію Сковороди, а раціоналізм вирятував його од догматизму й схоластики». Висновок, як бачимо, не відзначається особливою оригінальністю, хоча він правильно характеризує нашого «філософа без системи», який одною ногою стояв

ще на ґрунті старих схоластично-богословських міркувань, другою ж сягнув по за той поріг, увівши в свою філософію нові елементи в дусі західно-європейського раціоналізму. «Змія Ізраїльській» належить до пізніших творів Сковороди, коли вже зовсім сформувався його філософський світогляд. Тут Сковорода висловив свій погляд на моральну суть християнства в противенстві до обрядового формалізму й буквалізму.

Дві статті цього-ж тома присвячені історії повітових міст на полтавщині: д. Кітцин в нарисі «Кобылякская старина» подає коротеньку історію Кобеляків, а д. Пархоменко в своїй промові, виголошеній на ювілійному святі тисячеліття Переяслава, розповідає історію цього одного з найстарших українських городів.

З решти матеріялу, уміщеному в IV томі «Трудовъ», згадаємо ще замітку д. Павловського про проект Василя Мадахова 1834 року засновання товариства для взаємного страхування од гряди і статтю того ж автора «Кн. Репнинъ въ его отношеніяхъ къ дворянству изъ-за винной монополіи и Д. В. Кочубей» (про продаж глухівськими дворянами горілки в орловську губернію, де було введено откупну систему).

Порівнюючи останній том «Трудовъ» полтавської арх. комісії з попередніми томами, мусимо признати, що він виявляє значно менший інтерес, ніж ті томи: за виїмком розвідки д. Павловського, та текста «Змія» Сковороди, решта — досить сухий матеріял, випадкового характеру; зовсім не бачимо тої «живої старовини», котра зникає на наших очах, в виді памяток народньої штуки — орнаменті, будівлі, вбрання і т. ин., про студіювання і списування котрих слід було б особливо подбати архивній комісії, як одинокій на всю полтавщину науковій інституції. Тоді б і видання її мали ширший інтерес і значіння. Не кажемо вже про те, що духовної творчости полтавської людности комісія сливе зовсім не торкається.

Д. Д.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Записки Наукового Товариства імені Шевченка, книга IV, том. LXXVIII.

Ол. Грушевський. По катастрофі 1708 року: розквартирування російських полків на Україні. Ст. 5—25. Поход Карла XII на Україну зробив наш край театром воєнних подій, і сюди пересунулась головна маса російського війська. Окрім головного завдання—боротьби з армією Карла XII—московське військо мало ще забезпечити російському урядові вірність української людности та запобігти всякій „крамолі й шатости“ з її боку. Після Полтави минула безпосередня небезпека для краю з боку шведів, але підозрення українського народу після Мазепинської трагедії зросли ще більше; уряд побоювався впливу на людність з боку мазепінців та запорозців; під цим претекстом було розміщено на території Гетьманщини кілька російських полків, утримання котрих лягло на коштів української людности. Розквартирування московського війська було страшним тягарем для населення; окрім чисто економічних страт, які несло воно через постачання підвод, провіанту для людей і фуража для коней, дров, квартир, народ терпів од надужиття і насильств російських командирів. Цікаві факти для ілюстрації цих надужиття приводяться в статті д. Грушевського, яка являється продовженням його інтересної праці про події на Україні після „шведської інкурсії“.

Ів. Крип'якевич. Львівська Русь в першій половині XVI віка. (Далі). ст. 26—50. В продовженні своєї праці про часи відродження української людности Львова в XVI столітті, д. Крип'якевич подає нарис економічного становища львівського міщанства, його господарсь-

кого й домашнього побуту, його культури і розумового життя. В слідуючому—V розділі—д. Крипакевич робить пробу на підставі актових даних прослідити родинну історію кількох міщанських фамілій, слідуючи за ними на протязі кількох поколінь; вийшли дуже цікаві історично-побутові нариси, які в живій формі представляють фігури XVI століття з українських міщанських кругів Львова, в їх сімейних та економічно-господарських відносинах.

Д-р Мирон Кордуба. Венецьке посольство до Хмельницького. (1650 р.) ст. 51—89. На підставі ще досі не опублікованого матеріалу з віденських архивів, д. Кордуба подає історію місії Альберта Віміна, висланого резидентом венецької республіки у Відні Сагредом до Хмельницького в справі коаліції проти турків, в яку Сагредо хотів втягнути й молоду козацьку республіку. Віміна щастливо добрався до Чигирина і мав кілька авдієнцій в гетьмана. Хмельницький прийняв посольство дуже прихильно, але в справі коаліції заявив ясно і рішучо, що непевність своїх домашніх справ—можливість нової війни з Польщею—не дозволяють йому дати якісь реальні обіцянки. Приїзд Віміна був тільки пробним бальюном, пущеним з венецького боку для зав'язання постійних зносин з Хмельницьким. Уже лаштувалось нове посольство, на цей раз уже безпосередно від венецького сенату, але почалась війна з Польщею, і зносини перервались. Переписка Сагрета з венецьким сенатом видрюкована д. Кузелею в додатку до статті, з перекладом інтересвіщих місць. Вона дає кілька цінних подробиць про чигиринський двір і дипломатичні звичаї гетьмана.

Д-р Іван Франко. Студії над українськими народними піснями. XIV—XXI. ст. 90—145. Ведучи далі свої інтересні й цінні дослідження над історичними українськими піснями, д. Франко подає в цьому розділі монографічні студії над такими піснями: 1) Здобуття козаками Варни, 2) Дівчина-волячка, 3) Козак і Кулина, 4) Колядка про св. Софію в Києві, 5) Пісня про Кочубая, 6) Пісня про Ляшка, 7) Лямент України і 8) Ведмедівка.

Володимир Розов. Трильоґ'я проф. А. Кримського. ст. 146—171. Автор розглядає три праці проф. Кримського, присвячені науковій суперечці про мову давніх киян 1): «Филологія и погодинская гипотеза» 2), «Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів» і 3) «Древне-кіевській говоръ». Одмічаючи хаотичність і розкиданість праць проф. Кримського, їх дуже різкий тон, д. Розов вважає, що перші дві праці не мають великої наукової

ваги, хоча в «Фил. и погод. гипот.» йому і вдалося розбити ті підстави, на яких держалася київська гіпотеза Соболевського; за те «Древне-кіевській говоръ» д. Розов уважає за «безперечно найважливіше з усього, що написав Кримський в цій справі», і за одну з найбільш талановитих і блискучих розвідок в цій справі. Ця праця проф. Кримського, як доводить автор, «не тільки переконуючо повалює нові доводи Соболевського на користь його гіпотези, але також дає ряд незвичайно цінних відомостей про українську фонетіку взагалі».

У відділі «*Miscellanea*» (ст. 172—178) уміщено такі замітки: 1) І. Свенціцького «З життя старої школи»; 2) Ів. Кревецького «Причинки до характеристики літературної творчости Івана Головацького»; 3) М. Грушевського—некролог молодого співробітника «Записок» Богдана Бучинського, що помер на 24 році життя од сухот.

В «*науковій хроніці*» (ст. 179—202) д. З. Кузеля подає огляд етнографічних праць в західно-європейських часописах за 1905 рік. Усього розглянуто ним 49 видань в німецькій мові.

У відділі *бібліографії* подано рецензії на 25 видань в мовах російській, українській, польській, словацькій і німецькій.

•

Літературно-Науковий Вістник, кн. VIII—IX за серпень-вересень.

Микола Садовський. Мої театральні згадки (далі). Ст. 191—207. Д-ій Садовський оповідає про побут української трупи М. Старицького в 1882—5 роках на півдні Росії і про гастролі її в 1886 році в Петербурзі. Українська трупа здобула собі в Петербурзі широку славу; навіть неприхильно настроєне против усього українського «Новое Время» називало українських артистів «нашими майнінгенцями». Українці ввійшли, як кажуть, в моду. Їх почали запрошувати до великопанських салонів і вважали для себе за честь гостину українських артистів. На вистави трупи почали з'являтися великі князі й княгині і наренті її запросили грати перед Олександром III. Спектакль відбувся в залі «Демут» на Мойці. Поставлено було «Назара Стодолю» і водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка». Ролі були поділені поміж найкращими силами трупи: Хому Кичатого грав М. Кропивницький, Назара—М. Садовський, Гната—О. Саксаганський, Галю—М. Заньковецька, Стеху—А. Маркова, свата—А. Максимович. Ті ж артисти виступили й у водевілі. На

спектакль прибула вся царська родина. Олександр III спектакль дуже улюбався, він од душі сміявся і, як тільки спустили останній раз завісу, звелів покликати перед себе артистів, які ще не встигли розгріміруватись і переодягтись. Він дуже похвалив гру і завдав кідька запитаннів, але артисти так схвилювались, що тільки 2—3 відповідали за себе і за других. Царь подякував за гру, і авдієнція на тому скінчилась.

Мих. Грушевський. Богданові роковини. Ст. 207—212. Ювілейна сілветка з приводу 250-літніх роковин смерти Богдана Хмельницького. Кидаючи погляд на велику українську революцію XVII століття, проф. Грушевський вважає Хмельницького уособленням того великого народнього руху, його типичнішим і характернішим порожденням: «рушив титан,—великий, темний, осліплений, закований, загнаний в землю, могутній і темний, як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти. І на переді йшов його провідник—такоїж титанічної сили й вдачі, як персоніфікація тої могутньої і сліпої народньої сили, мало що свідомий від неї, але з тим же титанічним розмахом сили й енергії, що й у неї. Страшними напруженнями своїми стрясав він українською землею. Могутній і стіхийний як природа, що в своїй стіхийній сліпоті не може розмірити своїх засобів для осягнення своєї мети і в безумній марнотратности губить міліони одилиць для заховання рода, «ідеї»--рострочував він сили народні, лив кров і стелив трупами рідну землю, поки стіхийні сили титана не вичерпалися від сих безмірних і надмірних трат, і його могутні рухи не перейшли на безсилі конвульсії. І хоч страшна боротьба за волю не дала тих наслідків, яких сподівалися її провідники, хоч народ знову зробився рабом, але в його душі, темній і сліпій, «ясним, блискучим промінем лишилася жити память про той незабутній, короткий, а блискучий момент, коли він на хвилю почув себе свобідним і жив в ілюзії здійснення своїх бажань». І ось коли ми тепер наново підносимо постулати вільного й незалежного життя свого народу, „то чи не чуємо ми, як через століття вьажуть нас моральні звязки з тим великим народнім рухом, звязаним з іменем Богдана?... Як через покоління наших попередників пробігає до нас і по нас та іскра нервової енергії тих великих змагань?».

Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України. (даді). Ст. 265—282. В попереднім розділі своєї праці проф. Грушевський говорив про експлоатацію природних багатств краю і про экс-

порт лісових товарів, тепер він спиняється на експорті збіжжа в XVI—XVII вв., на зрості земельного господарства і на тих наслідках, які мав цей зріст для сільської людности. Вивіз лісових продуктів був часто шкідливим для економічного життя українських земель, він навіть руйнував його засоби, але він не так висискував людську працю, як природні запаси. Натомість вивіз збіжжа, що розвинувся з другої половини XVI в., викликав попит на робочі руки і привів до зросту панщини. Хліб вивозили переважно до Гданську, при чому шляхом служили річки басейну Висли й Німана. Експорт хліба зробив рішучий вилом в старому натуральному господарстві. Почався «згон» селян і «скупля» їхніх ґрунтів. Поруч з тим йшло все більше притягання селян до панщизняної роботи. Розвій малоземельного селянського господарства, яке було в інтересі великих власників, відбувався скорим темпом, при чому число малоземельних в приватних маєтках було ще більше, ніж у королівщинах. Дроблення селянського земельного володіння роблено штучно в інтересі розвитку панського т. зв. фольваркового господарства. «Росширення фольваркового господарства несе з собою забирання селянських ґрунтів, обезземелення, дроблення селянських господарств і стращений зріст панщини. З розвитком фольваркового господарства західня Україна стає вже справжнім селянським пеклом, з якого більше енергичні, менше податливі одиниці починають масами тікати, шукаючи кращих обставин життя в землях, не захоплених ще господарством на вивіз».

В. Ко-ий. *Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії* (далі). Ст. 315—331. Автор вираховує число української людности по губерніях на півдні, особливо в тих новітах, які межують з не-українськими губерніями, і пробує установити межі української людности; за вихідний пункт своїх досліджувань д. Ко-ий бере данні перепису 1897 року.

М. Порш. *До питання про автономію*. Ст. 344—359. Розбор відомої праці Л. Кульчицького «Автономія і федералізм в устрою конституційних держав».

Іван Франко. *Марко-Вовчок.* Носмертна згадка. Ст. 381—384.

Мих. Грушевський. *На українські теми.* «Грім—та не з тучи». Ст. 385—391. Статя присвячена кампанії, яку відкрив проти українства на сторінках «Кієвлянина» «наш випробований домашній приятель», що «за браком якоїсь ліпшої гардероби справив собі горохове пальто, скромно підписане буквами Т. Ф.».

Мих. Лозинський. З австрійської України. Ст. 392—413. Огляд діяльності весняної сесії австрійського парламенту, і особливо—українських послів.

Историческій Вѣстникъ, сентябрь, кн. 9.

Н. Н. Мазуренко. Первая харьковская университетская история. (Изъ воспоминаній старого студента). Ст. 879—891. Автор оповідає про студентську історію, яка трапилась у Харькові між 1858 і 1859 роками. Начальство виключило, а уряд вислав під доглядом жандарів „на родину“ двох студентів, які зробили скандал у господі князя Салтикова, залізши туди з амурною метою. Студенти обурились і виявили свій протест тим, що трохи не всі, числом до 280 душ, подали прохання про увільнення з університету. Начальство перелякалось, але пішло на хитрощі: почало закликати студентів до себе по одинці і умовляти взяти прохання назад. Таким чином вдалось умовити всіх протестовавших, за виїмком 13 душ. Зарав двох головних коноводів вислали з Харькова, одного до вятської, другого до тамбовської губ. Решту -- одинадцять чоловік просто виключили з університету. Між ними був і автор споминів. Потім він виїхав на деякий час за кордон і звідти посилав кореспонденції до „Колокола“ Герцена.

В одділі „критики и библиографии“ рецензія А. Я. на книгу: „Александръ Грушевскій. М. А. Максимовичъ (1804—1873). Изъ украинской исторіографіи XIX вѣка. Спб. 1906“ (ст. 1009—10).

В одділі „некрологів“ коротенька замітка про Марію Маркович (Марко-Вовчок), написана на підставі некролога письменниці в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“.

Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. Сентябрь.

Ө. И. Леонтовичъ. Рада великихъ князей литовскихъ. Ст. 122—179. На підставі головних актових джерел пр. Леонтович подає нарис складу й компетенції Ради великих князів литовських, яко адміністратійного органу, яотрий брав участь в правлінні литовською державою.

Занюски Императорскаго Харьковскаго Университета. 1906, г. кн. III и IV. Харьковъ, 1907.

М. И. Носалевичъ. Матеріали для исторіи студенчества Харьковскаго университета за сто лѣтъ (1805—1905).

Проф. Л. Н. Загурскій. Обзорніе предметовъ преподаванія и распредѣленія лекцій на юридическомъ факультетѣ Харьковскаго университета въ періодъ 1804—1835 г.

«**Вылое**», август, № 8/20.

А. С. Пругавинъ. *Суздальскіе узники.* Ст. 45—77. Д-ій Пругавинъ подає реєстр в'язнів «релігійної Бастилі» — Спасо-Ефимієвського монастиря в Суздалі, де пересижувало чимало й українців, навіть вельможного раду, як от, наприклад, граф Кирило Розумовський, дійсний камергер, що просидів у монастирі з 1808 по 1822 рік за «невоздержанную жизнь и вольныя мысли насчетъ нравственности и религии». Мордувались у монастирі й селяне Слободсько-української губернії Микита Реус і Василь Жуков, стародубський міщанин Іван Мазур і бакалавр київської Академії, ієромонах Рафаїл (сидів між 1830—35 роками).

Л. Василевскій (Плохоцкій). *Еще къ вопросу о переговорахъ «Исполнительнаго Комитета Народной Воли» съ «Добровольной охраной».* Ст. 125—127. Замітка про відгуки цих переговорів в польській соціалістичній пресі. Між иншим, редактор польської часописі «Przedswit», що виходила в Лондоні, Ст. Мендельсон, надрюкував гидку інсинуацію про Драгоманова («вспомнимъ... полицейскую агитацию нѣкоего Драгоманова, якобы эмигранта, который на рентильныя средства и при помощи правительственныхъ фигуръ и обыкновенныхъ шпииковъ издаваль въ Женевѣ журналъ п. з. «Вольное Слово»). Через те, що в дальших строках у Мендельсона було зачеплено „Исполнительный Комитетъ“, то йому прислав відповідь П. Лавров, листом до редакції „Przedświta“. Лавров не знайшов потрібним протестувати проти інсинуації на адресу Драгоманова тому, що, мовляв «первый (цеб-то Драгоманов) безразличенъ какъ для меня, такъ и для моихъ друзей, русскихъ социалистовъ; поэтому мнѣ нѣтъ необходимости говорить объ этомъ».

И. Добрава. Изъ исторіи рабочаго движенія на ютъ Россіи. Ст. 173—194. Оповідається про страйк пекарів, що був у Києві весною 1900 року.

Признанія Н. И. Костомарова въ Ш Отдѣленіи. Ст. 200—229. До цього часу ще нічого не було опубліковано з документів, що стосуються до процесу ведення справи кирило-мефодієвських братчиків. З цього погляду признання Костомарова на допитах виявляють особливий інтерес. Вони показують нам Костомарова в дуже невідданому освітленні. Бажаючи виправдати себе, Костомаров не зупиняється перед тим, щоб кинути темне світло на своїх товаришів, говорить багато зовсім зайвого, ганьбить українську народність, літературу і взагалі виказує надзвичайне малодушіє. Признання писані в самому сервілістичному тоні; показуючи про кирило-мефодієвське братство і його діячів, Костомаров плутав, спочатку заперечував свою приналежність до братства, навіть запевняв, що не знає нічого про братство, потім признався і закінчив свої показання слізним каяттям. Підчас турсу в Костомарова було взято такі папери й річі: 1) три легенди про Кирила і Мефодія; 2) записку Костомарова, писану до когось про велику будучність славянства; 3) пів-аркуш, де написано кілька думок про панславізм; 4) 5 листів Куліша до Костомарова; 5) два українських вірша „возмутительнаго содержанія“; 6) рукопис поеми Міцкевича „Dziady“; 7) дві книги поезій Шевченка, одна друкована, друга рукописна, з малюнками; 8) каблучку з надписом св. Кирила і Мефодія; 9) печатку з євангельськими текстами.

Наводимо кілька уривків з признань Костомарова, які характеризують, як зміст їх, так і самий тон. Одповідаючи по пунктам на запитання „Ш Отдѣленія“, Костомаров так, наприклад, висловлявся про Шевченка: „Хотя молва называетъ его составителемъ бродячихъ стиховъ очень гадкаго содержанія, но я отъ него объ этомъ признанія не слышалъ, и когда разъ спросилъ, онъ вспыхнулъ и назвалъ мнѣ какую-то другую фамилію“. Твори Міцкевича, знайдені під час турсу, Костомаров називає „мерзостью“; в другому місті він розказує, що „драму, писанную на польскомъ языкѣ, Мицкевича я не читалъ вовсе; бывши учителемъ, отнялъ ее у ученика, который инспекторомъ былъ наказанъ“. Про Гудака Костомаров каже, що той „обнаруживалъ склонность къ либерализму, занесенную имъ изъ Дерпта, въ особенности глупую и странную страсть къ корпораціямъ“. Зовсім безптрібно оговорив Костомаров Савича, обвиновавши його в „француз-

скомъ коммунизмъ“. Потім він, на прикінці своїхъ одповідей, покаюся в тому: „съ полною откровенностью и раскаяніемъ объявляю, что я въ безпокойномъ волненіи духа, не точно выражаясь, обвинилъ Савича въ какомъ то коммунизмъ совершенно необдуманно и неосновательно, такъ что, припомнивши и обдумавши, вынужденъ теперь съ ужасомъ сознаться въ своей неумышленной винѣ и со слезами просить прощенія; ибо я оговорилъ челоуѣка, котораго едва знаю, и согрѣшилъ передъ Богомъ и государемъ“. Костомаров усякими способами старався довести свою відчуженість од українства; в одному місті він каже, що „какъ природный русскій, посмѣивался надъ движеніемъ въ пользу Малороссіи и надъ литературой ея“; в другому запевняє, що „я, никогда не преданный украинomanіи, возставалъ противъ бесплоднаго направленія, которое увлекало молодыхъ людей отъ дѣльнаго занятія науками и вдало въ глупости, какъ, напр., въ загадки, сказки и пр.“; поезіі Шевченка він переховував у себе за-для мови, бо, мовляв, „раздѣлять гнусныхъ мыслей, въ нихъ изложенныхъ, не могъ никогда“. За-для цього інтересу він збірив „всякій сбродъ на малороссійскомъ нарѣчьи“; виправдуючи себе в зносінах з Метлинським с приводу видання „Сельскаго чтенія“ князя Одоевського на українській мові, Костомаров поспішає додати, що брався допомогати цій справі не „ради любви къ Малороссіи, а изъ любви къ просвѣщенію, покровительствуемому правительствомъ“. Про українців взагалі Костомаров висловляє таку сентенцію, що,—мовляв „наглость малороссіянина не знаетъ никакихъ предѣловъ вѣжливости“; далі він висміює український патріотизм і заявляє, ніби завжди ворогував з українством і писав таку історію, яка б напевно була не до вподоби українцям. Про кирило-мефодієвське братство Костомаров каже, що воно „никогда не существовало и было однимъ бредомъ; ежели же бы оно стало чѣмъ-нибудь правильнымъ въ противозаконномъ духѣ, то я бы непременно донесъ объ этомъ“.

Не диво, що шеф жандармів Орлов не уважив признань Костомарова і в свойому докладі цареві признав його тим більш винним, що він був старший літами (мав 28 років) і мав ранг професора; Орлов пропонував для Костомарова рік кріпости і потім висилку до дальньої губернії. Царь Миколай написав проти слів Орлова: „Въ Вятку“.

Этнографическое обозрѣніе. 1906, № 3 и 4; 1907, № 1 и 2.

В кн. 3—4—рецензія Вл. Б. на книгу проф. Сумцова „Изъ украинской старины“. В 1—2 книзі замітки Є. П. Казімір: 1) «Изъ свадебныхъ и родильныхъ обычаевъ хотинскаго уѣзда бессарабской губерніи», Ст. 200—208 і 2). „Изъ свадебныхъ, родильныхъ и похоронныхъ обычаевъ подольской губерніи“. Ст. 208—9.

3 життя Австрійської України.

Українські послы в Віденському парламенті.

Національна акція галицьких українців останніми часами дає себе пізнавати. Загальний темп національного життя в Австрійській Україні, ті форми, ті реальні факти, в які воно виливається,значаються незвичайними і, в порівнянню з попередніми роками, імпонуючими рисами. Той, хто ще два-три роки тому мав право скаржитись на національну апатію, на незначну активність національної енергії, на мізерну продуктивність національної праці, безумовно мусять змінити свої погляди на стан річей і прийти до більш оптимістичних виводів. Апатія зміняється на жвавий інтерес; незначна активність — на подвійну захопленність національною працею, що в результаті дає досить значну і почасти вже реальну продукцію для української національної справи.

Європейські часописи, та почасти й російські, в один голос значають це *нове* в життю австрійських українців. З подивом, іноді просто таки неймовірним, приглядаються вони до виступу «тирольців сходу» на форум видимої для Європи боротьби за свої національні права, ріжно становлячись до цього виступу, ріжно оцінюючи його, але, в кожному разі, констатуючи певну силу його і значіння в життю Австрійської держави. І справді, коли ми приглянемося до останніх визначнійших фактів з життя австрійських українців, то ми повинні будемо признати за здивуванням європейської пресси і громадянства певну рацію. Досить пригадати хоча б такі факти, як демонстрація українських студентів на львівському університеті і судова розправа

з приводу цієї демонстрації у Відні, широка агітація серед народніх масс українських за вселюдне виборче право до Віденського парламента і обібрання парламентськими депутатами досить великого числа, як на попередні часи, визначних національних діячів з української людности, індивідуальні і колективні виступи останніх в парламенті; боротьба за вселюдне виборче право до галицького сейма, що саме тепер провадиться в Галичині і, в разі побіди, має демократизувати громадське життя «найтемнішої діри Європи», як назвав колись Галичину відомий учений Зомбарт; буйний зріст ріжних політичних партій українських, нарешті, лист відомого письменника норвежського Бьерстерне-Бьерсона про галицьких українців і про ті угиски, які вчиняє їм пануюча в Галичині польська кляка—все це помітні явища з життя галицької галузі українського народа, які, не кажучи вже про їх значіння для зроста національної свідомости серед самих українців, викликали живий інтерес по-за межами Галичини і привабили до себе пильну увагу європейського світа. Входить в докладну оцінку кожного з зазначених нами фактів і вияснити значіння такого окремого факта для розвитку національної свідомости „закордонних“ українців, для збільшення сили останніх в їх щоденному національному життю було б може ще й завчасним і неможливим, але позитивний вплив од цих фактів для національного життя австрійських українців не підлягає жодному сумніву. Як не ріжняться вони одне од одного по своєму змістові, по розмірам свого значіння, нарешті, по формах свого виявлення, але взяті до купи, в цілому вони створюють новий и досить світлий, в порівнянню з попередніми часами, фон національного життя, що має всі данні для того, щоб заїмпонувати своїми характерними ефектами і оригінальними рисами.

Ми не помилилось, коли скажемо, що найбільш цікавою рисою на цьому фоні будуть парламентські вибори і вступ до віденського парламента, для участі в державному житті австрійської держави, нових українських послів, які вперше репрезентовані в народному представництві Австрії в кількості, відповідній до загального числа і прав української людности. Даючи перевагу згаданному тільки що придбанню „закордонних“ українців, ми керуємось порівнюючою оцінкою парламентських інституцій не тільки, як постійних органів державного життя, але і як законних органів для організації народних сил, для широкої агітації серед масс народніх в цілях національного освідмлення і національної „сплоченности“. Власне оця остання функція

парламентського представництва саме тепер має надзвичайно велике, особливе значіння для австрійських українців. Саме тепер вони переживають момент національного «здви́га», шукання шляхів для організації своєї національної енергії, саме тепер серед них відбувається процес внутрішньої диференціації, відповідно до класових інтересів кожної національної групи, і організації останніх в відповідні політичні партії для оборони своїх інтересів. Само собою зрозуміло, що найвиднійшим місцем цієї боротьби для широких мас населення буде парламентський форум: на ньому кожна з українських парламентських партій матиме повну можливість показати справжню природу свою, на щоденних фактах і питаннях парламентського життя виявить вона своє розуміння державних справ і глибину своєї прихильності до інтересів народних разом з силою своєї горожанської одваги та консквентности в обороні прав своєї нації чи окремої громадської групи, представником якої вона виступає в найвищому народному представництві. Та коли в питаннях парламентської тактики, в питаннях соціальних реформ між українськими політичними партіями може бути велика різниця і провалля, може бути незгода і суперечність, то в питанню національному всі вони примушені будуть часто йти поруч, допомагаючи одна одній та підтримуючи одне одного. Від консолідаційних виступів українського представництва в парламенті в значній мірі залежатиме і успіх самої національної справи серед широких мас української людности Австрії, а також і успіх національного освідомлювання цих мас та їх політичної організації. Якою великою не є різниця між де-якими українськими партіями в Австрії, але національного момента своїх програм вони ігнорувати не можуть, бо той національний утиск, якому підлягає цілий український народ, примушує їх реагувати на нього і вести свою діяльність серед народних мас під прапором національної емансипації. В значній мірі під цим прапором провадилась і боротьба за здобуття депутатських мандатів по новому виборчому закону до віденського парламенту.

Під час цієї боротьби українські політичні партії розвинули надзвичайну доси енергію, ініціативу і рухливість. Користуючись устним і друкованим словом, вони повели завзяту агітацію серед українських мас, зуміли заінтересувати їх справою виборів і вийти переможцями в боротьбі з галицьким урядом та з пануючою в краю польською шляхтою. В решті решт українці здобули 32 посольських мандата, які по партіям діляться так:

<i>В Галичині.</i>	Українські національ-демократи	мають	17 мандатів
	»	радикали	3
	»	соціал-демократи	2
	Москофіли		5
<i>В Буковині</i>	всі депутати націонал-демократи		5

Кожен кандидат, що ставав до виборів, одержав пересічно таку кількість голосів:

радикал	19,000
соціал-демократ	12,000
націонал-демократ	11,000
москвофіл	8,000

Таким чином, українці здобули сливе всі виборчі мандати, призначені ним по новому виборчому закону, і тільки в одному виборчому окрузі той мандат, та й то дякуючи незвичайним надужиттям і шахрайствам з боку адміністрації, їм довелося оддати вшехполякові. Коли пригадати, що українців живе в Австрії більше 3,000,000, і поділити це число на загальне число послів, то вийде, що один український депутат припадає на *102,407 душ*, тоді як один польський на 51,860 а один італійський на 38,270 душ! З цієї цифрової ілюстрації ми бачимо, що вселюдне виборче право, заведене в Австрії, не однакове дає право ріжним націям—одним більші, другим—менші. Непропорціонально малі права дає воно українській людности, так що з цього боку українці—в найхудшому становищі опинилися.

Загальне число українських депутатів було б трохи більшим, коли б на заваді цьому не стали специфічні стосунки між польською та українською соціал-демократичними партіями. Так, приміром, не виставив своєї кандидатури по Львову один з визначних українських діячів, лідер української соціал-демократії, Микола Ганкевич. Маючи надзвичайну популярність в Галичині, і з окрема у Львові, маючи неоцінені заслуги в справі організації польської соціал-демократії, д. Ганкевич приневолений був не виставляти своєї кандидатури в тому місті, де він найбільше виявив свою діяльність, через протест польських соціал-демократів, особливо-ж лідера їх Дашинського, які ні за що не хотіли оддати «польського» мандата в руки українського соціал-демократа. Орган української соціал-демократії «Земля і Воля» (ч. 22) поясняє цей протест польських соціал-демократів проти д. Ганкевича «вузьким егоїзмом» і «особистими амбіціями», називаючи цей

факт таким, що «чорною краскою буде записаний в історії соціалістичного руху в краю». В другому виборчому окрузі кандидат української соціал-демократії, др. Яросевич, не пройшов тільки через надзвичайний терор з боку адміністрації, яка в решті решт покрала у нього чимало виборчих голосів.

Звертаючись до обопільної тактики українських партій під час виборів, можна констатувати, що вона часто була шкодливою для національної справи. Так, приміром, націонал-демократична партія часто виставляла своїх кандидатів в тих самих округах, де більшу силу і всі гарантії на побіду мали кандидати української радикальної партії і соціал-демократичної партії. В таких випадках народні маси давали перевагу тим кандидатам, соціально-політична програма котрих була більш радикальною і, таким чином, кандидати української соціал-демократичної партії і української радикальної брали верх над націонал-демократами. В тих випадках, коли виставлялись кандидатури москвофілів, вони перепадали не тільки через те, що їхня соціально-політична програма була вужчою, ніж якої иньшої української партії, але й через те, що національні пункти москвофільської програми не вдовольняли народні маси. Коли ж в де яких виборчих округах українці — виборці подавали свої голоса за москвофілів, то це пояснюється бажанням не дати перемоги шпехпольському кандидатові. Цікаво зазначити, що прихильники «національно-угодовської» політики д. Барвінського не мали ніякого успіху серед виборців і, не дивлячись на агітацію клерикально-урядового «Руслана», примушені були в рішучу хвилину знімати свої кандидатури, як було, напр., з проф. К. Студинським.

Що до політики галицького уряду до українських партій під час виборів, то вона одзначалась звичайними для цього уряду рисами; адміністрація робила все, що тільки було в її силах, щоб не допустити до побіди українських партій: тероризувала виборців, арештовувала агітаторів, крапа виборчі бюллетені, словом — чинила все, щоб піддержати заслужене вже від давна ім'я фальсифікатора виборів і організатора «виборчих розбоїв». За те і очевидно для всіх допомагала москвофільській агітації і піддержувала москвофільських послів.

Обібрані українськими народніми масами депутати в значній більшості належать до інтелігентних кругів; здебільшого всі вони — люде так звані інтелігентні професії: редактори газет, адвокати, професори університета, священники і тільки два селянина. До ук-

раїнської націонал-демократичної партії належать: Вячеслав Будзиновський, літератор-бубліцист, Тит Войнаровський, священник, Д-р Олександр Колесса, професор Львівського університету по кафедрі історії української літератури, Д-р Дністрянський, професор університета, Д-р. Е. Левицький, адвокат, Теофіль Окуневський, адвокат, бувший посол до Галицького сойму, Д-р Кость Левіцький, адвокат, Д-р Володимир Охримович, адвокат і редактор органа націонал-демократичної партії «Діла», Д-р Євген Олесницький, адвокат, посол до сойму і голова «руського» клубу в ньому, Стефан Овишкевич, священник, Михайло Петрицький, редактор «Гайдамаків», Д-р Євген Петрушевич, адвокат, Юліян Романчук, заслужений професор гімназії, бувший посол до Віденського парламенту і голова «руського» клубу в ньому, Тимофей Старух, селянин, Д-р Данило Стахура, адвокат, Йосиф Фоліс, священник, Григорій Цеглинський, директор української гімназії в Перемишлі. До української радикальної партії: Д-р Лев Бачинський, адвокат; Д-р Никола Лагодинський, адвокат, і Д-р Кирило Трильовський, адвокат. До Української соціал-демократичної партії: Семен Вітик, редактор партійного органу «Земля і Воля»; Яцко Остапчук, селянин. До москофільської партії: Василь Давидяк, священник, Д-р Николай Глібовицький, адвокат, Д-р Михайло Король, адвокат, посол до Галицького сойму і бувший посол до Віденського парламенту. Володимир Курилович, судовий радник і посол до Галицького Сойму. Д-р Дмитро Марков, адвокат.

З Буковини всі послы належать до націонал-демократичної партії: Антін Лукашевич, секретарь краевого віділу, Николай Василько, поміщик, бувший посол до Віденського парламенту, Єротей Цігулян, професор гімназії, Ілия Семака, радник і начальник суду в Кіцмані, Николай Спинул, шкільний інспектор.

З поміж обібраних послів де які мають заслужене і популярне ім'я серед австрійських українців і відомі як невисипущі діячі народні, визначні члени політичних партій або талановиті літератори. Ми не помилилось, коли скажемо, що найбільш популярними депутатами українського парламентського представництва являються: Романчук, давній депутат парламенту, талановитий адвокат і оратор Олесницький, лідер радикальної партії і організатор «Січей» Трильовський, популярний агітатор українських соціал-демократів Вітик і „сам собі соціаліст“, хоч і затесався до націонал-демократичної партії, Будзиновський, пропагандист террору проти польської шляхти, гарний попу-

ляризатор-літератор і відомий статистик в Галичині. Адвокатська професія багатьох з членів українського парламентського представництва, що наперед каже про докладне знайомство їх з існуючим в Австрії законодавством, а також присутність в цьому представництві людей з певною літературною практикою, в значній мірі улекшує продуктивність творчої участі українських депутатів в загально-державному парламенті і робить їх компетентними не тільки в критиці невідповідних інтересам держави і окремих націй законів, але і в заміні цих законів новими, пристосованими до нових потреб і нових вимог життя.

В кожному разі вже один склад українського парламентського представництва руйнує легенду про політичну „незрілість“ української нації, видуману колись польськими верховодами для захорони „Stanu posiadania“ і „нищить до щенту“ всі оті інсинуації, сплітки і брехні, які пускалися з шовіністичних польських джерел на „некультурність“ галицьких „хлопів“ та на невміння останніх розбиратися в питаннях „високої політики“, поскільки ці питання звязані з справою виборів. Ми особисто не скажемо, щоб нас дуже вже задовольняв склад українських послів, але, при існуючих в Австрії умовах, він нічим не гірший, коли не ліпший, од иньших національних репрезентацій Австрійської держави. Навпаки, коли взяти на увагу, що виборцями українських послів були переважно селянські маси, взагалі менш культурні і не так високо розвинені в політичних справах, як городські виборці, то факт обібрання ними люди інтелігентних професій депутатами до парламенту дає об'єктивний доказ розуміння селянськими масами української людности Австрії тих вимог, які становить сьогочасна держава до парламентських діячів. Цей факт не може не свідчити на користь селянських мас української людности, не може не бути показником їх політичного розвитку і вміння оцінювати завдання моменту та певну роль в ньому окремих особ. Колиж порівняти склад українського парламентського представництва з таким самим у поляків, де ми знайдемо чи мало ворожих і шкідливих навіть для польської людности елементів, в особі великих земельних власників з шляхти польської та ксьондзів, або з німецьким представництвом, де так само є чимало клерикального елементу та велико-поміщицького, то парламентське представництво австрійських українців дасть ще один зайвий доказ політичного і загально-культурного розвитку українських мас. Як за живу ілюстрацію загально-політичної, а почасти класової, свідомости українських

масс може свідчити факт обібрання ними в депутати до парламенту кандидатів радикальної та соціал-демократичної партії. Число голосів, одержаних кандидатами згаданих партій, пересічно перевищує таке ж число, поданих за кандидатів націонал-демократичної партії --- новий доказ уміння селянських масс одріжняти політичну і класову фізіономію того, хто береться боронити їхні інтереси в парламенті, і давати перевагу тому, чия соціальна програма йде далі в напрямі соціальних реформ та демократизації громадського ладу. Цілком консеквентним в поводженню цих масс до окремих кандидатів було те, що вони давали перевагу більш радикальному; противне свідчилоб про низький рівень виборців, про їх політичну одсталість і в де якій мірі могло б служити за доказ правдивости тої легенди, яка намагається переконати в тому, що українці—нація „не зріла“ для політичного життя, мало-культурна, навіть варварська і як ще її там називають... Зупинившись над фактом обібрання радикальних і особливо соціал-демократичних кандидатів в парламент депутатами, ми мусимо зауважити, що число їх було б значно більшим, коли б не заваді до цього не стали почасти такі причини, як вище згадані, напр., специфічні відносини між польською та українською соціал-демократіями, при чім ненормальність цих відносин болюче почула на собі остання. Крім того в цьому винна і сама українська соціал-демократія, яка до останніх часів мало звертала уваги на міський пролетаріят, концентруючи свою діяльність головню по селах, і, таким чином, не приготвила для себе зарані вдячного ґрунту для проведення в парламент кандидатів своєї партії по городах. Дикуючи згаданим обставинам, українські соціал-демократи втерляли що найменше 3—4 посольських мандата, встигнувши провести до парламенту тільки двох партійних кандидатів.

Переходячи далі до організації українських послів уже в самому парламенті, доведеться обмежитись загальною увагою, що всі вони, виключаючи соціал-демократичних послів, склали самостійний парламентський клуб з двома групами: націонал-демократичною і радикальною. Обопільні відносини між цими групами мають автономний характер. Що до соціал-демократичних українських послів, то вони вступили до загально-австрійського соціал-демократичного парламентського клубу і творять в ньому теж автономну фракцію, підлягаючи, одначе, спільній тактиці і фракційній дисципліні.

Коли порівняти українське парламентське представництво по новому виборчому закону з попередніми, то воно виглядає досить

імпонуюче. Справді, збільшити число своїх депутатів сливе на $\frac{3}{4}$ значить далеко посунутись наперед, що до придбання відповідних прав українського народу на парламентську репрезентацію. Але якою, порівнюючи, не є імпонуючою загальна цифра українського представництва, вона всеж нічого ще не каже про справжній вплив останнього на парламент. Коли порівняти цю цифру з іншими парламентськими цифрами, то доведеться зробити той вивод з цього порівняння, що українські послы не можуть мати рішучого значіння на напрям діяльності парламенту і сами по собі не уявляють настільки поважної фракції, щоб власними силами добивались реалізації своїх програмових вимог. Пануючою фракцією парламенту, з якою головним чином рахуватиметься імперський уряд Австрії, буде німецький христіансько-соціальный клуб (антисемити), який разом з німецьким католицьким центром має найбільше число голосів (96) в парламенті і в кожному разі настільки значне, щоб повалити кожне більш менш демократично-консеквентне внесення. Дуже часто христіанські антисемити йтимуть поруч з польським колом, котрому хоч і не хватає сливе половини голосів в порівнянні з попередніми роками, але всеж воно має в собі більше 50 членів, репрезентантів «народової демократії». Коли згадати, що партійне обличчя цих парламентських клубів має наскрізь буржуазний характер, що члени їх по своєму соціальному становищі—аграрії, або дрібні буржуа, а в політиці—вороже настроєні до радикальних реформ в справах державних, то цілком зрозумілим буде, що українському парламентському клубові нема чого особливих надій покладати на цих прихильників старого ладу і старих порядків в Австрії. Реакційно-консервативні елементи парламенту ніколи в світі не підуть на те, щоб задовольнити справедливі національні домагання українського народу, бо піти на це означало б піти на корінну перебудівлю державного ладу Австрії, а це не під силу верховодичим класам останньої. Таким чином, українське парламентське представництво примушене буде, коли не опозиційно становитись до парламентської більшости, то в кожному разі не йти поруч з нею. З другого боку через свій соціальный склад і партійну програму, що мають дрібно-буржуазний характер, хоч де в чому і з соціалістичними рисами, українські послы не можуть йти разом і з досить сильною парламентською фракцією соціал-демократів (83 члена). Дякуючи цим обставинам, можна вже зарані сказати, що парламентська тактика і

діяльність українського парламентського клубу не може бути консеквентно-демократичною, а носитиме всі риси компромісу та опортунізму.

І справді, перші ж кроки парламентських виступів українських послів показали, що ці риси определяють собою напрям діяльності не тільки поодиноких членів українського клубу, але й цілого парламентського представництва українського народу, виключаючи соціал-демократичних депутатів.

Почати хоч би з альянсу з москофільськими депутатами. До останніх часів всі послы з Української Галичини склали собою один парламентський клуб, що офіційно мав назву «Руський Клуб» («Ruthenen-Klub»). До такого клубу вступали в однаковій мірі, як українські депутати, так і москофільські, які вважали за можливе вступати до нього просто через те, що вкладали в назву «русський» свій власний зміст, свою «русскую» ідею. Назва ця має більше анахроністичний вигляд, ніж справді определяє собою справжній характер національного представництва. Заміна «Ruthenen-Klub» на «Украинischen-Klub» здавалась логічною консенквенцією на перших же початках парламентської організації українського парламентського представництва. Але ціти консенквентно в цьому напрямі українські послы не захотіли і замість цього виробили досить гуталерчеву, гнучку конституцію, якою, очевидно, хотіли зробити можливим вступ до свого клубу і для москофілів. Назва «український» клуб була одкинена і замінена «ничего не выражающей» назвою «Руський (малоруський) клуб». «Задачею руського клубу є заступництво і оборона інтересів малоруської нації для її самостійного розвитку політичного, економічного, суспільного і культурного». «Констатуючи, що всі члени клубу признали істновання малоруської нації, полишається поодиноким партіям і членам клубу до волі, при поблікуванні урядових енуціяцій клубу уживати на означення клубу і нації або терміну малоруський, або терміну український». Вироблення таких компромісових формул для внутрішньої конституції клубу не могло, звичайно, задовольнити ні українців, ні москофілів. Особливож останніх. Перших—через те, що в цій конституції виразно проглядає політиканство і старе рутенство, останніх—через те, що кидало де яку тівь на «чистоту» і «вірність» москофільській ідеї москофільських послів. Хоч формально вони й добились од української частини клубу викреслення назви Украинisch, але ця побіда не вдовольнила цілої «руської» партії, яка по-

становила veto на згоду своїх послів вступити до «руського» клубу і через де-який час примусила їх виступити з нього. З такого альянсу українські послы, що називається, опинились «ні в сих, ні в тих» і тільки дискредитували себе перед массами. Нековсенкентність і оппортунізм українських послів особливо виразно виявить себе, коли ми згадаємо, що за весь час виборів москофіли і українці виступали вороже один проти одного: москофіли провадили виборчу агітацію під пропором «русскої національної идеи», тоді як українці заявляли себе скрізь і завше українцями, представниками і оборонцями прав самостійного українського народу. Випадок з «блоком» з москофілами показує, таким чином, що ні українські радикали, ні українські націонали не зуміли з першого ж кроку своїх парламентських виступів стати на висоті української ідеї і зійшли на шлях шкідливого для кожної партії оппортунізму.

Риси останнього ми бачимо і в дальших виступах українського клубу в парламенті. Так, приміром, при голосуванні в справі виборів парламентської президії, коли поставлена була кандидатура на віце-президента парламенту соціал-демократа Цернерсторфера, більшість українського клубу голосувала проти, і тільки українські радикали подавали свої голоси за нього. Ми вважаємо, що таке голосування було не політичним з боку українських послів через те, що соціал-демократи—єдина сильна парламентська фракція, яка завше буде піддержувати національні вимоги українців і боротиметься разом з ними проти панування польської шляхти. Позитивне значіння для себе од соціал-дем. фракції відчувають і самі члени українського клубу, що видко хочаб з офіційної заяви посла Олесницького під час дебатів «над бюджетовою провізориєю»: не треба забувати, говорив Олесницький, «що в цій палаті знаходиться сильне заступництво робочого народу, котрого бажання і жадання не можна поминути... Ми, заступники народу, що майже виключно складається з робочих клас, будемо всі змагання заступників сих клас підпирати і за їх внесення голосувати». З цією заявою не вляється логічно тактика більшости українського клубу в справі кандидатури соціал-демократа Цернерсторфера.

Не консеквентною, на наш погляд, є і тактика руського клубу в справі кандидатури на віце-президента парламенту поляка проф. Старжинського. Виступивши гостро проти цього заклятого ворога української ідеї і зарядивши проти нього бурливу демонстрацію, члени

клубу, після «пертрактацій» з президіумом парламенту, втихомирилися на компромісовій угоді, якою українські послы заповіли, що вони ніколи не допустять до того, щоб Старжинський провадив нарадами парламенту тоді, коли промовлятимуть українські послы.

Дякуючи тому, що Віденський парламент мав ще одну тільки сесію, та й то коротку, і не приступав ще до творчої законодавчої праці, українські послы не могли ще виявити виразно свого соціального обличчя і на що-денних актах парламентського життя показати в більшому масштабі всі ті риси, про які тільки що йшла річ. Але один соціальний склад українського клубу і дрібно-буржуазна програма його, в залежності від якої стоїть і уміркована тактика, віщують можливість в їх діяльності законодавчій таких самих оппортуністичних кроків, які мали місце доси в справах парламентської тактики. З цього боку партійне обличчя «руського» клубу має багато спільних рис з таким же обличчям Української Трудової Громади в другій Державній Думі. В обох випадках ми маємо діло з опозиційними групами, іноді більш опозиційними в тактиці, ніж дозволяє їхня програма, але в обох випадках ця опозиційність не йде до логічного кінця і витворюється в компромісовий оппортунізм.

Який актив з діяльності українського парламентського клубу? Відповідь на це запитання—неможлива. Короткий час, в продовж якого працював парламент віденський, не дав ще українським послам добитись здійснення в законодатному порядку тих реформ і законопроектів, які зазначені в їх парламентській програмі. Тут ми знаходимо такі домагання: 1) усунення самоволі властей; 2) захорона і розширення конституційних свобод; 3) усунення виємкових постанов виборчого закону до парламенту для Галичини і виборча реформа до Галицького Сейму на основі «чотирьох-членної» формули; 4) національна автономія для українського народу на українській території Галичини та Буковини і видання язикового закону в дусі XIX артикулу основних державних законів; 5) економічне піднесення всіх (?) громадянських верств Галичини й Буковини, а спеціально селянства через справедливе порішення аграрного питання та запомогання стану промислового й робітницького, а з окрема забезпечення всіх робітників і безземельних селян на випадок нездібности до праці; 6) справедливий розділ податків на основі доходного податку і скорочення, а по змозі, й знесення військової служби; 7) заспокоєння культурних потреб українського народу, головню ж заложення українського університету;

8) справедливе уложення відносин Австрії до Угорщини. Радикальна частина клубу, крім згаданих вимог, виставляє ще ось які: 1) виборче право для жінок; 2) однорічна військова служба; 3) увільнення школи від впливу церкви; 4) розділ церкви од держави; 5) примусове одчуження землі на користь безземельних; 6) свобода розводів і рівноправність шлюбних та нешлюбних жінок.

Не зупиняючись над критикою зазначених пунктів програм обох груп українського парламентського клубу, ми всеж мусимо сказати, що, не дивлячись на свою уміркованість, ледве чи можна сподіватись на те, щоб їх можна було здійснити при сучасних державних відносинах Австрії. Вже один перегляд програмових домагань українського клубу дозволяє нам зробити той вивод, що становище українських послів мусить бути наскрізь опозиційним, як до парламентської більшості, так і до центрального державного правительства Австрії, які здебільшого вороже будуть ставитися до тих домагань, а, в гіршому разі, робитимуть всі заходи, щоб не дати їм здійснитись *in pleno*, обкраяти їх, або хоч щось увірвати. Тим з подвійною обережністю мусять дбати про вірність своїм програмовим домаганням українські послі, щоб парламентська тактика верховодячих кругів парламенту не могла піймати представників українського народу на гачок «уступок», «обіцянок», компенсацій, цеб-то на той облудливий шлях, який за «чечевичною похлебку» продає «права первородства» і, замість виховування народніх масс в чистоті певних принципів, прищеплює їм всі ілюзії і шкоди од закулісних парламентських переговорів.

Поки що фактична участь українських послів в загальній діяльності парламенту виявилась в тому, що вони внесли 2 офіціальних заяви, висловили 10 промов, зробили 15 внесень, 15 „допомогових“ внесень і 85 інтерпеляцій.

З двох «заяв» клубу особливе значіння має перша: «Правнодержавне застереження українсько-руських послів парламентарних». В цьому застереженню послі заявляють, що вони 1) признають національну єдність українського народу без огляду на державні границі, 2) стремління українського народу до повної національної незалежності без огляду на інтереси держав, які тепер панують над українським народом; одним із етапів для осягнення цієї мети українські

посли вважають національно-територіальну автономію українського народу в Австрії.

З-поміж внесень звертають на себе увагу: 1) внесення послів Д-ра Дністранського, д-ра Колесси і ин. в справі утворення самостійного українського університету у Львові; 2) Д-ра Олесницького в справі ревізії ґрунтового кадастру в Галичині. 3) Д-ра Е. Левіцького в справі реформи цілої податкової системи. Цілий ряд інтерпеляцій обхоплюють собою надужиття місцевої адміністрації в справах виборчих, насильств над місцевим населенням і т. ин.

В дебатах українські послы приймали, рівняючи, малу участь. Але виступи де-яких послів варті того, щоб їх занотувати. Таким виступом треба перш усього вважати промову Д-ра Олесницького, виголошену ним з приводу «тронової промови»; вона була власне гострою по суті, хоч і спокійною по формі, критикою цілої політики австрійського уряду до українського народу. Виступ д-ра Олесницького придбав йому зразу ж славу першорядного парламентського оратора і досвідченого юриста. Минаючи промови д-ра К. Левицького і Д-ра Трильовського, виголошені ними при дебатах «над бюджетового провізорию», в яких (промовах) вони гостро критикували панування польської шляхти в Галичині, певну сенсацію зробила промова В. Будзиновського в справі переслідування міністром фінансів Коритовським чиновників за політичні переконання. Будзиновський вміло скористав з цієї справи і звязав її з цілою системою польського панування в Галичині. Головним лейт-мотивом цієї промови було вияснити неможливі обставини, в яких доводиться жити при польському пануванні українському народові, і подати певну апологію тому методів боротьби проти цього панування, який пропагував впродовж довгих років в своїх брошурах Будзиновський і який, на його погляд, являється цілком природним і логічним для галицьких обставин, цеб-то — апологію террора. Промова Будзиновського, головно тими ілюстраціями, які він наводив до загальної картини «польсько-шляхотської» господарки в краї, зробила досить велике вражіння на парламент, а в пресі польській викликала новий поход проти українців і обвинувачування їх в новій гайдамащині.

Окремо стоїть діяльність українських соціал-демократичних послів в парламенті. Як згадано було вже, діяльність ця стояла в гармонії

з діяльністю спільного соц.-демократичного клубу, в якому українські соціал-демократи мали свою національну групу. Обидва депутати внесли три наглі внесення, одно допомогове, дванадцять інтерпеляцій і в десятих випадках особисто інтерпелювали представників центрального правительства.

З-поміж внесень варто зазначити внесення в справі заложення українського університету, яке вони внесли разом з польськими соціал-демократами раніш, ніж внесли його члени українського клубу. Інше внесення, що викликало цілу бурю в парламенті, вчинене було с.-д. депутатом Вітиком з приводу ославлених галицьких виборів. Виводячи на чисту воду поводження під час виборів галицької шляхти, Вітик паралельно зачепив союз останньої в парламенті з антисемитським клубом і своїм виступом придбав собі досить гарну славу.

Такою в загальних рисах є діяльність українських послів в парламенті Австрії. Як бачимо, вона має добрі наміри і одзначається тенденцією певної продуктивності та працьовитості. Посли з Австрійської України справді, в міру своїх переконань та світогляду, хочать виконати ті обовязки, які лежать на них, як на заступниках свого безправного з багатьох боків народу. Ми зазначили ті негативні факти, які мали місце в діяльності українського представництва в парламенті. З другого боку ми не можемо не згадати про одну з позитивних рис, яка кидається на очи, і може в певній мірі свідчити про поважне відношення членів представництва до своїх обовязків, як послів народних. Ця риса—постійне прислухання до голосу народа, піддержування живих звязків з своїми виборцями, а через них і з цілими масами української людности. Виявляючись в формі внесення ріжних інтерпеляцій, заяв, прохань, частих поїздок послів в свої виборчі округи, в улаштуванні посольських віч і т. и., вона свідчить про високий рівень порядности і поважности українського представництва в парламенті і до певної міри може бути за гарантію неможливості з його боку ріжних «скоків» та «кроків», невідповідних інтересам виборців.

На прикінці мусимо зауважити ще одну рису, яка кидається на очи при перегляді парламентської діяльності українських послів. Це—

тенденція використати парламент, як агітаційну трибуну для національної ідеї, а свої поїздки в виборчі округи—в цілях організації народних сил для боротьби за національні права. І те і друге є живими і актуальними питаннями для українського життя в Австрії. Йдучи назустріч цим потребам, українські парламентські послы виявляють, що вони розуміють ці завдання і по змозі реалізують його.

С. Петлюра.

Од редакції.

Журнал «Україна», що виходить з року 1907 замість «Кіевской Старини», складається з двох частин, які будуть виходити у кожен щомісячну книжку. наукової та літературно-публіцистичної.

В частині *науковій* друкуються: самостійні праці з української історії та усякі матеріали до неї, як то: особливо цінні історичні документи, мемуари, хроніки, днівники, записки, спомини, оповідання, біографії, некрологи та характеристики, описи річевих пам'яток української старовини та замітки про все те взагалі, що дотикається або змальовує народне життя на Україні, або ж в чому виявляється народня творчість та світогляд, як напр.: необслідовані звичаї релігійні, правові, соціальні і т. и., давні пісні з голосом, незаписані думи, казки, легенди, і т. и.; бібліографічні звістки про нові видання в Росії і заграницею, книжки та статті, які дотикаються минулого і сучасного життя України, з критичними увагами про них.

В частині *літературно-публіцистичній*, крім української беллетристики, подаватимуться статті про сучасні питання, особливо ж про ті, що мають зв'язок з життям України.

Статті, як в першій, так і в другій частині, друкуватимуться *українською мовою*, але для тих авторів, яким важко поки що писати по українському, залишається право подавати свої праці *мовою російською*.

Журнал буде виходити щомісяця книжками аркушів в 10—12.

Рукописи, надіслані у редакцію для друку, коли буде потреба — скорочуватимуться та змінюватимуться. Рукописи, які узано буде до друку непридатними, зберігаються в редакції шість місяців; редакція не бере на себе обов'язку повертати їх авторам своїм коштом.

Редакція просить авторів надсилати книжки та брошури на рецензію.

„УКРАЇНА“

виходить в 1907 р. коло 15 дня кожного місяця книжками в 10—12 аркушів. В міру потреби додаються портрети та малюнки.

ПЕРЕДПЛАТА НА «УКРАЇНУ» В 1907 РОЦІ:

за 12 книжок з доставкою—**7 карб.**, а без доставки—**6 карб.**,
за грядицю—**9 карб.**

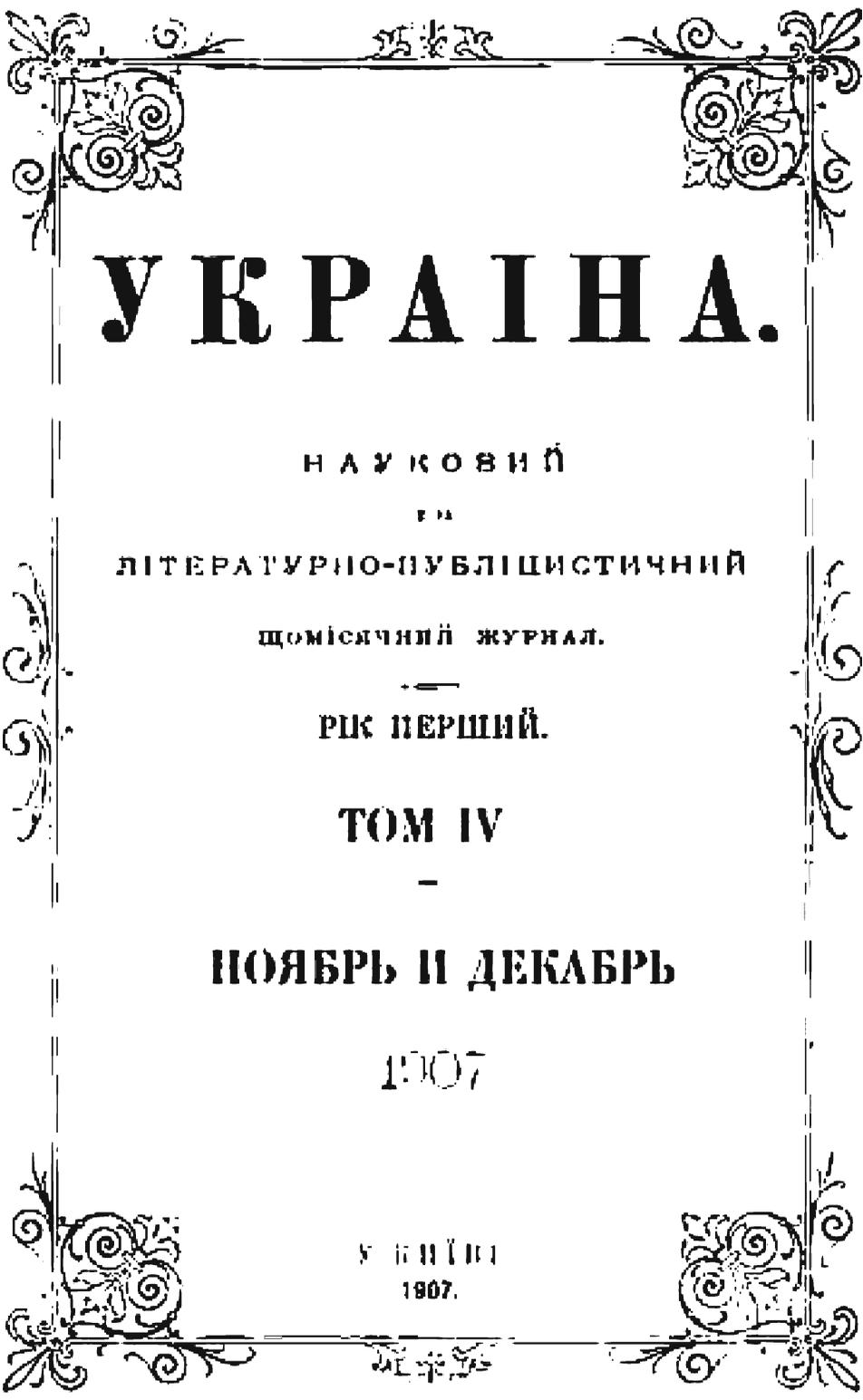
Адреса редакції: **КИЇВ, ТРОИЦЬ. ПЛОЩ., НАРОДНИЙ ДОМ.**

Редакція бере на себе відповідальність за акуратну доставку журналу тільки перед особами, що передплатили його в редакції або в книжному магазині «Кіевской Старини» (Безаковская. 8).

Як що передплатник котроїсь книжки журналу не одержить, то повинен зараз же, як одержить дальшу книжку, повідомити редакцію про те, що не одержав, попередньою додавши посвідчення місцевої поштової контори

В 1907 р. редакція «України» видає «Словарь українського язика», зібраний редакцією журналу «Кіевская Старина». Цей «Словарь», під редакцією Б. Грінченка, заслужив 2-у Костомаровську премію від Російської Академії Наук. Весь «Словарь» буде уміщатись на 150 дрюкованих аркушах середнього октава. Поділений він буде на 4 томи. **Ціна за всі томи—7 карб.**, а для передплатників журналу «Україна» — **5 карб.**, коли гроші ці будуть вислані разом з передплатою на журнал. Кожний том висилатиметься передплатникам зараз після виходу його з дрюку.

В редакції продаються комплекти «Кіевской Старини» за роки 1883, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904, 1905 і 1906 по 6 карб. за 12 книжок, а з пересилкою -- 7 карб. Коли купуватиметься за всі роки—30% скидається. Окремі книжки журналу по 1 карб.

У К Р А І Н А.

НАУКОВИЙ

—

ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ

ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ.

—

РИК ПЕРШИЙ.

ТОМ IV

—

НОЯБРЬ И ДЕКАБРЬ

1907

У БІТІВІ

1907.

З м і с т.

ЧАСТИНА I.

Од редакції	III—IV
I. М. Порш. Статистика землеводіння в 1905 р. і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 р. по 1905 р.	145—180
II. Свящ. В. Радецький. Київська духовная семинарія в первой половині XIX ст. (Воспоминанія). (Києць)	181—221
III. До історії „Тарасової книгарні“ (Рахуба Киянам книгаря Щербака про книгарню й запросини для дальшої послуги).	222—224
IV. Владимиръ Даниловъ. Матеріали для біографіи Н. И. Костомарова.	225—274
V. И. Фр. Павловскій. <i>Изъ прошлаго Полтавщины</i> . а) Комитетъ о земскихъ повинностяхъ; б) Вносы приказовъ общественнаго призрѣнія на полтавскій институтъ благородныхъ дѣвиць	275—278
VI. Л. М. Як царь Олександр ослобонив кріпаків (З народніх уст)	279
VII. Старицька-Черняхівська. Двадцять пять років українського театра. (Спогади та думки) (Києць).	280—346
VIII. Викторъ Барвинскій. <i>Очерки изъ истории общественнаго быта старой Малороссіи</i> . I. Выборы сотника въ м. Носовкѣ; II. Изъ истории одной ревизіи въ сотнѣ Новгородской; III. Сущность полковничьей власти.	347—368
IX. I. Стешенно. Історія української драми. Розділ V. (Києць).	669—435
X. Бібліографія: а) Українсько-руський Архив. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 р. р. <i>Д. Д—ко</i> ; б) Календарь «Просвіти» на рік 1908. Рік другий. <i>С. Петлюра</i> ; в) Нѣкоторыя данныя Подольской губерніи на земляхъ частновладѣльческихъ и въ сельско-хозяйственно-промышленныхъ предпріятіяхъ, собранныя Подольскимъ обществомъ сельскаго хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности. <i>М. Порш</i>	436—446
XI. По журналах	447—456
XII. Нові книжки	457—461

ЧАСТИНА II.

I. Д. Дорошенко. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки.	17—34
II. С. Петлюра. До юбілея М. К. Заньковецької	34—63
III. С. Петлюра. З українського життя	64—84
IV. Збір грошей на постановку пам'ятника Т. Шевченку	85

У К Р А І Н А.

Н А У К О В И Й

т а

Л І Т Е Р А Т У Р Н О - П У Б Л І Ц И С Т И Ч Н И Й

Щ О М І С Я Ч Н И Й Ж У Р Н А Л.

=====

Р І К П Е Р Ш И Й.

Т О М І V.

=====

Н О Я Б Р Ь - Д Е К А Б Р Ь

1907.

У К И Ї В І.

1907.

Дрюкарня Н. Т. Корчак-Новіцького у Києві, Меринговська, 6.

Од редакції.

Як ми казали вже в попередній книжці (див. № 10-й), редакція «України» цим номером поки-що кінчає видання журналу, сподіваючись на те, що діло видавництва наукового українського органа тепер візьме на себе спеціальна наукова інституція — Київське наукове українське товариство. Ми не помилились в своїй думці, бо в часописях була вже подана звістка про те, що це Товариство на загальних зборах постановило розпочати як мога швидче видання свого наукового органа. Од щирого серця бажаємо йому найбільшого успіху в його праці і віримо, що згуртовані наукові українські сили поставлять свій орган на ту височінь, яка зробить його принаймні рівнозначним по вартості з іншими науковими органами других націй.

Редакція «України» (раніш «Кіевская Старина») не зачинає поки-що своєї фірми, бо на 1908-й рік вона ще повинна закінчити розпочату роботу по виданню «Українського Словаря». Всім передплатникам «Словаря» ми вислали вже 1-й випуск 1-го тома; 2-й випуск цього-ж тома висилається на днях, а 3-ій і останній випуск 1-го тома вийде з друку в початку 1908 року. Разом з ним вийде і весь 2-й том. Хто передплатував в 1907 році журнал «Україну», мав право получить усі 4 томи «Словаря» за 5 рублів; хто передплатив тільки «Словарь» без журналу, повинен заплатити за всі 4 томи 7 рублів. В протязі 1908-го року редакція «України» видасть останні два томи (3-й і 4-й) і вишле їх всім передплатникам.

IV

Передплата на «Словарь» (на всі 4 томи) приймається в редакції «України» за ціну 7 рублів тільки в протязі 1908 року; після вихода в світ усіх 4-х томів, ціна буде побільшена. Передплату можна висилати на адресу: Клів, редакція журналу «Україна».

В редакції «України» можна купити комплекти журналу «Кіевская Старина» за роки 1883, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904 і 1906, а також журнал „Україну“ за 1907 р. по 5 рублів за рік, а з пересилкою — 6 рублів. При покупці за всі роки — скидається 25%. Окремі книжки журналу по 1 руб.

Зміст четвертого тома.

ОКТЯБРЬ, НОЯБРЬ-ДЕКАБРЬ 1907 Р.

Перша книжка—октябрь.

ЧАСТИНА I.

Од редакції	I—III
I. І. Стешенко. Історія української драми. Розділ V. (далі)	1—19
II. Володимирь Даниловъ. Къ характеристикѣ И. Г. Кулжинскаго и его литературной дѣятельности. .	20—43
III. Л. Старицька-Черняхівська. Двадцять пять років українського театра. (Спогади та думки).	44—95
IV. Свящ. В. Радецій. Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст. (Воспоминанія). . .	96—115
V. Д. Дорошенко. Иван Тобілевич (Карпенко-Карий). . .	116—128
VI. Бібліографія: а) Українці на Кубані. Написав Н. Канельгородській. С. Петлюра; б) Труды полтавской ученой архивной комисіи. Выпускъ четвертый. Полтава. 1907. Д. Д.	129—134
VII. По журналах.	135—144

ЧАСТИНА II.

С. Петлюра. З життя Австрійської України.	1—16
---	------

VI

Друга і третя книжка—ноябрь-декабрь.

ЧАСТИНА I.

Од редакції	III—IV
I. М. Порш. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 р. по 1905 р.	145—180
II. Свящ. В. Радецій. Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст. (Воспоминанія). (Кінець)	181—221
III. До історії „Тарасової книгарні“ (Рахуба Киянам книгаря Щербака про книгарню й запросини для дальшої послуги).	222—224
IV. Владимірь Даниловъ. Матеріали для біографіи Н. И. Костомарова.	225—274
V. И. Фр. Павловскій. <i>Изъ прошлаго Полтавщины.</i> а) Комитетъ о земскихъ повинностяхъ; б) Взносы приказовъ общественнаго призрѣнія на полтавскій институтъ благородныхъ дѣвиць	275—278
VI. Л. М. Якъ царь Олександр ослобонивъ кріпаків (З народніхъ уст)	279
VII. Старицька-Черняхівська. Двадцять пять років українського театра. (Спогади та думки) (Кінець).	280—346
VIII. Викторъ Барвинскій. <i>Очерки изъ исторіи общественнаго быта старой Малороссіи.</i> I. Выборы сотника въ м. Носовкѣ; II. Изъ исторіи одной ревизіи въ сотиѣ Новгородской; III. Сущность полковничьей власти.	347—368
IX. І. Стешенко. Історія української драми. Розділ V. (Кінець).	669—435
X. Бібліографія: а) Українсько-руський Архив. Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 р. р. <i>Д. Д—ко</i> ; б) Календарь «Просвіти» на рік 1908. Рік другий. <i>С. Петлюра</i> ; в) Нѣкоторыя данныя Подольской губерніи на земляхъ частновладѣльческихъ и въ сельско-хозяйственно-промышленныхъ предпріятіяхъ, собранныя Подольскимъ	

VII

обществомъ сельскаго хозяйства и сельско- хозяйственной промышленности. <i>М. Порш</i> . . .	436—446
XI. По журналах	447—456
XII. Нові книжки	457—461

ЧАСТИНА II.

I. Д. Дорошенко. Культурно-просвітна діяльність укра- їнського громадянства за останні два роки. . .	17—34
II. С. Петлюра. До юбілея М. К. Заньковецької . . .	34—63
III. С. Петлюра. З українського життя	64—84
IV. Збір грошей на постановку пам'ятника Т. Шевченку	85

Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власности на Україні від 1877 р. по 1905 р.

Центральне, найпекуче питання сучасної історичної доби, аграрне питання, все ще дожидає свого раціонального розв'язання. породжене цілим рядом соціально-економічних і політичних причин, більш-менш однакових на протязі мало не всієї безмежної «імперії народів», земельне питання, конкретно, носить і більш-менш індивідуальний характер в поодиноких краях, серед окремих народів Росії. Отже, і характер розв'язання земельного питання, розв'язання, хоч би і опертого на одних і тих же принципіальних основах, буде різнитися в різних місцевостях Росії, в залежності від економічних різниць районів. Але для такої індивідуалізації розв'язання земельної справи досі бракувало свіжих наукових матеріалів, які б характеризували земельні відносини в поодиноких краях російської держави за останні часи. Безперечно, це стояло в залежності од того, що статистика в Росії — наука порівнюючи молода, а головне од того, що імперська статистика перебувала в руках російської бюрократії.

Та ось земельне питання встало і перед російським правительством у весь свій велетенський зріст. Примушене ходом історичних подій взятися до земельних реформ, бажаючи поставити їх на ґрунт реальних відносин, правительство, натуральна річ, ні в якому разі не могло для цього користуватися цифрами статистики.

ноябрь. 1907.

стистичного досліді 1877 р. Минув вже досить довгий час—28 років—і в земельних відносинах мусили наступити доволі значні зміни, тим більше, що капіталістичний розвиток Росії в новіці часи характеризувався незвичайно швидким темпом.

І от в кінці 1905 р. Центральний Статистичний Комітет приступає до праці, а в цьому році випускає її під титулом: «Статистика землевладіння 1905 г. Сводъ данныхъ по 50 губ. Европейской Россіи».

Не спляючися тут на загально-відомих хибих імперської статистики, які не минули і цієї нової праці Цен. Ст. К., ми спробуємо на основі її схарактеризувати сучасні земельні відносини і мобілізацію земельної власности на Україні ¹⁾ від часів 1877 р.

Вся земельна площа України, по відомостям Центрального Статистичного Комітету, в 1905 року містила в собі 38.848.018 десятин супроти 37.460.633 дес. в 1877 р.; отже в 1905 р. на 1.387.385 дес. більше.

По трьох основних групах володіннів ця земельна площа поділялася так: 1) *приватної* власности було 17.838.779 дес., або 45,9% всієї зем. площі, супроти 17.952.886 дес., або 47,9% в 1877 р. 2) *надільної* землі 18.169.922 дес., або 46,7% вс. пл. супроти 16.762.066 дес., або 44,8% вс. пл. в 1877 р. 3) *земель казни, уділів, церков, монастирів, міст і інституцій*—2.839.317 дес., або 7,4% супроти, 2.745.681 дес., або 7,3% в 1877 р.

Таке % відношення між трьома вище зазначеними групами володіннів неоднакове по 3-х районах України:

	Приватн. власн.		Наділ. зем.		Земель держ. і інш. інстт.	
	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.
в Правоб. Україні	46,5	48,0	43,8	43,0	9,7	9,0
» Лівобер. »	40,7	47,5	55,0	47,9	4,3	4,6
» Степовій »	51,0	52,8	41,2	39,3	7,8	7,9

¹⁾ Не маючи спроможности зробити це для всієї *української національної території*, ми беремо для нашої статті тільки 8 українських губерній, проміж яких немає ні одної, де б % української людности спускався низче 50.

Ще більші різниці ми зустрінемо, коли візьмемо не райони, а окремі губернії. Так, в Херсонщині *приватна* земельна власність займає тепер 51,5%, в Катеринославщині 50,5% всієї земельної площі губернії; найменше приватних земель в Чернігівщині 41,7% і в Харківщині 35,8% всієї площі. *Надільні* землі складають найбільший відсоток в Харківщині 59,2%, в Чернігівщині 53,1% і Полтавщині 52,3%, а найменший в Херсонщині 37,3%, і на Волині 39,8%. Землі *державні, церков і інституцій* займають пайбільшу площу на Волині 11,3% і в Херсонщині 11,2%, найменшу в Катеринославщині 4,2% та в Полтавщині 2,6%.

Коли ми порівняємо поділ земельної власності між основними групами володінців в 1905 і в 1877 рр., то ми побачимо, що на Україні зменшилася приватна власність, а дві останні групи — надільні землі і землі всяких інституцій зросли.

Переходимо до розгляду кожної групи окремо.

Вся приватна земельна власність на Україні розділяється на особисту власність, якої маємо 15.219.640 дес., або 85,3% всієї приватної власности, та на власність громад (обществ) і товариств, яка доходить до 2.619.139 д., або 14,7% всієї прив. власности.

Порівняння поділу приватної земельної власности в 1877 і 1905 рр.

	Особиста власн.		Власність громад і товариств.	
	1905 р.	1877 р.	1905 р.	1877 р.
Правобережна Україна	5.828.952	6.348.952	709.232	96.747
Лівобережна »	4.498.907	5.285.322	826.822	41.011
Степова »	4.891.781	6.119.927	1.083.085	60.927
Разом	15.219.640	17.754.201	2.619.139	198.685

показує нам, що колективна власність товариств і громад стала грати досить велику ролю в земельних відносинах на Україні тільки за останній час, бо ще в 1877 р. вона складала абсолютно, а ще більше відносно (1,1% всієї прив. вл.) дуже мало помітну величину.

Але все ж таки ще й тепер особиста власність займає домінуюче становище в приватній земельній власності на Україні.

Вся особиста власність так поділялася між окремими со-
словіями:

	в 1905 р.		в 1877 р.		в 1905 р. збіль-	
	дес.	%	дес.	%	шил. + зменш. —	
Дворянам	9.985.409	65,6	15.174.167	85,5	—	5.188.758
Духовенству	98.865	0,7	96.435	0,5	+	2.430
Купцям і по-						
четним гр.	1.332.610	8,8	1.172.360	6,6	+	160.250
Міщанам	870.234	5,7	345.775	2,0	+	524.459
Селянам	2.314.968	15,2	739.146	4,2	+	1.575.822
Іншим	527.030	3,4	75.632	0,4	+	451.398
Чужоземцям	90.524	0,6	150.686	0,8	—	60.162
Разом	15.219.640	100,0	17.754.201	100,0	—	2.534.561

Таке % відношення між особистою власністю різних со-
словій змінюється—і часами дуже значно—по окремих районах
України:

	Дворя- не	Селя- не	Куп- ці	Міща- не	Духо- вні	Ин- ші	Чужо- земці
Правобережна Україна	83,8	5,8	5,0	3,7	0,3	0,6	0,8
Лівобережна	»	59,5	22,2	8,9	5,9	1,6	1,6
Степова	»	49,6	20,0	12,9	8,0	0,2	8,6

Таким чином, мало не в усіх трьох районах дворянська зе-
мельна власність складає більше $\frac{1}{2}$ всієї особистої земельної вла-
сности, при чому в Правобережній Україні вона досягає навіть
сливе $\frac{3}{8}$ всього особистого землеволодіння. Селянська особиста
власність найбільш розповсюджена в Лів. Україні, де вона скла-
дає більше $\frac{1}{5}$ особ. власности, та в Україні Степовій, де її рі-
вно $\frac{1}{5}$ особ. вл. Власність купців займає найбільшу площу в
Степовій Україні, в якій теж найбільшу частину всієї особистої
власности складає і власність міщан. Що ж торкається всіх ин-
ших сословій, то вони, за де якими винятками, поділені більш
менш рівномірно по всіх районах України.

Натуральна річ, що такої загальної характеристики земельної власності окремих сословій занадто мало для того, щоб уявити собі економічну ролю їх в нашому сільському господарстві окремих районів і губерній. Потрібна більш детальна характеристика, до якої ми і переходимо.

Як ми знаємо із попереднього, *дворянам* належало в 1905 р. 9.985.409 дес., або 65,6% особ. власности, 56,0% приватної власности і 25,7% всієї земельної площі України. Але це пересічне % відношення дуже не однакове по окремих районах. Дворянської землі було:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році — зменш. чи + збільш. в дес.
	десятин.	% прів. вл.	десятин.	% прів. вл.	
в Правобереж.					
Україні	4.881.619	74,7	5.823.512	94,5	— 941.893
» Лівобережній					
Україні	2.677.866	50,2	4.422.669	69,9	—1.744.803
» Степовій					
Україні	2.425.924	40,6	4.926.986	79,7	—2.501.062

Таким чином дворянська земельна власність складає найбільший відсоток приватної земельної власности в Правобережній Україні, де, до речі сказати, сконцентрована мало не половина (48,9%) усіх дворянських земель України. В Лівобережній Україні вона спускається вже до $\frac{1}{2}$ (50,2%) всієї приватної власности, а в Степовій навіть до $\frac{2}{5}$.

Ще більші хитання стріваємо ми в окремих губерніях України. Так, на Поділля дворянам належить 80,5% вс. приватної власности, а особистої навіть 90,7%, в Київщині 73,1% прів. власн., а особистої 84,9, на Волині 72,5% прів. власн., особистої ж 79,1%. Найменше ж належить їм в Катеринославщині, де дворянські володіння складали 42,2% прів. власн., або 35,6% особ. власн., та в Херсонщині, де дворянські землі складали тільки 39,2% прів. власн., або 44,9% особ. власности.

Друге місце після дворян по кількості особистої земельної власности займають *селяне*, яким належить 2.314.968 дес., с. т.

15,2‰, особистої власности, 12,9‰ прів. вл. і 6,0‰ всієї земельної площі. По окремих же районах селянської власности було:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році зменш. чи + збільш. дес.
	десятин.	% прів. вл.	десятин.	% прів. вл.	
в Правобереж.					
Україні	366.620	5,7	86.896	1,2	+ 249.724
» Лівобережній					
Україні	1.001.543	18,8	281.180	4,4	+ 720.363
» Степовій Ук-					
раїні	976.805	16,3	371.070	6,0	+ 605.735

Таким чином, і абсолютно, і відносно Лівобережна Україна по розмірам селянської особистої земельної власности займає перше місце, а на останньому місці з цього погляду стоїть найбільш густо залюднена селянами Правобережна Україна, де селянам належить на правах особистої власности тільки біля $\frac{1}{20}$ всієї приватної земельної власности. Зазначені нами характерні різниці виступають ще більш яскраво, коли ми візьмемо поодинокі губернії наших районів. Так, в Чернігівщині селянам на правах особистої власности належить 21,7‰ всієї приватної власности, всієї особистої ж навіть 27,0‰, в Катеринославщині— 17,2‰ прів. власн., або 22,7‰ всієї особист. власности.—тим часом, коли на Поділлі селянська особиста земельна власність складає тільки 3,9‰ вс. прів. зем. власности, або 4,4‰ всієї особ. зем. вл.

За селянами йдуть *купці і почетні громадяне*, що мають на Україні особистої власности 1.332.610 десятин, с. е. 8,8‰ всієї особ. власности, 7,4‰ вс. прів. власн. та 3,4‰ всієї зем. площі.

В поодиноких районах їм належало на правах особистої власности:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році +збільш. —змен. в десят.
	десятин.	% прів. вл.	десятин.	% прів. вл.	
в Україні Прав.	289.937	4,4	204.613	3,1	+ 85.324
» » Лівоб.	404.992	7,6	362.169	5,6	+ 42.723
» » Степ.	637.781	10,6	605.578	9,7	+ 32.203

З цієї таблиці ми бачимо купецьке землеволодіння найбільш розвинене в Степовій Україні, де купцям належить трохи більше $\frac{1}{10}$ всієї приватної земельної власності району, найменшим же обшаром землі володіють купці на правах особистої власності в Правобережній Україні—менше $\frac{1}{5}$ вс. прів. влас. Знову, як і вище, по губерніях хитання в % відпошенні купецької земельної власності до приватної і особистої власності ще більші, ніж по окремих районах. Найбільший відсоток і вс. приватної (12,7%) і всієї особистої зем. влас. (14,6%) складала особиста власність купців в 1905 р. в Херсонщині, найменший і приватної (2,5%) і особистої (2,9%)—на Поділлі.

Після купців найбільш видатною групою по розмірам свого землеволодіння являються *міщане*, яким у нас належить 870.234 д., с. т. 5,7% вс. особ. власн. 4,8% вс. прів. влас. та 2,2% вс. зем. площі. По районах їхня власність поділялася так:

	1905 р.		1877 р.		В 1905 році + збільш. — змен. в десят.
	десятин.	% прів. вл.	десятин.	% прів. вл.	
в Правобережн. Україні	218.108	3,3	91.124	1,4	+ 126.984
» Лівобережній Україні	264.369	4,9	127.487	2,0	+ 136.882
» Степовій Ук- раїні	387.757	6,4	127.164	2,0	+ 260.593

Таким чином, міщанам, які порівнюючи мають мало особистої земельної власності, належать землі найбільше в Степовій Україні, а найменше в Лівобережній. Із окремих губерній міщанам найбільше належить в Херсонщині, де сконцентровано більше $\frac{1}{3}$ (317.074 дес. або 36,4%) всієї їхньої особ. зем. власності, і де міщанські землі складають навіть 10,0% всієї приватної і 11,5% всієї особ. власності губернії, найменше ж мають міщане особ. влас. на Поділлі — 1,2% вс. прів. і 1,3% вс. особ. зем. власн.

За міщанами йдуть *інші* власники, яких місцеві органи не зарахували ні до якого сословія. Їм належить 527.030 дес., с. с.

3,4% особ. влас., 2,9% прів. вл. і 1,1% вс. зем. площі. Сливе $\frac{4}{5}$ (418.899 дес., або 79,4%) особистої власности «инших» сконцентровано в Степовій Україні, і, навпаки, сливе не мають особ. власности инші на Поділлі (202 дес.).

Останнє місце по кількості особистої земельної власности належить *духовенству і чужоземцям*. Перше володіє 98.865 д., або 0,7% всієї приватної власн., а другим належить 90.524 дес., або 0,6% вс. прів. зем. власн. Власність духовних особ займає найбільшу площу (70.212 дес.) в Лівобережній Україні, а найменшу в Степовій (7.745 дес.), а в окремих губерніях—найбільшу на Полтавщині (41.438 дес.) та в Чернигівщині (20.981), а найменшу в Катеринославщині (2.794 дес.). Що ж торкається чужоземців, то сливе $\frac{1}{2}$ всієї їхньої особистої власности сконцентрована в Правобережній Україні (44.217 дес.), власне кажучи на Волині (40.358 дес.), і трохи більше одної третини (36.870 д.) в Степовій Україні, при чому найбільше припадає тут на Херсонщину (26.166 д.); найменше ж серед усіх губерній приходить на власність чужоземців в Харківщині (1.293 д.).

Так поділялася в 1905 р. особиста земельна власність між окремими сословіями на цілій Україні і по окремих районах та губерніях її.

Коли ми порівнюємо між собою данні 1905 і 1877 р.р., то ми побачимо, що на протязі 28 років відбулися поважні зміни в поділі особистої земельної власности між поодинокими сословіями: найперша і найголовна серед цих змін — це величезне зменшення земельної власности дворянства, на кошт якого збогатіли землею сливе всі инші сословія, крім чужоземців.

В той час, коли в 1877 році по всіх 8 губерніях дворяне володіли 15.174.167 дес., в 1905 р. їм належить вже тільки 9.985.409 дес. Отже за 28 років дворяне втратили на Україні 34,1% своєї колишньої особистої земельної власности. Але придивляючися до окремих районів, ми спостерегаємо, що найбільш цупко держаться своєї земельної власности дворянство правобережне, власність якого зменшилася тільки на 16,1%; втрати ж лівобережного дворянства за цей час доходять вже до 39,4%, а

дворянства Степової України аж до 51,9% їхньої особистої земельної власності. Але зменшення дворянської земельної власності саме тепер вступає в фазу особливо інтенсивного розвитку. На протязі 1906 р. «Крестьянским Земельним Банком», якому Височайший указ 3 ноября 1905 р. надав видатну роль в розв'язанні земельного питання, продано, або ж заявлено йому до продажу, на Україні всього 1.453.377 д., із числа яких 1.288.671 д. приходить на дворянське землеволодіння. Коли виключити і цю площу, тоді у дворян зостанеться тільки 8.796.738 дес. До речі, треба зазначити, що і в 1906 р. найбільші втрати припадають на дворянство лівобережне (490.955 дес.). Із окремих губерній найбільше втратили за 29 рр. губернії Херсонська (1.587 тис. д.) та Катеринославська (1.275 т. д.), найменше Київська (436 т. д.) і Подільська (362 т. д.).

Коли дворянські землі дуже зменшилися за 29 рр., то особиста власність селян за цей же час незвичайно розширилася. З 739.146 дес. вона зросла до 2.314.968 дес., с. е., збільшилася більше, ніж в 3 рази, або на 1.575.822 дес., при чому найбільший прирост ми бачимо в Лівобережній (720.363 д.) та в Степовій (605.735 дес.) Україні. По окремих же губерніях найдужче збільшилася особиста земельна власність селян в Чернігівщині (344 тис.), Херсонщині (317 тис.), Катеринославщині (289 тис.) і Полтавщині (228 тис.), найменший же зріст був в Київщині (63 тис.) та на Поділлі (47 тис.).

Менш значний зріст земельної власності спостерегаємо ми у купців—на 160.250 дес., або на 13,9%. Із окремих районів найдужче зросла власність купців в Правобережній (на 85.324 д.) і в Лівобережній (42.723 д.) Україні, а з поодиноких губерній на Волині (55.767 дес.) і в Катеринославщині (57.983 дес.); в Чернігівщині ж та в Херсонщині власність купців навіть зменшилася: в першій на 10.822 д., а в другій на 25.780 д. В 1906 р. купцями продано або заявлено до продажу через «Крестьянский Земельный Банк» 144.277 дес., так що, можливо, у купців лишиться к 1907 р. особистої власності тільки 1.188.333 д., с. т. тільки трохи більше, ніж було у їх в 1877 році.

Далеко більший прирост особистої зем. власн. маємо ми у міщан. За 28 р. землеволодіння міщан зросло на 524.459 дес., або більше, ніж у 2 рази. Із окремих губерній максимальне збільшення було в Херсонщині (217 тис. дес.) сливе в 3 рази, найменше на Поділлі (11 т. д.).

Ледве чи не найбільше зросла земельна власність «инших»: з 75.632 дес. в 1877 р. вона досягла 527.030 дес. в 1905 р., с. е. збільшилася на 451.398 дес., або сливе в шестеро; із поодиноких губ. найдужче в херсонщині (274 тис. дес.).

Поминаючи духовенство, прирост земельної власности якого являється сливе непомітним (2 т. д.), у чужоземців ми спостерегаємо зменшення особ. зем. вл. трохи більше ніж на 60 т. д., при чому мало не все воно припадає на Херсонщину (49 т. д.) та на Поділля (11 т. д.).

Вся вирахована нами площа особ. зем. власн. на Україні в 1905 р. поділялася між 192.201 володінням. Із них належало:

	Володіннь	в %
Селянам	119.583	62,2
Дворянам	31.031	16,1
Міщанам	27.648	14,4
Духовенству	5.593	2,9
Купцям	4.280	2,2
Иншим	3.875	2,0
Чужоземцям	191	0,1

Ці 192.201 особ. вол. окремих сословій були дуже нерівномірно поділені між районами:

	Двор.	Сел.	Міщ.	Купц.	Дух.	Чуж.	Инші.	Разом.
П. Україна	8.013	19.790	7.681	650	423	41	233	36.856
Л. Україна	19.709	92.317	16.780	2.821	5.087	54	2.381	139.149
С. Україна	3.309	7.476	3.187	804	83	96	1.241	16.196

Із цієї таблиці видно, що селянських особ. володіннь найбільше мається в Лівобережній Україні (66,3%), а найменше в Степовій (46,1%); а із губерній найбільше в Чернигівщині

(70,7%) і Харківщині (68,6%), найменше ж в Херсонщині (35,8%). Особисті вол. дворян складають найбільший % в Правобережній (21,7%), найменший в Лів. Україні (14,1%), хоч в останній і було сконцентровано сливе 64% дворянських володіннь всієї України; із поодиноких же губерній найбільший % двор. вол. був на Поділлі (34,6%) і в Київщині (23,2%), найменший в Чернігівщині (12,1%). Особ. вол. міщан найбільший % був в Правобережній Україні (21,3%), найменший в Лівобережній (12,0%), хоч знову в останній було $\frac{3}{5}$ (60,0%) міщанських особ. володіннь всієї України, а із окремих губерній найбільший %—в Херсонщині (31,8%) і на Волині (29,3%) найменший в Катеринославщині (5,3%). Особ. володіннь купців ми спостерегаємо найбільший % в Степовій (4,9%), а найменший в Правобережній Україні (1,7%), із поодиноких же губерній найбільший в Херсонщині (5,3%) і в Катеринославщині (4,6%) найменший в Полтавщині (1,6%) і на Волині (1,0%). Особ. вол. духовенства, сконцентрованих в Лівобережній Україні (91% всіх ос. вол. духов.), найбільший % маємо в Полтавщині (5,4%) і Чернігівщині (2,5%), найменший—в Катеринославщині (0,1%). „Иншим“ належить найбільший % особ. вол. в Катеринославщині (10,3%), найменший на Поліні (0,1%) і на Поділлі (0,1%) Що ж торкається чужоземців, то їхні володіння складають незвичайно малий %.

Таким чином, при 192.201 особ. вол. і при 15.219.640 дес. особ. вем. власн., середній розмір кожного з них по Україні ми маємо в 78 дес. По окремих же районах він буде вже инший: в Прав. Україні 157 дес., в Лівобережній 32 дес. і в Степовій 302 дес. Ще більш ріжниця по губерніях. Найбільший середній розмір володіння маємо в Херсонщині 331 дес. і Катеринославщині 271 д., найменший в Полтавщині 29 дес. і Чернігівщині 23 дес.

По окремих категоріях хазяйств особисті володіння і особ. зем. власність в 1905 р. поділялися так:

Розмір хазяйства	Число вол. в тисячах	Число дес. у них.	Вол. в процентах	Землі
до 10 дес.	123,5	412,4	64,3	2,7
11— 50 »	41,3	933,2	21,5	6,2
51—100 »	8,7	626,3	4,5	4,1
<i>Всього до 100 »</i>	<i>173,5</i>	<i>1.972,0</i>	<i>90,3</i>	<i>13,0</i>
101—500 »	12,1	2.834,0	6,3	18,6
501—1.000 »	3,4	2.421,6	1,8	15,9
<i>Всього до 1.000 »</i>	<i>15,6</i>	<i>5.255,6</i>	<i>8,1</i>	<i>34,5</i>
1.001—5.000 »	2,8	5.253,5	1,5	34,5
5.001—10.000 »	0,1	1.183,4	0,0	7,8
біл. 10.000 »	0,0	1.555,1	0,0	10,2
<i>Всього більш 1.000 »</i>	<i>3,0</i>	<i>7.992,0</i>	<i>1,6</i>	<i>52,5</i>

Коли прийняти, як це зроблено в «Статистикѣ землевладѣнія за 1905», володіння до 100 дес. за дрібні володіння, од 101 до 1000 д. за середні, і більше 1000 д. за великі, тоді ми побачимо, що мало не вся особиста земельна власність (87%) сконцентрована в руках середніх і великих власників, які разом складають тільки 3,1% всіх особистих власників України. Тим часом, дрібним земельним власникам, яких на Україні мається 90,3% всіх особистих власників, належить тільки трохи більше $\frac{1}{8}$ (13,0%) всієї особ. зем. власности. Коли ж ми для наших відносин рахуватимемо, як це робило Полтавське Статистичне Бюро, дрібні володіння до 50 дес., середні од 50 до 500 дес., тоді концентрація особистої земельної власности виступить ще яскравіш. Тоді на дрібні володіння припадатиме: власників 85,8%, землі—8,9%; на середні: власників 10,8%, землі 22,7% і на великі: власників 3,4%, землі 68,4%.

Таке % відношення власників і особистої власности в різних економічних групах дуже змінюється по окремих губерніях. Для того, щоб перед нами яскравіше виступили різниці

	до 10 д.		11—100 д.		101—500 д.		501—1.000 д.		1.001—5.000 д.		5.001—10.000 д.		більш 10.000 д.	
	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.	землі.	власників.
Харківська	55,7	2,4	32,4	12,4	8,4	22,2	1,9	15,3	1,5	34,2	0,1	8,0	0,0	5,5
Полтавська	74,0	7,2	22,0	22,6	3,2	24,3	0,5	13,0	0,3	24,1	0,0	1,9	0,0	6,9
Чернігівська	75,9	11,2	21,0	25,0	2,4	21,9	0,5	13,1	0,2	20,7	0,0	3,8	0,0	4,3
Київська	61,3	1,4	24,3	5,1	7,0	11,9	3,7	18,4	3,6	42,6	0,0	3,6	0,1	17,0
Волинська	46,3	1,6	41,3	7,0	6,9	11,3	2,7	12,6	2,3	30,0	0,3	13,2	0,2	24,2
Подільська	56,1	0,9	20,6	3,7	11,6	15,3	6,3	23,4	5,1	50,3	0,1	4,5	0,2	1,9
Херсонська	14,6	0,2	41,0	5,4	28,6	20,8	8,2	17,3	6,9	39,0	0,6	10,5	0,1	6,7
Катеринославська	17,3	0,2	44,1	7,9	27,2	23,4	6,0	15,9	4,9	34,9	0,4	10,3	0,1	7,5

поодиноких губерній, ми подаємо більш детальну таблицю¹⁾ особистих власників і їхньої земельної власности в кожній економічній групі по окремих губерніях в % відпошенні до всіх особистих власників і всієї особистої власности кожної губернії. (Див. стор. 157).

Із цієї таблиці ми бачимо, що дрібні володіння (до 10 дес. і од 10 до 100 д.) займають видатне місце в усіх губерніях Лівобережної і Правобережної України, тоді коли в степових на їх припадає найменша частина. Особливо багато (більш $\frac{1}{5}$) дрібних власників і їхньої земельної власности в Чернігівщині і навпаки, найменше (біля $\frac{1}{25}$) припадає володіннь дрібних власників на Херсонщину, а на їхньої власности на Поділля. Що торкається до середніх володіннь, то вони по всіх губерніях трьох районів поділяються більш менш рівномірно, крім Волині, де їхньої власности найменше (23,9%). Великі ж володіння займають по всіх степових і правобережних губерніях більше $\frac{1}{2}$ особ. зем. власности цих губерній, при чому найбільше великоземельної власности на Волині (67,5%). Зовсім протилежне що до великої власности уявляє тепер Лівобережна Україна, де великі володіння займають ледве $\frac{1}{2}$ особ. зем. власности, при чому найменший відсоток земель великих власників припадає на чернігівщину (28,6%).

Ще більше різниць ми спостерегаємо в середньому розмірі володіннь поодиноких сословій. Із тих таблиць, які нами були наведені вище, видно, що середній розмір володіннь був:

у чужоземців	474 дес.
» дворян	322 »
» купців	312 »
» інших	126 »
» міщан	31 »

¹⁾ Ця таблиця складена нам так само, як і таблиця для 77 р., уміщена в «Україні» (юль-август) в нашій статті «Із статистики України».

у селян	19 дес.
» дух. особ	18 »

а по розмірам хазяйства особиста земельна власність у сословій поділялася так (в %):

	дрібні волод. землі.		середні волод. землі.		великі волод. землі.	
у купців	66,4	3,7	24,8	32,0	8 8	64,3
» дворян	65,6	4,4	27,0	31,5	7,4	64,1
» чужоземців	64,5	4,9	26,1	18,7	9,4	76,4
» інших	80,4	11,1	17,2	38,8	2,4	50,1
» міщан	93,8	34,1	5,9	50,4	0,3	15,5
» селян	96,8	45,7	3,1	42,5	0,1	11,8
» духовн. особ	97,4	66,2	2,6	30,9	0,0	2,9

Таким чином, серед усіх сословій дрібні володіння складають більше $\frac{3}{5}$ усіх володінь; навіть купці, дворяне і чужоземці, здебільшого, дрібні власники. Але, коли поглянути на те, як поділена земельна площа особистої власності між окремими економічними групами, то ми прийдемо до того висновку, що дворяне, купці і чужоземці, без сумніву, у нас — великі земельні власники, бо великі володіння серед їх займають більше $\frac{1}{2}$ земельної площі—у купців і дворян більше $\frac{3}{5}$, у чужоземців навіть більше $\frac{3}{4}$. Зовсім інше ми бачимо серед селян і духовенства, де $\frac{3}{4}$ і дрібних власників (96,8% у сел. і 97,4% у дух.) і земельної площі під їхніми володіннями (45,7% і 66,2%) найвищі. Нарешті міщане, хоч і серед них дрібна земельна власність досить розповсюджена (34,1% площі), являються у нас, безперечно, представниками середнього землеволодіння (50,4% площі).

Натуральна річ, і вирахований нами середній розмір володінь кожного сословія, і групування їх по категоріям хазяйства ріжні в ріжних губерніях і районах України.

Середній розмір володінь дворян в Степовій Україні 733 дес., в Правобережній 609 дес. і в Лівобережній 136 дес. Ще

більші хитання ми бачимо по губерніях: на Волині 790 дес. і в Катеринославщині 748 дес., а в Полтавщині 111 дес. та в Чернігівщині 101 д.

Що ж торкається окремих груп хазяйства, то і тут ми бачимо не менші різниці. *Дрібні* дворянські володіння найбільш розвинені в лівобережних губерніях. В Чернігівщині дворян дрібних земельних власників 84,3% всіх дворян-власників губернії, а під їхніми володіннями 15,7% всієї дворянської власности; в Полтавщині дрібні дворянські володіння складають 83,2% всіх двор. вол. і займають 14,1% двор. зем. площі. *Середні* володіння дворян складають найбільший % в Херсонщині—52,3% двор. вол., де під ними 29,2% двор. зем.-площі, та в Катеринославщині 51,7% двор. вол. з 26,7% двор. землі під ними; в Чернігівщині ж і Полтавщині, хоч число дворян середніх земельних власників не велике, про те земельної площі дворян вони займають в Чернігівщині 41,7%, а в Полтавщині 41,2%. Нарешті, *великих* дворянських маєтків найбільше в Херсонщині 17,7% з 69,2% зем. площі, в Катеринославщині 17,5% з 71,5% зем. пл. і на Волині 16,1% з 74,2% зем. пл. дворян.

Середній розмір володіннів купців: в Степовій Україні 793 д., в Правобережній 443 д. і в Лівобережній 144 д. Із поодиноких губерній найбільший в Херсонщині 915 д., на Волині 830 д. і в Катеринославщині 646 д., найменший в Полтавщині 116 дес. і в Чернігівщині 97 д.

Із окремих груп володіннів *дрібні* складають найбільший % в Чернігівщині—85,8% всіх вл. купців і 12,3% їхньої зем. власн. та в Полтавщині—81,1% всіх власн. і 11,5% зем. вл. купців. *Середніх* купецьких володіннів найбільше в Катеринославщині—50,1% вол. з 36,9% зем. пл., а найбільшу земельну плащу вони займають на Поділлі—60,1% куп. зем. пл. та в Чернігівщині—43,9% зем. пл. Що ж торкається *великих*, то їх найбільше в Херсонщині 32,7% куп. вол. з 77,2% зем. пл. під ними.

Середній розмір володіннів міщак в Степовій Україні 122 дес., в Правобережній 28 дес. і в Лівобережній 16 дес. В гу-

берніях: найвищий в Херсонщині 131 дес. та в Катеринославщині 120 д., а найнижчий в Чернигівщині 15 дес. та в Полтавщині 10 дес. *Дрібні* володіння міщан найбільш розповсюджені в Полтавщині—98,6% вол. з 66,4% зем. пл., в Чернигівщині—97,6% з 46,5% зем. пл., на Волині — 96,5% з 48,9% зем. пл. та в Київщині—96,1% з 48,8% зем. пл. *Середні* володіння міщан складають найбільший % в Херсонщині—28,8% вол. з 65,4% зем. пл. міщ. та в Катеринославщині 33,1% вол. з 71,5% зем. пл. міщан. *Велика ж* власність міщан займає найбільшу площу на Волині 24,9% та в Харківщині 21,7% зем. площі міщан.

Середній розмір володіннів духовних особ в Степовій Україні 93 дес., в Правобережній 49 дес. і в Лівобережній 14 дес.; із губерній найвищий в Херсонщині 103 дес., найнижчий в Чернигівщині 13 дес. *Дрібні* володіння духовних особ складають найбільший % площі в Полтавщині (84,2%) та в Чернигівщині, *середні* в Херсонщині (81,2%) та в Катеринославщині (70,8%), на решті *великі* на Волині (27,9%).

Середній розмір володіннів селян в Степовій Україні 131 дес. в Правобережній 32 д. і в Лівобережній 11 дес., а із губерній найбільший в Херсонщині 165 дес. найменший в Чернигівщині 9 дес. Що ж торкається окремих категорій володіннів, то *дрібні* володіння займають найбільший % площі в Чернигівщині (79,8%), на Волині 70,1% і в Полтавщині 68,8%; *середні* в Херсонщині 62,3% і Катеринославщині 58,8%, а *великі* в Херсонщині 24,3% і в Катеринославщині 18,4%.

Середній розмір володіннів чужоземців в Правобережній Україні 1.078 дес., в Степовій 384 дес. і в Лівобережній 175 дес.; із окремих губерній найвищий на Волині 2.883 дес, найнижчий в Харківщині 86 дес.

Порівнюючи середній розмір володіннів в 1905 р. з середнім розміром їх в 1887 р. ¹⁾, ми находимо, що середній розмір во-

¹⁾ 1887 року, а не 1877 через те, що в 1877 об'єктом досліджу були володіння а не власники.

лодіннів всіх сословій, крім міщан, понизився. Середній розмір дворян понизився найбільше в Київщині і Катеринославщині в 1,7 раза в кожній; підвищився в Харківщині і на Волині в 1,1 раза. Середній розмір володіннів купців зменьшився найбільше на Поділлі в 2,8 раза та в Київщині в 2 рази. Особливо зменьшився середній розмір селян в Полтавщині в 3,3 раза, в Катеринославщині в 2,9 раза і на Поділлі в 2,6 раза. Що ж торкається міщан, то, взагалі кажучи, середній розмір їхніх володіннів трохи збільшився, хоч і не в кожній окремій губернії; так зменьшився середн. розм., найбільше в Київщині в 2,3 раза, на Поділлі в 1,8 раза; збільшився ж найдужче в Харківщині в 2,1 раза.

Переходимо тепер до другого виду приватної власности—до *колективної* приватної власности. До неї відносяться володіння громад і товариств, яким належить 2.619.139 дес., с. е. 6,7% всієї земельної площі або 14,7% всієї приватної земельної власности. Вся колективна власність поділяється між товариствами, яким належить 2.120.102 дес., або 81,1%, і громадами, що мають 499.027 дес., або 18,9%. По районах власність громад і товариств поділялася так:

	В 1905 р.		В 1877 р.		В 1905 р. у гром. і тов. +біл.—зменш.
	десятин гром.	товар.	десятин гром.	товар.	
в Прав. Україні	112.436	596.796	3.977	93.770	+ 611.485
„ Лівобер. »	204.446	622.376	18.953	22.056	+ 785.813
„ Степов. »	181.055	902.030	13.832	47.097	+ 1.022.156

Всі громади—власники поділяються на громади *селянські* і *инші*. Із володіннів громад, можна сказати, розвинені сливе тільки селянські: їм належить 415.623 дес., с. е. 2,3% всієї приватн. власн., або 15,8% колективної власн. В районах ми знаходимо такий поділ земельної власности селянських громад:

	в 1905 р.	в 1877 р.	в 1905 р. +біл.—зменш.
	д е с я т и н		
в Правоб. Україні	42.887	3.977	+ 38.910
» Лівоб. »	191.681	18.953	+172.728
» Степов »	181.055	13.832	+167.223

Із поодиноких губерній найбільше належить селянським громадам в Катеринославщині 168 тис. дес. та в Чернігівщині 143 тис. дес.

Що ж торкається володіннів «інших» громад, то, крім Волині, де їм належить 68 тис. дес., їх сливе ніде немає.

Із товариств знову найбільш розвинені *товариства селянські*, які володіють 1.781.482 дес. с. е. 9,9% всієї прив. власн., або 68,0% всієї колект. власности. Їхні володіння поділені по районах більш рівномірно ніж володіння громад: в Правобережній Україні їм належить 445.155 дес., в Лівобережній 551.045 д., в Степовій 785.312 дес. Із поодиноких губерній найбільше селянської товариської власности припадає на Катеринославщину 394 тис. дес., Херсонщину 391 тис. дес. та Харківщину 229 тис. дес.

За товариствами селян йдуть *товариства торгово-промислові*, яким належить 221.666 дес., с. е. 8,4% колект. власн. Їхня власність по районах поділена також більш менш рівномірно:

	в 1905 р. десятин.	в 1877 р. десятин.	в 1905 р. + збіл. — змен. десятин.
в Прав. Україні	69.124	92.770	— 23.646
» Лів. »	65.822	22.056	+ 43.766
» Степ. »	86.720	47.097	+ 29.623

Із губерній найбільше було їхньої власности в Катеринославщині 86.720 д. та в Чернігівщині 39.382 дес.

Всі інші товариства різносословні, міщанські і мішані розвинені на Україні дуже слабо.

Переглядаючи всі вищенаведені таблиці, ми приходимо до того висновку, що колективна власність розвинулася лише за останні 28 років. В 1877 році селянські громади володіли тільки 36.762 дес., тепер же їхня власність дійшла до 415.623 дес., збільшившись на 378.861 дес., або більше ніж в 10 разів. Торговопромислові товариства мають тепер 221.666 дес. супроти

161.923 дес. 1877 р. Крім того, вирости сливе невідомі в 1877 р. селянські товариства з їхніми 1.781.482 дес.

На жаль в новій праці Центр. Ст. Комітета нема ніяких відомостей про особистий склад громад і товариств, що мають земельну власність, і через це неможливо визначити їхню ролю в сільському хазяйстві в цифрах земельної площі на кожного члена громад і особливо товариств.

Другою головною групою володіннів являються *надільні*¹⁾ землі селян. В 1905 р. надільної землі було 18.169.922 дес., або 46,7% всієї земельної площі. Всіх же дворів, яким належить ця площа, було 2.878.120 дв. Отже середній наділ на 1 двір містив в собі 6,3 дес. По окремих районах відношення дворів і надільної площі було:

	над. землі десятин.	дворів.	на 1 двір десятин.
в Правобереж. Укр.	6.159.829	1.134.654	5,4
» Лівобережній »	7.187.809	1.178.345	6,8
» Степовій »	4.822.284	565.121	8,5

Із губерній найбільший середній наділ на 1 двір ми бачимо в Катеринославщині 9,3 дес., найменший на Поділлі 3,8 дес.

У різних же категорій селянства ми спостерегаємо такий поділ:

¹⁾ Ця група володіннів являється особливо важною, а тим часом ледве чи не самі непевні—та ще й дуже—в праці Центр. Ст. К-та відомості про надільне землеволодіння. Дуже важно, напр., точно установити число дворів. А тим часом, з певністю можна сказати, що число надільних селянських дворів в праці зовсім невірне. Так для 1905 р. показано дворів по Київщині 383.503 (в таблиці № 4 показано 362.953 дв.). Тим часом, по рахуванням агрономичного відділу київської губернської земської управи їх було, при величині двора в 5,3 душі, 549,273 дв., а по більш точним відомостям київської губернської управи в 1905 р. було в Київщині дворів 588.493, із числа яких селянських дворів було 558.226. Помилка, як бачимо, колосальна (в 1,6 раза). Очевидно, і всі засновані на невірному підрахуванні дворів висновки і міркування, які маємо в «Статистиці», будуть невірні.

	над. землі десятин.	дворів.	на 1 двір десятин.
у державних	8.616.005	1.136.983	7,5
» поміщицьких	8.166.894	1.617.240	5,0
» удільних	23.590	5.059	4,6
» чиншовиків	109.690	40.952	2,6
» колонистів	1.245.896	77.886	15,9
Разом	18.162.075 ¹⁾	2.878.120	6,3

¹⁾ Не рознесено по дворах в Лівобережній Укр. 7.847 дес. Теж саме і в другій таблиці на цій стор.

Таким чином, головна маса селянства України складається із бувших поміщицьких і бувших державних. Поміщицькі, хоч по числу дворів і складають 56,2% всіх надільних дворів, проте мають 44,9% всієї надільної землі. Державні ж селяне, навпаки, складаючи 39,0% всіх селянських надільних дворів, надільної землі мають 47,9%.

Ще менше рівномірний поділ і дворів і надільної землі по окремих районах:

	ПРАВОБЕРЕЖНА.			ЛІВОБЕРЕЖНА ¹⁾ .			СТЕПОВА.		
	дворів.	землі десят.	на 1 дв.	дворів.	землі десят.	на 1 дв.	дворів.	землі десят.	на 1 дв.
Поміщицьких . . .	885.141	4.584.982	5,1	509.073	2.343.608	4,6	223.026	1.238.304	5,5
Державних	204.562	1.444.597	7,0	668.212	4.833.324	7,1	264.209	2.338.084	9,2
Колонистів	—	—	—	—	—	—	77.886	1.245.896	15,9
Чиншовиків	40.952	109.690	2,6	—	—	—	—	—	—
Удільних	3 999	20.560	5,1	1.060	3.030	2,8	—	—	—

Отже, найменше забезпеченими землею являються чиншовики, середній наділ яких 2,6 дес., та удільні Лівоб. України з 2,8 дес. на один двір; із б. поміщицьких найбільш запезпеченими суть селяне Степової України з 5,25 д. на двір., а найменш в Лівобережній Україні з наділом в 4,6 дес. Що ж торкається б. державних, то найбільший середній наділ вони мають в Степовій Україні 9,2 д., найменший в Правобережній 7,0 дес. Найбільший же наділ з поміж усіх селян мають колонисти Степової України 15,9 дес. Ще більш ріжноманітні середні наділи по окремих губерніях. Для поміщицьких селян найбільший середній наділ ми маємо на Волині 7,3 дес., найменший на Поділлі і в Полтавщині 3,7 дес. Для державних знову найбільший на Волині 10,3 дес., а також в Катеринославщині 9,7 дес., а найменший на тому ж Поділлі 4,7 дес. Удільні селяне мають найбільший середній наділ в Київщині 5,1 дес., а найменший на Чернігівщині 1,7 дес. Найменше ж забезпечені землею чиншовики мають найбільший середній наділ на Волині 10,2 дес., найменший на Поділлі 2,2 дес. Що ж торкається колонистів, то найбільший наділ їм належить в Катеринославщині 27,5 дес., найменший в Херсонщині. Середній же наділ всіх селян найбільший в Катеринославщині 9,3 дес., найменший на Поділлі 3,8 д.

Всією надільною землею селяне на Україні володіють почасти на «общинном» праві, почасти на подворному:

	дворів.	землі дес.
на общинному праві	1.191.643	8.834.438 ¹⁾
» подворному	» 1.686.477	9.327.637

Звідсі ми бачимо, що більша половина дворів володіє більшою половиною надільних земель на основі подворного права, а що до решти, яка володіє ніби то на общинному праві можна сказати те, що ми казали в иншому місті: це не общинне землеволодіння, а «общее».

¹⁾ Не рознесено по дворах 4.105 д. в Чернігівщині і 3.742 д. в Полтавщині.

Коли ж ми візьмемо групування дворів і надільної землі по окремих районах:

	Подворне		Общинне	
	дворів	землі	дворів	землі
в Правобережній Укр.	1.094.857	5.935.014	39.797	224.815
» Лівобережній »	569.647	3.093.725	608.698	4.086.237
» Степовій »	21.973	298.898	543.148	4.523.386

то ми побачимо, що подворне землеволодіння сливе цілком панує в Правобережній Україні, так само, як, навпаки, общинне в Степовій Україні; що ж до Лівобережної, то тут трохи більше $\frac{1}{2}$ припадає і дворів і землі на общинне землеволодіння. В окремих губерніях подворне володіння займає найбільше дворів і найбільшу площу на Поділлі 99,6% дв. і 99,5% над. зем., на Волині 98,2% дв. і 97,3% над. зем. та в Київщині 91,0% дв. і 92,5% над. зем., на общинне ж володіння припадає найбільший % дворів і площі в Катеринославщині 99,2% дв. і 99,5% над. зем. та в Херсонщині 93,3% дв. і 87,5% зем. В Чернігівщині ж надільна земельна площа поділена більш менш рівномірно між общинним і подворним землеволодінням: на общинне припадає 51,5% дв. і 53,6% над. зем.

Зовсім инший малюнок стане перед нами, коли ми розглянемо, як поділені двори і земля общинного і подворного землеволодіння (в %) між окремими категоріями селянства:

	Подворне		Общинне	
	дворів	землі	дворів	землі
у поміщицьких	70,0	68,2	30,0	31,8
» державних	43,7	39,3	56,3	60,7
» колонистів	16,1	20,0	85,9	80,0
» удільних	100,0	100,0	—	—
» чиншовиків	100,0	100,0	—	—

Таким чином, на основі подворного права володіють наділами всі удільні і чиншовики; серед поміщицьких мають подворне землеволодіння 70% дворів, серед державних вже менше половини і, нарешті, найменше—менше $\frac{1}{5}$ —серед колонистів. Навпаки,

общинного землеволодіння зовсім немає на Україні серед удільних і чиншовиків, менше $\frac{1}{3}$; його є серед поміщицьких, більше $\frac{1}{2}$ серед державних і більше $\frac{4}{5}$ серед колоністів.

Розглядаючи групування дворів по розмірам наділу, ми бачимо:

	Дворів		Землі	
	абс. число	в %	десят.	в %
1 дес. і менше	84.691	3,0	39.074	0,2
1—2 »	132.104	4,6	208.387	1,1
2—3 »	326.087	11,5	841.617	4,7
3—4 »	376.607	13,2	1.318.852	7,3
4—5 »	383.667	13,4	1.731.693	9,5
5—10 »	1.155.667	40,5	8.269.232	45,7
10—50 »	397.174	13,9	5.592.864	30,9
50—100 »	1.378	0,0	82.373	0,4
біл. 100 »	195	0,0	30 428	0,2
Разом	2.857.570	100,0	18.114.620 ¹⁾	100,0

Отже, ця таблиця показує нам, що надільна земля, як і приватна земельна власність, поділена дуже нерівномірно. Коли ми побємо всі двори по величині наділу на дрібні до 5 дес., середні од 5 до 10 д. і, нарешті, великі в 10 д. і більше, тоді матимемо, що дрібні двори, яких трохи менше $\frac{1}{2}$ всіх дворів (45,6%), мають землі менше $\frac{1}{4}$ (22,8%), середні двори, яких біля $\frac{2}{5}$ (40,5%), володіють менше, ніж $\frac{1}{2}$ надільної землі і великі, яких маємо менше, $\frac{1}{7}$, сконцентрували в своїх руках мало не $\frac{1}{3}$ (31,5%) всієї над. зем. власности. Що ж торкається середнього розміру наділу на 1 двір в кожній групі, то в групі дворів з дрібним наділом на 1 двір припадало 3,1 дес., з середнім наділом 7,1 дес., з великим 14,3 дес.

Поділ (в %) дворів і земельної надільної власности по розмірам наділу в районах розкриє перед нами характерні різниці поодиноких районів:

¹⁾ Не рознесені по дворах: на Волині 4.227 дес., по Київщині 43.228 дес., по Чернігівщині 4.105 д., по Полтавщині 3.742 дес., разом 55 302 дес.

	до 5 дес.		5—10 дес.		більше 10 дес.	
	двор.	землі	двор.	землі	двор.	землі
в Правобер. Україні	57,6	33,8	32,9	41,1	9,5	25,1
» Лівобер. »	44,8	22,8	43,1	50,8	12,1	26,4
» Степовій »	24,0	9,2	50,0	43,7	26,0	47,1

Таким чином, як видно із тільки що наведеної таблиці, двори з дрібним земельним наділом складають більшу половину всіх дворів в Правобережній Україні, а на їхню долю там приходиться $\frac{1}{3}$ всієї надільної землі. Дуже близько до Правобережної України з цього погляду стоїть Лівобережна, де на двори з дрібним земельним наділом припадає біля $\frac{1}{2}$ всіх дворів, а надільної землі трохи менше $\frac{1}{4}$. Повною протилежністю їм обом є Степова Україна, в якій дрібні двори складають тільки $\frac{1}{4}$ всіх дворів, а їхня надільна земля менше $\frac{1}{10}$ всієї над. землі цілого степового району. Що ж торкається дворів з великим середнім наділом, то найбільше їх в Степовій Україні (більше $\frac{1}{4}$), з надільною площею під ними біля $\frac{1}{2}$ вс. над. землі, в Україні Правобережній і Лівобережній їх тільки біля $\frac{1}{10}$ вс. дв. з земельною площею під ними біля $\frac{1}{4}$ вс. над. землі. Двори ж з середнім наділом поділені більш менш рівномірно по всіх трьох районах України (од 32,9% до 50,0%).

Ще більші різниці виступають, коли взяти окремі губернії. Так найбільше дрібних наділів мають Поділля 78,6%, Полтавщина 56,1% і Київщина 55,5%; середніх—найбільше Херсонщина 52,2%, Чернігівщина 50,8% і Волинь—50,6%, великих—найбільше Катеринославщина 33,3%, Харківщина—22,7% і Волинь 22,2%.

Серед всіх трьох груп наділів, безперечно, перша цеб то дрібні наділи мають при сучасних відносинах Росії дуже велике значіння. Двори з дрібним наділом складають з себе саме категорію селянства, охопленого земельним голодом, втілення, так мовити, земельного питання в Росії. Ось через що ця група зазнала особливої уваги Центрального Статистичного Комітету—в цьому ми між иншим добачаємо практичну підоснову нової праці його,—ось через що найдокладніше вияснено скільки є в

неї надільної землі, скільки не стає до норми, яку директор Ц. С. К-ту визначає в 5 дес. на двір, треба думати, в 5 душ.

Вище наведені таблиці показують, що дрібні наділи на Україні мають 1.303.156 дворів, (по Євр. Росії 2.856.950 двор.), а їхня власність доходить до 4.139.723 дес. (по Є. Р. 9.027.813 дес). Отже, коли пристати на норму директора, д. Золотарьова, то, при 3,1 дес. (по Є. Р. 3,2 дес.) на кожний двір цієї групи, по всій Україні земельний голод определяється в 2.375.957 дес. (по Є. Р. 5.256.937 дес.), а саме:

	є у групи	недостача
в Правобережній Україні	2.063.385 дес.	1.089.583 дес.
„ Лівобережній	1.635.619 „	1.002.386 „
„ Степовій	440.719 „	291.978 „

Із окремих губерній найбільше дворів цієї групи в абсолютних числах мається: на Поділлі 360.471 дв., на Полтавщині 250.849 дв., в Київщині 201.456 дв., в Чернігівщині 144.502 дв. і в Харківщині 132.270 дв

Опреділивши розмір недостачі, д. Золотарьов робить спробу вказати ті фонди земельні, з яких можна цю недостачу поповнити. До них належать запас Земельного Банку 1905 р., ті маєтки, які запропоновано йому було в ті часи до продажу. казенні оброчні статті і оброчні удільні статті. За поміччю їх на думку директора можна цілком задовольнити земельний голод в Росії. Погляньмо, чи можливо це зробити на Україні. Всього землі, яка могла бути к кінцю 1906 р. у «Крестьянського Поземельного Банку, по 8 губ. України маємо 1.557,2 тис. дес.. Оброчних казенних статтів 402,4 т. дес. та удільних 190,3 т. дес. Отже разом 2.151,1 дес.

Таким чином, навіть коли б вся ця земля могла перейти до рук голодного селянства, коли б і вся вона була б здатна для хліборобства, то і тоді б на Україні нею не можна було задовольнити земельного голоду нашого селянства—в розмірах вирахованих д. Золотарьовим,—і довелося б заціпити ще 224.8 тис. дес. землі великих власників. Але всі ці рахування

д. Золотарьова не мають під собою сливе ніяких підстав. Ми вище зазначили, що число всіх надільних дворів на Україні далеко більше ніж показано в праці Ц. С. К-та, отже і розмір недостачі далеко більший ніж наведений нами вище. Далі, коли за норму вважати на двір 5 дес. *удобної* землі, то треба було б д. Золотарьову определити число десятин *неудобної* надільної землі; тоді недостача зросла б ще більше. Не менш дивним в рахуваннях д. директора є і те, що такого ж поділу на удобну і неудобну для хліборобства землю не зроблено в земельному, фонді призначеному ним на задоволення земельного голода селянства. *Натуральна річ*, коли б це все було зроблено, тоді б виявилося, що значну частину землі для розв'язання земельної справи довелося б так чи інакше взяти з земельної власності великих поміщиків.

Нам лишилося ще розглянути мобілізацію надільної земельної власності.

Порівняння кількості дворів і надільної землі в 1905 1877 р.

	дворів		землі у них		на 1 двір. дес.	
	1905	1877 р.	1905	1877	1905	1877 р.
П. Укр.	1.134.654	689.439	6.159.829	5.787.274	5,4	8,4
Лівоб.	1.178.345	821.433	7.187.809	6.374.174	6,8	7,7
Степова.	565.121	340.329	4.822.284	4.600.618	8,5	14,1
Разом	2.878.120	1.851.201	18.169.922	16.872.066	6,3	9,1

показує нам, що за 28 років число дворів зросло на 1.026.919 тоді коли надільні землі збільшилися тільки на 1.297.856 дес. Найбільший зрост числа дворів із окремих районів ми бачимо в Правобережній Україні в 1,7 раза а найменший в Лівобережній—в 1,4 раза. Що ж торкається поодиноких губерній, то найбільший зрост числа дворів мається на Поділлі в 1,86 раза, в Херсонщині в 1,74 раза, на Волині в 1,68 р., найменший же в Харківщині в 1,4 р.

Цілком протилежне, ми бачимо, що до зросту надільної земельної власності. Найбільший прирост надільних земель ми

маємо в Лів. Україні 813 635 дес., пайменьший в Степовій — 221.666 дес., а із губерній найбільший в Чернигівщині 446.172 дес., і в Полтавщині—274.659 дес., найменьший же на Поділлі на 87.523 дес., та в Катеринославщині 87.504 дес.

В залежності од того, що за 28 років число дворів зросло далеко швидче, ніж кількість надільної землі, середній розмір наділу по всій Україні значно поменьшав, спустившись з 9,1 дес., до 6,3 д., при чому із окремих губерній найбільше понизився на Поділлі в 1,79 раза, в Херсонщині 1,64 р. на Волині в 1,58 р. та в Катеринославщині в 1,54 р., найменьше, в Полтавщині в 1,24 р. та Чернигівщині в 1,20 р.¹⁾

Переходимо до останньої групи володіннів—до *земель держави, церков, монастирів і всяких установ*. Цій групі належало в 1905 р. на Україні 2.839.317 дес., або % всієї земельної площі.

Серед цих володіннів по кількості землі перше місце належить *казенним* володінням, що займали площу в 1.437.241 дес. Мало не вся ця земля сконцентрована на Волині 480.495 дес., в Херсонщині 279.398 д. та Київщині 196.451 д. Коли взяти на увагу, що з Височайшого Повеління 402,4 т. д. поступили в земельний фонд для продажу через землеустроїтельні комісії селянам, то володіннь казни, певне, лишиться на Україні 1035,3 тис. дес.

За володіннями казни йде власність *міст*— 524.318 дес., при чому більша половина її в Херсонщині (268 т. дес.). Трохи менші розміри має власність *церков*, яким належить 429.580 дес.; більша $\frac{1}{2}$ (242 тис. дес.) її скупчена в Правобережній Україні, а саме на Волині 92 тис. дес., на Поділлі 84 т. д. та в Київщині 66 т. д. Ще менше землі належить у нас *уділам*—

¹⁾ Натуральна річ, це зменшення в дійсності далеко більше, бо, як ми вже зауважили число дворів в дійсності далеко більше. Так напр. по Київщині при 383.503 двор. Центр. Ст. К-та в 1905 р., середній маємо 5,5 д., менше проти 1877 р. на 1,7 дес. При 588 т. двор. Київської губ. управи середн. наділ маємо в 3,7 дес., менше в порівнянню з 1877 р. на 3,5 дес., або сливе у двоє.

272.515 дес., із яких найбільше припадає на Київщину (94 т. д.), Поділля (65 т. д.) та на Волинь (53 т. д.). Всяким *інституціям* належить земельної власности—103.388, при чому мало не вся вона в Степовій Україні—в Херсонщині 54 т. д., в Катеринослащині 28 т. д.: Нарешті, мапастирі мають у нас земельної власности 72.275 дес. із числа яких на саму Херсонщину припадає 27 т. д.

Так на підставі нової праці Центрального Статистичного Комітету малюється нам поділ земельної власности між трьома основними групами землеволодіння, як в цілій Україні, так і в окремих її районах і губерніях.

Маючи на увазі, що знищення викупних ставить надільні землі в групу приватної власности, спробуємо, зєднавши в одне ціле наділи і приватні землі, малювати тепер становище всієї приватної власности на Україні в 1905 р.

Обидві тільки що зазначені нами основні групи володіннів в 1905 р. містили в собі разом 36.008.701 дес., які по своїм складовим елементам так поділялися в 1905 в окремих районах:

	Надільн.	Особ. власн.	Землі гр. і товариш.	Разом прив. вл.
	д е с я т и н.			
в Правоб. Укр.	6.159.829	5.828.952	709.232	12.698.013
» Лівобережній	7.187.809	4.498.907	826.822	12.513.538
» Степовій	4.822.284	4.891.781	1.083.085	10.797.150
по Україні	18.169.922	15.219.640	2.619.139	36.008.701

Таким чином, надільні землі в цілій Україні складають біля $\frac{1}{2}$ всієї приватної земельної власности, трохи більше $\frac{2}{5}$ припадає на особисту власність і тільки $\frac{1}{13}$ на власність ріжних громад і товариств. Трохи инше ми бачимо в районах: наділи складають більше половини тільки в Лівобережній Україні, в Правобережній же і Степовій менше $\frac{1}{2}$; тим часом особиста власність доходить сливе до $\frac{1}{2}$ в Степовій, в Лівобережній

спускається мало не до $\frac{1}{3}$; що ж торкається колективної власності то в Степовій її трохи більше $\frac{1}{10}$, в Лівобережній менше $\frac{1}{13}$, а в Правобережній тільки $\frac{1}{17}$. Із губерній найперше місце по кількості надільних земель займає Харківщина (62,3% всієї прів. власн.), по кількості особистої власності Херсонщина (50,6%) і Волинь (50,5%), колективної — Катеринославщина (12,7%).

Коли порівнюємо данні 1905 р. і 1877 р. то ми побачимо,

В 1877 р. було	Надільв	Особ. власн.	Земель гр. і товарис.	Разом прів. вл.
	д е с я т и н.			
в Правоб. Укр.	5.787.274	6.348.952	96.747	12.232.973
» Лівобережній	6.374.174	5.285.322	41.011	11.700.507
» Степовій	4.600.618	6.119.927	60.927	10.781.472
Разом	16.762.066	17.754.201	198.685	34.214.952

що, взагалі кажучи, по всій Україні за 28 років зроста кількість надільної землі і земель громад і товариств, тим часом коли особиста власність зменшилася.

Вся вище наведена площа приватної власності по характеру користування землею поділялася так:

1. в особистій власності	15.219.640 дес.
2. „ подворному володінні надільв	9.331.379 „
3. „ общинному „ „	8.838.543 „
4. „ товариській і громадській власності	2.619.139 „

Отже, коли поділимо ці чотири групи на *особисту* і *колективну* власність,—приєднавши до першої групи подворну надільну власність, а до четвертої общинну надільну землю, матимемо:

особистої власності	24.551.019 дес. або 68,2%
колективної „	11.457.682 „ „ 31,8 „

Із окремих районів Прівобережна Україна має особистої власності більш 90% всієї прів. влас., Лівобережна особистої

біля 60% вс. пр. вл. і Степова трохи менше 50%. Що ж до окремих губерній, то особ. вл. найбільше на Поділлі (94,3%) і на Волині (94,2), колективної в Харківщині (65,1%), і Катеринославщині (59,8).

Порівняння даних 1905 р. про особисту і колективну власність з даними 1877 р., коли особистої власності було 25.645.410 д. (75,0%), а колективної 9.069.542 д. (25,0%), показує нам, що за 28 р. відбувся і відносний, і абсолютний зрост колективної власності при абсолютному підупаді особистої власності.

Натурально, що тепер, коли ми приєднали надільні землі до приватної власності, поділ її по сословіях буде вже зовсім инший. Для того, щоб змалювати цей поділ, ми приєднаємо до надільної селянської власності землі селянських громад і товариств, як селянських, так і мішаних міщансько-селянських та особисту власність селян, до особистої власності міщан прилучимо землі міщанських товариств, до особистих володінніх купців землі торгово-промислових товариств, а до особистої земельної власності «инших» землі разносословних товариств. Тоді вся площа приватної земельної власності поділиться так між сословіями:

Селянам належить	22.706.447 дес.	або	63,0%
дворянам	9.985.409	„	„ 27,7 „
купцям	1.554.276	„	„ 4,3 „
міщанам	890.709	„	„ 2,5 „
иншим	682.471	„	„ 1,9 „
духовним	98.865	„	„ 0,3 „
чужоземцям	90.524	„	„ 0,3 „
Разом	36.008.701	„	„ 100,0 „

Отже 90,7% всієї приватної земельної власності належить дворянам і селянам, при чому із окремих губерній дворянам найбільше належить на Волині (39,9%), на Поділлі (38,7%) і в Київщині (36,4%), селянам в Харківщині (74,3%) і Чернігівщині (72,9%).

Колиж ми візьмемо саму тільки селянську земельну власність в її складових елементах:

Надільної землі	18.169.922 дес.	або 80,0%
Особистої власности	2.314.968	„ „ 10,2 „
Землі сел. громад	1.781.482	„ „ 7,9 „
Землі сел. товар.	415.623	„ „ 1,8 „
Землі мішаних товар.	24.452	„ „ 0,1 „
	22.706.447	„ 100,0 „

то ми побачимо, що надільні землі складають $\frac{4}{5}$ всієї земельної власности селян, а придбана—тільки $\frac{1}{5}$. Отже, в 1905 р. придбана земля грає вже досить велике значіння в приватній власности селян і в середньому на 1 двір їй припадає біля 1,6 дес. Із всієї придбаної землі приходилося на Стенову Україну 1.957.632 д. на Лівобережну 1.747.233 д. і на Правобережну тільки 831.660 д. Із окремих губерній найбільше придбаної землі належало селянам в Катеринославщині—1.059 т. дес., найменше—на Поділлі 225.993 д. В середньому на 1 двір приходилося придбаної землі найбільше в Катеринославщині 3,9 дес., найменше на Поділлі 0,5 дес.

Порівнюючи земельну власність селянства в 1905 р. і 1877 р., ми бачимо що:

	Надільн.	Придбан.	Разом
в 1877 р. належало сел.	16.672.066	775.908	17.447.974
„ 1905 „ „ „	18.169.922	4.536.525	22.706.447
в 1905 р. більше на	+1.497.856	+3.760.617	+5.258.473

найдужче збільшилося землеволодіння селянства в Чернигівщині на 1.090 тис. дес. або в 1,56 раз., Катеринославщині на 952 т. д., або 1,36 раз. і Херсонщині на 842 д., або в 1,36 р.

Коли ж взяти на увагу, що тепер земельна власність селянства повинна збільшитися на кошт запаса Банка, казенних і удільних оброчних статтів на 2.151,1 тис. дес., то вся селянська

приватна земельна власність дійде до 24.857,5 тис. дес., а сама тільки придбана до 6.687,6 тис. дес. (27,0% вс. пр. вл. сел.).

Не менші зміни од приєднання надільних земель до приватної власности знайдемо ми і в поділі земельної площі і володіннів по розмірам хазяйства. Коли ми і особисті володіння і наділи розміром до 50 дес. вважатимемо за дрібні володіння, од 50 до 500 д. за середні, а в 500 дес. і більше за великі, тоді будемо мати:

	володіннів	%	землі десят.	%
до 50 дес.	3.020.875	99,1	19.347.519	58,0
од 50—500 »	22.401	0,7	3.573.133	10,8
500 і біл.	6.495	0,2	10.413.608	31,2
Разом	3.049.771	100,0	33 334.260	100,0

Звідсі ми бачимо, що мало не всі земельні власники (99,1%) володіють трохи більше ніж $\frac{1}{2}$ всієї приватної земельної власности, тим часом коли $\frac{1}{500}$ всіх земельних власників володіє трохи менше ніж $\frac{1}{3}$ вс. приват. зем. влас. Ще яскравіш виступе основний—дрібний—характер земельної власности на Україні коли ми побємо першу категорію на дрібні групи:

	володіннів	%	землі	%
до 3 дес.	542.892	17,5	1.089.078	3,2
од 3 до 10 »	2.039.474	63,6	11.732.316	35,2
» 10 » 50 »	438.519	18,0	7.526.125	19,0

Отже 81% всіх володіннів мають тільки 38,4% вс. особ. зем. власности, при чому 17,5% із них, володіючи тільки 3,2% всієї приватн. зем. вл., являються по своїому становищу, власне кажучи, пролетарями, бо життєвий рівень їхній далеко низчий, ніж у звичайного пролетаря¹⁾, і живуть вони здебільшого від

1) Див. Ильинъ: Развитие капитализма въ Россіи.
ноябрь. 1907.

продажу—прямого, чи замаскованого—своєї робочої сили капіталові. Число цих quasi-власників пролетарів повинно бути далеко вище, бо, як ми вже зауважили раніш, число дворів в праці Центр. Статистичного Комітета, можна думати, значно зменшено проти дійсного.

Нарешті, в «Статистиці землеволодіння» зроблена спроба определити, на скільки кожне сословіє забезпечено землею.

Маючи данні перепису 1897 р. що до поділу людности по сословіям і припускаючи розмір кожної сім'ї в 5 душ, ми можемо хоч приближно уявити собі цю забезпеченість кожного—принаймні із більших—сословія. На кожних 100 дворянських сімей маємо володіннів найбільше в Чернігівщині (119), і в Полтавщині (101), найменше в Київщині (20) та Херсонщині (15). На 100 купецьких сімей найбільше володіннів припадає в Чернігівщині (39) та в Полтавщині (20), найменше на Поділлі (5) та в Київщині (6). На 100 сімей міщан приходилося найбільше володіннів в Полтавщині (14) та в Київщині (12), найменше на Поділлі (менше 1) та в Катеринославщині. Що торкається селян, то на 100 селянських сімей приходилося володіннів найбільше в Чернігівщині (88) і в Полтавщині (84), найменше на Волині (58) та в Київщині (57). Таким чином, найбільш забезпеченими із всіх сословіїв являються дворяне і селяне; серед них найменше безземельних.

Питання про те, скільки безземельних селян є на Україні, являється безперечно дуже цікавим. На жаль установити точно число їх являється неможливим. Річ в тому, що перепись 1897 р. не містить в собі ніяких прямих данних про число селян, зайятих в сільському хазяйстві. Отже определити число безземельних селян можна тільки приближно, шляхом посередніх рахувань. Метод, яким користувався д. Золотарьов для определення числа безземельних, такий. По $\frac{1}{100}$ числа особ, зайятих в сільському хазяйстві в 1897 р., і по величині і персональному складу хазяйства определіємо число особ зайятих в сіл. хаз. в 1905 р. Одкидаємо звідсі число неселянських сільських хазяйств; порів-

нюємо результат з числом селянських володіннів 1905 р., до яких прилічуємо і двори, і, таким чином, маємо ймовірну ціфру безземельних селян.

Коли зробити ці всі рахування, то виходить, що число всіх селянських хазяйств на Україні доходить до 3.655,6 тис., число ж селянських володіннів складає 2.977,2 тис. Отже, звідси виходить, що безземельних селян у нас в 1905 р. було біля 678,4 тис. сімей, с. е., коли рахувати склад хазяйства в 5,3 душ. 3.595,5 тис. душ, або 19% всього селянства, зайнятого в сільському хазяйстві на Україні в 1905 р.

Зовсім инше відношення бачимо ми по окремих районах України:

	Число мешк. заних в с.-х.	Число всіх сіл. хазяйств.	Число селян. хазяйств.	Число селян. волод. разом з дворами.	Відношення числа селян. волод. до чи- сла селян. хаз.
	в т и с я ч а х				
в Правобер. Укр.	8.157,4	1.614,5	1.597,5	1.133,9	70
» Лівобереж. »	7.080,2	1.326,9	1.280,1	1.270,7	99
» Степовій »	4.068,7	786,6	778,0	572,6	73
По Україні	19.406,3	33.727,9	3.655,6	2.977,2	81

Таким чином, найвищий % безземельного селянства ми маємо в Правобережній Україні, до якої з цього погляду дуже близько стоїть Степова. Тим часом в Лівобережній Україні, в цьому краю дрібної земельної власности, % безземельних (1%) зовсім незначний. Тут, очевидно, сільський пролетаріат існує в замаскованій формі під покрівлею власника певеличкового клаптика землі.

Далеко більші хитання в % безземельних селян, запятих в сільському хазяйстві спостерегаємо ми в окремих губерніях. Із всіх губерній наших в одній тільки Черниговщині ми не тільки не маємо зовсім безземельних, а ще, павпаки, спостерегаємо, що

де-які селяне володіють де-кількома наділами особ, які покинули село, або мають, крім надільної, ще й особисту власність. В Харківщині вже ми бачимо 4% безземельних, в Полтавщині 5%, на Поділлі 15%, в Катеринославщині 22% в Київщині 36%, і, на-решті, на Волині 37%.

Так малюються нам сучасні земельні відносини на Україні на основі нової праці Центрального Статистичного Комітету.

М. Порш.

Кіевская духовная семинарія въ первой половинѣ XIX ст.

(Воспоминанія ¹⁾).

Въ ректорство Смарагда, въслѣдствіи архіепископа рязанскаго, профессоромъ философіи былъ Лелявскій—прегорькій пчяница, не бывавшій въ классѣ недѣль по двѣ и болѣе, а когда— послѣ своей болѣзни—бывало прійдетъ въ классъ, то никогда ничего толково не разскажетъ, а только на всѣхъ сердится и спрашиваетъ урокъ, котораго раньше не задавалъ. Во время за- ноя Лелявскаго перѣдко замѣняли или самъ ректоръ Смарагдъ, или профессоръ нѣмецкаго и греческаго языковъ Карповъ, которыхъ лекціи для слушателей были истиннымъ удовольствіемъ,— такъ они оба увлекательно и просто преподавали, а особенно Карповъ, который, какъ выдающійся наставникъ, былъ вскорѣ назначенъ профессоромъ въ кіевскую академію, затѣмъ произведенъ въ чинъ дѣйств. ст. совѣтника, что по тогдашнимъ временамъ и порядкамъ было неслыханною рѣдкостью. При всѣхъ своихъ выдающихся умственныхъ дарованіяхъ, Карповъ не отличался однако гуманностію и добросердечіемъ по отношенію къ своимъ питомцамъ, которыхъ перѣдко колотилъ за незнаніе уроковъ или неумѣніе отвѣтить на какой-либо вопросъ; такъ, однажды онъ спросилъ ученика Синькевича: какъ по нѣмецки *косить*? и когда тотъ отвѣтилъ: «я косить по нѣмецки не умѣю»,—Карповъ до крови избилъ ему лицо». Гражданскую исторію въ это же время недурно читалъ Иларій Новицкій, о которомъ преданіе сохранило только то, что онъ имѣлъ шесть пальцевъ на рукѣ и приходился роднымъ

¹⁾ Див. № 9.

братомъ извѣстному профессору кievскаго университета Оресту Новицкому.

Не меньшими слабостями, чѣмъ Лелявскій и Веледицкій, отличался и современный имъ профессоръ латинскаго языка, подъ копецъ службы, Бойковъ;—красавецъ собою и обладавшій громадною физическою силою, онъ почему то боялся крысъ, а еще болѣе женщинъ, при встрѣчѣ съ коими на улицѣ старался переходить на противоположную сторону. Зная въ совершенствѣ латинскій языкъ и имѣя превосходную память, онъ напивался, какъ говорится, до чертиковъ и умеръ отъ бѣлой горячки; при этомъ онъ былъ еще близорукъ и нюхалъ табачокъ. Подходя къ семинарской калиткѣ, онъ снималъ картузь и держалъ его въ рукѣ, раскланивался со всѣми встрѣчными, а также и съ торговками, имѣвшими здѣсь, подъ семинарской оградой, свои рундуки, перепесенные въ шестидесятыхъ годахъ на торговую площадь около Льва. Пришедши въ классъ, Бойковъ обыкновенно вынималъ изъ кармана и закладывалъ между пальцы носовой платокъ, табакерку, списокъ учениковъ и карандашъ; а по окончаніи урока, какъ только послышится звонокъ, онъ немедленно оставляетъ аудиторію и поспѣшно уходитъ *задомъ* изъ класса, раскланиваясь съ своими слушателями на обѣ стороны,—чрезъ какую свою поспѣшность, соединенную съ близорукостью, онъ однажды захватилъ со стола, вмѣстѣ съ табакеркой и платкомъ, и черпильницу, которую опрокинулъ въ шапку и тѣмъ премного распотѣшилъ учениковъ. Степень познанія учениковъ онъ опредѣлялъ довольно оригинальнымъ способомъ, отмѣчая въ списокѣ противъ каждаго ихъ отвѣты или рядомъ единицъ съ плюсомъ, — самая лучшая отмѣтка того времени, или рядомъ нулей. Бывало спросить: такой-то! Ученикъ выходитъ на средину класса, поближе къ столу, за которымъ сидитъ или стоитъ профессоръ: Бойковъ приближается къ нему, осматриваетъ кругомъ: во что одѣтъ, какъ стоитъ и, всматриваясь въ лицо, спрашиваетъ: «это не родственникъ тебѣ такой-то, что учился у меня тогда-то?» — «Да, родственникъ!—отвѣчаетъ робко спрошенный». — «Ну, хорошо: ступай на мѣсто; онъ у меня былъ эминентъ и ты будешь эминентъ»,

и ставить ему ни за что ни про что рядъ единицъ съ плюсомъ. Другому же, на подобный отвѣтъ, говоритъ: «ступай, дуракъ, на мѣсто: и онъ (знакомый или родственникъ спрошеннаго) у меня былъ въ 3-мъ разрядѣ, и ты будешь въ 3-мъ разрядѣ»... и ставитъ ему въ списокъ рядъ нулей. Эти единицы и нули оставались, большею частію, до конца года и по нимъ составлялся разрядной списокъ. При столь своеобразномъ способѣ оцѣнки ученическихъ познаній, стоявшихъ въ тѣсной связи съ доброю или дурною памятью профессора къ предкамъ ученика, выходило въ заключеніе то, что очень прилежные ученики нерѣдко попадали въ 3-й разрядъ, а лѣнивые и бездарные въ 1-й, что всегда почти и обнаруживалось на экзаменахъ. Ректоръ бывало въ недоумѣніи спрашиваетъ Бойкова о причинахъ, почему такой-то записанъ въ 3-мъ разрядѣ, когда отвѣчалъ на экзаменѣ не хуже первоурядныхъ? Въ разрѣшеніе недоумѣнія Бойковъ по обыкновенію подходитъ къ ученику, осматриваетъ его кругомъ съ головы до ногъ и затѣмъ, поворотившись къ ректору, говоритъ съ видомъ удивленія: «не понимаю, какъ это онъ попалъ въ 3 разрядъ; онъ у меня эминентъ, Ваше Высокопреподобіе!» Между учениками Бойкова было не мало такихъ, которые отлично знали латинскій языкъ и нерѣдко указывали на погрѣшности товарищей при отвѣтахъ профессору, вниманіе котораго было ослабляемо или потемняемо состояніемъ невѣжливости; въ числѣ такихъ особенною наблюдательностію отличался ученикъ Березницкій, почему Бойковъ всегда имѣлъ его ввиду, и если замѣчалъ, что Березницкій покачиваетъ головой, то сейчасъ сердился на него и кричалъ: «ты чего качаешь головой? Думаешь, я не знаю, что онъ вретъ! Давай мнѣ Цицерона, давай Тита Ливія, давай... давай... самого чорта давай, такъ не проведетъ меня!

Для упражненій въ переводѣ съ латинскаго языка на русскій и обратно Бойковымъ практиковались не только древніе классики, но и современные русскіе писатели-баснописцы, начинавшіе уже завоевывать себѣ въ духовной школѣ почтенное мѣсто послѣ Езопа и Лафонтена. Переводя однажды басню Крылова: Волкъ и журавль, ученикъ Василій Марковскій (священ.)

сдѣлалъ такой перифразъ: «когда уже онъ (волкъ) не могъ дышать, то сталъ журавля приглашать»... а Бойковъ написалъ ему на поляхъ тетради: «Какъ же онъ могъ приглашать, когда не могъ дышать? — Бойковъ обладалъ звучнымъ и пріятнымъ голосомъ—басомъ и всегда выражалъ свое особое благоволеніе въ классѣ тѣмъ ученикамъ, кои вторили ему басомъ же, въ своихъ отвѣтахъ, или могли взять тономъ ниже его; охотно игралъ съ ними въ швайку и даже боролся съ В. Марковскимъ, который считался силачемъ; если же хотѣлъ кого ругнуть, то излюбленными эпитетами его были: бальбесъ и повѣса. Общительность и простота въ обращеніи Бойкова съ воспитанниками доходили до того, что, когда онъ былъ экономомъ въ семинаріи, нѣкоторые изъ казеннокоштныхъ учениковъ заходили къ нему ради выпивки стаканчика чайку или рюмочки водки, за которою онъ ихъ и посылалъ. Любителей дарового угощенія набиралось немало; нѣкоторые же охотники до выпивки надобдали ему до того, что, при всей своей снисходительности и добродушіи, онъ долженъ былъ имъ отказывать, за что обиженные продѣлывали ему разные пакости. Такъ, ученикъ Александръ Дейнекинъ, разсердившись на Бойкова за то, что онъ отказалъ ему въ выпивкѣ, и зная трусливую его натуру, отомстилъ ему за это такимъ образомъ: однажды вечеромъ Бойковъ по какой-то надобности вышелъ изъ своей квартиры, забывъ запереть ее на замокъ; Дейнекинъ, подкарауливавшій его, моментально вошелъ въ спальню Бойкова и улегся подъ его кроватью; чрезъ нѣсколько минутъ Бойковъ воротился и, ничего не подозрѣвая, легъ спать. Не успѣлъ онъ вздремнуть, какъ почувствовалъ что его кровать, вмѣстѣ съ нимъ, поднимается вверхъ; испугавшись, Бойковъ вскочилъ съ постели и убѣжалъ на дворъ въ чемъ былъ, надѣлавши шуму; вслѣдъ за нимъ, незамѣтно въ потьмахъ, вышелъ Дейнекинъ и скрылся. Когда объ этомъ приключеніи узнали поутру семинаристы, то нѣкоторые изъ нихъ пришли провѣдать и спросить Бойкова о случившемся: послѣ нихъ пришелъ и Дейнекинъ съ выраженіемъ удивленія и сказалъ: «это васъ Богъ хотѣлъ наказать за то, что вы отказали мнѣ какъ-то въ рюмочкѣ»

водки,—помните.—Дайте же хотя теперь, выпьемъ за ваше здорověе» — и выпили!

Учитель нѣмецкаго языка и церковной исторіи Михайлъ Михайловъ — человекъ желчный и болѣзненный, у котораго нижняя губа гнила отъ рака, вслѣдствіе чего онъ постоянно повязывался платкомъ; лицомъ онъ былъ довольно безобразенъ, и нелюбовь къ себѣ учениковъ увеличивалъ еще болѣе излишнею требовательностью въ знаніи нѣмецкаго языка. Семинаристы прозвали его шулеромъ по слѣдующему случаю: однажды, когда онъ шелъ на урокъ, одинъ изъ учениковъ вбѣжалъ въ классъ и вмѣсто того, чтобъ сказать по нѣмецки: *Lehrer* (учитель) идетъ, ошибся и закричалъ: *Schuler* (ученикъ) идетъ; съ этой поры его иначе не называли какъ только шулеромъ.

Учитель Егоръ Семеновичъ Горскій преподавалъ первоначально библейскую, а затѣмъ церковную исторію въ 1-мъ отдѣленіи философскаго класса и нѣмецкій языкъ. Семинаристы прозвали и его шулеромъ, какъ потому, что онъ по безобразію своему вполне походилъ на предмѣстника своего Михайлова, котораго такъ дразнили, такъ и потому еще, что первый разъ по приходѣ своемъ на урокъ нѣмецкаго языка, онъ сказалъ вступительную рѣчь, въ заключеніе которой просилъ своихъ слушателей оказывать ему такую же расположенность, какъ и его предмѣстнику; а какъ предмѣстникъ не пользовался ихъ любовію, о чемъ Горскому не было извѣстно, то по окончаніи урока, не успѣлъ онъ перешагнуть порогъ, какъ вслѣдъ ему весь классъ закричалъ: шулеръ, шулеръ!.. По безобразію своему Горскій походилъ болѣе на обезьяну, чѣмъ на человека, страдалъ сплюнотеченіемъ и сильно заикался, чѣмъ поселялъ всеобщее отвращеніе къ своей персонѣ. Это однако не мѣшало ему питать самую нѣжныя симпатіи къ красавицѣ дочери своего квартирнаго хозяина, и когда она однажды пришла въ семинарскую церковь съ своими родителями и докторомъ, впоследствии женившимся на ней, то Горскій не замедлилъ подойти къ ней съ почтеніемъ и привѣтомъ, отъ коихъ она тутъ-же впала въ обморокъ. Несмотря на свои естественные недостатки и косно-

язычіе, сильно мѣшавшее ему въ преподаваніи, Горскій былъ очень взыскателецъ къ ученикамъ и, требуя съ нихъ буквального знанія урока по тетрадкѣ, спрашивалъ всегда по билетамъ, на коихъ написаны были имена и фамиліи учениковъ, вслѣдствіе чего иному приходилось отвѣчать урокъ почти каждый день, а другому—одинъ разъ въ цѣлую треть года; за пропускъ, при чтеніи урока, какогонибудь слова или союза—и, но, и т. д.—слѣдовали язвительные укоры, неудовлетворительныя отмѣтки и посылка на колѣна къ *пейкѣ* (т. е. пекчѣ). Заслуженное наказаніе переносилось безропотно, но незаслуженное всегда возбуждало шумъ, ропотъ и раздражало учениковъ до того, что иные не могли безобидно сносить публичнаго посрамленія, и въ качествѣ безсильнаго возмездія бывало наплюютъ ему въ калоши, набросаютъ всякаго сора въ шляпу или пришьютъ къ шинели нѣсколько грязныхъ лоскутьевъ и т. под. Временю Горскій преподавалъ и естественную исторію, на уроки коей приносилъ картички нѣкоторыхъ животныхъ, и когда однажды показалъ ученикамъ картинку дикообраза, то ученики закричали: это шулеръ!.. Жилъ Горскій въ домѣ Чеснока по Флоровской улицѣ, въ квартирѣ, выходившей окнами на улицу противъ семинарской церкви. Лѣтомъ здѣсь (между Флоровскимъ монастыремъ и семинарской церковью) скоплялась масса богомольцевъ, и вотъ одинъ изъ семинаристовъ, питавшій за что-то злобу противъ Горскаго (Александръ Бордычевскій), устроилъ ему слѣдующую сцену: подошедши къ одной кучкѣ богомольцевъ, онъ спросилъ ихъ: «Люде добрі, чи бачили ви коли мавпу, чи ні? Як не бачили, то ідіть подивіться, — он вона сидить у вікні; а як хочете, щоб вона з вами заговорила, то махайте руками і кажіть: акиш, акиш!—то вона встане і буде з вами говорити, бо вона вчена». А Горскій въ это время дѣйствительно сидѣлъ у открытаго на улицу окна и смотрѣлъ на прохожихъ. Богомольцы подошли гурьбой къ окну и начали всматриваться Горскому въ лицо; онъ сталъ сердиться и, заикаясь, кричалъ, чтобъ отошли прочь. «І..! сердце, дивись, дивись, ще й сердиться бісова тварь!» — «А зовсім похожа на чоловіка»,—отозвалась другая изъ бабъ! А Бордычевскій съ ком-

панисю себѣ похожихъ смотреть изъ-за угла, да за бока берутся отъ смѣха, что вполне удалась злая шутка. Увольнились Горскій изъ семинаріи по слѣдующему случаю: семинаристамъ, привыкшимъ отвѣчать уроки за скамьею при пособіи тетрадки и подсказыванія, весьма не поправилось то, что Горскій, желая измѣнить этотъ зловредный порядокъ вещей, началъ вызывать учениковъ для устныхъ отвѣтовъ на кафедру; судили, рядили и все сговорились не отвѣчать профессору. Горскій пожаловался на упорство учениковъ ректору, которому, по приходѣ въ классъ, они доложили, что не могутъ учиться и отвѣчать Горскому потому, что онъ такъ неразборчиво преподаетъ, что ничего рѣшительно нельзя понять и вмѣсто устной разумной передачи лекціи онъ постоянно читаетъ ее по какой то старинной синей тетрадкѣ. Желая удостовѣриться въ справедливости протеста, ректоръ предложилъ Горскому объяснить ученикамъ урокъ, имѣющій быть заданнымъ на слѣдующій день. Горскій, не ожидавшій этого и никогда серьезно не готовившійся къ уроку, пришелъ въ такое замѣшательство, что рѣшительно ничего не могъ рассказать толкомъ, а только плевалъ на свою завѣтную тетрадку и, усиленно заикаясь, произносилъ какіе то безсвязные, возбуждавшіе смѣхъ звуки. Послѣ этого ректоръ сказалъ Горскому: «Ничего нѣтъ удивительнаго, если ученики вамъ не отвѣчаютъ; при такомъ преподаваніи мудрено что-нибудь усвоить». Горскій, не могшій перенести такого конфуза, вскорѣ подалъ прошеніе объ отставкѣ. Родной братъ Горскаго—іеромонахъ Іоанникій, впоследствии архіеп. варшавскій, былъ инспекторомъ семинаріи, и его прозывали семинаристы *усикъ*. потому что онъ имѣлъ привычку моргать однимъ усомъ, бѣгая по корридору. Какъ профессоръ, онъ не отличался какими-либо выдающимися достоинствами и не имѣлъ недостатковъ своего брата.

Ректоръ Дустинъ Михайловъ (съ 1828 по 1835 г.), впоследствии епископъ костромской, былъ очень добрый человекъ, снисходительный начальникъ и толковый преподаватель. Современники передаютъ, что при немъ на Спаской улицѣ, въ домѣ Левицкой, семинаристы затѣяли устроить домашній спектакль, въ которомъ, въ

числѣ другихъ, участвовали въ женскихъ роляхъ Максимъ Кустовскій и Симеонъ Бобровичъ. Когда объ этомъ лицедѣйствѣ было донесено ректору Іустину, то онъ распорядился арестовать всѣхъ участниковъ игры въ тѣхъ костюмахъ, въ какіе они будутъ наряжены, и представить къ нему; въ поимкѣ артистовъ между прочими участвовалъ и кучеръ ректора, знаменитый Куземка, у котораго губа была расцѣчена копытомъ почти до самаго уха и когда ему нужно было говорить, то онъ прежде стискивалъ ее рукой, а затѣмъ уже говорилъ. Этотъ то Куземка собственноручно и притащилъ Кустовскаго и Бобровича предъ лицо ректора въ женскихъ костюмахъ. Когда вышелъ къ нимъ Іустинъ, то не узналъ своихъ питомцевъ и спросилъ Куземку: «Ты зачѣмъ привелъ сюда этихъ шлюхъ?»— Это Максимъ Кустовскій и Бобровичъ, Ваше Высокопреподобіе, — самодовольно объяснилъ Куземка. Сдѣлавъ виновнымъ строгій выговоръ и опредѣливъ имъ классную эпитимію, Іустинъ прогналъ ихъ вонъ и пригрозилъ исключеніемъ, если они или кто-либо другой изъ семинаристовъ вздумаютъ повторить что-либо подобное. Пользуясь снисходительностію и добротою *Іустина*, семинаристы безбоязненно посѣщали не только театръ, который былъ тамъ, гдѣ теперь Европейская гостиница, но и часто отправлялись на прогулки и кутежи за Днѣпръ—на лодкахъ. Такому своеволію былъ положенъ конецъ послѣ того, какъ утонуло однажды семь душъ учениковъ. За такое плохое смотрѣніе Іустинъ былъ удаленъ отъ ректуры и долгое время не былъ производимъ въ епископскій санъ.

Послѣ Іустина ректоромъ былъ Іеремія Соловьевъ, человекъ довольно ограниченныхъ способностей, недалковидный начальникъ и плохой наставникъ. Ученики его не долюбивали и прозывали его ханжей, потому, что онъ принималъ къ себѣ всякихъ юродивыхъ и другихъ завѣдомыхъ семинаристамъ пройдохъ и шарлатановъ. Догматическаго богословія онъ почти не читалъ, а преподавалъ въ классѣ катехизисъ Петра Могилы; желая слышать что либо новое и интересное отъ преподавателя богословской науки, взаимѣ которой имъ только надобѣдали упражненіемъ въ заучиваніи на память цѣлыхъ главъ изъ Сираха, ученики иногда пы-

тались дѣлать Іеремію возраженія, за которыя и были производимы въ дуракѣ. Такъ, однажды ученикъ Терентій Грищинскій спросилъ Іеремію: что Богъ дѣлалъ до сотворенія міра? Тотъ отвѣчалъ ему по малороссійски: батоги плів на такихъ дурнів, як ти. На экзаменахъ заставлялъ богословцевъ писать на доскѣ Символь вѣры и молитву Господню, и бѣда бывало тому, кто напишетъ малую букву тамъ, гдѣ слѣдуетъ быть большой!—«Ты еретикъ, ты вольнодумецъ, это грѣхъ» и т. д. Захотѣлъ еще Іеремія ввести въ Семипарской церкви такой порядокъ, чтобы ученики богословія исполняли пономарскія обязанности: разводили огонь, подавали кадило, выходили со свѣчой и т. п., а потому въ классѣ и сдѣлалъ о семъ предложеніе постриженнымъ во стихарь богословцамъ; но они почитали себя кандидатами священства, находили унизительною для своего достоинства пономарскую службу и потому отвѣтили ректору отказомъ, а одинъ изъ учениковъ—Филиппъ Помазанскій, по выходѣ Іереміи изъ класса, заявилъ во всеуслышаніе, что тотъ будетъ высѣченъ розгами, кто согласится быть въ пономарской роли. Іеремія, огорченный непослушаніемъ богословцевъ, сдѣлалъ представленіе преосвященному Иннокентію Борису о постриженіи въ стихарь избранныхъ имъ для сей надобности словесниковъ, помышляя между прочимъ и о способѣ привлеченія когда нибудь къ исполненію сей обязанности богословцевъ. И вотъ однажды на вечернемъ богослуженіи, когда приближалось время выхода со свѣчой, онъ, призвавши въ олтарь ученика Александра Мацькевича, велѣлъ ему облачаться въ стихарь и идти со свѣчой. Ошеломленный такимъ неожиданнымъ приказаніемъ ректора, съ которымъ почиталъ неумѣстнымъ объясняться въ олтарѣ и дѣлать остановку въ богослуженіи, Мацькевичъ рѣшился пойти противъ воли товарищей—одѣлся въ стихарь и вышелъ со свѣчей. Увидѣвши Мацькевича въ чинѣ свѣщепосца, товарищи сильно вознегодовали на него и свою угрозу высѣчь розгами привели въ исполненіе такимъ образомъ: 16 марта 1839 г. послѣдній урокъ былъ профессора исторіи церкви Михайлова: не успѣлъ онъ по окончаніи урока переступить порогъ, какъ товарищи набросились массою

на Мацькевича, бывшаго въ шинели, накинули ему на голову воротникъ шинели и, чтобъ никого не видѣль, завязали на шеѣ платкомъ, повалили на полъ, отдули розгами и ушли, оставивъ его еле живого. Когда о семъ произшествіи Димитрій Буткевичъ, родомъ волынецъ, далъ знать Іереміи, то онъ немедленно распорядился отправить Мацькевича въ больницу, а о виновныхъ сдѣлать розыскъ; въ тотъ же день Іеремія лично сообщилъ о семъ приключеніи съ Мацькевичемъ преосвященному Иннокентію, котораго ѣздилъ приглашать къ служенію на 17 марта, по случаю храмоваго праздника въ теплой семинарской церкви. За литургіей Иннокентій произнесъ, по этому поводу, сильную обличительную рѣчь семинаристамъ. Главные виновники сѣкуцій Терентій Грищинскій, Григорій Совицкій, Левъ Александровичъ и другіе были немедленно уволены изъ семинаріи, а Мацькевичъ, за такое поношеніе, былъ назначенъ въ Академію, предпочтительно предъ другими лучшими товарищами. Впослѣдствіи времени, когда Мацькевичъ былъ уже священникомъ и благочиннымъ, а Совицкій столопачальникомъ, консисторіи, то при встрѣчѣ, по дѣламъ службы, Совицкій шутя цѣловалъ Мацькевича въ голову, приговаривая: «здравствуй, сынъ мой!» Мацькевичъ, скрывая подъ улыбною досаду, старался всегда поскорѣе отдѣлаться отъ своего сѣкутора, который назойливо приставалъ къ нему съ разными разспросами и воспоминаніями о прошедшемъ и настоящемъ и при разставаніи, пожмая руку, твердилъ ему: «Не забывай меня, сынъ мой, я-жь тебя крестилъ—хворостилъ, не водою—а лозою». Вмѣстѣ съ сѣкуторами Мацькевича подверглись исключенію: Василій Бордычевскій, за то, что, на другой день послѣ оказіи съ Мацькевичемъ, побилъ окна въ квартирѣ Іереміи, и Александръ Мужаловскій, за то, что въ пьяномъ видѣ отправился во Фроловскій монастырь съ шарманщикомъ, заставилъ его играть предъ квартирой игуменіи, а самъ, сбросивъ сюртукъ и сапоги, началъ танцовать и продѣлывать разныя штуки. Наклопомъ остию къ пьянству и буйству отличались также и пѣвчіе, а особливо басы, митрополичьяго хора, изъ коихъ ученикъ богословія Константинъ Троцкій, пришедшій однажды въ классъ въ пьяномъ

видѣ, повстрѣчался въ корридорѣ съ Іереміей, наговорить ему грубостей съ угрозами. за что ректоръ приказалъ связать его служителямъ и свести въ карцеръ;—дорогой онъ во всю глотку ревѣлъ ярмось: «безумное велѣніе злочестиваго мучителя люди поколеба»...

При Іереміи въ семинаріи была учреждена еще должность благочиннаго, возложенная имъ на ученика богословія Никиту Дашкевича: онъ долженъ былъ смотрѣть не только за поведеніемъ учениковъ при перемѣнѣ уроковъ, но и за своевременнымъ приходомъ наставниковъ въ классъ; если же кого нибудь изъ наставниковъ почему либо не было въ классѣ, то Дашкевичъ обязанъ былъ занимать учениковъ чтеніемъ какой нибудь книги. Эта должность упразднена была съ выходомъ Іереміи изъ семинаріи. Будучи черезчуръ взыскательнымъ, Іеремія назначилъ однажды къ исключенію изъ семинаріи 18 учениковъ за то, что они, во главѣ со своимъ старшимъ, Михаиломъ Пльпенскимъ, вмѣсто *рощи*, отправились гулять за Дибѣрць, гдѣ ихъ застигла страшная буря съ дождемъ, и они вынуждены были, перевернувши лодки вверхъ дномъ, просидѣть подъ ними въ голодѣ и холодѣ три дня, чѣмъ привели семинарское начальство въ большой переполохъ и излишнія хлопоты по ихъ розысканію; но митрополитъ Евгеній, принявъ во вниманіе находчивость и благоразумную распорядительность юношей въ несчастномъ случаѣ, не согласился на увольненіе ихъ и сказалъ ректору: «я собираю, а ты хочешь расточать»? А что Евгеній дѣйствительно заботился о томъ, чтобы привлечь въ школы побольше не только дѣтей духовенства, неохотно вообще отдававшаго въ науку дѣтей своихъ, но и дѣтей свѣтскихъ лицъ, можно заключить изъ того, что почти на каждомъ публичномъ экзаменѣ передъ ваканціями внушалъ семинаристамъ, отправлявшимся домой, приглашать и заохочивать къ поступленію въ духовныя училища дѣтей не только причетническихъ, но и свѣтскаго званія; причетниковъ же, упорствовавшихъ въ нежеланіи отдавать своихъ дѣтей въ училища, переводилъ на худшія мѣста. Но какъ въ интересахъ дисциплины пельзя было оставить безъ всякаго наказанія вышеозначенныхъ 18 семинаристовъ, то

исключеніе виновнымъ было замѣнено: для учениковъ богословія трехдневнымъ стояніемъ на ногахъ у порога въ классѣ; для учениковъ философіи — трехдневнымъ стояніемъ на ногахъ у порога въ столовой во время обѣда, а ученикамъ словесности — трехдневнымъ стояніемъ въ столовой на колѣняхъ. Провинившіеся отпрашивались и отъ этого наказанія по разнымъ причинамъ, а особенно потому, что въ столовой всегда обѣдали и мальчики — пѣвчіе, которые могли насмѣхаться надъ ними; но этой просьбой привели инспектора въ такой гнѣвъ, что онъ началъ обзывать ихъ «мятежниками» и «поляками» и посадилъ всѣхъ за голодный столъ. Такимъ образомъ голодавшіе три дня подъ лодкой вынуждены были отсидѣть еще три дня за голоднымъ столомъ въ семинарской столовой.

Прислуги себѣ Іеремія не нанималъ, и келейникомъ у него былъ ученикъ Онисимъ Рыбальскій, впоследствии игуменъ Оптинной пустыни, — человекъ бездарный и неучившійся, но весьма низкопоклонный, за что Іеремія его любилъ и переводилъ изъ класса въ классъ не по заслугамъ, а по окончаніи курса постригъ его въ монахи. Письмоводительскія обязанности несли сами ученики, владѣвшіе хорошимъ почеркомъ, за что пользовались льготами и снисхожденіемъ семинарскаго начальства, при переводѣ изъ класса въ классъ, хотя уроки они посѣщали весьма рѣдко. Письмоводителямъ этимъ часто сходили съ рукъ такія шалости и проказы, за которыя рядовой ученикъ могъ бы подвергнуться весьма строгому наказанію. Такъ, нѣкто изъ нихъ, Романъ Пономаревскій, сыгралъ съ Іеремією такую комедію: предъ великопостными заговинами, желая возвеселиться со други своими, онъ накупилъ разной живности, въ томъ числѣ и поросенка, котораго предполагалось ночью, какъ уснетъ начальство, заколотъ и изжарить на кухнѣ и который поэтому былъ до поры до времени снесенъ и запертъ въ семинарской залѣ, подъ которой внизу какъ разъ приходилась молитвенная комната Іереміи. Читая молитвы на сонъ грядущій, Іеремія былъ приведенъ въ смущеніе шумомъ и стукомъ, раздававшимся надъ его головой отъ бѣготни поросенка. Не зная, въ чемъ дѣло, онъ послалъ своего

келейника узнать, что тамъ толчется; тотъ, подошедши къ двери, сталъ прислушиваться, но все казалось тихо, потому что поросенокъ, заслышавши стукъ въ корридорѣ и чье-то приближеніе къ двери, инстинктивно притихъ. Не успѣлъ келейникъ сойти внизъ и доложить Іереміи, что въ залѣ ничего не слышно, какъ поросенокъ принялся опять бѣгать и шумѣть, пока его не взяли оттуда на закланіе. Іеремія же, заподозривъ въ этомъ шумѣ дѣйствіе нечистой силы, на другой день окропиль залъ святой водой.

При Іереміи для помѣщенія казеннокоштныхъ учениковъ нанимался домъ кіевского войта Кисилевскаго, въ которомъ и произошелъ слѣдующій несчастный случай. Ученикъ философіи Филиппъ Чепурковскій поссорился за обѣдомъ съ однимъ изъ своихъ товарищей А. Таргоніемъ и, въ пылу гнѣва, бросилъ въ него ножомъ такъ мѣтко, что попалъ прямо въ сердце, и Таргоній тутъ же умеръ, а Чепурковскаго немедленно исключили изъ семинаріи. При Іереміи, по ходатайству предъ митрополитомъ, практиковалось зачисленіе за воспитанниками всѣхъ 3-хъ классовъ праздныхъ священническихъ и причетническихъ мѣстъ въ епархіи; такъ, ученику словесности Петру Случевскому, нынѣ священнику села Миньковецъ, предоставлено было въ приходѣ его отца діаконское мѣсто, числившееся за нимъ до окончанія семинарскаго курса, по коему онъ получалъ всѣ доходы на свое содержаніе въ семинаріи. При ректурѣ Іереміи инспекторомъ при немъ былъ іеромонахъ Владиміръ, человекъ болѣзненный, желчный, придирчивый и потому неполюбовавшійся любовью воспитанниковъ. Какъ раньше, такъ и при немъ, нѣкоторые квартирные богословцы вели знакомство съ дѣвцами, съ которыми они ходили гулять, въ воскресные и праздничные дни, по холмамъ и дебрямъ незаселенной тогда мѣстности, тянувшейся отъ Покровской церкви по Андреевскому надгорью до Михайловскаго монастыря, откуда открываются и нынѣ живописные виды на Днѣпръ, Подоль, Оболонь и заднѣпровскія слободы; эти мѣста почитались семинаристами за самыя удобныя для такихъ прогулокъ, такъ какъ они наиболѣе удалены были отъ взора и

вниманія инспекціи. Но бдительный глазъ инспектора Владиміра проникъ и сюда, при пособіи полевой зрительной трубы, о чемъ по секрету сообщилъ семинаристамъ бывший его келейникъ Петръ. Предательская зрительная труба была украдена подкупленнымъ келейникомъ и передана тѣмъ, кои не разъ уже несли, благодаря ея услугамъ, позорное наказаніе. Умеръ Владиміръ отъ чахотки и погребенъ у сѣверной стороны теплой семинарской церкви, гдѣ находится бібліотека. Послѣ него инспекторомъ былъ іеромонахъ Аѳанасій, имѣвшій обыкновеніе держать всегда голову вверхъ, за что семинаристы прозывали его «Фантазією». Любилъ онъ иногда покутить, но свое дѣло зналъ и толково преподавалъ Свящ. писаніе.

Философію, по Баумейстеру, преподавалъ профессоръ Пилипѣвъ—человѣкъ весьма способный, но имѣвшій слабость приходитъ въ классъ подъ хмелькомъ, а потому на урокъ всегда благодушествовалъ, много смѣялся и потѣшалъ своихъ слушателей разными остротами и шутками; ученики его весьма любили какъ за веселый нравъ, такъ и за прямоту души, соединенную съ гуманнымъ обращеніемъ. Словесность, по Бургію, весьма толково преподавали: Платонъ Троицкій, о коемъ рѣчь будетъ ниже, и Иванъ Максимовичъ, бывший вмѣстѣ и секретаремъ правленія, а затѣмъ переведенный профессоромъ въ Кіевскую академію. Физику, алгебру и геометрію преподавалъ Василій Каменскій, впоследствии протоіерей; предметы эти считались второстепенными и преподавались весьма неудовлетворительно, а потому и познанія по нимъ ученики имѣли самыя ограниченныя. Никакихъ физическихъ опытовъ въ классѣ не производилось; съ физическими приборами ученики знакомились по рисункамъ на доскѣ, да и то не всегда можно было видѣть отчетливо эти рисунки за шинелью Каменскаго, всегда носившаго ее наопахъ и закрывавшаго собою всю доску, такъ что ученики сдѣлали ему однажды такое замѣчаніе: «вы говорите, что свѣтъ сквозь темное тѣло не проникаетъ, какъ же мы можемъ видѣть, что вы рисуете на доскѣ, когда ваша шинель мѣшаетъ проникнуть туда нашему зрѣнію?» Когда объяснялись какіе либо физическіе законы и

явленіа такъ туманно, что ихъ нельзя было понять, то ученики нерѣдко дѣлали Каменскому возраженія, между коими попадалась иногда такая чепуха, отъ которой весь классъ хохоталъ; такъ, однажды ученикъ Гр. Варгулевичъ, бывшій головою выше всѣхъ въ классѣ и говорившій октавою, далъ Каменскому такой вопросъ: какое вліяніе имѣетъ угрызеніе овода на тѣлесный организмъ вола, когда онъ гезкается?»—«Дуракъ!»—былъ отвѣтъ учителя.

Учителемъ французскаго языка былъ іеромонахъ Евменъ,—человѣкъ добрый, обходительный, умный и весьма любимый учениками, но, къ несчастію, имѣвшій слабость предаваться пьянству. Въ семинаріи съ нимъ часто повторялись такіа сцены: прійдетъ бывало въ классъ выпивши и уснетъ за столомъ, сидя на стулѣ; ученики сидятъ до звонка безъ всякаго дѣла, а послѣ звонка уходятъ изъ класса потише, чтобъ не разбудить Евмена, который и оставался въ классѣ спящимъ. Въ такомъ блаженномъ усненіи за столомъ въ классѣ не разъ заставлялъ его ректоръ Іеремія, и такъ какъ замѣчанія его не имѣли исправительнаго воздѣйствія на слабую волю Евмена, то онъ и вынужденъ былъ сдѣлать представленіе по начальству объ удаленіи его изъ семинаріи.

Ректоръ семинаріи Евсевій, вполсѣдствіи архіепископъ тверской, былъ однимъ изъ наиболѣе гуманныхъ и любимыхъ начальниковъ своего времени (съ 1840—45 г.г.), что со всею силою сказалось при прощаніи съ нимъ, по случаю отъѣзда его въ 1845 году въ Литовскую д. семинарію, куда онъ былъ переведенъ для водворенія русскаго духа. Въ назначенный день наставники и ученики собрались въ столовую, какъ наиболѣе просторную комнату въ то время, куда не замедлилъ прибыть и Евсевій; послѣ пропѣтой всѣми молитвы ко св. Духу и обычныхъ привѣтствій, Евсевій, видимо взволнованный торжественностью минуты, объявилъ присутствующимъ о томъ, что, получивъ неожиданное назначеніе въ Литву, онъ съ грустью расстаётся съ дорогимъ для него Кіевомъ и близкими его сердцу наставниками и воспитанниками кіевской семинаріи, коихъ любилъ всею полнотою своей

души и взаимно пользовался ихъ симпатіями и благорасположеніемъ. Когда окончилъ Евсевій свою грустную для всѣхъ рѣчь, къ нему приблизился первый ученикъ богословскаго класса Владиміръ Буйницкій и, отъ лица товарищей, сказалъ умную рѣчь, въ которой, очертивъ благотворную дѣятельность и свѣтлую личность Евсевія, какъ ректора, наставника и человѣка, просилъ имѣть ихъ всегда въ памяти и въ любвеобильномъ сердцѣ своемъ и, преподавъ имъ послѣднее свое благословеніе, поминать ихъ въ своихъ отеческихъ молитвахъ. За нимъ вышелъ любимецъ Евсевія, ученикъ богословія Иванъ Стояновскій, и экспромтомъ произнесъ приблизительно слѣдующую рѣчь: ты провелъ насъ чрезъ весь почти семинарскій курсъ, воздѣлывая наши душевныя нивы и насаждая въ сердцахъ нашихъ сѣмена св. вѣры, благочестія, любви и доброй нравственности, наиболѣе потребныя для насъ, какъ будущихъ пастырей словесныхъ овецъ стада Христова; особенно усиленный трудъ, нелѣнностю и съ истинно-отеческою любовію, прилагалъ ты къ намъ—богословцамъ въ теченіе послѣднихъ двухъ лѣтъ; и вотъ остается не болѣе трехъ мѣсяцевъ (а прощаніе было въ мартѣ 1845 г.), чтобъ похвалиться намъ твоимъ дѣланіемъ и пожать тебѣ лавры трудовъ твоихъ, какъ вдругъ ты насъ оставляешь, добрѣйшій о. ректоръ и любимѣйшій наставникъ, а ктонибудь другой, недостойный тебя, внидетъ въ твой праведный трудъ, въ твой любимый вертоградъ и похвалится твоимъ дѣланіемъ. Намъ жаль, до глубины души жаль, разставаться съ тобою, безцѣнно духовное сокровище наше, всеобщій любимецъ нашъ, и свидѣтель Богъ, что я не лгу!.. У Евсевія покатались по лицу слезы, и онъ, не давъ оратору окончить рѣчь, заключилъ его въ свои отеческія объятія и началъ цѣловать; за симъ, перещеловавшись со всѣми наставниками и учениками, вышелъ изъ столовой, сопровождаемый самыми искренними благопожеланіями, при пѣніи многолѣтія. Насколько Евсевій былъ добръ и снисходителенъ къ слабостямъ и шалостямъ воспитанниковъ, можно судить по слѣдующимъ примѣрамъ. Въ семинаріи былъ Петръ Чернякъ, ученикъ очень способный, но и большой проказникъ, весьма часто попадавшійся въ разныхъ шалос-

тяхъ инспектору Антонію, человѣку весьма строгому, взыскательному и любившему обо всемъ случившемся въ семинаріи доводить немедленно до свѣдѣнія ректора. Евсевій, падившій людей способныхъ, часто прощаль Черняку его шалость, но однажды разсердился не на шутку и началъ распекать Черняка, что называется на всѣ лады, угрожая ему даже исключеніемъ ежели не исправится. Чернякъ, выслушавъ нотацию до конца, подошелъ близко къ Евсевию, упалъ предъ нимъ на колѣни и таеъ жалобно сталъ смотрѣть ему въ глаза, не говоря ни слова, что тотъ наконецъ разсмѣялся, плюнулъ и сказалъ: «ты не Чернякъ, а Чертякъ! Ступай вонъ и впредь не попадайся!» Другой подобный случай былъ съ Стояновскимъ, любимцемъ Евсевія. По переводѣ въ богословскій классъ, съ перваго же года начиналось обыкновенно постриженіе учениковъ во стихарь; торжество это, по установившемуся обычаю, всегда сопровождалось приличной выпивкой и закуской для друзей-товарищей со стороны новопосвящаемаго чтеца; и вотъ на таковую то дружескую выпивку былъ приглашенъ казенокошникъ Стояновскій къ одному изъ своихъ стихарныхъ товарищей въ квартиру, гдѣ и засидѣлся до поздней поры. Возвратившись въ корпусъ въ полночь, въ слишкомъ веселомъ расположеніи духа, и не обращая должнаго вниманія на близкое сосѣдство къ форткѣ инспекторской квартиры, онъ началъ крѣпко стучаться въ фортку и кричать на сторожа (потому что въ тѣ времена еще не употребляли въ семинаріи электрическихъ и иныхъ звонковъ), чтобъ отворилъ; Антоній, имѣвшій своихъ фискаловъ, былъ извѣщенъ объ отлучкѣ Стояновскаго, а потому приказалъ сторожу задержать Стояновскаго, когда будетъ стучаться въ фортку. Не успѣлъ сторожъ отворить фортку и впустить Стояновскаго, какъ навстрѣчу ему, съ дежурнымъ старшимъ, вышелъ Антоній и увидѣвши его въ хмельномъ состояніи, приказалъ дежурному немедленно представить его о. ректору. Вышелъ Евсевій, когда ему было доложено, посмотрѣлъ на Стояновскаго, покачалъ головой и спросилъ: «Стояновскій, ты пьянь» — «Виновать, ваше высокопреподобіе! выпилъ немножко у одного изъ товарищей по случаю постриженія его во стихарь; но про-

стите великодушно,—больше этого на budget!» Чистосердечнаго этого сознанія было достаточно для Евсевія, чтобы въ душѣ своей простить провинившагося любимца; но чтобъ явно не потворствовать развитію въ учащихся дурныхъ наклонностей и не дискредитировать инспекторскаго надзора, Евсевій началъ читать Стояновскому внушительную нотацію, выставляя на видъ соблазнъ для другихъ и крайнее неприличіе такого поступка со стороны ученика, котораго онъ почиталъ доселѣ однимъ изъ лучшихъ. Выслушавъ нотацію, Стояновскій подошелъ къ Евсевію и, коснувшись рукой его плеча, произнесъ: «ех, братіку, братіку! хто її не пье?» Евсевій размѣялся добродушно и прогналъ Стояновскаго съ глазъ. Не любилъ Евсевій и строго преслѣдовалъ тѣхъ учениковъ, кои, пропуская уроки, выдумывали для своего оправданія лживыя причины. Прийдетъ бывало въ классъ, посмотреть въ журналъ и спрашиваетъ записанныхъ въ немъ: такой-то, почему позавчера не былъ въ классѣ? — «Ѣздилъ съ тетинькой въ лавру помолиться угодникамъ». — Евсевій покачаетъ головой и говоритъ: «послушай, я тебѣ розкажу исторію о ворѣ, который молился св. Николаю о томъ, чтобы онъ помогъ ему украсть лошадей, за что обѣщаль поставить большую свѣчу. Лошади украдены и угнаны уже далеко, далеко! Почитая себя внѣ опасности, воръ сталъ раскаиваться въ данномъ обѣщаніи и порѣшилъ наконецъ не ставить уже свѣчи; какъ вдругъ слышитъ, за нимъ погоня! Воръ опять взмолился къ св. Николаю, который и заговорилъ къ нему: бросай лошадей, да прячься поскорѣй вонъ въ скелеть подошедшей скотины. Воръ соскочилъ съ лошадей, отогналъ ихъ прочь, а самъ и улегся въ скелетъ; но какъ отъ падали несло страшнымъ зловоніемъ, котораго нельзя было стерпѣть, то воръ и говоритъ: «ух! какъ же тутъ смердитъ!», — а св. Николай ему въ отвѣтъ: «такъ мнѣ и твоя свѣча смердитъ!» — Такова и твоя молитва!» — закончилъ Евсевій; ты ученикъ и долженъ быть въ классѣ, когда учатся всѣ, а для молитвы есть свое время. Стой на ногахъ!» — Снисходя слабостямъ и шалостямъ учениковъ, до предѣловъ возможности, Евсевій однако уступалъ иногда настойчивости инспектора Антонія и за неисправленіе въ столь

предосудительныхъ поступкахъ, какъ пьянство, трубочурство и грубости наставникамъ, исключалъ изъ семинаріи иногда и очень способныхъ людей. Такой печальной участи подвергся за пьянство и первый ученикъ словесности Савва Садовскій, коего сочиненія читались въ классѣ наставниками публично, какъ образцовыя. При Евсеіѣ имѣлъ мѣсто еще слѣдующій, рѣдкій по тому времени случай: первый ученикъ богословскаго класса Романъ Вишинскій уволился изъ семинаріи для поступленія въ университетъ, но, не выдержавъ экзамена по исторіи литературы, которая въ семинаріи не преподавалась, долженъ былъ избирать родъ жизни или проситься обратно въ духовное званіе. Вишинскій предпочелъ послѣднее и подалъ прошеніе о принятіи его обратно въ семинарію, въ которую хотя и былъ принятъ, но за оказанное пренебреженіе къ духовному званію и воспитанію обязанъ былъ подпиской прослужить два года на духовно-училищной службѣ и выпущенъ едва послѣднимъ ученикомъ въ первомъ разрядѣ. Какъ наставникъ, Евсеіѣ былъ очень взыскателенъ и требовалъ отъ учениковъ буквального знанія урока по запискамъ, кои выдавались имъ на каждый день, а если кто не зналъ урока, то долженъ былъ, по приходѣ Евсеіѣ въ классъ, стоять на ногахъ—день, два и болѣе, пока не отвѣтитъ ему удовлетворительно всего пройденнаго. Казеннокоштныхъ учениковъ очень жалѣлъ, хорошо кормилъ и прилично одѣвалъ. Учениковъ богословія никогда не унижалъ предъ младшими классами и не посылалъ ихъ въ столовую на стоянки у порога въ наказаніе, какъ это практиковалось до и послѣ него. Такъ однажды инспекторъ Антоній, за манкированіе уроками однимъ изъ учениковъ богословія написалъ въ классномъ журналѣ слѣдующую резолюцію: «стоять ему у порога во время обѣда казеннокоштныхъ учениковъ». Евсеіѣ отмѣнилъ это наказаніе и написалъ тамъ же: «Приличнѣе будетъ для кандидата священства отбыть наказаніе въ классѣ у порога или за скамьей». Облагораживая наказанія и внушая воспитанникамъ беречь честь и достоинство какъ свое, такъ и другихъ, Евсеіѣ всемѣрно заботился объ искорененіи въ нихъ дурныхъ привычекъ и наклонностей; особенно строго пре-

слѣдовалъ онъ трубокуреніе, которое начинало тогда входить въ моду и которымъ особенно соблазнялся оставленный на второй курсъ въ философскомъ классѣ Захарія Крыжановскій-Комакъ. Товарищи иначе не называли его, какъ «блуждающей кометой», потому что, лишившись за лѣнность и трубокуреніе казеннаго содержанія, онъ не имѣлъ гдѣ главы приклонить и шлялся изъ одной квартиры на другую, проводя гдѣ день, гдѣ ночь, и питаясь отъ крупницъ, которыя отпускались ему сострадательными содержателями ученическихъ квартиръ. Одѣвался онъ въ какую-то епанчу безъ рукавовъ, сшитую изъ простаго сукна и похожую на женскую ротонду, подъ которою и скрывалъ свою трубку; папирсы же тогда еще не были въ употребленіи. Помощникъ инспектора Пилипѣвъ, посѣщая квартиры, засталъ однажды Крыжановскаго съ трубкой въ рукахъ, которую, отобравъ, представилъ инспектору Антонію въ качествѣ поличнаго, а Антоній немедленно отапортовалъ объ этомъ ректору. На другой день Евсевій уже шелъ въ классъ съ намѣреніемъ распечь Крыжановскаго и передумывалъ, чѣмъ-то онъ будетъ отговариваться, при столь явной уликѣ, какъ вдругъ въ корридорѣ на встрѣчу ему попадаетъ самъ виновный. Евсевій остановилъ его и спросилъ. «Крыжановскій, ты куришь трубку?»—«Курю, ваше высокопреподобіе», преспокойно отвѣчалъ Комакъ. Евсевій, знавшій Крыжановскаго какъ плута и не ожидавшій отъ него искренняго признанія, былъ такъ обезкураженъ его отвѣтомъ, что только стучалъ о полъ палкою, смотрѣлъ на него, какъ говорится, во всѣ глаза и пыхтѣлъ отъ волненія; пришедши же нѣсколько въ себя, пригрозилъ виновному палкой и сказалъ. «Ну, адская душа, будешь ты помнить эту трубку!» Крыжановскій ожидалъ со дня на день исключенія изъ семинаріи, но Евсевій, изъ состраданія къ его сѣдственному положенію, замѣнилъ ему исключеніе, на которомъ настаивалъ Антоній, заключеніемъ въ карцеръ. Съ другимъ ученикомъ, Владиміромъ Малицкимъ, Евсевій, за непочтительность къ себѣ, продѣлалъ презабавную сцену. Малицкій, состоя на полуказенномъ содержаніи, не имѣлъ права на полученіе казенной одежды, собственная же у него состояла изъ однѣхъ

заплатъ; а между тѣмъ онъ не чуждъ былъ франтовства и ухаживанія за прекраснымъ поломъ, для какой цѣли одолжался болѣе приличной одеждой у своихъ квартирныхъ товарищей. Нарадившись однажды въ какой-то высочайшій цилиндръ, въ чужую одежду и съ чужимъ зонтикомъ въ рукахъ, онъ отправился въ Братскій монастырь для свиданія съ знакомками. Возвращаясь изъ Братства съ двумя мѣщаночками, Малицкій завидѣлъ, что на встрѣчу ему ѣдетъ ректоръ; не желая уронить себя въ глазахъ спутницъ, Малицкій не снялъ шляпы, поровнявшись съ Евсеіемъ, показывая видъ, будто не узналъ его. Евсеій, подозвавъ Малицкаго къ экипажу и продолжая тихо ѣзду, началъ ему чинить выговоръ за грубое и непочтительное отношеніе къ своему начальству. Разговаривая такимъ образомъ, Евсеій провелъ Малицкаго черезъ двѣ улицы, съ шляпой въ рукахъ, и какъ была грязь, то Малицкій совсѣмъ выпачкалъ чужую одежду, каковой, послѣ этого, никто ему уже не сталъ одолжать; Малицкому же стыдно было показаться и на глаза тѣмъ мѣщаночкамъ послѣ этакой конфузій. Черезъ нѣсколько дней послѣ этого Евсеій пришелъ на урокъ греческаго языка, вызвалъ Малицкаго на средину класса, велѣлъ ему снять съ себя засаленную шинель, въ которой онъ постоянно ходилъ за неимѣніемъ приличнаго сюртука и брюкъ, и сказалъ: «Видите, какой оборванецъ и голышъ, а за мѣщанками таскается по грязи въ чужой одеждѣ и при встрѣчѣ съ начальствомъ конфузится отдавать должное почтеніе и привѣтъ! Я нарочито пришелъ сюда, съ намѣреніемъ обличить публично неблаговоспитанность и неблагопристойность вашу въ лицѣ Малицкаго и тѣмъ предостеречь васъ отъ подобныхъ предосудительныхъ поступковъ». Послѣ этой сцены Малицкому и прохода не было отъ насмѣшекъ товарищей.

Не менѣе забавныя сцены продѣлывалъ Евсеій и въ другихъ случаяхъ; такъ, послѣ экзаменовъ, когда переписывались на бѣло списки, онъ воспрещалъ письмоводителямъ семинарскимъ впускать въ канцелярію кого-либо изъ учениковъ, интересовавшихся преждевременно знать, кто переводится и кто оставляется на повторительный курсъ или исключается изъ семинаріи, и не-

рѣдко за это дававшихъ посулы; а чтобъ канцеляристы подъ разными благовидными предлогами и сами не выходили изъ канцеляріи, пока не окончатъ списковъ и не сдадутъ ихъ въ правленіе, Евсевій обыкновенно присылалъ имъ въ достаткѣ все необходимое: чай, сахаръ, булки, хлѣбъ и квась. Контролировалъ же онъ ихъ такимъ образомъ: часовъ въ 10 или 11 ночи подходитъ къ канцеляріи, стучится тихонько въ дверь и, измѣнивши голосъ, говоритъ самъ, или заставляеть говорить перваго попавшагося ученика: «братіку, братіку, одчини!» Канцелярскіе молчатъ. Черезъ нѣсколько минутъ опять стучится: «братіку, братіку, одчини, куплю козирокъ Жукова» (что означало $\frac{1}{4}$ ф. табаку Жукова). — «Иди собі до чортового батька з своїмъ табакомъ: прийде ректор, то буде несчастья; а табаку у нас і свого є ще цілого півхунта», — отвѣчаетъ какой-нибудь канцеляристъ. Обождавши еще минутъ десять, Евсевій опять стучится: «братіку, братіку, одчини, півштофа горілки принесу!» Противъ столь сильнаго искушенія, бывало, не устоитъ письмоводитель Романъ Пономаревскій и отвѣтитъ: «Перше принеси, тоді пуцу». Пошелъ Евсевій, наполнилъ бутылку водой, возвратился къ затвореннымъ дверямъ канцеляріи и, стуча смѣлѣе прежняго, говоритъ: «братіку, братіку, одчини, — вже приніс горілку» и, въ доказательство истини своего обѣщанія, начинаетъ щелкать пальцами по бутылкѣ. Заслышавши знакомый звонъ стекла, Пономаревскій идетъ отворить просителю таинственную дверь, въ которой, вмѣсто мнимаго «братіка» съ полуштофомъ, появляется Евсевій съ вопросомъ: «а что у васъ списки готовы уже?» — «Нѣтъ еще, ваше высокопреподобіе», отвѣчаетъ оробѣвшій и удивленный письмоводитель! — «А кто это къ вамъ сейчасъ предо мною стучался?» — «Не знаємъ, ваше высокопреподобіе! Евсевій усмѣхается, киваетъ головой и уходитъ, съ новымъ напомниманіемъ никого не впускать и поскорѣе работу кончатъ. За такія и подобныя выходки Евсевія прозвали семинаристы «полковникомъ», что вполнѣ шло къ его статной и осанистой фигурѣ.

При Евсевіѣ еще дозволялось ученикамъ собираться на нѣкоторыхъ квартирахъ и въ корпусѣ на литературные вечера, въ

коихъ принимали участіе даже нѣкоторые изъ студентовъ академіи и университета. Злоупотребляя этимъ правомъ, любители легкихъ удовольствій вздумали заводить вечера музыкальные и танцевальныя, а чтобъ сія зятія не сдѣлалась извѣстною инспекціи, рѣшено было не принимать въ сію благопристойную компанію, съ прекраснымъ поломъ составляемую, лицъ склонныхъ къ пьянству, чѣмъ обыкновенно отличались пѣвчіе, и не умѣющихъ вообще держать себя вполне безукоризненно въ обществѣ дѣвицъ; но какъ нѣкоторые голосистые пѣвчіе, обладавшіе богатымъ репертуаромъ пѣсенъ и романсовъ, могли доставить наилучшее развлеченіе по вкусамъ того времени и общества, то одному изъ пѣвчихъ, басу Евтропію Трезвинскому, дозволено было товарищами посѣщать эти вечера; онъ же, пришедши однажды въ собраніе подъ хмелькомъ, поднялъ такую бучу, что его вынуждены были вывести вонъ, какового поношенія онъ не стерпѣлъ, разсердился и донесъ обо всемъ Евсеію, который подвергъ виновныхъ строгому наказанію и пригрозилъ исключеніемъ изъ семинаріи за подобныя недозволительныя развлеченія. Богословцамъ Евсеій позволялъ, въ дни высокаторжественныя и праздничныя, а особенно въ недѣлю Православія, посѣщать архіерейскія служенія, и если полиція ихъ не пускала, то онъ нерѣдко самъ ихъ проводилъ въ соборъ, гдѣ весьма часто служилъ съ митрополитомъ.

Какъ внимательный начальникъ, Евсеій положительно вникалъ во все самъ, а особенно въ хозяйственную часть, изъ которой обыкновенно наживались у насъ эконома и комисары. Подмѣтивши небрежное и недобросовѣстное отношеніе къ своимъ обязанностямъ эконома Войкова, онъ замѣнилъ его сельскимъ священникомъ Андреемъ Болсуновскимъ, который оказался весьма добросовѣстнымъ экономомъ, внимательнымъ къ нуждамъ казенно-коштвыхъ воспитанниковъ; онъ чистенько ихъ одѣвалъ. сытно и въ достаткѣ кормилъ. Своеволія въ семинаріи и распущенности нравовъ не было при Евсеіѣ; строгость у него всегда соединялась съ благоразуміемъ и умѣніемъ держать въ рукахъ всѣхъ, не исключая и инспектора Антонія, который былъ тоже не малой

персоной, въ силу родства своего съ митрополитомъ Филаретомъ. При Евсеѣѣ и весь персоналъ наличныхъ наставниковъ былъ замѣчательно хорошъ; такъ, Нифонтъ Воиновъ увлекательно преподавалъ священное писаніе и въ совершенствѣ зналъ языки; іеромонахъ Михаилъ Монастыревъ еще увлекательнѣе и сердечнѣе преподавалъ тотъ же предметъ въ параллельномъ отдѣленіи философскаго класса. За свою доброту, благородство въ обращеніи, свѣтлый умъ, религіозность и ясное изложеніе преподаваемого имъ предмета, онъ былъ глубоко чтимъ и искренно любимъ своими слушателями; но Господь не судилъ ему долгихъ дней. Словесность, логику и психологію преподавалъ Платонъ Троицкій, коего за рационалистическое направленіе и пристрастіе къ философской терминологіи, затруднявшей учениковъ, нерѣдко журниль на публичныхъ экзаменахъ митрополитъ Филаретъ. Преподаватель греческаго языка Стратоникъ Кирилловъ былъ челоѣкъ добрый и разумный, но съ либеральнымъ направленіемъ и большой врагъ монашества, надъ которымъ трунилъ при всякомъ удобномъ случаѣ, не стѣсняясь никѣмъ и ничѣмъ, за что и былъ удаленъ изъ семинаріи. Преподавателемъ словесности въ параллельномъ отдѣленіи былъ Савачовъ, который свой предметъ читалъ недурно, а выпивалъ въ совершенствѣ.

Ректоръ Антоній, впоследствии архіепископъ казанскій ¹⁾, заступившій мѣсто Евсеѣя, былъ совсѣмъ иного нрава челоѣкъ. Строгій исполнитель монашескаго обѣта, бодрый духомъ, слабый и желчный тѣломъ, онъ не могъ переносить спокойно ученическихъ шалостей, щегольства и нѣкоторой свѣтскости во внѣшнихъ манерахъ, вмѣсто коихъ онъ желалъ видѣть въ семинаристахъ и привить имъ духъ монашества, безусловную скромность, смиреніе и низкопоклонство,—добродѣтели, менѣе всего возможные въ пылкомъ юношескомъ возрастѣ. Вслѣдствіе этого нещадно подвергались изгнанію изъ употребленія: манишки и воротнички, выставлявшіеся на показъ, короткіе и незастегивав-

¹⁾ См. воспом. о немъ въ №№ 47 и 49 Кіев. епарх. вѣдом. за 1879 и № 12—23 за 1880 г.

шіеся на всѣ пуговицы сюртуки, ношеніе тросточекъ, калошъ, часовъ съ цѣпочками, модная въ то время стрижка волосъ «парикомъ» и «въ польку» и т. под. свѣтскости, которымъ не прочь были подражать сынки достаточныхъ родителей и иносословные ученики. За стрижку волосъ «полькою» Антоній особенно преслѣдовалъ учениковъ Кустовскихъ, прекрасно учившихся, и одного изъ нихъ, въ наказаніе, какъ медвѣдя, водилъ по всѣмъ тремъ классамъ низшаго отдѣленія семинаріи и въ каждомъ ставилъ на колѣни, а другихъ учениковъ словесности, за подобныя нарушенія благопристойности, посылалъ на колѣни даже въ кіево-подольскую бурсу. Для виновныхъ у него не было пощады, равно какъ не было границъ и благоволенія къ тѣмъ, кто себя благопристойно велъ и прилежно учился. Къ чести Антонія пужно сказать, что онъ умѣлъ заставить учиться способныхъ, но лѣнивыхъ учениковъ; но природный недостатокъ языка (косноязычіе) мѣшалъ ему быть хорошимъ преподавателемъ, при всемъ его усердіи, знаніи своего предмета и аккуратномъ посѣщеніи классовъ. Какъ начальникъ семинаріи, онъ омрачилъ свою славу тѣмъ, что ввелъ въ употребленіе, такъ называемую современниками, «правленскую баню», т. е. сѣченіе въ правленіи розгами учениковъ низшаго отдѣленія семинаріи за трубокуреніе, пропускъ уроковъ и церковныхъ службъ. Не затруднялся Антоній часто исключать изъ семинаріи, и притомъ не только въ концѣ года, но и среди учебной трети, особенно тѣхъ, кои ему просто почему-либо не нравились; такъ напр., ученику Густину Шеремецкому онъ сказалъ публично въ классѣ: «мнѣ твоя фізіономія не нравится,—увольняйся!»—и исключилъ среди трети. По такой-же причинѣ онъ раза два исключалъ изъ семинаріи ученика Павла Соколовскаго, по такъ какъ онъ состоялъ въ хорѣ митрополита Филарета, то послѣдній опять принималъ его въ семинарію по прошенію. Свою жестокость къ предназначеннымъ къ исключенію или къ внесенію въ третій разрядъ онъ оправдывалъ слѣдующимъ страннымъ убѣжденіемъ, которое перѣдко высказывалъ предъ учениками въ классѣ: «Перомъ и рукой начальника владѣеть самъ Богъ», и при этомъ, зажмуривъ глаза, опу-

скалъ карандашъ на списокъ, и на чью фамилію онъ попадалъ, тотъ заносился въ 3-й разрядъ или былъ исключаемъ, смотря по тому, что требовалось въ данномъ случаѣ. Одному изъ исключенныхъ, поступившему юнкеромъ въ кавказскую армію и пришедшему къ Антонію объясниться по поводу безвиннаго исключения изъ семинаріи, онъ, прогоняя его вонъ изъ пріемной, сказалъ: «Ступай вонъ, пегодай; чтобъ тебя первая пуля чеченца не минула», что и сбилось.

При Антоніи въ семинаріи былъ великолѣпный хоръ, привлекавшій къ церковнымъ службамъ всегда массу молящихся. Рѣдкая свадьба или погребеніе въ городѣ обходились безъ участія семинарскаго хора, которому киевляне платили не малые деньги, служившія источникомъ ихъ содержанія. Генераль-губернаторъ Бибиковъ, — знатокъ и любитель церковнаго пѣнія, — часто любовался хоромъ Антонія и иногда дѣлалъ денежные подарки особенно выдававшимся солистамъ. Такъ однажды въ покровской церкви, послѣ вѣнчанья дочери купца Балабухи, на коемъ присутствовалъ и Бибиковъ — поклонникъ невѣсты, басъ Берестовскій получилъ отъ него 50 рублей за артистическое прочтеніе апостола новобрачнымъ. Этого Берестовскаго, за его чрезвычайно пріятный и сильный голосъ, отъ котораго дрожали оконныя стекла, и за артистическое исполненіе пѣсни: «Шуми, шуми послушное вѣтрило»... чрезвычайно любили купцы, приказчики и мясники киевскіе, ничего не жалѣвшіе для его угощенія; ихъ слухъ Берестовскій, въ компаніи съ другими охотниками пѣнія, часто по вечерамъ услаждалъ съ высотъ флоровскихъ, куда къ нему собиралось много любителей гортанобѣсія изъ мѣщанъ и приказчиковъ, несшихъ туда, съ репертуаромъ веселыхъ и модныхъ пѣсней, всякаго рода выпивку и закуску для всеобщаго любимца и его компаніи. Регентомъ семинарскаго хора былъ въ то время ученикъ Стефанъ Петровскій. Не уступалъ въ достоинствѣ и силѣ голосовыхъ средствъ семинарскому хору и хоръ митрополита Филарета, управлявшійся тоже семинаристомъ Павломъ Соколовскимъ, который, будучи еще мальчикомъ, превосходно пѣлъ дискантомъ, а потомъ баритономъ. Митрополитъ настолько любилъ

Соколовскаго и тенора Самуила Чернецкаго, впоследствии игумена Голосѣвской пустыни Серафима, что возилъ ихъ съ собою въ каретѣ, когда уѣзжалъ въ Петербургъ для присутствованія въ Синодѣ; а затѣмъ, когда потребовались солидные люди и голоса для нашей посольской церкви въ Константинополь, то Филаретъ рекомендовалъ министру иностранныхъ дѣлъ тенора Чернецкаго и баса Геннадія Крыжановскаго, впоследствии намѣстника киево-братскаго монастыря, и они были отправлены въ Константинополь, гдѣ и пробыли до 1848 года. Когда Крыжановскій возвратился въ Кіевъ и принялъ монашество, то на его мѣсто по рекомендаціи Антонія, былъ отправленъ въ Константинополь басъ семинарскаго хора Симеонъ Шеремецинскій, возвратившійся отсюда въ 1853 году и нынѣ священствующій въ селѣ Пляховой, бердичевскаго уѣзда.

Профессоръ Даніилъ Максимовичъ Смолодовичъ, протоіерей,¹⁾ преподавалъ обрядословіе и библейскую исторію въ богословскомъ классѣ, а также исторію російской церкви и общую церковную. Простота рѣчи, ясность и сердечность въ изложеніи предмета были отличительными чертами его преподаванія; онъ не только училъ, но и воспитывалъ, плѣняя сердца наши своею добротой, любовью ко всѣмъ и чисто-отеческимъ обращеніемъ. Всегда ласковый, прямодушный, привѣтливый, незлобивый, участливый къ горю ближняго, онъ былъ не только всеобщимъ любимцемъ семинаристовъ; но и искренно уважаемымъ человѣкомъ среди всѣхъ его знавшихъ или имѣвшихъ къ нему какое либо отношеніе. Изъ его устъ никогда никто не слышалъ грубаго, желчнаго или язвительнаго слова. «Этакіе младенцы, этакіе рыбаки, этакіе богословцы, этакіе женихи, этакіе бездѣльники, этакіе лошаки» и въ крайнемъ случаѣ «этакіе дурачки» — вотъ эпитеты, кои обыкновенно употреблялись о. Даніиломъ въ тѣхъ случаяхъ, когда кто либо не зналъ урока, или не во время пришелъ въ классъ, или вошедши не перекрестился какъ слѣдуетъ, или ша-

¹⁾ См. о немъ Кіев. Еп. в. за 1882 г. №№ 9, 14 и 20 и за 1883 г. № 8.

лил и разговаривалъ на урокъ, или бѣгалъ по корридору и т. п. Благодушная улыбка, сердечное и удобопонятное изложеніе предмета были неизмѣнными спутниками его уроковъ, кои съ наслажденіемъ проходили или, вѣрнѣе—пролетали, для его юныхъ слушателей. Эти достохвальныя качества ума и сердца о. Даніила не ускользали, между прочимъ, никогда и отъ вниманія ревизоровъ семинаріи, о чемъ не разъ засвидѣтельствовано и въ отчетахъ ихъ. Злоупотребляя добросердечіемъ о. Даніила и его снисходительностью, нѣкоторые изъ товарищей дозволяли себѣ неумѣстныя шутки и насмѣшки надъ Смолодовичемъ, употребляя излюбленные имъ жесты и выраженія. Такъ однажды ученикъ Несторъ Сарчинскій, усѣвшись на профессорскомъ стулѣ, началъ копировать, жестикулируя, о. Даніила; вокругъ него собралась толпа товарищей и неистово хохотала; въ это время какъ-разъ вошелъ о. Даніиль и, увидѣвши лицедейство Сарчинскаго, произнесъ: «этакой нехорошій Сарчинскій, этакой паяцъ! Ступай на свое мѣсто». Сконфуженный Сарчинскій убѣжалъ на самую заднюю скамью въ томъ предположеніи, что сидящіе поближе къ профессору товарищи займутъ его вниманіе чѣмъ либо другимъ. Но по прочтеніи молитвы, о. Даніиль первымъ спросилъ Сарчинскаго и, какъ былъ урокъ еврейскаго языка, то заставилъ его переводить; Сарчинскій не только перевесть, но и прочитать урокъ правильно по книгѣ не умѣлъ, а потому, закрывъ лице книгою и показывая видъ, будто что-то разбираетъ по ней, ожидалъ, пока ему подскажутъ знающіе; наконецъ по классу пронесся легкій шопотъ, и послѣ нѣкотораго усилія Сарчинскій произнесъ протяжно первое слово: «берепить»; затѣмъ послѣ долгой паузы: «бара», затѣмъ: «элогимъ» и т. д. Но въ это время о. Даніиль замѣтилъ на рукѣ у Сарчинскаго кольцо, которое, какъ всѣмъ было извѣстно въ семинаріи, онъ получилъ въ подарокъ отъ купеческой дочери Евфиміи Малютиной, и спросилъ: «А что это у тебя за кольцо на рукѣ?»—«Отъ св. великомученицы Варвары», смѣшавшись произнесъ Сарчинскій. Весь классъ, во главѣ съ профессоромъ, расхохотался, а Сарчинскому дѣлалось то жарко, то холодно! «А какъ же эта твоя Варвара зовется?»—переспро-

силь Сарчинскаго о. Даніиль, благодушно улыбаясь.—«Химушка, Химушка!»—закричали всѣ товарищи, а у бѣднаго Сарчинскаго зардѣлись щеки и рѣсницы подернулись слезами отъ такой неожиданной бани и публичнаго обнаруженія тайны его сердца. «Этакой дурачокъ Сарчинскій! этакой женихъ! и лекціи чрезъ Химушку не выучилъ, бѣдный!» Въ другой разъ, по причинѣ долгой неявки о. Даніила на урокъ, чрезвычайно комично представлена была сцена изъ жизни сельскаго священника, въ коей роль священника игралъ Дмитрій Моретовъ или, какъ его прозывали товарищи «кацапъ», роль мужика Ѳеодоръ Крыжановскій, смуглый лицомъ и рябой, а роль вдовы, у которой померъ ребенокъ и за погребеніе коего она торговалась съ причтомъ и старостой какимъ-то пискливымъ и слезнымъ голосомъ съ разными причитаніями,—Соббатовскій: на эту то сцену какъ разъ попалъ о. Дмитрій и, останавливая убѣгавшаго Крыжановскаго, спросилъ: «Ты куда, этакой лошакъ, бѣжишь?»—«Иду къ Митькѣ табачку понюхать».—«Этакой дурачокъ Крыжановскій, этакой.., этакой староста церковный!» и съ той поры товарищи иначе не называли Крыжановскаго, какъ «старостою церковнымъ». Въ другое время, желая возбудить ослабѣвшее вниманіе къ уроку, о. Даніиль прибѣгалъ нерѣдко и самъ къ шуточкамъ и каламбурамъ, отъ которыхъ весь классъ приходилъ въ оживленіе и веселое настроеніе духа. Посмотрить, на примѣръ, въ списокъ и спрашиваетъ: «а какой это у насъ есть Митя Месхіевъ?» Тотъ поднимается изъ-за скамьи, и весь классъ хохочетъ, потому что этотъ Митя, — грузинъ родомъ, плечистый 36-лѣтній мужчина, съ черными усами, орлинымъ носомъ и тщательно выбритой бородой, былъ пѣлою головою выше всѣхъ товарищей и ему менѣе всего шло къ лицу уменьшительное имя. Или вдругъ спрашиваетъ: «А кто это у насъ Фока... Фока Винявскій?» Тотъ поднимается, а о. Даніиль смотритъ на него съ благодушной улыбкой и, перебирая свою сѣдую бороду, переспрашиваетъ: «А это не братъ твой Стефанъ Синявскій?» Опять всеобщій хохоть до слезъ отъ такого созвучнаго родства. Или: «Петръ Шпаковскій, скажи, что такое значить купина?» Тотъ смѣшался и молчитъ: «Ну, кто скажетъ на задней

партѣ? (а на заднихъ стамбяхъ разсаживались у насъ худшіе ученики, лучшіе же на переднихъ скамьяхъ). Кто-то отвѣтилъ: кустъ. «Хорошо! а кто это тебѣ сказалъ?» Опять смѣхъ... Послѣ такого оживленія о. Даніиль приказываетъ замолчать и не смѣяться, потому что ему нужно спросить еще когонибудь. Всѣ притихли и слѣдятъ за движеніемъ руки о. Даніила по списку, на кого падетъ жребій отвѣчать. «Ваня... Ваня Безсоновъ, скажи намъ урокъ?» Тотъ поднимается и чистымъ великороссійскимъ акцентомъ читаетъ заданный урокъ; всѣ слушаютъ съ напряженнымъ вниманіемъ, и самъ о. Даніиль, видимо довольный прекраснымъ чтеніемъ урока, вперилъ въ Ваню свои добродушные глаза и только шевелитъ пальцами то по бородѣ, то по полукрытымъ губамъ своимъ, собираясь что-то сказать въ похвалу бойкому чтецу. Окончилъ Ваня урокъ, и о. Даніиль, поставивши ему въ списокъ очень хорошую отмѣтку, говоритъ: «хорошо, Ваня Безсоновъ, очень хорошо! Ты не изъ кацапіи?» Всѣ ученики за боки берутся отъ смѣха и кричатъ: «Изъ кацапіи, изъ кацапіи!» А Безсоновъ дѣйствительно родомъ былъ великороссъ и попалъ въ Кіевскую семинарію потому, что отецъ его поступилъ въ Михайловскій монастырь іеромонахомъ. Для прекращенія шума о. Даніиль опять повелъ рукой по списку, и всѣ притихли въ ожиданіи новаго сюрприза; «Стефанъ Чижскій! скажите намъ урокъ». Чижскій, сидѣвшій почти у самой входной двери и не обращавшій вниманія на шутки о. Даніила и всеобщій хохотъ товарищей, всецѣло былъ погруженъ въ свою библейскую исторію и, заткнувши пальцами уши, долбилъ урокъ, который ему никакъ не давался. Сосѣдъ толкнулъ рукой Чижскаго и говоритъ: «у тебя о. Даніиль спрашиваетъ урокъ, читай». Какъ ошпаренный вскочилъ Чижскій съ своего мѣста и до того растерялся, что забылъ даже, какъ начинается урокъ; метался то направо, то налево, пока кто-то изъ товарищей шепнулъ ему нѣсколько начальныхъ словъ, и Чижскій пошелъ работать какъ вѣтряная мельница. Но такой отвѣтъ видимо не по вкусу приходился профессору, который, желая успокоить взволнованный духъ Чижскаго, замѣтилъ ему: «ты, малый, этакъ не торопись, не торопись;

читай спокойно!» Но этой остановки было достаточно, чтобъ Чижскій не сказалъ далѣе ни слова, или нужно было начинать отвѣтъ съ начала. Товарищи, зная въ чемъ дѣло, стали кричать: «Чижскій испугался, испугался!»—«Что жъ ты, малый, боишься меня, а? Чего жъ ты испугался? Не бойся!» А у Чижскаго отъ досады и конфуза покатались по лицу слезы горести. Замѣтивъ слезы, о. Даніиль продолжалъ: «Ты бурсачекъ, а? бурсачекъ?»—«Казенкоштный, казенкоштный!»—прокричали товарищи. «Бѣдный Чижскій, бѣдный бурсачекъ! Ну, сиди—да не пугайся!» А между тѣмъ нужно знать, что этотъ Чижскій былъ дѣйствительно однимъ изъ самыхъ прилежныхъ, трудолюбивыхъ и скромныхъ учениковъ; никакія игры и шалости его никогда не занимали, съ книгой въ рукахъ онъ буквально засыпалъ и вставалъ; съ книгой его всегда бывало встрѣтишь и въ саду, и въ корридорѣ, и гдѣ нибудь въ сажняхъ дровъ; училъ онъ урокъ съ разсвѣта и до прихода въ классъ наставника, училъ и въ самомъ классѣ, во время урока, заткнувши уши, но наука никакъ ему не давалась! Бывало слово въ слово прочтетъ мнѣ урокъ, ложась спать, а утромъ встанетъ и ничего не помнитъ и снова начинаеть долбить. По причинѣ такой бездарности онъ въ каждомъ классѣ былъ оставляемъ на повторительный курсъ (т. е. на 4 года), и только изъ милосердія и снисхожденія къ его египетскому труду, примѣрной скромности и весьма почтительнымъ лѣтамъ (не менѣе 36) семинарское начальство дало ему возможность окончить курсъ.

Добрыя, отеческія отношенія о. Даніила къ своимъ питомцамъ не прекращались и по выходѣ ихъ изъ семинаріи. Будучи членомъ консисторіи и пользуясь вліяніемъ у кіевскихъ архипастырей, онъ нерѣдко оказывалъ своимъ Валямъ, Митямъ и Петямъ многообразныя услуги—кому добрымъ совѣтомъ, кому снисхожденіемъ, а кому законою защитою и ходатайствомъ предъ архипастырями, такъ какъ въ жизни сельскаго пастыря рѣдкому изъ насъ не приходится состоять подъ слѣдствіемъ или судомъ, по причинѣ неопытности, слабостей, промаховъ, неисправностей по службѣ и особенно навѣтовъ людскихъ. Нерѣдко можно было получить у него и помощь матеріальную, въ случаяхъ критическихъ

и экстренныхъ; такъ, напр., лично мнѣ о. Даніилъ оказалъ слѣдующую услугу по окончаніи курса: будучи сиротой и женившись на бѣдной сиротѣ, я отправился въ Кіевъ къ рукоположенію всего съ 40 рублями, истративши около 30 рублей на пошты необходимой священнической одежды и рублей 6 на дорожныя издержки (желѣзной дороги тогда, въ 1864 г., не было), и остался всего съ 4 рублями, на кои нужно было прокормиться и прожить въ Кіевѣ около двухъ недѣль, купить неотложно правильникъ, служебникъ и нанять подводчика домой (140 верстъ). Что дѣлать? къ кому обратиться? Знакомыхъ и родныхъ въ Кіевѣ я не имѣлъ, и вотъ, придумывая всѣ способы къ выходу изъ столь затруднительнаго положенія, я вспомнилъ о всеобщемъ благодѣтелѣ сиротъ, отцѣ Даніилѣ Максимовичѣ, расположеніемъ коего пользовался въ семинаріи; иду къ нему и рассказываю про свои критическія обстоятельства. Выслушавъ меня и утѣшивъ надеждою, что «за сиротою Богъ съ калитою», о. Даніилъ вынулъ изъ своей сокровищницы 30 рублей и, вручая мнѣ, сказалъ: «этакимъ бѣднымъ цензоръ! 1) Ну, а какъ разживешься, тогда отдашь; да смотри и самъ въ жизни поддерживай сиротъ, ибо изъ нихъ выходятъ лучшіе люди, и за благодѣяніе имъ въ день лютей избавить ты Господь!» Поцѣловавши нѣсколько разъ благодѣющую десницу о. Даніила, я радостно ушелъ на свою квартиру, рассчитался съ хозяевами и уѣхалъ домой, а по полученіи въ свое время 30 рублей единовременнаго пособія, выдаваемаго обыкновенно всѣмъ новорукоположеннымъ священникамъ, съ благодарностію возвратилъ ихъ незабвенному о. Даніилу Максимовичу.

Много благодѣяній оказывалъ о. Даніилъ также духовнымъ сиротамъ дѣвущкамъ, коимъ, въ качествѣ невѣсть, иногда давалъ

1) Какъ цензоръ, или классный записчикъ, я остался памятенъ о. Даніилу еще тѣмъ, что, по его порученію, продалъ болѣе 50 экз. его книги «Литургики», за что и получилъ отъ него въ подарокъ 1 экземпляръ.

пріють у себя предъ окончаніемъ семинарскаго курса и сосватываль съ ними оканчивающихъ богословцовъ. Преимущественными же заботами и любовію его пользовались близкіе и дальніе родные, о чемъ можно читать въ воспоминаніяхъ облагодѣтельствованныхъ имъ лицъ, помѣщенныхъ въ Епархіальныхъ вѣдомостяхъ за 1882 и 83 годы. Будучи еще въ свѣтскомъ званіи (съ 1833 по 48 годъ), Даніиль Максимовичъ по росту, фигурѣ и чертамъ лица своего чрезвычайно былъ похожъ на семинарскаго сапожника Тимофея Ковбу, вслѣдствіе чего семинаристы навсегда и усвоили о. Даніилу прозвище «Ковбы», которое нерѣдко писали на классныхъ стѣнахъ, на доскѣ, на каедрѣ, на книгахъ, а иногда произносили во всеуслышаніе предъ его приходомъ въ классъ: «Ковба идетъ!» Но о. Даніиль не обращалъ на эти пошлыя, ребяческія шалости никакого вниманія; мало того, одинъ ученикъ изъ сербовъ, Милотинъ-Микичъ, слыша, какъ товарищи въ разговорахъ между собой постоянно зовутъ о. Даніила Ковбой, думалъ, что это его родовая фамилія, а потому, когда однажды случилось Микичу объясняться съ о. Даніиломъ по поводу незнанія урока, онъ, при выходѣ изъ класса, сказалъ: «отецъ Кольба! зачѣмъ вы мнѣ не хорошъ балъ поставили?» Не только всѣ товарищи разсмѣялись, но и самъ о. Даніиль, который въ отвѣтъ сказалъ Микичу: «За тѣмъ, что ты, этакой иностранный дурачокъ, урока не выучилъ и объясняешься по-турецки!» Дай Богъ побольше нашимъ духовнымъ разсадникамъ такихъ нищихъ духомъ, чистыхъ сердцемъ и свѣтлыхъ умомъ наставниковъ и воспитателей!

Ректоръ архимандритъ Петръ Троицкій ¹⁾, поступившій въ 1835 г. въ кіевскую семинарію профессоромъ словесности, логики и затѣмъ догматическаго богословія и посвятившій ей свои лучшія силы и многіе годы (съ 1835 по 58 г.). былъ выдающимся изъ ряда преподавателемъ своего времени, не стѣснявшійся и не стѣснявшій своихъ питомцевъ рутинною древней школы. Это

¹⁾ Смотр. К. Еп. вѣд. за 1885 г. № 15 и 16.

былъ глубокой философъ и строгій мыслитель, привлекавшій въ семинарскія аудиторіи даже студентовъ мѣстной академіи, за что и получилъ отъ воспитанниковъ кличку: «Кіевскаго философа Платона». Наружный видъ его, съ возвышеннымъ челомъ, орлинымъ взоромъ, при завитыхъ вверхъ чорныхъ усахъ,—былъ величественный и поражающій, такъ что провинившіеся въ чемъ-либо ученики буквально дрожали, какъ осиновый листъ, подъ его взглядомъ, а особенно когда онъ еще крикнетъ: «что? куриная голова!» хотя въ сущности страхъ этотъ оказывался совершенно напраснымъ, ибо Петръ былъ въ душѣ своей чрезвычайно добръ и надъ чувствомъ гнѣва у него безспорно властвовалъ умъ, почему къ мелочамъ онъ не придирался, а къ шалостямъ учащихся относился философски-снисходительно, почитая ихъ ребячествомъ, неизбѣжно присущимъ юношескому возрасту, всегда пылкому, страстному и многимъ, безъ достаточнаго разсужденія, увлекающемуся. Вотъ тому примѣры: ученикъ словесности Вл. Козакевичъ укралъ двѣ пачки табаку у своего товарища Вл. Бернацкаго и ученика философіи Оомы Бутовскаго; послѣдній заявилъ о воровствѣ старшему помера Якову Кудревичу, а сей от-репортовалъ ректору Петру, съ представленіемъ и поличнаго, отобраннаго у Козакевича. Такъ какъ трубокуреніе почиталось преступленіемъ важнымъ, влекущимъ за собою изгнаніе изъ корпуса и даже исключеніе изъ семинаріи, если кто попадался въ немъ нѣсколько разъ, то всѣ три ученика съ каждымъ наступавшимъ утромъ ожидали самыхъ дурныхъ для себя послѣдствій, а особенно Бернацкій, который только за недѣли двѣ предъ симъ принять былъ на казенное содержаніе, по случаю смерти отца. Но проходили дни и недѣли тяжкаго душевнаго томленія, а резолюціи никакой; наконецъ спустя мѣсяць или полтора Петръ призываетъ Кудревича и говоритъ ему: «Скажи Козакевичу, что онъ, какъ воръ, будетъ наказанъ; а тѣмъ мальчишкамъ (Бернацкому и Бутовскому) скажи, что деньги на табачишку у нихъ есть, а на замчишку?!...» Этимъ дѣло для трубокуровъ и окончилось. Бернацкій далъ зарокъ себѣ никогда болѣе не курить, а Козакевичъ попалъ въ такъ называемую «чорную книгу» и былъ

прочитанъ на конференціи въ числѣ учениковъ, замѣченныхъ въ дурномъ поведеніи. Этотъ Козакевичъ былъ дѣйствительно выдающійся бездѣльникъ: курилъ трубку, пьянствовалъ и не учился, и хотя ему это отчасти извинялось во вниманіе къ его прекрасному голосу (басу), благодаря которому онъ дотянулъ только до философскаго класса, но затѣмъ онъ былъ исключенъ за дурное поведеніе и буйный нравъ. Поступивши въ митрополичій хоръ, онъ поѣхалъ съ владыкой въ Петербургъ, откуда не пожелалъ уже возвратиться въ Кіевъ, а опредѣлился въ Исакиевскій хоръ; но года черезъ два простудился и досталъ чахотку, отъ которой и умеръ на родинѣ, въ м. Бѣлиловкѣ, бердичевского уѣзда. Вспомнивши судьбу и продѣлки одного изъ бывшихъ товарищей, мнѣ невольно хочется рассказать еще о слѣдующей безрѣсудной, но уже коллективной выходкѣ казенпокоштныхъ воспитанниковъ, служившей, такъ сказать, нѣмымъ протестомъ противъ злоупотребленій тогдашняго семинарскаго эконома Еразма Волошкевича, кормившаго насъ чрезвычайно худо даже въ такіе дни, въ кои, по особому благоволенію ректора Петра, семинарская столовая должна была пахнуть «Поліелеемъ», т. е. имѣть третье блюдо въ родѣ жаркаго пзъ рыбы или мяса, смотря по времени, и пестрѣть копѣчными булками житнебазарнаго приготовленія. Для такихъ счастливыхъ дней у казеннокоштниковъ имѣлась слѣдующая примѣта. Коль скоро въ семинарской церкви во время богослуженія зажигаютъ папикадило, значить на обѣдъ будутъ булка и третье кушанье. Помнится, было 24 іюня; въ церкви зажгли папикадило — значить быть булкамъ и третьему блюду. — умозаключали молитвенно бѣдные бурсаки съ тощими желудками. Отстояли обѣдню; приходимъ въ столовую, ѣдимъ безсѣпные борщъ и кашу, съ сладкой надеждой на кусочекъ какой-нибудь соленой или свѣжезатхлой рыбки, и увы! подается отвратительная водянистая «картошка въ мундирахъ», съ прогорьклой олеей. Поднялся говоръ, стукъ и шумъ въ столовой; кто-то изъ учениковъ, отъ голодной ли досады, или просто по неосторожности, уронилъ со стола тарелку и разбилъ. Этого ничтожнаго повода было достаточно для того, чтобъ вызвать бессмысленное

подражаніе, и многіе изъ недовольныхъ обѣдомъ принялись бить тарелки и ломать деревянныя ложки, уходя съ шумомъ и бранью изъ столовой. Экономъ, присутствовавшій при обѣдахъ учениковъ почти во всѣ воскресныя и праздничныя дни, испугался и убѣждалъ къ ректору съ доносомъ о бунтѣ топчихъ желудковъ. Петръ приказалъ старшему дежурному Захарію Шереметинскому представить немедленно списокъ дерзкихъ нарушителей порядка и тишины при трапезѣ и причинившихъ при томъ неслыханный доселѣ ущербъ семинарскому бюджету. Когда злополучный списокъ очутился у ректора, кто-то распустилъ слухъ, будто начальство рѣшило наказать виновныхъ такъ: пятого по счету лишить казеннаго содержанія, а десятого—отдать въ солдаты. Страхъ и ужасъ объялъ всѣхъ казеннокоштныхъ, а особенно безвинныхъ, съ каждымъ днемъ ожидавшихъ лишенія казеннаго хлѣба или солдатской шинели, а потому старавшихся доставить инспекціи самыя точныя свѣдѣнія о дѣйствительныхъ виновникахъ печальнаго происшествія, дабы тѣмъ избавить безвинныхъ отъ столь тяжкой кары. А между тѣмъ время шло и съ собою приносило все больше точныхъ свѣдѣній къ разъясненію истинной причины уничтоженія столь рѣдкостной, по разнокалиберности своей, посуды, которую, по истинѣ сказать, давно бы уже слѣдовало изъ гигиенической предосторожности замѣнить болѣе новой, чистой и однообразной. Когда такимъ естественнымъ путемъ дѣло вполне разъяснилось и оказался главною причиною крушенія посуды и безпорядка самъ экономъ, который кормилъ воспитанниковъ невыносимо грязно и скудно, а отпускавшійся на рыбу, мясо и посуду казенныя деньги на половину пряталъ въ свой карманъ и добывалъ откуда-то посуду со щербинами, битую и грязную до такой степени, что въ нее, изъ опасенія заразиться, противно было класть пищу,—то ректоръ, понятно, рѣшилъ въ душѣ своей оставить дѣло голодавшихъ бунтовщиковъ безъ всякихъ серьезныхъ послѣдствій, хотя для порядка и острастки все-таки чело-вѣкъ съ десятокъ поплатились стояніемъ у порога въ столовой на колѣнахъ,—а потому списокъ буйныхъ желудковъ такъ провалялся у него, въ числѣ ненужныхъ бумагъ, на письменномъ

столѣ до тѣхъ поръ, пока келейникъ Симоонъ Владышевскій или «логическій», какъ прозывали его семинаристы ¹⁾, не вымелъ его вонъ съ разнымъ соромъ. А между тѣмъ сколько душевныхъ мукъ и страховъ пережили воспитанники, дѣйствительно чувствовавшіе себя въ семь дѣлѣ наиболѣе виновными! Вотъ добрый урокъ нынѣшнему времени, предпочитающему исключенія, а не исправленія,—быструю погибель, а не медлительное спасеніе. Было у насъ меньше приставниковъ, и тѣ спасали насъ, а теперь приставниковъ много, хотя учащихся меньше на половину въ каждомъ классѣ, и эти приставники сѣдаютъ насъ. Помнится еще одинъ случай, въ которомъ Петръ явилъ свое истинно-философское великодушіе и пониманіе требованій жизни и возраста юношескаго. Дѣло было на масляницѣ; казеннокоптные ученики: Кустовскій Григорій, Тарнавичъ Ивапъ, Леонтовичъ и другіе весельчаки, узнавши, что ректора Петра нѣтъ дома, вздумали устроить въ одномъ номерѣ танцы съ музыкой и вышивкой. Задумали—сдѣлано, и веселіе въ полномъ ходу. Часовъ въ 11 или 12 ректоръ воротился изъ гостей и, услыхавши въ корпусѣ музыку и танцы, что у насъ строго воспрещалось, направился прямо въ номеръ, который одинъ изъ всѣхъ и былъ освѣщенъ, и, отворивши настежь дверь, остановился на порогѣ. Увидѣвши ректора, который почти никогда не посѣщалъ номеровъ, ученики съ переполоху, разбѣжались въ разные закоулки, оставивъ въ безпорядкѣ все, что было на столѣ: табакъ, выпивку и закуску. Покачивая головой, Петръ заревѣлъ своимъ зычнымъ басомъ:

¹⁾ Петръ часто журилъ этого Симеона за то, что, подметая кабинетъ, онъ убиралъ съ соромъ разные необходимыя замѣтки на клочкахъ бумаги, падавшія иногда со стола на полъ, и нерѣдко говаривалъ ему: «послушай Симоонъ! ну, разсуди ты *логически*, что здѣсь мѣшаютъ тебѣ эти бумажные клочки, которые ты преждевременно отсюда уносишь? Вѣдь согласишься, что между ними есть очень нужныя для меня». Кто-то передалъ этотъ разговоръ семинаристамъ, и они стали звать келейника не иначе какъ «Симоонъ логическій», чѣмъ онъ очень гордился.

«танцмейстеръ, выходи!» Всѣ замерли; «танцмейстеръ, выходи!» — повторилъ Петръ; но ни гласа, ни послушанія не послѣдовало; «танцмейстеръ,—а такимъ почитался Тарновичъ,—выходи!»—закричалъ Петръ въ третій разъ, и произнесши гнѣвно: «экіе мерзавцы!» захлопнулъ дверь и ушелъ. По уходѣ грознаго начальника номеръ веселія мгновенно превратился во юдоль всеобщаго унынія: со стола все было немедленно прибрано; музыканты и танцоры на цыпочкахъ и съ оглядкой удалялись каждый восвоюя; фортки въ окнахъ и выюшка были раскрыты на всю ночь для удаленія изъ комнаты водочнаго и трубочнаго запаха; смущенные ложились хлопцы наши спать въ расчетѣ встрѣтить самое плачевное утро. Но Петръ, понимая, какого страха нагналъ онъ провинившимся «мерзавцамъ» своимъ внезапнымъ посѣщеніемъ, не только не сообщилъ о случившемся инспекціи, но даже не нашель нужнымъ потребовать объясненія отъ номернаго старшаго, зачѣмъ онъ допустилъ у себя, въ недозволенное время, запрещенныя удовольствія и кто въ нихъ участвовалъ? Хотя послѣдній и въ мысли не допускалъ, чтобъ это могло пройти ему даромъ, и со дня на день долгое время ожидалъ, что вотъ его позовутъ, если не къ ректору, то къ инспектору или въ правленіе семинаріи для объясненій.

Такъ кротко насъ исправляли, и ей не лгу, что мы по-дѣтски боялись своихъ добрыхъ начальниковъ и наставниковъ, въ простотѣ сердца своего любили ихъ и исправлялись!

Приходомъ въ классъ на урокъ Петръ всегда ошаздывалъ, иногда на полчаса, а потому наставнику слѣдующаго урока приходилось всегда дожидаться, въ корридорѣ или въ правленіи, пока ректоръ освободитъ ему аудиторію. Выходя же изъ урока въ такую пору, когда другіе наставники занимались уже въ классѣ, Петръ нерѣдко въ корридорѣ наталкивался на учениковъ, кои уходили домой украдкой или, не желая сидѣть на урокѣ, безцѣльно шлялись по разнымъ закоулкамъ до звонка, и между прочимъ однажды наткнулся на ученика философіи Аванасія Недѣльскаго, уходившаго отъ урока приснопамятнаго о. Даніяла Смолодовича. Остановивъ его, Петръ спросилъ: «ты куда?»—

«Иду воды пить наверхъ». Петръ взявъ его за рукавъ, отворилъ дверь и, вталкивая въ классъ, произнесъ: «иди, пей воду живу; экая животность!» А о. Даніиль, по уходѣ ректора, замѣтилъ Недѣльскому, улыбаясь: «этакій дурачокъ Аѳанасій; говорилъ тебѣ: не бѣгай,—не послушалъ, вотъ и попался о. ректору, а теперь и стыдно!» Живо припоминается еще вступительная рѣчь Петра, сказанная экспромтомъ ученикамъ богословскаго класса въ 1857 году. Пришедши на первый свой урокъ, Петръ, послѣ обычной молитвы, вдругъ обратился къ бывшимъ философамъ съ вопросомъ, котораго они менѣе всего могли ожидать: «Вы зачѣмъ здѣсь? Это классъ не вашъ, это классъ богословскій! Чего вы сюда пришли?» понятно, всѣ недоумѣвали молча. «Вы молчите? Такъ я буду отвѣчать за васъ на мой вопросъ: васъ привелъ сюда вашъ разумъ, ищущій Богопознанія. Бѣдный разумишко, затерявшись въ заблужденіяхъ, искалъ по всей землѣ совершеннаго добра, совершенной красоты и нигдѣ не находилъ ихъ,—ни въ системахъ философскихъ, ни въ языческой религіи, и наконецъ, въ отчаяніи, поставилъ въ Аѳинахъ жертвенникъ неизвѣстному Богу, какъ бы такъ говоря: дайте мнѣ, ради Бога, совершенное добро, совершенную истину. И вотъ милосердный Господь, призрѣвъ на его томленіе, сошелъ съ неба и далъ ему свѣтъ истинный и вѣру истинную: — на, дескать, наслаждайся! Человѣкъ отвѣдалъ и говорить: прекрасно, превосходно!» и т. д. Въ дальнѣйшемъ развитіи общая мысль относительно философскихъ наукъ была такова, что онѣ суть лѣсца или подмостки для восхожденія на высоту богопознанія. Преподавая догматическое богословіе, Петръ упрямилъ учениковъ и въ изъясненіи священнаго писанія ветхаго и новаго завѣта, которое принято было за неизмѣнное правило читать и на урокахъ остальныхъ наставниковъ, при входѣ ихъ въ классъ, послѣ молитвы къ св. Духу, при чемъ чтець, очередной, долженъ былъ рассказать содержаніе и смыслъ прочитаннаго. На урокѣ Петра случилось прочитать ученику Ав. Недѣльскому притчу о Богатомъ и Лазарѣ; по окончаніи чтенія Петръ спросилъ: «О чемъ?»—«О богатѣ»,—отвѣтилъ чтець. «О чемъ?» переспросилъ Петръ.—«О богатѣ»,—повторилъ

Недѣльскій. «О дуракъ!» произнесъ сердито Петръ и самъ началъ изъяснять смыслъ и содержаніе притчи столь сердечно и глубокомысленно, что у юныхъ слушателей исторгались слезы умиленія. Вообще же, какъ наставникъ, Петръ отличался оригинальною изложеніемъ своихъ лекцій, выражался замѣчательно точно и логично, чего при отвѣтахъ требовалъ и отъ учениковъ. Онъ искренно желалъ, чтобы его питомцы разсуждали здраво, работали головой или, по его выраженію, «шевелили мозгами», а не зубрили только заданный урокъ, и потому тѣхъ, кои не въ состояніи были толково и связно отвѣчать на его возраженія или припомнить, что нужно было, изъ сказаннаго имъ когда-либо раньше, называлъ обыкновенно: «куриная голова»! Неудивительно поэтому, что у Петра первые нерѣдко бывали послѣдними, а послѣдніе первыми.

Профессоръ Даніилъ Степановичъ *Пономаревъ* преподавалъ въ низшемъ отдѣленіи алгебру и геометрію (на кои часто сходилось два отдѣленія 1-е и 3-е) но такъ отвлеченно и малопонятно, что рѣшительно никто ничего не зналъ, да и знать не могъ, по причинѣ крайне ограниченныхъ познаній въ ариѳметику, съ какими мы переходили въ семинарію; поэтому Пономаревъ на урокахъ больше сердился, чѣмъ объяснялъ, и за незнаніе, шалости и подкалываніе изъ книги весьма усердно награждалъ своихъ слушателей тяжеловѣсными пощечинами; такъ однажды жестокою оплеуху онъ далъ ученику Ивану Шулькевичу за то, что онъ, насмѣхаясь надъ своимъ товарищемъ Иваномъ Жаловскимъ, шепталъ ему: «мегеги», всякій разъ послѣ того, какъ Пономаревъ удалялся отъ стола къ доскѣ; принявъ это на свой счетъ и думая, что Шулькевичъ говоритъ: *мекеке* (звукъ козла, выражающій насмѣшку хохловъ надъ великоросами, изъ коихъ былъ Пономаревъ), онъ и далъ Шулькевичу оплеуху, произнеши съ сердцемъ: «вотъ тебѣ су... сынъ мекеке»! Кромѣ профессорской должности, Пономаревъ исполнялъ еще должность бібліотекаря семинаріи. Приводя въ порядокъ книги, онъ нерѣдко приглашалъ въ помощь себѣ учениковъ для переноски книгъ изъ нижняго яруса въ верхній и обратно. Въ верхнемъ этажѣ былъ физиче-

скій кабинетъ. куда допускались ученики філософскаго класса для знакомства съ разными фізическими приборами и инструментами, приносившимися нерѣдко и въ классъ на урокъ фізики, которую Пономаревъ преподавалъ въ философскомъ классѣ.

Преподаватель греческаго языка Никита Дубницкій, впоследствии протоіерей, хорошо зналъ свой предметъ, но былъ мужиковать въ обращеніи съ учениками и въ разговорной рѣчи употреблялъ всегда малорусскій языкъ. Изъ семинаріи Дубницкій назначенъ былъ уѣзднымъ протоіереемъ и смотрителемъ бursы въ Черкасы, гдѣ впервые завелъ такой порядокъ, чтобъ ему звонили во всѣ колокола, когда онъ шель въ соборъ; изъ Кіева по этому поводу ему писали: «ваши черкасскіе колокола слышны у насъ въ Кіевѣ». Бурса же по поводу такого нововведенія смастерила ему слѣдующую штуку: однажды темнымъ осеннимъ вечеромъ встали на колокольню козла и привязавши веревки отъ колоколовъ къ рогамъ и ногамъ, ушла, а козель началъ во всѣ стороны метаться и звонить. Дубницкій послалъ узнать, что за окказія? Ему доложили бурсаки, что «чортъ звонить»; пошли съ фонаремъ и дѣло объяснилось. Изъ Черкассъ Дубницкій былъ переведенъ смотрителемъ въ Кіево-софійскую бурсу, а отсюда настоятелемъ Притиско-николаевской церкви, гдѣ проказникъ діаконъ, изъ-за какого-то неудовольствія, однажды на литіи, надѣвая ему камилавку, насунулъ на самый носъ и при этомъ произнесъ ему на ухо: «а ку-ку, Мыкыто!» Любилъ Дубницкій говорить импровизаціи и однажды, изъясняя евангельское сказаніе о ловитвѣ рыбъ, остановился слишкомъ долго надъ разрѣшеніемъ вопроса: почему апостолы вытянули именно 153 рыбы, а не болѣе или менѣе? Почему не 100, не 90, не 80, не 70 и т. д. Заинтересованные слушатели сосредоточили все свое вниманіе, ожидая, какъ разрѣшитъ столь мудреный вопросъ проповѣдникъ, и вдругъ слышатъ отвѣтъ: «потому, что столько угодно было Богу!»

Свящ. В. Радецій.

До історії „Тарасової книгарні“.

(*Рахуба Киянам книжаря Щербака про книгарню й запросини для дальшої послуги; ноябрь 1867 года*).

Як умер Тарас Шевченко та продавалось його збіжжя, громада наша у Петербурзі купила собі на свій кошт Тарасові книжки (що мав він од знайомих то що), малюнки його й таке инше. Тоді я став казати в громаді, що добре б було завести громаді *Тарасівську громадську книгарню* або й музеум наш громадський, додаючи до Тарасових книжок і малюнків наші подаровані та куплені громадою книжки то що, то колись може б мали ми отакий «Націоальний Музей» і «Публичну Библиотеку», як от у чехів (тоді були у наших громадян такі думки ¹⁾).

Що до книжок, то я казав у громаді, що дарую громаді які були тоді в мене свої книжки (чимало таки) і берусь до того

1) Казали тоді й так, що щирим людям треба б так робити: що от у кожного є сякі-такі книжки, що йому инколи їх треба, а иноди й зовсім не треба, то віддати б їх до гурту до громадської книгарні у схованку; коли треба якої книжки, то брати для своєї користі, а не треба—то й нехай вона буде для користі инших. Хто ж дуже кохається у книжках, як от учені у книжках по своїй науці, або у кого такі книжки, що йому їх кожного часу треба, шо ті дадуть їх до громадської книгарні опісля, хоч би після смерти, хоч і в тестаменті про те запишуть. Як би була воля та можно, та ще як би й чоловік такий був сталий на місці та ще й щирий, то було б це добре й геть-то.

щоб приймати усякі книжки до гурту, стерегти їх, як громадське вже добро і турбуватися про те, щоб на користь громаді та Тарасова громадська книгарня росла та ширилась. У Петербурзі здались на те, щоб я був бібліотекарь громадський, і почали давати книжок. До тих, що були мої, то куповані мною, то подаровані мені перше земляками видавцями та писателями (Кулишем, Костомарою і іншими), подав перш усього до моїх рук П. О. Кулиш де-які книжки, що друковались у його друкарні, і другі від себе, а потім стали потрошки давати й інші: В. М. Білозерський, М. Т. Номис, В. П. Коховський, Лебединець, Д. С. Каменецький (свої видання й інші) і другі люде громадські. Найбільш потім книжок друкованих і писаних прийшло до моїх рук від В. М. Білозерського, з редакції Основи.

Написав я був план устава Тарасівської громадської книгарні, та тільки прочитав те де-яким громадянам, бо громадою братися так за це діло не вільно. Одип я, як книжчий, робив і роблю по тому плану й думці: збирав і збираю усяку бумагу писану і друковану, давав де-кому читати громадські книжки за гроши (по 10 шагів за прочитання і користування кожною книжкою), та у Петербурзі є багато кпижок і книгарень, що й дурно можно кожному читати, то грошей за це зібрано дуже трохи (щоб купувати за ті гроші інші потрібні книжки, переплітати їх то що).

Як послано мене в кінці 1864 року до Пскова, то з відома громади книгарем на той час став Данило Семенович Каменецький; перейшов жити у мої кімнати, де лежать книжки, та й писав список їх то що, поки його самого послано до Перми на службу. Як був я у Пскові, то зібрав я й там скільки книжок, а переїзжаючи торік до Київва, одіслав і ті до гурту, умовившись із Каменецьким, за порадою громадською, щоб усі зібрані до громадської книгарні книжки згодом перевезені були сюди до Київва. Одже Каменецького й досі не пускають назад у Петербург. Тим часом торік і цього року до моїх рук прийшло ще книжок чимало, бо опріч тих, що купив я на свій кошт, дано до гурту частину громадських київських книжок і подаровано де-якими людьми, а то чимало хоч і не дуже важних книжок і книжечок

старих єсть у мене від Євгенія Васильовича Судовщикова, що посланий до Костроми ¹⁾). Поїхавши оце у тім місяці до Петербурга, щоб забрати відтіля за порадою й тутешньої громади книжки до Київа, і не заставши ще там Каменецького (без його ж це діло гаразд зробити не приходитьсья), я узяв тільки частину книжок, яку зміг, та прикупив на 25 карбованців (за укупорочні матеріали дав 5 р., за пересилку сюди 13 пуд. по 1 руб. 40 коп. треба заплатити 18 р. 20 к.; за страховання 3 р.) та привіз ще й ті, що подарував тепер В. М. Білозерський з півсотні. Затративши ото тепер на ці книжки карбованців з 50, думаю, що усі останні переслані будуть сюди по весні на той рік. А ті Тарасові книжки й малюнки, що з їх почалась у Петербурзі громадська книгарня, окреме заховані у надежних руках ²⁾).

¹⁾ Радилось ми з ним так, щоб за ті книжки, що він, як вибір непотрібний йому покинув у мене, я купив йому на свій кошт карбованців на 20 інших, яких йому треба; але потім, хоч я й писав йому, чи не скаже краще прислати йому грішми, він і досі нічого про те ані пише, ані каже до мене.

²⁾ Цю випись взято нами з архива Музея української давнини В. В. Тарновського в Чернигові (ч. 92 Шевченківських паперів). Цікаво було б почути од старіших людей київських, громадян, з тих часів, коли приїхав до Київа М. Щербак,—де зараз і в якому стані перша (недегальна, як на ті часи) «Тарасова книгарня», а так само до кого перейшли книжки з бібліотеки Т. Г. Шевченка, що їх заховано було «в надежних руках», бо в Музеї Тарновського їх немає.

В. Доманицький.

Матеріалы для біографіи Ж. К. Костомарова.

I. Письма Н. И. Костомарова къ М. А. Максимовичу.

Знакомство Костомарова съ Максимовичемъ отнѣсится къ 1844 году, какъ свидѣтельствуеть самъ Костомаровъ въ «Автобіографіи», ¹⁾ и продолжалось очень долго. Но внѣшнія сношенія между двумя украинскими историками были незначительны. У насъ имѣется всего только четыре письма Костомарова къ Максимовичу, періодъ написанія которыхъ обнимаетъ собою семнадцать лѣтъ. 1847—1859—1864 вотъ тѣ годы, къ которымъ относятся письма Костомарова. Какъ видимъ, сношенія между нимъ и Максимовичемъ носили случайный характеръ.

Первое письмо Костомарова особенно цѣнно въ біографическомъ отношеніи. Оно писано незадолго до ареста Костомарова, когда онъ уже былъ обрученъ со своею невѣстою Алиною Леонтьевною Крагельской, на которой женился однако только въ 1875 году, т. е. черезъ 28 лѣтъ, по смерти ея перваго мужа. Въ своемъ письмѣ къ Максимовичу Костомаровъ, полный надеждъ и не знающій о приближающейся грозѣ, разбившей его жизнь, приглашаетъ своего стараго товарища по наукѣ на свадьбу. Но судьба сыграла съ Костомаровымъ злую шутку...

Второе письмо отъ 2 августа 1859 года носитъ исключительно научный характеръ и касается монографіи Костомарова:

¹⁾ «Литературное наслѣдіе», стр. 47.

«Богданъ Хмельницкій». Къ сожалѣнію, мы не можемъ представить этого письма во всей иѣлости, такъ какъ почеркъ письма до того неразборчивъ, что, при всемъ нашемъ желаніи уразумѣть письмо, мы не могли этого сдѣлать. Костомаровъ вообще отличался удивительно неразборчивымъ почеркомъ, и чтеніе его писемъ иной разъ равносильно рѣшенію труднаго ребуса.

Третье письмо отъ 8 сентября 1864 года является отзвукомъ одного эпизода изъ жизни петербургской громады 60-ыхъ годовъ. Героями этого эпизода были простая сельская дѣвушка Маруся изъ каневского уѣзда и нѣкто Григорій Ч—скій. Послѣдній, провозжая тѣло Шевченка на Украину, познакомился тамъ съ Марусею и, покоровъ ея сердце своею культурною на видъ любовью, уговорилъ ѣхать въ Петербургъ и обвѣнчаться тамъ съ нимъ. Родители не отпускали Маруси, прежде чѣмъ она не будетъ обручена съ Ч—скимъ, и потому обрядъ обрученія надъ ними былъ совершенъ. Маруся уѣхала съ Ч—скимъ въ Петербургъ и вскорѣ появилась въ украинскихъ кругахъ, выдѣляясь среди сюртуковъ мужчинъ и платьевъ дамъ своимъ національнымъ костюмомъ, украшеннымъ лентами. Всѣ обращали вниманіе на милую деревенскую дѣвушку, но мало кто задумывался надъ тѣмъ, насколько хорошо это выставленіе на показъ крестьянской дѣвушки среди чуждаго ей по развитію общества. Возмущался этимъ одинъ только Костомаровъ.

Маруся была безгранично предана своему возлюбленному и жестоко поплатилась въ концѣ концовъ за свою необдуманную любовь. Ч—скій доказалъ на своемъ примѣрѣ, какъ мало имѣютъ значенія и теоретическія идейныя построенія, и національныя стремленія, и общественное мнѣніе, если человѣкъ не развилъ въ себѣ личныхъ устоевъ нравственности, не достигъ личнаго нравственнаго совершенства. Ничто не помѣшало Ч—скому сдѣлать дурное дѣло: ни то, что онъ провозжалъ на Украину останки Шевченка, гордость украинскаго народа, ни то, что онъ, конечно, зналъ и, можетъ быть, гдѣ-либо въ кружкѣ съ чувствомъ читалъ Шевченкову «Катерину». Какъ должно бы было содрогнуться въ могилѣ надъ Днѣпромъ тѣло славнаго поэта, если бы онъ узналъ, что надъ его гробомъ совершено то преступленіе, по поводу ко-

того такъ негодовала его страдающая муза, если бы онъ зналъ, что его проводы на Украину создадутъ въ украинскомъ селѣ еще одну покрытку!

Черезъ нѣкоторое время Ч—скій сталъ относиться къ Марусѣ очень грубо и даже жестоко, и потому Маруся становится предметомъ вниманія петербургскихъ украинцевъ. О грубомъ отношеніи Ч—скаго къ Марусѣ прежде всего узнаетъ Н. А. Бѣлозерская, которая въ своихъ воспоминаніяхъ о Костомаровѣ оставила свѣдѣнія обо всей этой исторіи, подтверждаемые документами. ¹⁾ Въ Марусѣ принимаютъ участіе, а Костомаровъ жертвуетъ въ ея пользу одну свою статью. Рѣшили отправить Марусю на родину. Но Ч—скій, очевидно, боясь дальнѣйшей огласки дѣла, поспѣшили помириться съ Марусею, однако, какъ и слѣдовало быть, не надолго. Вскорѣ непріятности возобновились, и Маруся должна была искать пріюта у Бѣлозерской, въ семьѣ которой приняла на себя обязанности няньки.

Наконецъ Ч—скій самъ рѣшилъ отвезти Марусю на родину. Это взволновало Костомарова: «А что—нишеть онъ Бѣлозерской,—если онъ ее на дорогѣ отправить на тотъ свѣтъ. Тотъ, кто способенъ такъ безцеремонно обращаться съ честью женщины, способенъ и на душегубство. Примите это къ свѣдѣнію. Не написать ли къ роднымъ Маруси всю подноготную и просить отвѣта: согласны ли они ее принять? А между тѣмъ насѣсть на Ч—скаго. Онъ долженъ жениться». Однако, изъ послѣдняго ничего не могло выйти: Ч—скій былъ уже женатъ и, когда обольщалъ крестьянскую дѣвушку, не имѣлъ впереди никакой благой цѣли.

Хлопоты по поводу возвращенія Маруси на родину протянулись до 1864 года; въ нихъ приняли участіе Н. А. Бѣлозерская, Н. И. Костомаровъ и П. А. Кулишъ. Послѣдніе привлекли къ этому дѣлу жившаго тогда въ своемъ полтавскомъ имѣніи на Днѣпрѣ, возлѣ Прохоровки, М. А. Максимовича. Въ мартѣ 1864

¹⁾ «Русская Старина», 1886 г., мартъ: Н. И. Костомаровъ въ 1857—1875 гг. Воспоминанія Н. А. Бѣлозерской».

года Кулишъ обратился съ письмомъ къ Максимовичу и просилъ его переговорить съ матерью Маруси относительно того, можетъ ли она принять къ себѣ свою несчастную дочь или нѣтъ: «Землячка ваша Маруся—писалъ Кулишъ къ Максимовичу, — дочь підгірнього каневского рыбака, ошиблась въ своихъ мечтахъ о счастливой жизни. Оказалось, что ея возлюбленный женатъ и потому не можетъ поставить ее въ незазорное положеніе. Она рѣшилась вернуться къ матери, но боится появиться очей. Передаю ея покорнѣйшую просьбу переговорить съ ея матерью, которая у васъ бываетъ, и увѣдомить меня, можетъ ли эта сестра Шевченковой Катерины вернуться въ родную хату. Дѣтей у ней нѣтъ, и она все еще похожа на прежнюю Марусю. Можетъ быть, на берегахъ Днѣпра - Славуты она найдетъ себѣ жениха; а здѣсь ей придется погибать сиротою. Маруся не недостойна вашего участія. Кромѣ ея несчастной ошибки, которая, вѣроятно, повела ее къ излишней близости съ обманщикомъ, я ничего предосудительнаго за ней не знаю».

При этомъ, очевидно, подъ вліяніемъ Кулиша или Бѣлозерской, Маруся сама обратилась съ письмомъ къ Максимовичу. Дрожащею, непривычною рукою дѣвушка сочинила посланіе къ Максимовичу, котораго она, повидному, знала еще на родинѣ. Письмо было исправлено, вѣроятно, Кулишемъ, такъ какъ въ немъ выдержано введенное имъ правописаніе, и затѣмъ переписано Марусею начисто, поскольку она могла сдѣлать это. — «Будте ласкаві, щирій козаче, добродію — такъ писала Маруся Максимовичу — я васъ дуже прошу пириговоріть зматірю замене чи приймутъ вони мене, якъ я приїду сама, чи ні, бо мабуть Грицько нипоїде, то будте ласкаві скажите матирі пихай порадиця збратами, чи луче якъ я приїду, чи щобъ тутъ була, якъ вони скажуть, то я такъ зроблю. Маруся Українка».

Грицько—это Ч—скій, самъ сначала желавшій проводить обманутую имъ дѣвушку на родину.

Въ сентябрѣ 1864 года Маруся наконецъ поѣхала на родину. Можно думать, что Костомаровъ черезъ нее лично передалъ Максимовичу печатаемое ниже письмо къ нему; за это говоритъ

какъ бы рекомендацiонный тонъ письма. Негодованiе Костомарова по поводу поступка Ч—скаго было велико. Но не только моральная сторона дѣла возмущала Костомарова, — онъ боялся неблагопрiятныхъ идейныхъ послѣдствiй, могущихъ произойти отъ подобныхъ этому случаевъ. Костомаровъ предвидѣлъ, что такiя безнравственныя дѣйствiя, какое совершилъ Ч—скiй, подрвутъ довѣрiе народа къ интеллигенци и породятъ къ ней въ народной средѣ подозрительное отношенiе. Поэтому онъ предлагалъ рѣшительную нравственную мѣру для предупрежденiя повторенiя такихъ поступковъ, какой позволилъ себѣ Ч—скiй: Костомаровъ считалъ необходимымъ предать дѣло гласности.

Маруся поѣхала на родину, но въ Петербургѣ ничего не знали объ ней. Это тревожило всю громаду, и потому по общей просьбѣ Кулишъ снова обратился къ Максимовичу: «Петербургская громада беспокоится о неизвѣстности положенiя каневской Маруси и просила меня освѣдомиться у васъ, достигла ли она предѣловъ своей убогой родины. Кстати сообщу вамъ, что въ городской радѣ, собравшейся 11-го октября, Ч—скiй лишенъ общимъ приговоромъ званiя гражданина и признанъ недостойнымъ общенiя съ честными людьми. Просимъ васъ, при случаѣ, сообщить объ этомъ кому слѣдуетъ, чтобъ не считали насъ равнодушными къ такимъ подлостямъ и тиранству, какiя дозволилъ себѣ Ч—скiй относительно Маруси.»

На этомъ письмѣ обрываются точныя свѣдѣнiя о Марусѣ. Что было съ нею потомъ? Приняла ли ее родная мать или нѣтъ? На эти вопросы, вѣроятно, мы нашли бы отвѣтъ въ письмѣ Максимовича къ Кулишу, которое конечно, было имъ написано по поводу послѣдняго письма Кулиша. Но если вѣрить слухамъ, ходившимъ въ петербургской громадѣ, судьба Маруси была печальна. Объ этомъ глухо говоритъ Н. А. Бѣлозерская, не ручающаяся, впрочемъ, за достовѣрность сообщаемого ею извѣстiя. Жизнь Маруси согласно съ этими слухами, направилась въ сторону наименьшаго сопротивленiя: дѣвушка, лишенная чести, легко ужъ поддавалась соблазнамъ со стороны другихъ лицъ и въ концѣ концовъ . . . стала жить этимъ. Но повторяемъ, Н. А. Бѣлозерская

оговаривается, передавая петербургскіе слухи, что она ихъ не провѣряла.

Послѣднее письмо Костомарова къ Максимовичу, какъ и второе, посвящено исторіи Богдана Хмельницкаго. Въ этомъ письмѣ нами не разобрано два слова.

I

$$18 = \frac{\text{Ш}}{18} \left| \begin{array}{l} \text{Кіевъ. Ст. гор.} \\ \text{д. Монькина} \\ \text{близъ ц. Андрея} \\ \text{Первозв.} \end{array} \right. = 47.$$

Почтеннѣйшій Михаилъ Александровичъ!

Очень жалѣю, что не могъ изъяснить вамъ своей благодарности съ тѣмъ самымъ посломъ, который привезъ мнѣ драгоцѣнности для исторіи Украины. Симоновскій, хотя источникъ поздній, однако все-таки заключаетъ кое-что новое, а мнѣ каждая кроха драгоцѣнна при разработкѣ моей Хмельнищины. Сто разъ въ восхищеніи благодарю васъ и совѣтую поспѣшить съ пѣснями, ибо Кулешъ, проѣзжая черезъ Кіевъ, извѣстилъ меня, что онъ отдалъ свои пѣсни вмѣстѣ съ частію моихъ Бодянскому, который хочетъ ихъ напечатать въ «Чтеніяхъ». Ради Бога, поспѣшите; употребимъ общія усилія, чтобъ не допустить гордой Москвѣ высидѣться надъ престарѣлымъ нашимъ Кіевомъ. На нашей сторонѣ Шевченко, который, къ сожалѣнію, гдѣ-то пропадаетъ, но скоро явится: мы его засадимъ малевать для сборника. Несмотря на измѣну Кулеша, отдавагоса подъ протекцію московскую, мы еще можемъ одержать первенство быстротою¹⁾. Зная, что вы открыли подписку и имѣете уже часть суммы, я спѣшу васъ просить. Что до меня лично, желаю только, чтобъ изданы были

¹⁾ П. А. Кулишъ отдалъ Московскому Обществу Исторіи и Древностей Россійскихъ, секретаремъ котораго былъ въ то время проф. О. М. Бодянский, свои этнографическіе матеріалы. Впослѣдствіи эти матеріалы вошли въ «Записки о Южной Руси».

иѣсни; желаю этого, какъ любитель Украины; а какъ преданный вамъ, желаю, чтобъ дѣло совершено было именно вами. Пусть кто началъ, тотъ и кончаетъ¹⁾. Кулешъ уѣхалъ назадъ тому недѣли двѣ и жилъ здѣсь только два дни. Съ нимъ и женою его поѣхалъ и Бѣлозерскій.

Я бы пріѣхалъ къ вамъ въ Прохоровку, но занятъ важнымъ дѣломъ, именно я женюсь, и желалъ бы видѣть васъ при такомъ многозначительномъ событіи моей частной жизни, а между тѣмъ, принося вамъ самое искреннее, самое задушевное поздравленіе съ наступающими праздниками Воскресенія Христова, съ чувствомъ привязанности, признательности, любви и уваженія пребываю навсегда вашимъ искреннимъ доброжелателемъ и готовымъ на все, чѣмъ могу оправдать ваше ко мнѣ вниманіе, вашъ преданный Николай Костомаровъ.

II

Спб. августа 2. 1859.

Милостивый государь Михаилъ Александровичъ,

Благодарю васъ за честь, сдѣланную мнѣ разборомъ «Хмельницкаго»: вы достаиваете меня вызовомъ на поединокъ²⁾. Я слишкомъ уважаю васъ и знаю, что нелегко мнѣ будетъ состязаться съ вашими знаніями въ южнорусской старинѣ, однако первые удары ваши я отпарировалъ въ № 132 «Спб. Вѣдомостей». Вы обѣщаетесь вывести гнилую болотную воду, найденную вами

¹⁾ Имѣется въ виду подготовлявшійся тогда Максимовичемъ «Сборникъ украинскихъ пѣсенъ», вышедшій въ 1849 г. въ Кіевѣ.

²⁾ Разбору монографіи Костомарова Максимовичъ посвятилъ слѣдующія статьи: «Письмо о Богданѣ Хмельницкомъ», «Украинецъ», 1859, 147—174; «О пріѣздѣ Богдана Хмельницкаго въ Кіевъ изъ Замостья», «Русская Бесѣда», 1859, кн. VI. На статью Костомарова въ «Спб. Вѣдомостяхъ» Максимовичъ отвѣчалъ тамъ же въ № 8-омъ 1860 года.

въ выпискѣ изъ Коховскаго, на чистую воду Днѣпровскую. Вы слѣдуете большую услугу исторіи. Но въ такомъ случаѣ я васъ попрошу о слѣдующемъ:

1) Не приписывайте моему личному взгляду свидѣтельства современниковъ. Взглядъ Коховскаго, какъ поляка, не можетъ быть правиленъ, какъ и взглядъ его современника южпорусса, и я привожу ихъ только для того, чтобъ показать, какимъ былъ Хмельницкій для своихъ современниковъ.

2) Не давайте значенія исторической дѣйствительности тому, что имѣетъ характеръ возможности—не болѣе. Такимъ образомъ вы обвинили меня за неясность въ опредѣленіи срока плѣна Хмельницкаго и составили свое предположеніе, которому дали характеръ исторической истины, а между тѣмъ открывается, что, если я виноватъ, то не за то, что не означилъ этого срока, а за то, что принялъ свидѣтельство Сѣркова письма; на дѣлѣ же, по соображенію событій, въ немъ и ошибка . . .

Нѣкоторые, основываясь на вашихъ указаніяхъ, обвиняютъ меня въ томъ, будто бы я пользовался польскими источниками безъ всякой критики. Эта мысль была выражена въ « Обзорѣніи» недавно съ ссылкой на васъ. Пользоваться безъ критики источниками—значитъ принимать ихъ на вѣру безъ размышленія. Но если я не высказываю своихъ понятій о томъ, какъ понималъ или изображалъ такія-то событія такой-то и другой источникъ, то изъ этого не слѣдуетъ, что я пользовался ими безъ критики. Критика осталась у меня въ портфелѣ, ибо я не хотѣлъ издавать критическихъ изслѣдованій. Меня можно обвинять въ томъ, что я не такъ понялъ такой-то источникъ, не такъ смотрѣлъ на него—правда, но никто не можетъ прямо сказать, что я вовсе пользовался ими безъ критики, и вы, вѣроятно, этого не скажете, и доказали это вашимъ разборомъ, гдѣ вы, опровергая меня, хотите, однако, угадать, отчего я такой-то фактъ представилъ такъ, а не иначе. Это потому, что вы дѣло знаете, и вамъ извѣстна процедура историческаго труда. Желалъ бы я, чтобы эти почтенные судіи русской литературы, такъ олимпійски

изрекающіе надо мною приговоръ, доказали мнѣ, безъ вашего пособія, что я пользовался безъ всякой критики польскими источниками, которыхъ они и въ рукахъ не держали.

Теперь я занимаюсь исторіею козаччины до Богдана. Вы бы мнѣ оказали великое благодарѣніе, если бы удостоили указать на источники, которые извѣстны вамъ и, можетъ быть, мнѣ неизвѣстны. Всякое указаніе и замѣчаніе ваше я приму съ полною благодарностію. Передайте или перешлите письмо Шевченку: вѣроятно, вы знаете, гдѣ онъ теперь. Глубокоуважающій васъ, преданный вамъ душевно Н. Костомаровъ.

Адресъ мой: Въ книжный магазинъ Д. Е. Кожанчикова съ передачею Н. И. Костомарову.

III.

Многоуважаемый Михаилъ Александровичъ,

Позвольте мнѣ обратиться къ вамъ съ покорнѣйшею просьбою. Удостоьте участіемъ вашимъ бѣдную Марусю: она вамъ уже извѣстна, пристройте ее съ родомъ-племенемъ и, если можно, доставьте ей возможность жить честнымъ трудомъ. Очень прискорбно, что мерзавецъ Ч—скій, погубившій эту дѣвушку, приѣзжалъ въ Украину съ тѣломъ Шевченка и такимъ образомъ положилъ пятно на патріотическое дѣло, которое ему имѣли неосторожность довѣрить. Надобно стараться, чтобъ имя его было предано достойному презрѣнію, но чтобъ народъ не былъ расположенъ по этому несчастному примѣру встрѣчать съ подозрѣніемъ всякаго, кто къ нему обратится въ интересахъ народности. Надобно бы напечатать о поступкѣ Ч—скаго, между прочимъ.

Хотѣлъ было я перебраться на Украину, чтобы провести остатокъ дней въ странѣ своей, текущей млекомъ и медомъ, но увы!—сильные міра сего, сѣдящіе на сѣдалищахъ власти, по наущеніямъ суетлаголивыхъ клеветниковъ, не допустили меня. Я любилъ всю жизнь Украину, ея народъ, ея языкъ, ея природу:

за это меня слѣдуетъ лишить возможности дожить и умереть тамъ. Глубокоуважающій васъ Н. Костомаровъ.

Сентября 8. 1864. Спб. 1).

IV.

Многоуважаемый Михаилъ Александровичъ,

Въ настоящее время занимаюсь передѣлкой «Богдана Хмельницкаго» и съ великою благодарностію воспользуюсь вашими замѣчаніями, высказанными печатно; кромѣ нѣкоторыхъ (1), я со всѣмъ согласенъ; въ особенности каюсь въ повтореніи характеристики Коховскаго, которая идетъ болѣе къ Выговскому, чѣмъ къ Хмельницкому.

У васъ есть . . . книга. Прикажете выписать изъ нея (на мой счетъ) названія сотенъ, имена начальствующихъ лицъ и приложенныя тамъ стихотворенія. Будьте столько добры.

Кстати, подѣлюсь съ вами любопытнымъ извѣстіемъ. Въ одной изъ рукоп. И. П. Библ. (разноязычн. Ф. № 5) есть письмо кого-то изъ Львова въ Варшаву о разныхъ вѣстяхъ. Письмо въ іюль 1648 (29) сообщаетъ, что Хмельницкій женился на шляхтянкѣ Чаплинской, вдовѣ шляхтича, убитаго недавно.

Вопр(ось), того ли Чаплинскаго, съ котораго все началось? Во всякомъ случаѣ, значить, всѣ источники, показывающіе бракъ его въ январѣ 1649 года, врутъ, и патріархъ сюда приплетенъ напрасно. А какъ вы думаете, происшествіе съ Чаплинскимъ было прежде или послѣ порученія Владислава строить чайки? Я никакъ не могу этого въ толкъ взять. Я скорѣе склоненъ думать, что послѣ, и даже послѣ вторичнаго обращенія къ козакамъ, о которомъ говоритъ Грондскій. Первое было въ Варшавѣ въ маѣ 1646 г.; сеймъ въ ноябрѣ того же года разрушилъ затѣя. Грондскій говоритъ, что послѣ того Оссолинскій съ Любовицкимъ

1) Вверху почтоваго листа приписано рукою Максимовича: «Пол. 27 сентября».

об'їхали пограничныя крѣпости и опять обращались къ козакамъ, уже къ Хмельницкому. Мнѣ кажется сомнительнымъ поѣздка самого Оссолинскаго, онъ былъ слишкомъ хитръ и остороженъ, а что посылалъ туда Любовицкаго, это очень вѣроятно. Вотъ это-то вторичное предложеніе начать войну съ Турціею и расположило Хмельницкаго выманить у Ильяша (скорѣе, чѣмъ у Барабаша) привилегію, данную королемъ, а вслѣдъ затѣмъ сдѣлалъ наѣздъ Чаплинскій, имѣвшій, можетъ быть (и болѣе, чѣмъ вѣроятно) столько же политическое побужденіе, сколько и его личное. Наѣздъ этотъ, какъ мнѣ кажется, сдѣланъ былъ, между прочимъ, съ тѣмъ, чтобъ отнять у Хмельницкаго привилегію.

Какъ вы объ этомъ думаете? сообщите.

Глубокоуважающій васъ Н. Костомаровъ. Окт. 24. 1864.
Спб. IX линія, Вас. Остр. д. № 4 кв. № 5.

(1) Писарства Хмельницкаго, времени плѣна у турокъ, участія въ прежнихъ возстаніяхъ и времени отнятія привилегіи. Кстати, . . . о Барабашѣ ошибка. Дѣло было съ Ильяшемъ, а не съ Барабашемъ.

(Вверху письма рукою Максимовича приписано: «Пол. 10. Отвѣч. 16»).

Н. Н. И. Костомаровъ и „Кіевская Старина“.

Основаніе въ 1882 году «Кіевской Старины» должно было быть очень близкимъ сердцу знаменитаго и престарѣлаго уже въ то время Н. И. Костомарова. Какъ, по выраженію древняго книжника, радуется купецъ, сотворившій прикупъ, или писецъ, дошедшій до конца книги, такъ, конечно, долженъ радоваться ученый, занимающійся въ определенной области науки, основанію журнала, посвященнаго его спеціальности. Какъ ни близки были сердцу Костомарова всѣ области русской исторіи, но все-таки ближе всего, сроднѣе всего была ему область исторіи украинской, для которой онъ много поту утеръ на лицѣ своемъ,

какъ говорили русскіе лѣтописцы. Въ «Кіевской Старинѣ» Костомаровъ впервые видѣлъ органъ, специально посвященный дорогой для него области исторіи украинскаго народа и его быта. Существовавшая въ 60-ыхъ годахъ «Основа» не могла представлять для Костомарова такого же интереса, какъ и «Кіевская Старина», такъ какъ это былъ органъ, главнымъ образомъ посвященный художественной украинской литературѣ и публицистикѣ, и въ незначительной степени отводившій мѣсто разработкѣ историческихъ вопросовъ, касающихся Украины.

Первый редакторъ - издатель «Кіевской Старины» Ѳ. Г. Лебединцевъ могъ вполне разсчитывать на сотрудничество Костомарова, съ одной стороны, по чисто принципиальнымъ соображеніямъ, а съ другой, потому, что могъ всегда положиться на вліяніе и содѣйствіе своего брата Даніила Гавриловича, который былъ старымъ пріятелемъ Костомарова ¹⁾. Однако, неизвѣстно, обращался ли Лебединцевъ черезъ своего брата съ первымъ предложеніемъ къ Костомарову принять участіе въ журналѣ, — имѣющіяся у насъ письма указываютъ лишь на непосредственное обращеніе самого Лебединцева къ Костомарову, а также черезъ В. Б. Антоновича и П. И. Житецкаго, съ просьбою помѣстить въ «Кіевской Старинѣ» монографію «Мазепа». Но это желаніе Лебединцева не осуществилось. Костомаровъ уже обѣщалъ «Мазепу» редактору «Русской Мысли» С. А. Юрьеву, и монографія была напечатана въ томъ же 1882 году въ названномъ журналѣ. Но на будущее время Костомаровъ обѣщалъ Лебединцеву ревностное сотрудничество въ его журналѣ.

Съ нетерпѣніемъ ожидалъ Костомаровъ выхода «Кіевской Старины», ждалъ, какъ «краснаго солнышка», и, дѣйствительно, нашелъ въ ней для себя много интереснаго и даже новаго, какъ напр., дневникъ польскаго дворянина Станислава Освѣцима, жившаго въ XVII вѣкѣ, въ которомъ онъ описываетъ польско-козацкія столкновенія своего времени. Однимъ только не былъ доволенъ

¹⁾ «Автобіографія» въ книгѣ «Литературное наслѣдіе», стр. 205.

Костомаровъ въ вышедшей первой книжкѣ «Кіевской Старины» — это ея наружнымъ видомъ: «Типографія, гдѣ печатается «Кіевская Старина», хромаетъ, а переплетчикъ, который брошюровалъ экземпляры, изъ рукъ вонъ: невозможно читать книги: такъ и высыпаются листы. Надобно переплетать, на это нужно время, а между тѣмъ хочется познакомиться съ ея содержаніемъ». Небезынтересно сопоставить съ жалобами Костомарова на неудовлетворительную внѣшность «Кіевской Старины» указаніе на то же самое, сдѣланное Н. С. Лѣсковымъ, который также былъ приглашенъ Лебединцевымъ оказать «Кіевской Старинѣ» содѣйствіе своими произведеніями, гдѣ онъ-и напечаталъ «Печерскіе антики.» Вотъ что писалъ Лѣсковъ издателю «Кіевской Старины»: «Обертка новая хороша, но не совсѣмъ: кафли хороши, ¹⁾ а шрифтъ отвратительный. Чортъ ли въ немъ, что онъ съ того или другого рисунка, когда онъ не четокъ, не бьетъ въ глаза, не кричитъ!... По моему это пикуда не годится. Еще не хорошо, что вы позволяете переплетчику брошюровать «на клеекъ», черезъ что книгу въ рукахъ держать невозможно,—такъ изъ нея потроха и сыпятся. Читатель не любитъ всего того, что его раздражаетъ. За 1½ коп. такую книжку можно брошюровать «на питку». ²⁾ Очевидно, Лебединцевъ совсѣмъ не обратилъ вниманія на внѣшность журнала, можетъ быть, не желая увеличивать расходы по его изданію, и она представлялась черезчуръ безпорядочною, если даже люди 80-хъ годовъ, совершенно не избалованные издателями въ отношеніи красоты и удобства изданій, жаловались такъ дружно на «Кіевскую Старину».

Пообщавъ быть полезнымъ журналу, «сколько силъ станетъ», Костомаровъ въ мартѣ мѣсяцѣ того же года спѣшить послать въ редакцію свой очеркъ «Поѣздка въ Бѣлую Церковь», сопровождая посылку небольшимъ письмомъ къ редактору. Слѣдуетъ отмѣтить ту скромность, съ какою знаменитый историкъ,

¹⁾ Обложка «Кіевской Старины» была составлена изъ рисунковъ старинныхъ украинскихъ кафель.

²⁾ Отъ 22 января, 1883 года.

сотрудничество котораго считалось почетнымъ для всякаго журнала, предлагаетъ Лебединцеву напечатать свою статью. Мы какъ будто видимъ предъ собою начинающаго писателя, еще не увѣреннаго въ своихъ силахъ, не обладающаго именемъ, который трудится и не знаетъ, найдетъ ли его произведеніе приютъ въ журналѣ, или сухо будетъ возвращено ему редакторомъ обратно: «Если найдете умѣстнымъ, пишетъ Костомаровъ, напечатайте въ «Кіевской Старинѣ», а не найдете, не вмѣните себѣ въ трудъ возвратитъ по почтѣ мою рукопись».

Лебединцевъ, привлекиши Костомарова къ сотрудничеству въ журналѣ, посвящалъ его въ редакціонныя дѣла и, повидимому, совѣтовался съ нимъ. Такъ онъ сообщилъ Костомарову о своемъ несогласіи напечатать украинскую повѣсть И. С. Левицкаго: «Старовіцькі батюшки та матушки», ссылаясь на то, что повѣсть могла охладитъ къ журналу лицъ, не читающихъ по украински. Костомаровъ возражалъ Лебединцеву: «Кого же могла отбить она отъ вашего журнала? Развѣ такихъ, какъ Юзефовичъ и Пихно съ братією?» И Костомаровъ старался доказать Лебединцеву, что помѣщеніе повѣсти было бы полезно для журнала, такъ какъ привлекло бы къ нему еще болѣе украинской публики.

Но для насъ объясненіе Лебединцевымъ факта ненапечатанія повѣсти И. С. Левицкаго, какъ объ немъ можно судить по письму Костомарова, является нѣсколько непонятнымъ. Вѣдь дѣло происходило въ самый разгаръ цензурнаго гнета украинской рѣчи. Да могъ ли Лебединцевъ просто по цензурнымъ условіямъ помѣститъ въ «Кіевской Старинѣ» повѣсть на украинскомъ языкѣ? Гораздо позже, въ 1897 году, когда редакція «Кіевской Старины» задумала включить въ программу журнала беллетристику на украинскомъ языкѣ, для этого понадобилось содѣйствіе и благожелательство двухъ генераль-губернаторовъ юго-западнаго края, гр. А. П. Игнатьева, а затѣмъ М. И. Драгомирова. Подтверженіе нашему сомнѣнію мы находимъ въ воспоминаніяхъ по поводу даннаго случая самаго маститаго украинскаго писателя И. С. Левицкаго, къ которому мы обращались за разъясненіемъ. Мы рѣшаемся и считаемъ для себя пріятнымъ удовольствіемъ привести

об'ясненіє И. С. Левицкаго въ оригиналѣ, выписавъ соотвѣтствующій отрывокъ его письма къ намъ: «Костомаров тут розуміє мою повість: «Старосвѣтскі батюшки та матушки». Не надрукував її Лебединцев на українські мові не через те тільки, що мова одбила б читальників з Великороссіи. Це тільки між инчим. В той час (1882 р.) вже було заборонено од Глав. Управленія по діл. Печаті друковать українські повісті. І Лебединцев якось виканючив в тодішнього цензора Рафальского, щоб він дозволив надруковать розмови дієвих особ меж собою по-українськи, а решту, де говоре автор сам од себе, редактор мусів поміщать на великоруські мові. Згодом потім я мусів так само на двох мовах помістити в «Кіевской Старинѣ» свое оповідання під заголовком: «Українські штукарі», бо цього домогавсь цензор. І як би я не надписав ще в заголовку «этнографическій очеркъ», то (як казав міні один з редакторів) цензор не пропустив би й українських розмов меж дієвими особами. Мабуть, Костомаров не знав про такий дрібязковий напад на українську мову в «Кіевской Старинѣ», коли пише оттакий докір Лебединцеву».

Въ такомъ-то двучинномъ видѣ повість И. С. Левицкаго «Старосвѣтскіє батюшки и матушки» появилась въ «Кіевской Старинѣ» и на Костомарова произвела отрицательное впечатлѣніє. Вообще Костомаровъ былъ очень высокаго миѣнія о творчествѣ И. С. Левицкаго и два его разсказа о бабахъ Палашкѣ и Параскѣ по высотѣ, тонкости и народности юмора ставилъ наравнѣ только съ произведеніями Гоголя¹⁾, но двуязычное сочиненіє Костомарову не понравилось: «Батюшки и матушки» не клеятся по-русски», — писалъ онъ Лебединцеву. Что повѣсть «не клеилась», это было такъ естественно. Въдъ у писателя отнималась его душа — родной языкъ, и никогда компромиссъ его съ цензурными требованіями не могъ выразиться въ цѣльныхъ, вполнѣ художественныхъ формахъ. При томъ же переводъ по-

1) Вѣстникъ Европы, 1882, кн. 2.

вѣсти съ украинскаго на русскій языкъ былъ сдѣланъ не всецѣло самимъ авторомъ, а также редакторомъ Лебединцевымъ ¹⁾. По этому поводу намъ припоминается цензурный случай съ самимъ Костомаровымъ, рассказанный имъ въ автобіографіи. Рассказавъ о томъ, какъ цензоръ архимандритъ Макарій непремѣнно настаивалъ, чтобы сочиненіе: «Сѣвернорусскія народоправства» печаталось точно въ такомъ же видѣ, какимъ оно было послѣ цензурнаго просмотра, хотя дѣло касалось лишь нѣсколькихъ словъ, вставленныхъ Костомаровымъ при печатаніи изслѣдованія и не измѣнявшихъ смысла, Костомаровъ замѣчаетъ: «Сдѣланныя имъ перемѣны, которыя онъ принудилъ меня вставить въ текстъ моего сочиненія, совсѣмъ не сходились съ моимъ слогомъ. Вотъ образчикъ того, какъ авторы выпуждаемы были уступать требованіямъ цензоровъ и допускать въ свои сочиненія выраженія, вовсе несходныя съ тономъ, господствующимъ въ цѣломъ сочиненіи» ²⁾. Отзываясь о русско-украинской повѣсти И. С. Левицкаго, Костомаровъ и не подозрѣвалъ, какой «образчикъ» цензурнаго принужденія представляетъ эта повѣсть, передъ которымъ блѣднѣть и меркнеть его собственный цензурный случай съ «Сѣвернорусскими народоправствами».

Костомаровъ съ первыхъ же шаговъ изданія „Кіевской Старины“ не ограничивался только сотрудничествомъ въ ней, но стремился также популяризовать журналъ и потому писалъ объ немъ рецензіи въ „Правительственномъ Вѣстникѣ“ ³⁾ и въ „Но-

¹⁾ І. Нечуй-Левицький: „Сьогочасна часописна мова на Україні“. стр. 102.

²⁾ „Автобіографія“ въ книгѣ: „Литературное наслѣдіе“, стр. 153.

³⁾ „Правительственный Вѣстникъ“, 1882 г. № 276 (14 декабря). стр. 2—3. *Библиографія*. „Кіевская Старина“. Ежемѣсячный историческій журналъ 1882 года“. Статя безъ подписи, но принадлежность ея Костомарову доказывается съ очевидностью письмомъ (X) его къ Лебединцеву. Въ спискѣ сочиненій Костомарова въ книгѣ: „Литературное наслѣдіе“ данная статья пропущена.

вомъ Времени“¹⁾. Изъ писемъ Костомарова къ Лебединцеву видно, что издатель послѣдняго принималъ рецензіи на „Кіевскую Старину“ неохотно и печаталъ ихъ, очевидно, только потому, что авторомъ ихъ былъ знаменитый историкъ. Въ письмѣ къ Лебединцеву отъ 17 января 1883 года Костомаровъ объясняетъ эту неохоту со стороны редактора „Новаго Времени“ печатать рецензіи на журналъ въ своей газетѣ завистью къ „Кіевской Старинѣ“. Но съ такимъ объясненіемъ совершенно невозможно согласиться, да и вѣроятнѣе всего, что Костомаровъ сказалъ о зависти съ благою цѣлью поднѣять значеніе „Кіевской Старины“ въ глазахъ самого Лебединцева. Могъ ли, въ самомъ дѣлѣ, крупный петербургскій издатель, хотя нѣсколько, завидовать провинціальному, не окупавшему расходовъ изданію? Правда то, что редакторъ „Новаго Времени“ не совсѣмъ благосклонно смотрѣлъ на популяризацию „Кіевской Старины“ на страницахъ газеты, что подтверждаютъ, между прочимъ, письма Н. С. Лѣскова къ Лебединцеву: „Старину вапу, писалъ Лѣсковъ, чай видите,—поддерживаемъ, повторяя ея имя и похваляя ея труды. По моему, я это дѣлаю даже счастливѣе Николая Ивановича, потому что мое проходить ради живости и интересности того, что у васъ дергаемъ, а Костомаровскій отзывъ Суворинъ насилу напечаталъ и то сказалъ мнѣ: „Вы оба рекламируете «Кіевскую Старину»; когда есть свой такой же журналъ“²⁾. Костомаровъ напрасно это двинулъ такимъ тяжелымъ орудіемъ, — лучше полегче, да почаще, да такъ, чтобы помнилось что-нибудь забирательное“. Эта неблагосклонность издателя „Новаго Времени“ къ рекламированію „Кіевской Старины“ со стороны Лѣскова и Костомарова объясняется исключительно редакціонными соображеніями. Съ одной стороны, для ежедневнаго изданія тяжелыя рецензіи Костомарова были неподходящимъ матеріаломъ по своей ученой серьезности, а съ другой стороны, частыя рецензіи на

¹⁾ „Новое Время“, 1882, № 2212 (рецензія на журналъ за мѣсяцы январь—апрѣль) и №№ 2442 и 2449 (рецензія на журналъ за мѣсяцы апрѣль—ноябрь).

²⁾ Т. е. „Историческій Вѣстникъ“.

провинціальний журналъ не соотвѣтствовали общимъ стремленіямъ «Новаго Времени», главнымъ образомъ, обслуживавшаго интересы петербургскаго общества.

За первый годъ существованія «Кіевской Старины» Костомаровъ, кромѣ упомянутой статьи: «Поѣздка въ Бѣлую Церковь»¹⁾, помѣстилъ въ журналѣ «Матеріалы для исторіи Коліивщины или рѣзни 1768 года»²⁾ и замѣтку: «Относится ли пѣсня о взятіи Азова къ событіямъ XI вѣка»³⁾.

Къ сентябрю же 1882 года Костомаровъ приготовилъ для «Кіевской Старины» изслѣдованіе: «Жидотрепаніе въ началѣ XVIII вѣка», при чемъ самъ даже переписалъ статью для журнала и старался переписать какъ можно лучше. Если принять во вниманіе классически неразборчивый почеркъ Костомарова, то его слова въ письмѣ къ Лебединцеву о томъ, что онъ «старался» переписать статью четко, получаютъ особенное значеніе, какъ показатель неутомимаго научнаго рвенія стараго историка. При томъ же въ это время Костомаровъ почти всегда былъ боленъ и разслабленъ, и потому переписка имъ самимъ рукописи пріобрѣтаетъ характеръ ученаго подвига.

Лебединцевъ, конечно, принялъ статью, но, какъ пишетъ ему самъ Костомаровъ, «не безъ соболѣзнованія», потому что Костомаровъ, по мнѣнію Лебединцева, назначилъ за нее дорогую цѣну. На это Костомаровъ приводилъ Лебединцеву слѣдующіе расчеты: «Посудите сами: если мнѣ за то же сочиненіе и за всѣ произведенія, не чисто ученаго, а беллетристическаго содержанія платять по 200 р., и при томъ запросовъ такъ много отъ разныхъ періодическихъ органовъ, что удовлетворить ихъ нѣтъ возможности, то вполне справедливо, согласитесь сами, что съ вашего журнала я возьму то, что другіе мнѣ предлагаютъ, по я все-таки предпочитаю помѣстить у васъ, хотя черезъ то на меня надулись тѣ, которымъ я отказалъ». Здѣсь мы встрѣчаемся съ

1) „Кіевская Старина“, 1882 г. кн. 5, 241—256.

2) Ibidem, кн. 8, 297—304.

3) Ibidem, кн. 8, 362—368.

фактомъ денежныхъ отношеній Костомарова къ «Кіевской Старинѣ». Хотя подобныя вещи, прежде всего, не имѣють никакого литературнаго значенія, а затѣмъ сами по себѣ слишкомъ мелки, чтобы ими можно было интересоваться въ печати, тѣмъ не менѣе мы считаемъ обязательнымъ остановиться на денежныхъ отношеніяхъ Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», такъ какъ по условіямъ изданія «Кіевской Старины» и ея положенію въ дѣлѣ украинскаго культурнаго возрожденія даже послѣднія могутъ принять нѣкоторую идейную окраску. Намъ приходилось слышать упреки памяти Костомарова за то, что онъ пользовался гонораромъ съ «Кіевской Старины». «Кіевская Старина», правда, была дѣломъ идейнаго характера, но развѣ такіе журналы, какъ «Вѣстникъ Европы», «Русская Мысль», «Русское Богатство» не были идейными явленіями? Во тѣмъ общественнаго сознанія конца XIX вѣка они были почти единственно видимыми и доступными свѣточами бодрствующей совѣсти. Однако никто не ставилъ въ упрекъ руководителямъ и сотрудникамъ журналовъ, что они почерпали средства для жизни изъ своей дѣятельности. Правда также то, что «Кіевская Старина» въ теченіе своего двадцатипятилѣтняго существованія держалась добродетельными дарами сотрудниковъ, но это, говоря словами Костомарова, было «достохвальнымъ пожертвованіемъ». Почему ученый, всю жизнь твердо державшій зпамя украинской культуры, перенесшій за это гоненія и невзгоды, долженъ былъ на старости лѣтъ жертвовать своимъ трудомъ, сверхъ силъ, для украинскаго журнала, тогда какъ все остальное украинское общество, или, по крайней мѣрѣ, признававшее себя таковымъ, очень мало принимало участія въ матеріальной поддержкѣ изданія?

Къ тому же Лебединцевъ, идеально преданный своему дѣлу, которое все-таки въ концѣ концовъ оказалось ему не подъ силу, дѣлалъ Костомарову предложенія, бывшія, по выраженію послѣдняго, «физически невозможными». Фактъ пріобрѣтаетъ характеръ курьеза. Лебединцевъ въ 1883 году предложилъ Костомарову «писать исторію послѣднихъ лѣтъ Гетманщины и помѣстить ее въ «Кіевской Старинѣ» даромъ», между тѣмъ какъ гонораръ, полу-

ченый Костомаровымъ за «Руину» съ «Вѣстника Европы» и «Мазепу» съ «Русской Мысли», могъ едва лишь покрыть расходы, которые пришлось сдѣлать историку во время поѣздокъ въ Москву въ мѣстные архивы. Костомаровъ все время болѣлъ, на леченье приходилось истрачивать значительныя суммы, и при такихъ условіяхъ жертвы, которыя предлагалъ Лебединцевъ Костомарову принести на алтарь исторической науки, были выше человѣческихъ силъ.

Но Костомаровъ обѣщаетъ, сколько можно, рекомендовать журналъ знакомымъ, хотя и не надѣется на успѣхъ подобнаго дѣла, такъ какъ знакомые его «все народъ небогатый». Рекомендовать «Кіевскую Старину» знакомымъ было для сотрудниковъ журнала такую же безкорыстною обязанностью, какъ и писать для него бесплатныя статьи. Иные сотрудники припомнили Лебединцеву всѣхъ своихъ знакомыхъ, кто бы могъ, по ихъ мнѣнію, подписаться на журналъ, и Лебединцевъ разсылалъ предложенія такимъ лицамъ. Надо воздать Лебединцеву честь: онъ умѣлъ, даже не платя гонораровъ, привлекать къ своему журналу сотрудниковъ, помѣщавшихъ въ послѣднемъ свои цѣнныя труды, за которые авторы ихъ бывали удостоиваемы впоследствии ученыхъ степеней. О томъ, какъ Лебединцевъ дорожилъ сотрудниками, и съ какимъ уваженіемъ онъ отнесся къ нимъ, свидѣтельствуемъ большая переписка Лебединцева со многими изъ участниковъ журнала. Если они ему писали довольно часто и помногу, то, очевидно, самъ Лебединцевъ не ограничивался какими-нибудь сухими отвѣтами на письма, а то и молчаніемъ. Оканчивая вопросъ о денежныхъ отношеніяхъ Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», для характеристики историка слѣдуетъ подчеркнуть то, что послѣ указаннаго предложенія Лебединцева онъ прислалъ ему для напечатанія статью «Изъ прожитыхъ на Волыни дней» ¹⁾ и гонорара не взялъ.

Въ связи съ матеріальною необезпеченностью «Кіевской Старины» стоитъ фактъ, который до сихъ поръ не былъ совершенно

¹⁾ «Кіевская Старина», 1884, январь.

извѣстенъ даже ближайшимъ сотрудникамъ журнала. Въ нашихъ «Литературныхъ поминкахъ» по «Кіевской Старинѣ», помещенныхъ въ «Историческомъ Вѣстникѣ», мы со словъ одного изъ участниковъ первой редакціи «Кіевской Старины» сообщали, что еще въ редакторство Лебединцева былъ поставленъ вопросъ о закрытіи журнала въ виду его сепаратистскаго направленія.— «Экспертиза благонадежности «Кіевской Старины» была поручена академику А. Θ. Бычкову. Лебединцевъ поспѣшилъ послать ему комплектъ вышедшихъ номеровъ журнала, и Бычковъ, разсмотрѣвши содержаніе «Кіевской Старины», далъ заключеніе въ томъ смыслѣ, что журналъ безупреченъ въ политическомъ отношеніи и высоко цѣненъ въ научномъ»¹⁾. Въ данномъ случаѣ мы были введены въ заблужденіе упомянутымъ лицомъ, какъ, въ свою очередь, и сообщавшій намъ эти свѣдѣнія находился въ заблужденіи. Весь этотъ рассказъ о подозрѣніяхъ политическаго характера по отношенію къ «Кіевской Старинѣ» не болѣе, не менѣе, какъ легенда пехорошаго свойства, приписывающая покойному академику А. Θ. Бычкову роль какого-то эксперта по политическимъ дѣламъ. Легенда, правда, имѣетъ подъ собою дѣйствительное основаніе, но совершенно противоположное ея содержанію.

Письма Костомарова къ Лебединцеву вполне разъясняютъ это дѣло. Лебединцевъ при посредствѣ своего брата Данила Гавриловича обратился къ Костомарову съ просьбою поддержать «Кіевскую Старину» исходатайствованіемъ субсидіи. Костомаровъ обратился къ академику А. Θ. Бычкову, а послѣдній совѣтовалъ попросить И. Д. Делянова, который лично зналъ Θ. Г. Лебединцева по его службѣ директоромъ народныхъ училищъ въ Холмѣ. Сначала Бычковъ совѣтовалъ просить только рекомендаціи журнала со стороны Министерства Народнаго Просвѣщенія, а затѣмъ уже черезъ годъ и субсидіи. Лебединцевъ по совѣту Быčkova и Костомарова обратился съ просьбою къ Делянову, который обѣ-

1) «Историческій Вѣстникъ», 1907, іюль, 208 стр.

пцалъ похлопотать за журналъ, но изъ этого ничего не вышло. Въ министерскихъ кругахъ по поводу субсидіи поднялись толки въ томъ смыслѣ, что, хотя «Кіевская Старина» журналъ «очень дѣльный, почтенный, полезный для науки», но, если государство будетъ поддерживать всѣ научныя предпріятія, у него не хватитъ средствъ. Иначе совсѣмъ обстоить дѣло съ «Кіевляниномъ», получающимъ субсидію: эта газета разрабатываетъ въ духѣ правительства политическіе вопросы и проводитъ его интересы въ юго-западномъ краѣ.

Кромѣ Костомарова, Лебединцевъ обращался съ просьбою поддержать ходатайство о субсидіи къ Леонтію, архіепископу холмско-варшавскому. Пресвященный исполнилъ просьбу Лебединцева и сообщалъ ему слѣдующее: «7-го апр. былъ у меня Иванъ Давидовичъ ¹⁾,—и я высказалъ ему ваши потребности. Онъ сказалъ, что имѣеть отъ васъ письмо и желаетъ помочь доброму дѣлу; обѣщалъ переговорить съ Бунге ²⁾. Нѣтъ ли у васъ кого изъ знакомыхъ, близкаго къ мин. финансовъ? Даниилъ Гавриловичъ обѣщалъ попросить содѣйствія Костомарова и Бычкова. Это хорошо. Но не лишне изъ Кіева пустить словцо. Журналъ вашъ читаемъ съ удовольствіемъ и пользою. Но удивительно, какъ мало у васъ подписчиковъ. Южане наши, выходить, мало интересуются своею исторіею. Я читаю, при всѣхъ недосугахъ, каждый номеръ».

Еще къ болѣе рѣзкому сужденію вслѣдствіе безучастнаго отношенія украинскаго общества къ «Кіевской Старинѣ» приходитъ Костомаровъ: «Если южнорусскій край, пишетъ онъ Лебединцеву, не хочетъ поддержать единственнаго изданія, ему посвященнаго, то стоитъ махнуть на него рукою».

Но все же были кое-какіе положительные результаты ходатайства Лебединцева: журналъ былъ рекомендованъ для выписки въ среднія учебныя заведенія Министерства Народнаго Просвѣщенія.

¹⁾ Деяновъ.

²⁾ Министръ финансовъ.

Если Лебединцев хлопоталъ даже о субсидіи журналу, то откуда же могла возникнуть легенда объ угрожавшей «Кіевской Старинѣ» опасности. Мы думаемъ, что она явилась послѣдствіемъ какой-нибудь неясно оброненной фразы Лебединцева по поводу ходатайства, которую окружавшіе, не зная существа дѣла, приняли въ противоположномъ смыслѣ. При этомъ очевидно то, что Лебединцевъ изъ самолюбія никого изъ кіевлянъ не посвящалъ въ вопросъ о субсидіи.

Слѣдя за дѣятельностью Костомарова на страницахъ «Кіевской Старины», мы остановились на «Жидотрепаніи въ началѣ XVIII вѣка». Оно было напечатано въ 1883 году въ январской и мартовской книжкахъ журнала. Это раздѣленіе статьи на двѣ части показалось Костомарову необоснованнымъ и умаляющимъ интересъ къ ней: «Напрасно вы мое «Жидотрепаніе» растрепали на два помера, писалъ Костомаровъ; вообще мнѣ кажется, ошибаются тѣ редакторы, которые безъ особой пужды раздѣляютъ на нумера такія сочиненія, которыя имѣютъ интересъ только тогда, когда ихъ можно прочесть за одинъ присѣсть». Н. С. Лѣсковъ, который въ письмахъ къ Лебединцеву сообщаетъ свои впечатлѣнія, полученные при чтеніи журнала, также обращаетъ его вниманіе на это неудачное раздѣленіе статьи Костомарова: «Въ статьѣ Костомарова, пишетъ онъ, перерывъ сдѣланъ «на самомъ интересномъ мѣстѣ»,—это непрактично. Статья любопытная и основательная, но пройдетъ въ молчаніи».

Слѣдующею работою Костомарова, появившеюся въ «Кіевской Старинѣ» была статья: «П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность» ¹⁾. Еще въ 70-ыхъ годахъ Костомаровъ высказалъ определенное мнѣніе о характерѣ Кулиша и свойствахъ его литературной дѣятельности. На статью Кулиша: «Козаки въ отношеніи къ государству и обществу» ²⁾, въ которой авторъ стремился представить козаковъ, какъ силу разрушитель-

¹⁾ Кіевская Старина, 1883, кн. 2, стр. 221 – 234.

²⁾ Русскій Архивъ, 1877 г., №№ 3 и 6.

ную, противообщественную и противогосударственную, Костомаровъ написалъ статью: «О козакахъ». Здѣсь Костомаровъ, вспоминая «Исторію возсоединенія Руси», даетъ такую характеристику ея автору: «Почтенный авторъ почти вездѣ проявляетъ какой-то странный духъ гордыни и самолюбія, съ хвастовствомъ выставляетъ себя на показъ, съ презрѣніемъ топчетъ въ грязь предшествовавшихъ ему труженниковъ по обработкѣ малороссійской исторіи, и, по мѣткому замѣчанію одного изъ нашихъ литераторовъ, сдѣланному, по прочтеніи его книги, напоминаетъ собою евангельскаго фарисея, благодарившаго Бога за то, что онъ не таковъ, какъ прочіи человецы»¹⁾. Изданная Кулишемъ въ 80-ыхъ годахъ книжка: «Крашанка русинамъ и полякамъ на великъ день 1882 року», въ которой Кулишъ высказывалъ чрезмѣрныя и мало обоснованныя украинскія симпатіи къ полякамъ, только подтверждала въ глазахъ Костомарова его мнѣніе о Кулишѣ, и онъ даетъ блестящую, мѣткую и остроумную характеристику Кулиша въ одномъ изъ писемъ къ Лебединцеву.

Но написавъ статью о Кулишѣ, Костомаровъ не рѣшался нѣкоторое время напечатать ее. Повидимому, она была сначала написана не въ томъ видѣ, какъ напечатана впоследствии, и въ ней заключались существенныя указанія насчетъ такъ называемаго Кирилло-Меодіевскаго братства, толковъ о которомъ Костомаровъ опасался: «Я опасаюсь, чтобы толки въ печати о бывшемъ . . . тайномъ обществѣ не побудили коситься и на меня, автора этой статьи . . .» Нѣсколько удивляетъ такая осторожность Костомарова, которому не привыкать было не только къ тому, что на него косятся, но и къ обвиненіямъ въ измѣнѣ Россіи и даже чуть-ли не въ участіи въ Польскомъ возстаніи. Но надо помнить, что въ данномъ случаѣ передъ нами глубокой старикъ, въ значительной степени потерявшій способность съ энергіею и мужествомъ противостоять нападкамъ.

Въ томъ же 1883 году Костомаровъ послалъ въ «Кіевскую Старину» еще двѣ свои работы: замѣтку—«Словечко по поводу

¹⁾ Соч., т. XIV, въ изд. Лит. фонда стр. 619.

замѣчанія о федеративномъ началѣ въ древней Руси» ¹⁾, написанную на статью Д. И. Багалъя: «Удѣльный періодъ и его изученіе» ²⁾, и рецензію на драму Старицкаго: «Не судилось» ³⁾. О напечатанной въ 1884 году статьѣ Костомарова мы уже упоминали.

Характеризуя въ общихъ чертахъ отношенія Костомарова къ «Кіевской Старинѣ», можно сказать, что они выражались въ самыхъ благожелательныхъ для журнала формахъ. Когда читаешь письма Костомарова къ Лебединцеву, забываешь, что ихъ дрожащею рукою писалъ глубокій старецъ, почти совсѣмъ ослѣпшій. Костомаровъ съ участіемъ относится къ жизни и судьбѣ журнала, и только полное равнодушіе къ послѣднему самихъ украинцевъ могло вырвать у историка холодную фразу, что слѣдуетъ махнуть рукою на «Кіевскую Старину». Да такъ и пришлось впоследствии сдѣлать Лебединцеву, который въ 1887 году рѣшилъ прекратить изданіе.

«Кіевская Старина» могла съ гордостью говорить, перефразируя извѣстный стихъ Пушкина, что ее замѣтилъ старикъ Костомаровъ и благословилъ, сходя въ гробъ.

Помѣщаемыя ниже письма Костомарова къ Лебединцеву обнимаютъ собою время отъ 18 октября 1881 года по 6 іюня 1884 года. Этотъ періодъ въ жизни Костомарова былъ очень тяжелымъ для него. Все время Костомаровъ болѣлъ, страдая физически, а также и нравственно, такъ какъ уходило здоровье, все болѣе и болѣе уменьшалась сила зрѣнія, и неутомимый историкъ останавливался съ ужасомъ передъ мыслью о томъ, что онъ не въ состояніи больше работать на пользу науки. Письма Костомарова къ Лебединцеву даютъ достаточное понятіе о состояніи его здоровья, при какомъ Костомарову приходилось доживать свой многополезный и не безъ горестей прошедшій

1) Кіевская Старина, 1883, кн. 4, 899—901.

2) Ibidem, кн. 2.

3) Ibidem, кн. 9, 297—300.

вѣкъ. Картина жизни Костомарова за это же время можетъ быть дополнена интересными воспоминаніями Д. Л. Мордовцева: «Н. И. Костомаровъ въ послѣднія десять лѣтъ его жизни»¹⁾.

I.

Добрѣйшій многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Въ Тифлисѣ²⁾ доставилъ мнѣ отъ васъ письмо В. Бониф. Антоновичъ, а въ Петербургѣ П. И. Житецкій другое — объ одномъ и томъ же. Вы просите «Мазепу». Но я уже отдалъ Юрьеву. Еще въ апрѣлѣ я обѣщаль ему, но цѣны не назначаль. Житецкій сообщилъ мнѣ, что вы предлагаете мнѣ 150 р. за листъ. Я уже отдалъ Юрьеву за 100 съ прибавкою, однакожь, 600 экземпляровъ на его счетъ. Вы со мною видѣлись въ августѣ, но цѣны, о которой сообщаль мнѣ теперь Житецкій, вы сами тогда не объявили. Я вамъ сказала и Антоновичу то же повторилъ, что попрошу у Юрьева впередъ гонораръ за 20 листовъ, и если онъ затруднится, тогда не буду считать себя въ какихъ-либо обязательствахъ съ нимъ. Но Юрьевъ безъ всякихъ прекословій выдалъ мнѣ требуемую сумму тотчасъ. Такимъ образомъ не по моей винѣ мой «Мазепа» не попалъ къ вамъ, а въ «Русскую Мысль», съ которой по этому поводу я вступилъ въ сношенія тогда, когда не зналъ о намѣреніи вашемъ издавать журналъ.

На будущее время прошу считать меня всегда готовымъ къ услугамъ и ревностнымъ сотрудникомъ вашего журнала, если онъ состоится.

Затѣмъ примите увѣреніе въ чувствахъ моего глубочайшаго уваженія и сердечной преданности Н. Костомаровъ.

1881 года октября 18, Спб.

¹⁾ Русская Старина, 1885, дек. 863—962; 1886, фев. 323—482.

²⁾ Костомаровъ былъ въ Тифлисѣ въ 1881 году на V Археологическомъ съѣздѣ.

II.

Многоуважаемый Θεοфанъ Гавриловичъ,

Отъ полноты души припошу вамъ благодарность за вниманіе, оказанное мнѣ присылкою «Кіевской Старины», которой мы уже не одну недѣлю ждемъ, какъ краснаго солнышка. Что о ней можно сказать, кромѣ похвалы и благодарности отъ имени науки! Выборъ помѣщенныхъ статей превосходенъ: это видно по ихъ заглавію и началу. Еще я не успѣлъ прочитать ихъ всѣ. Очень интересуетъ меня Антоновича извлеченіе изъ дневника Освѣцима. Источникъ для насъ новый, извѣстный намъ до сихъ поръ только по отзывамъ Шайвохи и Кубалы. Съ жадностью примусь за него. Проглядѣвъ я статью Лазаревскаго ¹⁾, и то, что встрѣтилъ тамъ случайно, побудило меня написать ему записку, которую, за незначіемъ его адреса, я посылаю къ вамъ съ просьбою передать ему. Я увѣренъ, что ваша «Старина» будетъ пользоваться достодолжнымъ уваженіемъ не только въ Малороссіи, но и въ Великой Руси. Можетъ быть, слѣдовало бы допустить въ нее и беллетристику, только съ крайнимъ разборомъ и предусмотрительностію, такъ чтобы напечатаніе въ «Кіевской Старинѣ» было рѣдкостію и служило патентомъ на художественное достоинство и вмѣстѣ на значеніе для научнаго знанія. Я съ своей стороны готовъ быть полезнымъ для «Кіевской Старины», сколько силъ моихъ станетъ. Въ теченіе зимы слабость зрѣнія, мѣшающая мнѣ рѣшительно заниматься при ночномъ освѣщеніи, не позволяла мнѣ предпринять что-либо, требующее времени и усидчивой работы, такъ-какъ времени, въ какое я могъ заниматься, было въ теченіе сутокъ не болѣе трехъ и даже двухъ часовъ съ половиною, при петербургскомъ сумракѣ, который зимою прекращается часовъ въ десять, а снова начинается уже около двухъ, да нерѣдко въ пасмурную погоду цѣлый день господствуетъ безъ пе-

¹⁾ „Люди старой Малоротсін“.

рерыва. Когда станутъ дни яснѣе, тогда, можетъ быть, и я оживу. Скажу вамъ откровенно, что при счастливомъ выборѣ помѣщенныхъ статей, типографія, гдѣ печаталась «Кіевская Старина», хромаетъ, а переплетчикъ, который брошпоровалъ экземпляры, изъ рукъ вонъ: невозможно читать книги: такъ и высыпаются листы. Надобно переплетать, на это нужно время, а между тѣмъ хочется познакомиться съ ея содержаніемъ.

Желаю вамъ успѣха, припоишу увѣреніе въ неизмѣнности чувствъ моего глубокаго къ вамъ уваженія и полнѣйшей преданности, съ которыми навсегда пребываю вашъ Николай Костомаровъ.

1882 г. января 27. Спб. IX л. Вас. Остр. д. 4. кв. 8.

Ш

Многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Посылаю вамъ описаніе нашей поѣздки въ Бѣлую Церковь, совершенную въ августѣ прошлаго года. Если найдете умѣстнымъ—напечатайте въ «Кіевской Старинѣ», а не пайдете, не вмѣните себя въ трудъ возвратить по почтѣ мою рукопись, такъ какъ другого экземпляра я не сохранилъ у себя, а составленіе ея все-таки стоило мнѣ времени порыться въ Публичной Библиотекѣ и въ Литовской метрикѣ для отысканія свѣдѣній, хотя собственно мало я нашелъ такого, чтобы уже не было извѣстно.

Поздравляю васъ съ праздниками Свѣтлаго Воскресенія Христова.

Вашъ неизмѣнно преданный Н. Костомаровъ.

Марта 31. 1882. Спб.

IV

Я думаю, многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ, что вы напрасно не помѣстили малороссійской повѣсти Левицкаго. Кого же могла отбить она отъ вашего журнала? Развѣ такихъ, какъ

Юзефовичъ и Пихно съ братією? Тѣ, которые не знаютъ по-малорусски, отнеслись бы совершенно равнодушно къ одной какой-нибудь малороссійской статьѣ. Болѣе другую какую-либо едва ли придется вамъ помѣщать, потому что авторы малорусскіе не Богъ знаетъ какъ плодятся, по крайней мѣрѣ талантливые. Между тѣмъ напечатаніе повѣсти Левицкаго по-малорусски привлекло бы къ журналу всѣхъ малоруссовъ, любящихъ свое родное нарѣчіе, а такихъ теперь вовсе не такъ мало, какъ, быть можетъ, кажется.

Очень сожалѣю, что Освѣцимъ не появляется ¹⁾. Я ожидаю его, какъ небесной манны. Именно для меня онъ очень нуженъ, въ виду намѣренія сдѣлать исправленія въ «Богданѣ Хмельницкомъ» ²⁾. Когда же онъ кончится?

Я всегда къ услугамъ «Кіевской Старины», когда будетъ что готово у меня. Не будете ли такъ добры, коли станеть вамъ досуга мѣтомъ, прокатиться со мною до Умани. Мнѣ бы хотѣлось посмотрѣть этотъ историческій городъ да и на знаменитую Софіевку взглянуть! Я бы нарочно пріѣхалъ въ Кіевъ, и снова для «Кіевской Старины» была бы написана «Поѣздка въ Умань». Тамъ, быть можетъ, было бы у насъ поболѣе интереснаго, чѣмъ нашли мы въ Бѣлой Церкви.

Я не упомянулъ имени почтеннаго бѣлоцерковскаго протоіерея, потому что забылъ это имя. Прибавьте, прошу васъ.

Вашъ преданный Н. Костомаровъ.

1832. Апр. 9.

1) Дневникъ Освѣцима печатался въ январьской, февральской и затѣмъ, черезъ два мѣсяца, въ майской книгахъ „Кіевской Старины,, 1832 года.

2) Слѣдующее изданіе „Богдана Хмельницкаго“ было въ 1834 г.

V.

Безцѣнный, многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Я надѣюсь, что вы не поставите себѣ въ тягость распорядиться о высылкѣ мнѣ галицкаго «Дѣла» за текущій годъ и, если возможно, то и «Крашанки» Кулиша, о которой идутъ такіе толки. Я прочиталъ въ «Новомъ Времени» о Кулишѣ и въ недоумѣніи, кто перецеголялъ кого въ подлости: Кулишъ или С . . . ? Кулишъ разыгрываетъ въ миниатюрѣ Мазепу; наплевавши на родную украинскую рѣчь и обмазавши грязью Шевченка, онъ заискивалъ у москалей, думалъ—ему отъ нихъ «соболп придуть», какъ говорили старые гетманы,—а какъ увидалъ, что тамъ его не очень-то высоко цѣнятъ, ударился въ другую сторону и подлаживается къ полякамъ! С . . . же, съ большой головы на здоровую, восклицаетъ: вотъ куда хочетъ привести свою народность г. Кулишъ, вотъ къ чему въ концѣ концовъ ведетъ и украинофильство! При переводѣ на ясный языкъ это значить: всякъ занимающійся чѣмъ-нибудь относящимся къ Украинѣ, или украинофилъ, таить такія же задушевные тенденціи, какъ и Кулишъ! Зная Кулиша, какъ рѣдкій его зналъ, въ теченіе лѣтъ тридцати слишкомъ, я скажу, что это человѣкъ съ необузданнымъ самолюбіемъ; ему хочется быть чѣмъ-то необыкновеннымъ, быть силою, духовнымъ могуществомъ, и къ досадѣ его, ни у своихъ малоруссовъ, ни у москалей (великоруссовъ) не получилъ отъ за собой признанія такой власти, какой ему хочется. Съ досады, какъ Геростратъ, онъ пытается зажечь храмъ народной славы подъ гулъ вражескихъ рукоплесканій. Но эти рукоплесканія скоро умолкнутъ; поляки, вѣрные ихъ всегдашнимъ обычаямъ, ихъ натурѣ легкомысленной, отвернутся отъ него, можетъ быть, еще и облаютъ, и тогда бѣдный Пантелеймонъ останется ни въ сихъ, ни въ тыхъ, на посміхъ и своимъ и чужимъ!

Прочитавши «Дѣло» и «Крашанку», я, можетъ быть, выступлю противъ Кулиша, съ тѣмъ чтобы показать свѣту: що воно есть таке за звѣрь?

Если бы возможность была пріютиться на лѣто въ Кіевѣ, я бы съ радостію туда поѣхалъ вмѣсто дачи. Не знаете ли при случаѣ, быть можетъ, такого пріюта, чтобъ нанять было можно.

Я о вашей «Кіевской Старинѣ» уже почти окончилъ рецензію, да не знаю еще, гдѣ ее помѣстить. Отдать въ «Вѣстникъ Европы» или въ «Русскую Мысль»—въ долгія ящики, пожалуй, положить, да «Русская Мысль» что-то съ цензурой нездорова стала... въ «Новое Время», не хочется послѣ выходки Н... по поводу Кулиша .. подумаю еще... ¹⁾ Вашъ Н. Костомаровъ.

1882 г. апрѣля 18.

VI

Многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Благодарю васъ за присланный гонораръ. Я получаю съ «Историческаго Вѣстника» и съ «Русской Старины» по 125 р., но съ васъ довольно будетъ сто рублей, какъ вы сами назначили, такъ какъ вы пишете, что вашъ журналъ еще мало имѣетъ подписчиковъ. Посылаю вамъ для напечатанія статью объ Уманской рѣзні, съ приложеніемъ новыхъ неизвѣстныхъ матеріаловъ. «Дѣло» галицкое и «Крапанку» я получилъ. Желалъ бы еще имѣть и прочитатъ «Хуторную поэзію» того же автора.

Я нездоровъ, у меня постоянная боль въ груди, не дающая мнѣ ни сидѣть, ни ходить, и заставляющая постоянно лежать. Не знаю, что дальше будетъ. Заниматься трудно; сверхъ того, зрѣніе постоянно въ роковомъ состояніи.

Желаю вамъ здоровья и благополучнаго успѣха во всѣхъ предпріятіяхъ.

До свиданія или до новаго письма. Вашъ искренно преданный и глубоко васъ уважающій Н. Костомаровъ.

22 дня мая 1882.

¹⁾ Рецензія была помѣщена въ «Новомъ Времени», № 2212.

VII.

Многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Богъ посѣтилъ меня ужасною болѣзнію. Вотъ съ 10 мая до сего дня я подвергаюсь такимъ адскимъ мукамъ, которыя въ состояніи подать приблизительное понятіе о карѣ грѣшниковъ, угрожающей имъ по кончицѣ земного житія. Боль какъ бы сосредоточивается въ лѣвой сторонѣ живота, но какая боль? Ни сидѣть, ни стоять, ни лежать. Я кричалъ по цѣлымъ днямъ и ночамъ, такъ что сосѣди, перепугавшись, присылали узнать, что такое страшное происходитъ. Забравшись въ Павловскъ, въ надеждѣ, что будетъ лучше на чистомъ воздухѣ, чѣмъ въ душной и лѣтомъ вонючей столицѣ, я поневолѣ отдаюся въ волю мѣстнаго врача, который при всемъ стараніи ничего осилить не можетъ. Впрочемъ, только недавно облегчается мое положеніе тѣмъ, что меня одолѣваетъ сонъ, а затѣмъ ужасающая слабость, такъ что буквально я съ трудомъ волочу ноги. Я намѣревался было, какъ писалъ вамъ весною, ѣхать въ Кіевъ, но куда! Теперь я отъ своей дачи до вокзала не въ силахъ дотащиться. Тѣмъ не менѣе, воспользовавшись интервалами облегченія, я написалъ по поводу напечатанной въ іюльской книжкѣ «Кіевской Старины» статьи Стоянова¹⁾ небольшую замѣтку и посылаю ее вамъ, прося напечатать. Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

Іюля 12, 1882.

VIII

Многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Вы спрашиваете меня, какой гонораръ слѣдуетъ мнѣ заплатить за документы, приложенные къ моей статьѣ: «Матеріалы для

¹⁾ А. Стояновъ: „Южнорусская пѣсня о событіи XI-го вѣка“, „Кіев. Старина“ 1882, іюль. Замѣтка Костомарова объ этой статьѣ: „Относится ли пѣсня о взятіи Азова къ событіямъ XI вѣка“, „К. Ст.“, 1882, августъ, стр. 362—368.

исторіи Колівицины». Археографическая коммиссія назначаетъ задѣльную плату своимъ членамъ за редакцію печатаемыхъ въ ея изданіяхъ актовъ отъ 25 до 30 р. за печатный листъ. Моего сочиненія текста, включая туда и мою статейку о Стояновѣ, выходитъ въ августовской книжкѣ 13 страницъ, а документовъ—17 страницъ. Поэтому извольте сообразить, сколько слѣдуетъ мнѣ личнаго гонорара за мой текстъ и сколько за приложенные документы. Впрочемъ, если огуломъ дадите сто рублей, то и весьма буду доволенъ.

Я начинаю оправляться, но еще не совсѣмъ оправился отъ болѣзни. Все еще меня давитъ по временамъ, и дня не проходитъ свободнаго; только тогда легче становится, когда лежу навзничь. Ваша «Кіевская Старина» сообщаетъ все болѣе и болѣе любопытныхъ матеріаловъ и изслѣдованій по исторіи Южнаго края. Съ любопытствомъ прочелъ я Лазаревскаго о Миклашевскомъ¹⁾. Сомнѣваюсь, чтобъ Мазепа обвинилъ его ложно въ склонности къ полякамъ и въ измѣнѣ Россіи. Малорусская старшина того вѣка была вся подъ вліяніемъ воспоминаній о Гадячкомъ договорѣ, который представлялся имъ идеаломъ, а изъ бывшихъ у меня дѣлъ о Маклашевскомъ видно, что у него были какія то тайныя сношенія съ литовскимъ паномъ Козѣломъ. Въ это время въ 1704 году Мазепа былъ вѣрнѣ царю русскому всѣхъ старшинъ малороссійскихъ. Мазепа сталъ склоненъ къ измѣнѣ только тогда, когда пришелъ къ заключенію, что акціи Петра начинаютъ падать, акціи же Карла значительно повысились. Мазепа былъ эгоистъ и перемѣнялся только, гоняясь за собственною выгодною. Миклашевскій же, при своемъ хорошемъ положеніи, и семейномъ и экономическомъ, могъ, если не измѣнить, то споситъся съ поляками и толковать о присоединеніи Малороссіи къ Польшѣ, тѣмъ болѣе, что и по дѣлу оказывалось, что поляки подманивали его надеждою, что царь хочетъ усту-

¹⁾ А. Лазаревскій: «Люди старой Малороссіи. Миклашевскіе». 1882 г., августъ.

пить край малоросійскій Польшѣ. Дѣло темное, но Лазаревскій его не разъясняетъ. Онъ пишетъ по преданію, будто Мазепа въ 1706 г. послалъ Миклашевскаго въ Несвижъ, желая избавиться отъ него, хотя Петръ потребовалъ его полкъ. Очень интересны извѣстія объ исчезнувшихъ животныхъ въ Южной Россіи ¹⁾, преданіе о Шевченкѣ ²⁾, о судьбѣ Глобы ³⁾.

Желаю вамъ добраго здоровья. Не забывайте меня, а я еще что-нибудь, Богъ дастъ, вамъ приготовлю и пришлю.

Вашъ Н. Костомаровъ.

Достопочтеннѣйшему Петру Гавриловичу передайте мой усерднѣйшій поклонъ ⁴⁾.

Августа 10. Павловскъ. 1882 г.

IX.

Многоуважаемый, незабвеннѣйшій Теофанъ Гавриловичъ,

Я отзываюсь къ вамъ позже, чѣмъ бы я хотѣлъ. Причина тому та, что послѣ переселенія своего 5 сентября изъ Павловска въ Питеръ, я только на третій день, 8 сентября, и то счастливымъ случаемъ, нашелъ вашу телеграмму, которая доставлена была безъ меня и была закинута между бумаги (sic!), а отъ этой телеграммы зависѣло—посылать ли вамъ мою рукопись. Теперь посылаю оную по вашему желанію, изъявленному въ

¹⁾ М. Левченко: «Исчезнувшія и исчезающія въ Южной Россіи животныя», *ibidem*.

²⁾ А. Смоктій: «Взглядъ народа на Шевченка», *ibidem*.

³⁾ П. Ефименко: «Послѣдній писарь войска запорожскаго Глоба», *ibidem*.

⁴⁾ Братъ Ѡ. Г. Лебединцева, бывшій протоіереень Софійскаго собора въ Кіевѣ, П. Г. Лебединцевъ любилъ исторію и занимался ею; велъ знакомство со многими писателями и учеными своего времени, какъ напр., съ М. А. Максимовичемъ, Н. П. Барсуковымъ, Н. С. Лѣсковымъ и другими.

телеграммѣ. Статейка, надѣюсь, небольшая и не будетъ громоздкою для «Кіевской Старины», къ которой по своему содержанию она подходитъ болѣе, чѣмъ къ какому-нибудь иному періодическому изданію.

Не знаю, хорошо ли переписалъ, хотя и старался, но, можетъ быть, не удалось, потому что перебѣливалъ во время болѣзни, отъ которой и теперь совсѣмъ не освободился, хотя какъ будто нѣсколько легче, боюсь похвастать, чтобъ не повторить лѣтнее: казалось, было прошло, а тутъ рецидивъ еще сильнѣе.

Вы писали, что послали мнѣ гонораръ, но я не получалъ его: быть можетъ, съ повѣсткою стало то, что съ телеграммою. Справлюсь на почтѣ и напишу вамъ.

Вашъ преданный душевно Н. Костомаровъ.

Петербургъ. 9 сент. 1882.

Не успѣвши отослать письмо, я съѣздивъ на почту и узнавъ, что давно уже полученъ на мое имя денежный пакетъ въ 100 р., и мнѣ на квартиру послана повѣстка. Я потребовалъ вторичную. Вѣроятно, деньги отъ васъ. Благодарю отъ всего сердца.

Х.

Добрѣйшій, многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Извините, что я къ вамъ долго не писалъ и даже статью и книгу свою послалъ безъ приложенія письма. Въ октябрѣ у меня открылось кровохарканье, и врачъ профессоръ Кошлаковъ¹⁾, находя мою болѣзнь серьезною и опасною, уложилъ меня и запретилъ не только выходить, но даже и вставать, а также читать и писать, и въ такомъ положеніи я пробылъ болѣе мѣсяца. Теперь я, повидимому, выздоровѣлъ: не знаю, что будетъ далѣе; не смѣю надѣяться, такъ какъ, протрадавши цѣлое лѣто, въ

¹⁾ Д. И. Кошлаковъ лѣчилъ Костомарова и Д. Л. Мордовцева.

сентябрѣ я было надѣялся, что уже изцѣлѣлъ, какъ въ октябрѣ новый, уже никакъ неожиданный бѣсъ поразилъ меня.

Вы жалуетесь на скудость подписчиковъ, а вотъ Семеvскій говорилъ мнѣ, что, издавая «Русскую Старину», онъ пять лѣтъ былъ съ дефицитомъ, а потомъ у него такъ хорошо пошло и до сихъ поръ идетъ, какъ онъ только и могъ желать. Этотъ примѣръ къ вамъ подходитъ, потому что вашъ журналъ и по содержанію, и по достоинствамъ близокъ къ «Русской Старинѣ». Я рецензію послалъ въ «Новое Время» въ дополненіе къ прежней, посланной еще въ апрѣлѣ и напечатанной въ 2112 № газеты. Новая еще не напечатана, но обѣщали. Другую въ «Правительственный Вѣстникъ» я лично передалъ Данилевскому, его редактору. Вы писали, получивши мое «Жидотрепаніе», что будете его печатать, но не безъ соболѣзнованія, потому что я дорого назначилъ за нее. Но я вѣдь вамъ писалъ, что, если для васъ покажется дорого, я не въ претензіи и отдамъ статью Шубинскому, а вамъ пришлю другое ¹⁾. Посудите сами: если мнѣ за то же сочиненіе и за всѣ произведенія, не чисто ученаго, а беллетристическаго содержанія, платять по 200 р. и при томъ запросовъ такъ много отъ разныхъ періодическихъ органовъ, что удовлетворить ихъ нѣтъ возможности, то вполне справедливо, согласитесь сами, что съ вашего журнала я возьму то, что другіе мнѣ предлагаютъ, но я все-таки предпочитаю помѣстить у васъ, хотя черезъ то на меня и надулись тѣ, которымъ я отказалъ.

Вы возбудили мое любопытство, извѣстивши, что А. М. Лазаревскій замѣтилъ вамъ на счетъ Вендюха ²⁾. Повидимому, ему извѣстно это дѣло и, быть можетъ, лучше, чѣмъ мнѣ. Быть можетъ, онъ въ мѣстныхъ архивахъ нашель самое судное дѣло надъ жидами, такъ какъ событіе это мнѣ извѣстно изъ сообщенія гетмана Мазепы къ царю.

¹⁾ Письма, въ которомъ Костомаровъ назначалъ цѣну за „Жидотрепаніе“, не сохранилось среди его писемъ къ Лебединцеву.

²⁾ Вендюхъ, двѣницкій сотникъ черниговскаго полка. О немъ говорится въ статьѣ: „Жидотрепаніе въ началѣ XVIII вѣка“.

Очень занимательна новая вирша на Рожд. Христово, напечатанная въ декабрьской книжкѣ. Любопытна статья Горленка 1). Но его пріятели сообщали мнѣ тому назадъ болѣе мѣсяца, будто онъ нашелъ десять новыхъ думъ. На дѣлѣ оказалось не то: это только варианты прежде извѣстныхъ, и при томъ нѣкоторые въ томъ видѣ, какъ у Горленка, мнѣ лично не были невѣдомы. Но вообще его статья о кобзаряхъ написана очень живо и даровито. Чѣмъ болѣе вчитываешься въ вапъ журналъ, тѣмъ болѣе уважаешь его и привязываешься къ нему: въ немъ нѣтъ ничего, что бы можно было признать только балластомъ, тогда какъ въ другихъ историческихъ періодическихъ изданіяхъ балласту много. Жаль мнѣ стало, что другой кто то помѣстилъ у васъ объ Умани 2), а я съ весны мечталъ все о посѣщеніи Умани, но лѣтняя болѣзнь не дозволила мнѣ и думать о поѣздкѣ. Во всякомъ случаѣ, помѣщенная у васъ статья хороша.

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

Декабря 8. 1882. года.

А что это за переводъ Новаго Завѣта Негалевскаго? Пустиять ли меня въ Михайловскій монастырь познакомиться съ нимъ, если я пріѣду? Не имѣете ли возможности узнать, хотя бы черезъ брата вашего Петра Гавриловича 3)?

XI.

Добрѣйшій Теофанъ Гавриловичъ,

Поздравляю васъ съ новымъ годомъ и желаю, чтобъ онъ для васъ и для вашего журнала былъ сколько возможно благо-

1) „Бавдуристъ Иванъ Крюковскій“, К. С. 1882, декабрь.

2) А. Смектій: «Г. Умань и Софіевка», *ibidem*.

3) Въ 1881 году въ Михайловскомъ Златоверхомъ монастырѣ былъ открытъ переводъ св. Евангелія, составленный на Волини въ 1581 году Валентиномъ Невгалевскимъ „съ полскаго языка на речъ

полученъ. Напрасно вы мое «Жидотрепаніе» растречали на два нумера; вообще мнѣ кажется, ошибаются тѣ редакторы, которые безъ особой нужды раздѣляютъ на нумера такія сочиненія, которыя имѣютъ интересъ только тогда, когда ихъ можно прочесть за одинъ присѣсть. О статьѣ моей о Кулишѣ я попрошу васъ повременить немного: лучше ее напечатать нѣскольکو позже. Поговорите откровенно съ ценсоромъ, что онъ скажетъ? Видите ли, я опасуюсь, чтобы толки въ печати о бывшемъ (на самомъ дѣлѣ никогда не бывшемъ) тайномъ обществѣ не побудили коситься и на меня, автора этой статьи, и на журналъ, который ее помѣщаетъ. Погодите немного: она не уйдетъ, а между тѣмъ поговорите съ целсоромъ, и я кой съ кѣмъ здѣсь поговорю. Я же вамъ скоро еще кое-что пришлю. Впрочемъ, у васъ недостатка нѣтъ, прекрасныя вещи появляются, а еще прекраснѣе обѣщаются.

Вчера я имѣлъ бесѣду съ Шубинскимъ, издателемъ «Историческаго Вѣстника». Онъ очень огорченъ, что я отдалъ «Жидотрепаніе» вамъ, а не ему, а онъ очень желалъ его помѣстить. Кромѣ того, и онъ и Суворинъ, его патронъ , морщатся отъ похвалъ, которыя я напечаталъ въ «Новомъ Времени» о «Кіевской Старинѣ» Говорятъ: какъ можно цѣлыя два нумера посвящать на специальный журналъ, и при томъ провинціальный? Суворинъ де не рѣшался вамъ отказать въ напечатаніи, но печаталъ, скрѣпя сердце. Я вижу зависть Будьте здоровы и благополучны. Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

Мой сердечный поклонъ вашему почтенному брату и В. Б. Антоновичу. Послѣднему я хочу скоро писать.

1883, января 17.

рускую“. Извѣстіе объ этомъ переводѣ было помѣщено въ статьѣ П. И. Житецкаго: „Старинныя воззрѣнія русскихъ людей на русскій языкъ“, К. Ст. 1882, ноябрь. У Костомарова фамилія переводчика нѣскольکو искажена.

Кстати. Какая это есть церковь Успенія въ Переяславѣ, гдѣ Хмельницкій присягалъ царю московскому? Если въ самомъ дѣлѣ она есть, то недурно было бы въ «Кіевской Старинѣ» приложить ея изображеніе. О ней производилось какое-то дѣло. Хотятъ ломать ее и строить каменную. Увы! варварство, если такъ. Мнѣ говорилъ Кибальничъ, что какой-то протопопъ хлопочеть объ этой постройкѣ, между тѣмъ церковь старая деревянная еще существуетъ и можетъ быть поддержана. Правда ли это?

ХП

Достопочтеннѣйшій Теофанъ Гавриловичъ,

Данило Гавриловичъ сообщилъ мнѣ непріятное извѣстіе, что подписка у васъ идетъ довольно туго, и вы хотѣли бы поправить свои дѣла по изданію испрошеніемъ содѣйствія правительства. Мы долго разсуждали объ этомъ и порѣшили, согласно вашему желанію, поговорить съ Бычковымъ. Я уллучилъ время и объяснилъ ему ваше желаніе. Онъ помнитъ о васъ и сердечно относится къ вамъ и къ вашему журналу. Онъ совѣтовалъ вотъ что: напишите Делянову; онъ вѣдь васъ лично знаетъ. Просите его на первый разъ рекомендаціи отъ министерства къ разнымъ учрежденіямъ, а о субсидіи намекайте такъ, что вы собственно не смѣете просить ее, не заявивши вполнѣ, сколько вы можете доставить научной пользы: это скромность будетъ. вмѣстѣ съ тѣмъ онъ совѣтовалъ обратиться къ Дрентельну ¹⁾ и просить, чтобъ онъ съ своей стороны просилъ министра Народнаго Просвѣщенія оказать вашему изданію покровительство и поддержку. Афанасій Федоровичъ ²⁾ надѣется, что спустя, можетъ быть, годъ, можно будетъ получить вполнѣ опредѣленную субсидію. Ъхать вамъ лично для этой цѣли онъ не считаетъ нужнымъ. Все можетъ

1) Генераль-губернаторъ Юго-Западнаго края въ 80-ыхъ годахъ.

1) Бычковъ.

обдѣлаться посредствомъ письма. Совѣтуетъ Аѳанасій Ѳедоровичъ прислать вмѣстѣ съ письмомъ Делянну экземпляръ.

Вы писали, что есть извѣстіе о пребываніи Хмельницкаго во Франціи. Дѣйствительно, есть; я помню навѣрное, но не могъ отыскать у кого. Перебралъ Линажа, Швалье, Шерера—нѣтъ, а навѣрное знаю, что у кого-то есть. Я прочиталъ Ежа по-польски, разсказъ живъ и талантливъ, но я не могу сочувствовать искаженію исторіи: романистъ, конечно, можетъ вписать свой вымыслъ, ему дозволено многое, что не дозволяется историку, но надобно, чтобы соблюдалась внутренняя правда, чтобы изображаемый вѣкъ былъ именно тотъ, куда авторъ хочетъ перенести читателя, и чтобы историческія лица были по своему характеру именно тѣ, какія были на самомъ дѣлѣ. У Ежа же что нахожу: разбитная, развратная баба, которая за любовь Хмельницкаго заплатила ему не только гнусною измѣною, но еще обокрала его, и за то была казнена, хотя варварскимъ способомъ, но достойно, является нѣжнымъ существомъ, любящимъ Тимоша, а Тимошъ соблазняетъ свою мачиху, потомъ душитъ ее. Черезчуръ большая свобода фантазіи. Романъ Ежа уже печатается въ русскомъ переводѣ въ «Русской Мысли». ¹⁾ Лучше бы взять для «Кіевской Старины» нѣчто иное, а не давать публикѣ одного и того же вдвойнѣ.

Аѳанасій Ѳедоровичъ Бычковъ думаетъ, что умноженіе рисунковъ дѣло лишнее, оно только увеличитъ расходы, но едва ли прибавитъ много подписчиковъ. Таково его мнѣніе.

Я все по прежнему прихварываю, хотя нѣсколько легче. Въ этомъ мѣсяцѣ меня постигла большая непріятность: я обронилъ въ государственномъ банкѣ, куда отправился за полученіемъ процентовъ, билетъ въ 300 р. металлическими дѣпгами. Это мнѣ тяжелый урокъ не ходить самому по дѣламъ въ банкъ, гдѣ сумрачно и многолюдно.

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

1883, февр. 19.

¹⁾ «Бурное время». Историческій романъ Г. Т. Ежа. Переводъ съ польскаго. Печатался въ приложеніи къ «Русской Мысли» 1883 г.

XIII

Добрѣйшій, многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Благодарю васъ отъ души за присланныя деньги. Посылаю вамъ замѣтку по поводу статьи Багалѣя, напечатанной во 2 номерѣ «Кіевской Старины». Помѣстите ее въ ближайшемъ по возможности номерѣ. Я писалъ уже вамъ о моей бесѣдѣ объ васъ съ Бычковымъ. Напишите Делянову. Быть можетъ, Богъ вамъ поможетъ. Вамъ неизмѣнно преданный Николай Костомаровъ.

Февр. 21 дня, 1883 года.

XIV

Достоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Благодарю васъ за сообщеніе насчетъ надписи на гробѣ Кочубея; есть у меня одна ошибка типографская: *истиismo* вмѣсто *истилиismo*, и что меня здѣсь неприятно поразило, это то, что ошибка эта была поправлена мною въ присланой корректурѣ, а потомъ явилась снова въ печатномъ экземплярѣ. Что касается до стиха:

Злуданьемъ Мазеи всевѣчне правы,

то именно такъ я разобралъ его самъ на надгробномъ камнѣ, когда послѣдній разъ былъ въ Кіевѣ, и нарочно ѣздилъ въ Лавру затѣмъ, чтобы правильно списать надпись. Я понялъ, что *злуданье* слово сообразное польскому: *sludzać* (Linde, 1095) обольщать. Можетъ быть, я ошибся, но не я одинъ—и Бантышъ такъ прочиталъ и Евгеній. Тоже и *всевѣчне* вмѣсто *о всевѣдче*, какъ вы прочитали. Мнѣ казалось и теперь кажется такъ, а впрочемъ я свою ошибку сознаю, когда еще разъ посмотрю.

Мы говорили съ Даниломъ Гавриловичемъ и оба пришли къ такому результату, что лучше бы вамъ теперь же написать Делянову да и Бычкову тоже, а я, узнавши, что вы уже написали, налягу на Аеапасія Оедоровича. Вы Бычкову напишите,

именно ссылаясь на меня, что я вамъ о немъ писалъ. Пусть бы сдѣлалось по его совѣту.

Вашъ искренно преданный всею душою Н. Костомаровъ.
1883, марта 7. Спб.

Н. И. Костомаровъ, подъ конецъ своей жизни сильно страдавшій глазами, былъ въ это время плохимъ чтецомъ памятникъ. Мы нѣсколько разъ съ оригиналомъ этого письма Костомарова въ рукахъ были на могилѣ Кочубея и Искры, которая находится въ Кіево-Печерской лаврѣ, направо отъ главнаго лаврскаго собора, возлѣ трапезной церкви, съ куполомъ, подобнымъ тому, что надъ храмомъ св. Софіи въ Константинополѣ. Сравнивая чтеніе Костомарова съ тѣмъ, что написано на памятникѣ, необходимо приходимъ къ сказанному въ началѣ этихъ строкъ.

Вмѣсто *испилismo*, какъ читаетъ Костомаровъ, на могильной плитѣ ясно и отчетливо читается слово: **испіймо** въ стихахъ:

И за правду и вѣрность къ Монарѣ нашу
Страданія и смерти испіймо чашу.

Точно также и *всевѣчне* представляетъ неточное чтеніе: на плитѣ ясно и раздѣльно написано два слова: **всѣ вѣчно**, и стихи, въ которыхъ они встрѣчаются, читаются такъ:

Злу даньемъ Мазепы всѣ вѣчно правы,
Посѣчены zostавше топоромъ во главы,
Почиваемъ въ семь мѣстѣ...

XV

Добрѣйшій, многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Получивши письмо ваше, я отправился въ Публичную Библиотеку и обратился къ Аѳ. Фед. Бычкову о вашемъ дѣлѣ. Онъ и Деляновъ оба получили ваши письма. Бычковъ сказалъ, что Деляновъ сообразить, и кажется, предложить вопросъ о субсидіи

Ученому комитету. Между прочимъ я замѣчаю, что будутъ на счетъ этого толки и сомнѣнія. Я слышалъ вотъ какія сужденія: «Кіевлянинъ» иное дѣло; то была газета, занимавшаяся разработкою современныхъ политическихъ вопросовъ, и государственная власть, нуждаясь въ такомъ органѣ, который поддерживалъ бы ея интересы въ юго-западномъ краѣ, давала ему субсидію. Но иное дѣло журналъ, хотя очень дѣльный, почтенный для науки: но какіе же интересы собственно государственные будетъ поддерживать онъ? Его дѣло—наука; это очень одобчительно, похвально, но правительство, если бы стало поддерживать субсидіями всякое такое научное изданіе, то у него на то средствъ не хватило бы. Оно всячески готово покровительствовать полезнымъ трудамъ, но не можетъ же взять на себя изданіе всего, что будетъ являться въ научной сферѣ. Я указалъ на пособія, дававшіяся Кіевской комиссіи: это указаніе имѣло болѣе силы, но мнѣ замѣтили, что то было для изданія собственно государственныхъ матеріаловъ для исторіи, а въ «Кіевской Старинѣ»—матеріалы только акцессуары, главное же — обработка ученыхъ вопросовъ, и даже въ нѣкоторомъ родѣ беллетристика. Это не подходитъ къ изданію Комиссіи и Архива ¹⁾. Что дальше будетъ — узнаю и васъ извѣщу. Я не знаю, есть ли изъ лицъ, составляющихъ Ученый комитетъ, вамъ благопріятели или записные зложелатели, но что между ними (ихъ же имена Ты, Гдн, вѣси!) найдутся неблагопріятели вообще малорусскому элементу, то въ этомъ я, къ сожалѣнію, не сомнѣваюсь: на те вопо москаль!

Очень сожалѣю, что ваши дѣла пошли не такъ, какъ бы желалось. Аонасій Федоровичъ замѣтилъ: почему не пособять этому предпріятію мѣстные богатые дворяне, для которыхъ не составило бы большого потратить на такое дѣло нѣсколько тысячъ въ годъ; при этомъ онъ указалъ на Галагана и Тарновскаго. Во всякомъ случаѣ, онъ утѣшалъ меня тѣмъ, что, если бы не состоялось дарованіе субсидіи, то все-таки министерство съ своей

¹⁾ Имѣются въ виду «Временная комиссія для разбора древнихъ актовъ» и Кіевскій Центральный Архивъ.

стороны будетъ покровительствовать вашему журналу. Я при этомъ вспомнилъ Гоголева Ивана Ивановича, который имѣлъ настолько доброе сердце, что не пропускалъ ни одной пищей старухи, чтобы не завести съ нею разговоръ, и послѣ нѣсколькихъ вопросовъ, въ родѣ такихъ: тебѣ ѣсть хочется? Можетъ быть, ты бы и мясо ѣла?—говорилъ въ заключеніе: что жъ ты стоишь? Вѣдь я тебя не бью!

Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

1883, апр. 9. Спб.

XVI.

Почтеннѣйшій Теофанъ Гавриловичъ,

Во-первыхъ, Христось Воскресе, будьте здоровы и благополучны, во-вторыхъ—если не помѣшаетъ болѣзнь, безпрестанно возобновляющаяся, то я на будущей недѣлѣ буду въ Кіевѣ, и конечно, первое у васъ. Если ваша милость будетъ, доставьте рукопись къ этому времени. Съ Бычковымъ послѣ поста я не видался, а на Страстной недѣлѣ спрашивалъ его: онъ мнѣ ничего ни утѣшительнаго, ни положительнаго не сказалъ. Удивительное несчастіе со мною! Привязалась ко мнѣ новая болѣзнь—кровохарканье, и то пройдетъ, то снова явится. Первый разъ постигла она меня въ октябрѣ, съ мѣсяць была, потомъ прошла; съ тѣхъ поръ пять разъ возобновлялась и проходила, а теперь вотъ съ понедѣльника Страстной недѣли не проходитъ. Правда, можетъ быть и я виноватъ. Надоѣло сидѣть сиднемъ—я сталъ выходить и говѣть, отъ этого хуже стало: движеніе вредно. Не болить, а врачи говорятъ, что болѣзнь очень серьезная и опасная.

Вашъ преданный Костомаровъ.

1883, апр. 22, Спб.

XVII

Дражайшій, многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Посылаю вамъ небольшую замѣтку, составляющую отзывъ о драмѣ Старицкаго, о которой пропустилъ сказать вашъ рецен-

зентъ, разбиравшій «Раду». По моему мнѣнію, эта драма достойна того, чтобъ на нее обратить вниманіе. Платы мнѣ за статейку не надо. Что же ваше дѣло съ Деляновымъ? Не получили ли чего? Увѣдомите, адресуя въ Петербургъ, Вас. Островъ, 1 линия, д. 6. Я уѣзжаю 2 сентября. Соскучился этъ бездѣлья. Надо бы принятъ за какую-нибудь работу, а еще не знаю самъ, за что. Только слабость зрѣнія мѣшаетъ мнѣ.

Желаю вамъ успѣховъ и благополучія, какъ вамъ лично, такъ и вашему журналу. Вашъ Н. Костомаровъ.

авг. 25, 1883. Прилуки ¹⁾).

Я съ Вас. Петр. Горленкомъ намѣреваюсь отправиться въ Лубны посмотрѣть Мгарскій монастырь ²⁾).

Я записалъ отъ сельской дѣвки двѣ казки—одна есть источникъ, откуда Гоголь взялъ остовъ для своего «Вія»; другая—баллада того же содержанія, какъ «Ленора» Бюргера и «Людмила» Жуковского. Стало быть, у малороссіянъ есть также легенда о похищеніи дѣвушки невѣсты ея женихомъ, погибшимъ на войнѣ и пріѣхавшимъ взять ее за то, что она сильно тосковала и роптала на Бога.

XVIII.

Многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Вы такъ увлекаетесь желаніемъ снасти «Кіевскую Старину», что предлагаете мнѣ то, что физически невозможно—писать исторію послѣднихъ лѣтъ Гетманщины и помѣстить ее въ «Кіевской Старинѣ» даромъ. Я, дѣйствительно, помышлялъ объ этомъ

¹⁾ Въ с. Дѣдовцахъ, въ 8 верстахъ отъ Прилукъ, было имѣніе жены Костомарова.

²⁾ Мгарскій или Лубенскій Преображенскій монастырь находится при селѣ Мгарѣ Лубенскаго уѣзда. Основанъ въ 1619 году. Поѣздка Костомарова съ Горленкомъ состоялась 28 августа (См. „Русская Старина“, 1886 г. февр. 353 стр.).

трудѣ, но для него нужно мнѣ будетъ совершить двѣ или три поѣздки въ Москву для занятій въ тамошнихъ архивахъ, какъ было уже съ «Руиною» и «Мазепою». Но скажу вамъ то, что я, напечатавъ оба сочиненія въ журналахъ, едва вознаградилъ издержки, понесенныя въ Москвѣ за прожитье. Оставляя въ Петербургѣ квартиру за собою и платя прислугѣ въ ней, я истрчивалъ въ Москвѣ за одинъ нумеръ, безъ свѣчъ и самовара, 105 р., а сверхъ того—издержки на столъ, прачку, извошиковъ были гораздо выше, чѣмъ на постоянномъ мѣстѣ жительства, не считая проѣзда по желѣзной дорогѣ туда и отсюда. Но, кромѣ того, прежде у меня были сбереженія отъ прежнихъ трудовъ, которыя употреблялъ я на затраты съ цѣлію покрыть ихъ доходами отъ новыхъ трудовъ. Теперь и въ этомъ deficit, такъ (какъ) ¹⁾ прошлый годъ недугъ, которымъ я пристрадалъ все лѣто въ Павловскѣ, а всю зиму въ Петербургѣ, потребовалъ много лишняго на врачество. Вотъ почему, при всемъ искреннемъ желаніи спасти «Кіевскую Старину», я не могу содѣйствовать этому дѣлу безкорыстнымъ пожертвованіемъ, предпринявши составленіе исторіи упадка Гетманщины. О Константиинѣ Острожскомъ я уже довольно говорилъ въ печати, насколько доставляли мнѣ свѣдѣніи матеріалы Публичной Библіотеки. Конечно, если порыться, то, вѣроятно, найти можно болѣе, но едва ли очень важнаго, и ни въ какомъ случаѣ библіотека не удовлетворитъ совершенно.

Я думаю, что объ этомъ лицѣ можно скорѣе найти въ Южнорусскомъ краѣ, чѣмъ здѣсь!

Если такія лица, какъ Иванъ Левицкій, охотно отдаютъ свои труды безмездно въ «Кіевскую Старину», то это съ ихъ стороны достохвальное самопожертвованіе, но оно для нихъ все-таки легче, нежели для меня, потому что по роду ихъ трудовъ, имъ не придется ни рыться въ архивахъ, ни совершать для этой цѣли поѣздокъ. Да они, вѣроятно, моложе и добрѣ меня!

1) Этого слова въ текстѣ письма нѣтъ.

Я буду предлагать своимъ знакомымъ подписку на «Кіевскую Старину», но можно ли ручаться за большой успѣхъ? У меня знакомые все народъ небогатый; иные, хоть и не безъ удовольствія прочтуть, но покупать затруднятся по скудости средствъ; иные же не интересуются исторіею Южной Руси въ такой степени, какъ вы и я.

Очень жалѣю, что отвѣтъ на ваше любезное предложеніе не соотвѣтствуетъ моему сердечному расположенію къ вамъ и къ вашему превосходному изданію. Вамъ неизмѣнно преданный Н. Костомаровъ.

Р. S. Если южнорусскій край не хочетъ поддержать единственнаго изданія, ему посвященнаго, то стоитъ махнуть на него рукою!

Ноября 4, 1883. Спб.

XIX

Многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Посылаю вамъ для «Кіевской Старины» воспоминанія о посѣщеніи мною въ молодыхъ лѣтахъ Почаевскаго монастыря. Это будетъ какъ бы добавленіемъ къ статьѣ Тарновскаго въ декабрьской книжкѣ прошлаго года.¹⁾ Гонорара не нужно. Какъ идетъ подписка? Лучше ли? Дай Богъ вамъ успѣха. Батюшки и матушки не клятся по-русски. Сперва я думалъ, что это будетъ удачнѣе, такъ какъ моя «Черниговка»²⁾ написана также по-русски и по-украински. Но у меня дѣйствуютъ малоруссы съ великоруссами, и нельзя было заставить московскихъ дьяковъ и воеводъ говорить по-украински. Въ повѣсти Левицкаго не представляется ничего подобнаго. Вашъ искренно преданный Н. Костомаровъ.

¹⁾ А. Тарновскій: „По поволу 50-лѣтняго юбилея Почаевской лавры“.

²⁾ „Черниговка. Быль второй половины XVII вѣка.“—„Историческій Вѣстникъ“, 1881 г., 1—3.

XX.

Многоуважаемый Теофанъ Гавриловичъ,

Вы сообщили мнѣ о томъ, что у В. Б. Антоновича есть какіе-то неизданные источники о времени Мазепы. Сдѣлайте милость, увѣдомите, если знаете, точнѣе: какого рода эти источники, къ какимъ сторонамъ исторической жизни относятся, и откуда они? Если я соображу, что они необходимы для изданія въ свѣтъ «Мазепы» моего, то приѣду нарочно въ Кіевъ. Но, можетъ быть, это такіе источники, которые хотя и немаловажны, однако не представляютъ никакихъ новыхъ сторонъ для исторіи болѣе тѣхъ, какія открываютъ документы четырехъ архивовъ, бывшихъ у меня подъ рукою при первомъ изданіи моей монографіи.

Вашъ преданный сердечно Н. Костомаровъ.

1884 г., марта 1.

XXI.

Достопочтеннѣйшій Теофанъ Гавриловичъ,

Мнѣ доставлено изъ Петербурга письмо ваше объ Аниѣ Ярославнѣ, французской королевѣ. Я не въ Петербургѣ, а по возвращеніи туда въ августѣ постараюсь исполнить ваше порученіе, если въ Библиотекѣ найдутся указываемыя книги, и если дозволить мое здоровье, а оно—плохо: бѣсъ кровохарканія одолеваетъ меня, и этотъ бѣсъ нестерпимъ тѣмъ паче, что запрещается все горячее, куреніе и хожденіе: сиди сиднемъ или лежи бездвижно! А какъ играетъ мною этотъ бѣсъ! Вдругъ утормъ нѣтъ припадка—и думаю, что проходитъ болѣзнь, а тамъ день, другой, и опять кровь показывается.

Писаль ко мнѣ кишиневской семинаріи инспекторъ Мацѣвичъ: прислаль выписки изъ проповѣдей какого-то пастыря по-малорусски, просиль, нельзя ли помѣстить ихъ гдѣ-нибудь. Я отвѣчалъ, что изъ всѣхъ повременныхъ изданій, мнѣ извѣст-

ныхъ, ни одно не приметъ, развѣ, можетъ быть, «Кіевская Старина». Этотъ Мацѣвичъ писалъ, что онъ знакомъ близко съ Левицкимъ. Я написалъ ему, что Левицкій близокъ къ «Кіевской Старинѣ» и можетъ рекомендовать эти проповѣди.

Вашъ преданный Костомаровъ.

Прилуки. 1884 г., іюня 6.

Проповѣди, о которыхъ тутъ идетъ рѣчь, по любезному разъясненію И. С. Левицкаго, принадлежать, вѣроятно, перу священника подольской епархіи села Чечельника Іосифа Игнатовича. Составленіе ихъ относится къ 1823 году. Языкъ проповѣдей украинскій, но уже нѣсколько устарѣлый. Нѣкоторое время проповѣди Игнатовича находились въ церковной Чечельницкой бібліотекѣ, гдѣ были найдены учениками кишиневской семинаріи, передавшими ихъ своему инспектору Льву Степановичу Мацѣвичу. Несмотря на видимыя старанія Мацѣвича напечатать эти проповѣди, онѣ остались въ рукописи. Впослѣдствіи проповѣди Игнатовича были отданы Мацѣвичемъ И. С. Левицкому. По порученію послѣдняго съ проповѣдей была снята копія, а самый оригиналъ ихъ былъ пожертвованъ Черниговскому музею имени В. В. Тарновскаго.

Недавно И. С. Левицкій вспомнилъ въ печати о проповѣдяхъ Игнатовича въ статьѣ «Сьогочасна мова на Україні.»¹⁾ Узнавъ изъ этой статьи о существованіи проповѣдей на украинскомъ языкѣ, членъ Каменецъ-Подольской архивной комисси протоіерей Сѣцинскій предложилъ напечатать ихъ въ изданіи комисси. Слѣдуетъ надѣяться, что въ недалекомъ будущемъ этотъ памятникъ украинскаго языка станетъ общимъ достояніемъ.

Къ этому приходится еще добавить слѣдующее. Одинъ подопытный въ письмѣ къ И. С. Левицкому авторомъ украинскихъ проповѣдей назвалъ свящ. Іосифа Вишневскаго. Вслѣдствіе этого И. С. Левицкій въ названной статьѣ, довѣряя извѣстію лица,

¹⁾ «Україна», 1907 г., мартъ.

близкаго по мѣсту жительства автору проповѣдей, также назвалъ послѣдняго Вишневецкимъ. Но въ самой рукописи на ея обложкѣ есть подпись: «священника Іосифа Игнатовича.» Былъ ли Игнатовичъ авторомъ проповѣдей, или только владѣльцемъ рукописи, рѣшить нельзя, но предположительно можно утверждать скорѣе первое, чѣмъ второе, въ виду того, что имя Іосифъ, находящееся въ рукописи, совпадаетъ съ указаніемъ упомянутаго подолянина.

Владиміръ Даниловъ.

ИЗЪ ПРОШЛАГО ПОЛТАВЩИНЫ.

Комитетъ о земскихъ повинностяхъ.

Въ первую половину прошлаго столѣтїя, задолго до введенїя земскихъ учрежденїй, существовалъ комитетъ о земскихъ повинностяхъ, который собиралъ взносы отъ всѣхъ сословїй губерніи и расходовалъ ихъ на содержаніе почты, военнаго поста въ губерніи и многія другія нужды, часть которыхъ, какъ напр. военный постой—вѣдаютъ теперь городскія думы, дорожныя сооруженїя — земства и т. п.

Бюджетъ составлялся обыкновенно на три года. Ознакомимся съ бюджетомъ, составленнымъ на три года, съ 1839—1842 года. Новинности дѣлились на общїя и частныя. Къ общимъ принадлежали:

1) Содержаніе почты въ губерніи. Тройка лошадей отдавалась рядчикамъ по 171 р. 81 к. въ годъ. Всѣхъ же троекъ, содержимыхъ въ губерніи, было 270., 22 пары, да для земской полицїи 15 троекъ и 45 паръ и для станovýchъ приставовъ 103 пары. Всего лошадей содержалось 1224 что обходилось 215200 р.

Почта отдавалась съ торговъ; на торги являлись и дворяне-помѣщики.

2) Содержаніе войскъ. По этой части изъ суммъ комитета расходовалось на наемъ квартиръ для воинскихъ помѣщенїй и чиновниковъ въ тѣхъ городахъ, гдѣ были давизїонныя, бригадныя и

полковые штабы. На отопленіе воинскихъ помѣщеній комитетъ покупалъ дрова въ Полтавѣ по 22 р. асс. за саж., а въ уѣздныхъ городахъ по 15 р. асс. Во время лагеря покупалась солома; нанимали пастбища для лошадей и за десятину для каждой лошади платили по 7 р. 50 к. Этапныя, ночлежныя помѣщенія тоже нанимались на эти суммы. Къ общимъ повинностямъ принадлежали: содержаніе въ Кременчугѣ наплавного моста съ перевозными судами — 18100 р., (съ 19 октября 1837 года), содержаніе губернской комисіи народнаго продовольствія—4950 р. (съ 16 янв. 1836 года), содержаніе особаго стола при контрольномъ отдѣлѣ казенной палаты по земскимъ повинностямъ—1971 р., заготовленіе книгъ, таблицъ и вѣдомостей для отчетности по всѣмъ сельскимъ запаснымъ магазинамъ—6851 р. 42 к., заготовленіе въ губернской типографіи «Губернскихъ Вѣдомостей»—2100 р., содержаніе дорожной канцеляріи—1000 р.

На эти повинности содержались еще 15 канцелярій уѣздныхъ судовъ, по 1500 р. каждая, 26 тюремныхъ надзирателей по городамъ, по 85 р. въ годъ для каждаго—2210 р. Изъ этихъ же суммъ ежегодно ассигновывалось 2000 р. для содержанія двухъ воспитанниковъ въ училищѣ гражданскихъ инженеровъ. Итого, повинностей въ годъ было 377186 р. 12 к. асс., а въ трехлѣтіе 1,131,558 руб. 36 к. Но министерство финансовъ, сдѣлавъ сокращеніе, утвердило раскладку на сумму 340133 р. 26 к. въ годъ, а въ трехлѣтіе 1020399 р. 78 к.

На покрытіе этихъ суммъ вносили всѣ сословія въ губерніи. Интересно прослѣдить, какой взносъ былъ отъ каждаго сословія, а кстати и статвстическія данныя о нихъ. Въ виду остатковъ отъ прежнихъ лѣтъ, необходимо было въ трехлѣтіе внести 826852 руб. 41 к. Эту сумму вносили всѣ сословія, кромѣ дворянскаго, а также отчислялся небольшой процентъ съ объявленныхъ кушачами капиталовъ. Такихъ капиталовъ было 5895000 р., съ которыхъ былъ взносъ 14737 р. 50 к.

Кромѣ этого взималось:

1) съ 19666 д. мѣщанъ (кромѣ 2707 д. полтавскихъ) по 91 к. съ каждой души, всего 17896 р. 6 к.

2) съ 341051 д. козаковъ (кромя 1758 д. полтавскихъ; по 40 к. съ каждой—136420 р. 40 к.

3) съ 76090 д. казенныхъ крестьянъ разныхъ наименованій, (кромя 7 д. полтавскихъ) по 32 к. съ каждой—24348 р. 80 коп.

4) съ 337253 д. помѣщичьихъ крестьянъ по 24 к. съ души—80940 р. 72 к.

5) съ 555 душъ удѣльныхъ крестьянъ, по 30 к. съ каждой—166 р. 50 к.

Съ полтавскихъ жителей, не участвующихъ въ платежѣ сбора, на квартирную повинность въ суммѣ 66418 р. 95 коп., на общія повинности:

съ 2707 д. мѣщанъ по 37 коп., съ 1758 д. казаковъ по 6 к., съ 7 душъ крестьянъ по 6 к. Всего въ годъ 275617 р 47 к. 1).

Помимо общихъ повинностей, были и частныя повинности; собираемыя на нихъ средства отъ сословій были расходуемы на учрежденія этихъ же сословій.

Такъ, козаки вносили по 15 к. съ души, и эти деньги шли на содержаніе 62 козачьихъ волостныхъ правленій, на жалованье головѣ, писарю и прочимъ волостнымъ урядникамъ по 500 р. въ годъ для каждаго. Затѣмъ на содержаніе 175 козачьихъ становъ по 200 р. въ годъ для каждаго. Всѣхъ козаковъ было 342809 д.

Казенные крестьяне вносили по 18 к. съ души. Всѣхъ ихъ въ губерніи 76097 д. (кромя удѣльныхъ). Ежегодный взносъ былъ 13697 р.—46 коп. На эти средства содержались 23 волостныхъ правленія и восемь староствъ.

Съ помѣщичьихъ крестьянъ вносили по 9 к. съ души. Ихъ всѣхъ было 337253, въ годъ вносилось 30352 р.—77 коп. Эти средства шли на содержаніе 15 канцелярій уѣздныхъ предводителей, по 1500 р. на каждую, и на содержаніе коммисіи для ре-

1) Мѣщане, козаки и крестьяне, жившіе въ предмѣстьяхъ Полтавы, не были обложены, какъ другіе обыватели, 1% съ цѣнности своихъ усадебъ для высшаго налога, а выполняли его натурой, почему и не были освобождены отъ уплаты въ комитетъ о земскихъ повинностяхъ.

визіи дѣйствій дворянскаго депутатскаго собранія 7980 р. Надо сказать, что эта комиссія, назначенная по высочайшему повелѣнію, была вызвана необходимостью просмотрѣть нѣсколько тысячъ дѣлъ и опредѣлить право о причисленіи къ дворянству. Въ 1844 г. эта комиссія закончила свои засѣданія. (Арх. Полт. Г. Думы 1839 № 5741).

Взносы приказовъ общественнаго призрѣнія на полтавскій институтъ благородныхъ дѣвиць.

Полтавскій институтъ былъ основанъ, по мысли супруговъ Рециныхъ, въ 1818 году. Въ устройствѣ этого заведенія (6-й по счету въ Россіи институтъ) принимало дѣятельное участіе полтавское дворянство, около десяти лѣтъ содержавшее его на свой счетъ. Неаккуратные взносы дворянства побудили кн. Репнина просить Императора Николая I принять содержаніе института на счетъ казны. Ходатайство это было уважено. Съ цѣлью изыскать на это средства, по высочайшему повелѣнію, на многіе институты выдавали деньги указы общественнаго призрѣнія. Къ институту причислялось нѣсколько приказовъ; такъ, къ полтавскому были причислены слѣдующіе указы, обязанные вносить деньги: астраханскій (а съ открытіемъ тамбовскаго института этотъ указъ былъ причисленъ къ этому институту, а вмѣсто него былъ причисленъ калужскій, вносившій ежегодно, съ 1838 г., 1600 р. асс.), полтавскій и черниговскій—14000 р. асс., моголевскій—5000 р., виленскій 3000 р., минскій—2000 р. Пользовались субсидіями отъ приказовъ и другіе провинціальныя институты: казанскій, тамбовскій, харьковскій, кievскій, одесскій и бѣлостокскій. (Арх. П. Г. Думы, 1839 № 5741, циркул. № 843).

Сообщ. И. Фр. Павловскій.

Як царь Олександр ослобонив кріпаків.

(З народніх уст).

«О, той царь зробив нам велике добро: визволив нас із біди і показав нам дорогу. Він іще був би для нас багато дечого постарався, — так не судилося йому. А було нам дуже велике несчастья за тієї панщини! Пекли нас пани як на сковороді. А той царь таки умудрувався проти панів і ослобонив нас від них. Ото, бачите, в Синоті зібрав він усіх сенаторів, тай питає: «чи согласні ви ослобонити неволників»? — Тії думали, що це він заводить річ об тих, що сидят по острогах та тюрмах. За ними, міркували сенаторі, дуже багато клопоту, великий розход на них йде, здержки, — тай кажуть цареві: согласні! — «Ну, роспишітья ж,—каже він. От вони усі і росписались. Тоді він питає: «А же ж ви знаєте, які то неволники»? — Знаємо, — кажуть,—це острожники тії, що сидят по тюрмах.— «Е, ні, — одказує він,—це в мене охотники, а не неволники; а от неволники—тії, що вам роблять без спочинку панщину, ота черень,—оце настоящі неволники: а то у мене охотники!» — Пани-сенаторі туди-сюди: хотіли було назад, — так вже не можно: росписались! Мусіли согласитися. -- Так от, бачите, як хитро та мудро той небіжчик царь наш заступився за нас проти панів. Дай Боже йому царство небесне! А інакше було не можно! Були б ми й досі бідували в неволі...—А тії пани потім усі познищувались і погинули; тільки де-які з них позоставались, а інші, як тії мухи в осени, позамирали! (Записано вь Одессѣ 8 іюля 1889 г., оть крестьянина — изъ Ананьевскаго уѣзда, Херсонской губерні).

Сообщ. Л. М.

Двадцять п'ять років українського театра.

(Спогади та думки ¹⁾).

III.

Вже по четвертім спектаклі молоді української трупи «Кієвлянинъ» писав з зярадістю: «Давно ли начали у насъ ставить малороссійскія пьесы, а между тѣмъ нельзя сказать, чтобы публика на нихъ накинута, какъ это обыкновенно бываетъ при разрѣшеніи «запретнаго плода». Въ первый малорусскій спектакль (10-го января) сборъ былъ хотя и не дурной, но это объясняется воскреснымъ днемъ, когда публики въ театрѣ всегда не мало, и новинкой (первая малорусская пьеса). Два слѣдующихъ спектакля (Кум - мирошникъ, Москаль - чарівник) дали самый незначительный сборъ (рублей до 150 каждый) и, наконецъ, четвертый спектакль, Наталка - Полтавка, популярнѣйшая изъ малорусскихъ пьесъ дала сбора около 400 руб. Пройдетъ недѣли двѣ-три, и Наталка-Полтавка не покроетъ вечеровыхъ расходовъ, если ее зачастую ставить, а о другихъ пьесахъ и говорить нечего!» ²⁾

Не збулися зловісні пророкування!

Правда, як це не дивно, але в перший свій приїзд трупа не мала великого матеріального успіху: було кілька повних сборів, що, мов на гріх, припадали на самі невдатні пьеси, але взагалі театр геть та й геть не бував повним. Це гаразд пам'ятаю я, про це говорить автор «Корифеїв української сцени», і нарешті про це свідчать самі тогочасні часописі. Факт на перший погляд незрозумілий, але цілком натуральний.

¹⁾ Див. № 9.

²⁾ «Кієв.» 1882. № 13.

Трупика Ашкаренка, що прибула вперше до Києва, не вважаючи й на присутність двох безперечних талантів—Кропивницького та Садовського,—не мала змоги задовольнити й найменших естетичних вимог глядачів. Тільки свідомі патріоти, що почували в театрі українським перше слово визволу свого народу, заливали театр. Але їх було не так то багато, на жаль! Українській трупі треба було ще завоювати «публику», ту широку безідейну масу люда, що складає ґрунт «театральнихъ посѣтителей». Перші кроки убогої української трупи Ашкаренка—це було теж поневіряння 70-их років. У Києві вони ще пригравали при великій російській трупі. Не було в них ні відповідного часові репертуара, ні виконавців, ні обстанови. З осені трупа приїхала вже з кращим ансамблем: серед артистів трупи бачимо колишніх славних артистів: Верину, Бурлака й співця Стояна. а 30 листопада 1882 року виступає вперше в Наталці-Полтавці—краса української сцени—М. К. Заньковецька. Трупа має в своїм репертуарі й нові пьєси Кропивницького: «Дай серцю волю», «Невольник», «Глитай». Остання пьєса розробляє вже громадські мотиви — панування кулаків-павуків над темним селянином. Не вважаючи на деякі дефекти своєї техніки, драма ця вносила живу течію в убогий репертуар українського театру. Збори піднесли: спектаклі українськи ставали раз по раз популярнішими, але наколи-б лишилася українська трупа при всіх тамтодішніх умовах свого існування, — ніколи-б не вибився українській театр з того провінціального шаблону, з якого він почав своє життя.

«Не смотря на успѣхъ, каже про цей час діяльності трупи автор „Коріфеїв української сцени“ ¹⁾,—пужно было много энергии, такта и опытности, чтобы прочно организовать молодое театральное дѣло; требовались, кромѣ того, крупныя средства для пріобрѣтенія соотвѣтствующей обстановки. Въ этомъ случаѣ большую услугу дѣлу украинскаго театра оказалъ М. П. Ста-

¹⁾ К. У. С. 19.

рицькій, успішній уже раніше обнаружить більшія организаторскія способности въ театральномъ дѣлѣ. Ему предложено было взяти въ антрепризу труппу, бывшую подъ режиссерствомъ Кропивницькаго. Съ этого времени починається высшій расцвѣтъ українскаго театра. Не мало знанія, таланта, труда и собственныхъ средствъ вложилъ М. П. Старицькій въ театральное дѣло, за которое онъ взявся со всею енергією. И результаты дѣятельности г. Старицькаго оказались такими, что лучшихъ нельзя было и ожидать. Спектакли этой труппы были настоящимъ триумфомъ и самихъ артистовъ, и українскаго драматическаго искусства».

Все це цілкомъ справедливе; і великі гроші, яких не пожадував д. Старицькій на рідну справу, і знаність його, і енергія дали можливість поставити українську труппу, як то кажуть, «на широку погу». Труппа не мала собі рівні середь російських трупп. Власний грандіозний хор, власний оркестр, талановитий дірежер, розкішна обстановка, численний склад артистів, всі першорядні таланти українські—все те злилося в цій труппі. Але цього було б ще мало. Навіть в такім розкішнім становищі український театр ніколи-б не звернув на себе загальної уваги, не зажив-би такої слави, коли-б на чолі його не став чоловік інтелігентний і талановитий, чоловік широкого погляду—і це головне.

Що український театр зачаровував українську публіку, в тім не було нічого дивного. Про це писано так багато, що нема на що й наводити тут не раз вже сказаних речей. Але не довго довелось йому тішити рідний край. Незабаром генерал-губернатор Дрептельн заборонив українським трупам і паїзджати в південно-західний край. Одним помахом пера одірвано було в української труппи такий великий шматок території... найріднішої... У Київщину, Полтавщину, Чернігівщину, Поділля й Волинь не мав права вступати український театр. Як міг він жити? Однині йому доводилося грати сливе тільки в Росії. Незнайома мова, незнайомі тіни, чуже зовсім життя... чим було йому привабити російську публіку? Яке живе, зрозуміле й чужому людові слово міг сказати російській публіці український театр? Очевидячки

він мав загинути голодною смертю; на це мабуть і рахувала адміністрація, забороняючи йому вертатись у рідні краї.

Але й тут не справдились заміри.

Український театр справив нечуванний поспіх в Росії, та зажив там чи не більшої слави, як в рідній стороні. Одного разу, наприклад, у Москві з'їхалися одночасно дві українські трупи—Старицького й Кропивницького, і одна й друга робила повні збори, а в російських театрах порожніли зали. Наведемо, наприклад, цифри зборів, які зробила трупна Кропивницького в Петербурзі (на жаль про збори других труп ми не можемо дати фактичних відомостей, хоча скажемо по пам'яті, що трупна Старицького справила теж величезний матеріальний поспіх і в Петербурзі, і в Москві). Суворін у своїй книжці «Хохли и хохлушки», подає нам такі цифри. За 67 спектаклів з 12-го листопада 1887 року трупна Кропивницького зробила в Петербурзі 87,000 карб. збора, цеб то по 1298 карб. з копійками за кожний спектакль.

Безперечно, високі таланти наших старших артистів в значній мірі причинилися до того, але самих лише талантів було мало. Звичайно, наши таланти старшого покоління артистів—це самородки, які рідко коли трапляються разом в такому числі, але й російська сцена мала свої таланти; російська публіка бачила першорядні таланти всіх європейських сцен. Особливо виявилася ця чарівна сила українського театра, коли Старицького залишив Кропивницький, коли Старицький лишився з самими другорядними артистами.

Які ж чари надано було українському театрові? Чим жила й зростала на силах українська трупна і без корифеїв, і без права грати в рідній стороні?

Щоб винестись човном в широке море, треба було поставити на прапорі *нове слово*, загально зрозуміле всім. Раніше ми вже згадували, що аж у 1876 році ще українська драма стала була на певний шлях, але уряд задавив її одразу. Сливте теж саме було і тепер. Дозволивши українські спектаклі, уряд зовсім не мав на меті дати можливість українському

театрові зрівнятися хоч з російським. Суворя театральна цензура хижо пантрувала українського репертуара, не даючи йому можливости піднятися хоч на крок один над типом старих українських пьес. Дозволені вже до вистави «Глитай», та «Доки сонце зійде» знов були заборонені, аж па 7 років. Дозволена до дрюку драма Старицького «Не судилось» — заборонена була до вистави на сцені і тільки аж у 1886 році побачила світа,—але про це далі. Коротко кажучи, сказати «нове слово» *змістом* самих драматичних творів було цілком неможливо, але для того щоб український театр жив поруч з театрами других народів, треба було наддати йому загально-людський інтерес.

Його й було йому наддано найголовніше тим, що українська сцена давала правдиве, реальне життя.

Я пам'ятаю, як писали критики московські про українські вистави: «положительно, когда у них подымается завѣсъ, со сцены несетя запахъ свѣже-испеченнаго ржаного хлѣба». Так вражав глядачів художній реалізм обстанови. Москва і Петербург, призвичаенні вже до найкращих театральних вистав, зачаровані були українським театром. Життя било з нього живим джерелом. Воно визначалося і в талановитій грі артистів, і в цьесах, які виконували вони, і взагалі у всім тим, що зветця словом «постановка».

Критики тогочасні російські самі кажуть нам про те, що найбільше чарувало їх в українському театрі. Наведемо тільки рецензії двох столичних часописів—«Русских Вѣдомостей» та «Нового Времени». «Новое Время» наводимо спеціально через те, що вже ніхто не зможе закинути йому про якусь прихильність до всього українського, та ще й через те, що сам Суворін, як не як, а знається гаразд на театрі.

«Спектакли малорусской труппы г. Старицкаго, обь открытіи которыхъ въ театрѣ Парадизъ мы говорили въ свое время, съ каждымъ днемъ привлекають къ себѣ симпатіи всей публики,—пише рецензент Р. В. Репертуаръ состоитъ исключительно изъ пьесъ народнаго характера, переполненныхъ задушевными малоросійскими пѣснями. Прекрасно срепетованныя, заботливо постав-

ленныя и характерно безъ всякой паржировки исполняемыя пьесы производять на зрителей очень хорошее впечатлѣніе». ¹⁾ Ми навмисно наводимо тільки рецензії «Р. Вѣдомостей», часописі серйозної, яка ставить найвищі вимоги, що до театральних вистав; решта часописів московських була просто в захваті од українського театра. З найбільшим пафосом писав про український театр Суворіп. З його рецензій найвидніше, чим саме тішив Петербург український театр. «Кронвницікій не только безподобный актеръ, но и такой-же безподобный режиссеръ, пише Суворіп; его рука видна въ постановкѣ всякой пьесы, въ малѣйшей детали и въ общей картинѣ ея. Его маленькій оркестръ повинуется ему такъ-же, какъ большой Направнику. Все на своемъ мѣстѣ и все вовремя. Посмотрите въ Назарѣ Стодолѣ, какъ хорошо поставлены Вечерницы, особенно женская половина: Какъ хорошо и красиво располагаются дѣвушки около кобзаря». Старий театрал в захваті од мізансцен української трупни. «И въ подробностяхъ, и въ общей картинѣ какая эстетическая мѣрка, не допускающая ничего рѣзкаго, грубаго. Въ русскихъ бытовыхъ пьесахъ мы силошь и рядомъ паталкиваемся на эту грубость, требуемую реализмомъ. Г.г. актерамъ и въ голову не приходило освѣщать русскій типъ тѣмъ ореоломъ поэтической правды, которая одна только имѣеть право на существованіе на сценѣ и которая ярко выступаетъ въ лучшихъ и наиболѣе характерныхъ русскихъ пѣсняхъ... а затѣмъ началась та фотографія неразборчивая и грубая, которая перешла на русскую сцену и начала на ней господствовать. Эта фотографія и отвратила русскую публику отъ бытовыхъ русскихъ пьесъ». ²⁾ Суворіп радить російським трупнам, які виставляють народні пьеси, «руководиться строгой мѣркой художественной правды и тою любовью къ народу, образецъ которой представляетъ малороссійская труппа». «Малороссійскія пьесы потому и смотрятся съ большимъ удовольствіемъ и возбуждаютъ необыкновенно ясное пастроеніе

1) «Р. Вѣд.», 1886 г. № 350.

2) «Хохлы и хохлушки».

въ публикѣ, что эта поэтическая и юмористическая струя въ нихъ соблюдены съ большимъ уваженіемъ къ малороссійскому типу»¹⁾.

«Прійміте это все во вниманіе и вы поймете, почему публика ломится въ малороссійскіе спектакли, гдѣ ничто не оскорбляетъ ни слуха, ни зрѣнія, ни чувства изящнаго, гдѣ тенденція, ставшая прописью, не рѣжетъ глазъ, гдѣ необыкновенно стройное исполненіе и гдѣ такіе большіе таланты, какъ г. Кропивницькій и г-жа Заньковецкая»²⁾. «Вся тайна очарованія малороссійскихъ талантовъ въ томъ,—писав другий знавецъ сцени, Мордовцев,—что они живутъ на сценѣ своей жизнью, раскрываютъ передъ зрителями духовныя богатства своей родини».

Додамo од себе, що все це писалoся про українську труппу Кропивницького в ті часи, коли він вже покинув Старицького, а наведена вище рецензія з «Рус. Вѣд.» писана про ту труппу Старицького, що вже лишилася без корифеїв, лише з другорядними силами. Щоб же то було з Петербургом та Москвою, як-би вони побачили труппу М. П. Старицького 1883 року у всій славі своїй!

Але, як відомо, велика труппа М. П. Старицького існувала лише до 1885 року. У 1885 році відділився від неї М. Л. Кропивницький з кращими артистичними силами і склав свою власну труппу. Як цілком правдиво завважує автор «Корифеїв української сцени», «поділ такої чудово зложеної труппи не міг мати недобрих skutків. За часъ з'єднанного існування труппи цілковито виробилась театральна українська школа з відомими артистичними вимогами й звичаями. На чолі обох трупп стали корифеї колишньої чудової труппи; вони то й переховали й поширили художні традиції української театральної штуки»³⁾

Велика планета розбилася, але блискучі астероїди полетіли по її орбіті, вони заховали «законы врацєнєня» планети, що дала їм життя.

1) «Хохлы и Хохлушки».

2) «Н. В.» 9-го декабря 1886 г.

3) К. У. С. 20—21.

Дякуючи такому поділові артистичних сил, більша частина Росії змогла познайомитись з новим словом штуки українського театру. Конкуренція ж не давала українським трупам спочивати на лаврах і підтримувала художньо-артистичне виконання пьєс.

Українські астероїди полетіли геть по всіх сторонах Росії, збуджуючи приспане почуття українців, яких доля позакидала в чужу сторону. І куди б не заїздили трупи українські— чи то в Україну, чи то в Росію, чи в Польщу, чи на Кавказ, чи в прибалтійські краї,—скрізь приваблювали вони до себе сімпатії всієї публіки. Російські актьори з заздрістю чатували за діяльністю українських труп і не раз силкувалися зісcredітувати український театр; не розуміли вони того, що український театр, приваблюючи рідну публіку, приваблює й чужу публіку тим, що несе з собою велике нове слово, що вкладає в штуку живе життя.

IV.

Вгорі ми зазначали вже, що в значній мірі поспіху українського театру спріяло славне гроно першорядних талантів, що одразу скрасило українську сцену. Такі самородні таланти бувають, звичайно, на сценах всіх народів, але рідко коли трапляється, щоб вони з'явилися одразу в такому числі: Кропивницький, Заньковецька, Саловський, Саксаганський, Карпенко-Карий та Затиркевич. Ця слава зграла скрилила силою свого натхнення український театр і піднесла його до художньої краси всесвітньої штуки. Це були таланти дійсні й інтеллігентні. З страшною силою темперамента вони єднали й високу інтеллігентність артистичну, що виявлялась в художньому реалізмі виконання народніх типів, в повазі до того народу, репрезентантами якого виступали вони. Особисто треба це сказати про О. К. Саксаганського; йому більш за всіх доводиться виступати в комічних ролях, і високошановний артист ніколи не дозволив собі ані жодної шаржировки. Кожний, бодай найкомічніший тип в його інтерпре-

таці лишається живим, натуральним чоловіком, комізм його складається не з надзвичайних комічних рис, не з дурних, безглузких слів, що так люблять додавати авторові традиційні коміки, аби викликати дешевий регіт гальорки; комізм Саксаганського—високо-художній комізм: він виникає з ситуацій, у які влучає дійова особа і на які вона реагує своєю вдачею. А реагування це буває, звичайно, нелогічне, невідповідне потребі, і це викликає здоровий, розумний сміх. Саксаганський інстинктом таланта зрозумів те, до чого глибоким досліджуванням дійшов великий філософ Кант. Кант каже, що смішне—це єсть напруженне чекання, що раптом кіпчається нічим. Хто уважно приглядався до гри Саксаганського, той постережав і може зараз нагадати собі, що весь ефект комізма Саксаганського складається саме з цих елементів. Проаналізуємо, наприклад, комізм Саксаганського в ролі Голохвастого. Голохвастий хоче з'ясувати батькам Проні різницю між чоловіком «образованим» і чоловіком простим. Завважте, як він починає говорити: його тон, його напружене чоло, його рухи, слова... все це доводить глядачам, що він дійсно з'ясує зараз цю різницю. Глядач чекає, глядач зацікавлений, ось-ось зараз таки і цей дурноверхий парікмахер скаже розумне слово. І парікмахер дійсно збирається його сказати—він тільки не знаходить відповідного вираза. Він ще більше борсається на креслі, руки його вироблюють якісь комічні, ніби пояснюючі рухи, брови ще більш насуплюються, ось-ось зараз скаже... Нерви глядачів напружені... Коли це раптом фізіономія Голохвастого одразу міняється; в очах майнув переляк, на вустах непевна всмішка. Їй же Богу він забув, що хтів казати... Але це єдина мить. Знов фізіономія його приймає той само важний самозадоволений вираз, і артист виголошує з певністю: «и тому подобное». Сердешні батьки Проні, аффрапірувані таким панським виразом, з почуттям схвляють голови, ніби вони й справді зрозуміли різницю між чоловіком образованим і людиною простою. На фізіономії Голохвастого самозадоволення всмішка, він знайшов розумний вираз «и тому подобное», він з'ясував різницю між «образованнымъ

и необразованимъ» чоловіком, — він пишається і сам тішиться з свого розумного пояснення. Глядачі-ж, які з напруженням стежили за «потугами» парикмахера, що лагодився росповісти щось надзвичайно розумне, почувши нарешті це «и тому подобное», звичайно починають сміятись: їх напруженне чекання скінчилося раптом нічим.

Але Саксаганський володіє не тільки тайною комічного, він і творець типів. Його «Пеньюжка» в «Мартині Борулі», «Копач» у «Сто тисячах» і ціла низка його ролей — це галерея малюнків великого майстра. І дивна річ, з того часу як Саксаганський не став грати «Пеньюжку», в його-ж власній трупі цілком викреслили з пьеси цю роль. Після Саксаганського ніхто не може грати її,—так багато власної творчости додає кожній ролі артист. Крім того, Саксаганський визначається і як артист драматичний; можна щиро дивуватись діапазону його таланта! Натура щедро наділила його всіми дарами, які потрібні артистові, і, що так рідко трапляється в життю людей талановитих, Саксаганський не задовольнявся тільки своїми природними даними: до таланта свого він додав ще силу свідомої, розумної праці. Він схоплює одразу ввесь цільний образ, тип, який дає йому роль, і разом з тим продумує її до найменчих дрібниць.

В межі нашої розправи не виходить характеристика талантів наших коріфеїв; ми тут зняли мову про таланти наших артистів лише на те, аби сконстатувати факт, що в значній мірі посіху українського театра сприяли рідні таланти, які одразу з'явилися на ній. Про наших славетних артистів писалися вже цілі спеціальні розправи. Але знявши за це мову, не можна не сказати бодай двох слів за И. К. Карпенка-Карого. Слава драматурга Тобілевича затемрила славу Карого-артиста. А артист Карий — був першорядний артист! ¹⁾ Це був артист знавців театральної штуки, не артист юрби. Його талант не кидався в очі, но була тонка художня гра майстра-аристократа штуки. Як обробляв він кожен тип!

¹⁾ Коли писалася ця розправа, И. К. Карпенко-Карий був ще живий, а ось зараз мусимо вже ставити скрізь страшне слово *був*.

Якою тихою лагодою віяло од И. К. Карпенка-Карого, коли він уявляв на сцені тихих, старих дідків! Яку страшну силу, жорстокість і сухість виявляв той самий лагідний Карий в типах калиток, скаред, зажер! Його зеленкуваті очи аж прискали, аж палали, як у подразненого кота. Карий—Барабаш. Ситий, п'яний ласун, що розманіжився вже самою гадкою про варшавянок та про їх «цяло біле»; посоловілі очи, п'яна всмішка і лиса голова, яка коливається на плечах мов здоровий гарбуз... і щож? Все це справляє якесь надзвичайно добродушне вражіння.

Скрізь рука майстра, майстра-знавця.

До цих першорядних артистів треба прилучити і групу артистів «менчих богатирів». Це були артистка Боярська, що довчасу вкоротила свій вік,—не маючи грації темперамента та надзвичайного голоса Заньковецької, вона все таки була сильною драматичною артисткою і зажила великої слави і по Росії, і на Україні. Максимович,—теж вмер дочасно,—одразу звернув на себе загальну увагу своєю талановитою грою. Касіненко,—артист багатих природних даних, але чоловік мало інтелігентний, через що й перевів потім на ніщо свій талант. Верина—талановита, тонка й розумна артистка, що до найменчих деталей продумувала свої ролі. Грицай, Пономаренко, Кохановская, Мова і нарешті—Манько. Про молодших артистів, що й тепер грають на сцені, як от д-ка Ліницька та другі, ми тут не згадуємо, наводимо тільки тих, що почали свою діяльність разом з «старшими богатырями» і разом з ними підтримували той чудовий ансамбль українського театру, що так дивував всіх. Всі ті артисти, ймення яких ми навели вгорі, хоча й одріжнялися між собою силою свого таланта, але мали одну загальну рису: вони перенялися ідеєю, що освітила той театр; в своє виконання вони поклали принцип нового українського театру: велику повагу до меншого, пригніченого брата, життя якого вони виявляли на сцені. (Виключку треба зробити тільки для д. Касіненка. Цей вельми талановитий артист, через особисті причини, втратив згодом художній такт, почав недбало відноситись до своїх ролей, шаржувати, перевівся ні на що і нарешті зник десь зовсім).

Але артист драматичний, якого б таланта він не мав, не здатен без драматурга нічого зробити,—він втіляє чужі думки. Йому для виконання потрібний добре скомпанований матеріал.

Ми вже згадували вище за те, що сказати нового слова змістом своїх творів український театр не міг. Але, не вважаючи на той обмежений, примусом скалічений репертуар, публіка сунула лавами в український театр.

Щоб зрозуміти це, треба стати на історичний штабд-пункт, треба уявити собі, в яким становищі був на той час театр російський. То було панування темних, страшних 80-тих років, панування гвалта, горілки, вішта, оперетки і нудьги. Безпорадної, нерозважної нудьги. Гвалт та покора, п'ятьма й безнадія; у лещета здушені думки... дрібненькі люде, приголомшені почуття — і над всім нудьга та «пошлість», що засмокували мов рідке багно все тепле, все живе. То було страшне панування російського життя, яке напотім так майстерно змалював в своїх творах Чехов. Театр відповідав життю,—він ріс в тих самих умовинах. Золоті часи російської сцени вже були минулі. «Развѣ на русской сценѣ со времени Островскаго и А. Толстого появляются сколько нибудь сильныя и замѣчательныя бытовыя комедіи или историческія драмы, способныя оказать воспитательное вліяніе на публику, порождая и питая здоровые вкусы въ обществѣ, знакомя молодежь съ радостями и горестями, съ завѣтными думами и чувствами нашей кормилицы, трудящейся народной массы?»¹⁾,—писав один з інтелігентніших російських рецензентів. «Помимо двухъ-трехъ дѣйствительно способныхъ авторовъ, развѣ не царить тамъ безнадежная тишь да гладь, хоть шаромъ покати? Если преподносятъ свое непереведенное и непередѣланное, зрителю остается умереть отъ скуки, созерцаая десятки отчаянно бездарныхъ новинокъ и на казенныхъ сценахъ, и въ частныхъ театрахъ обѣихъ столицъ да провинцій».

1) Ж. и Иск. 1899 № 335.

Не було життя, не було й театру. Переглядаючи тепер ті пожовклі листи часописів тогочасних, свідків минулого життя, дивуєшся, як жили люде в ті часи?

Чим було дихати? Чим жити? А треба-ж жити і тишитись життям. «Человѣкъ созданъ для счастья, какъ птица для полета», — каже Короленко. І жили, забивали собі памороки. аби не думати, не розуміти того, що діється навкруги.

Запанувала оперетка.

«Да, смѣяться во чтобы то ни стало, ибо это единственный исходъ изъ окружающей насъ скуки и грязи», пише якийсь невідомий рецензент „Зари“, — «а потому на зло вашимъ градоправителямъ — посѣщайте оперетку! Тамъ встрѣчаются конечно и фривольныя шутки, но что-же дѣлать, когда всякая другая шутка едва-ли была-бы возможна въ настоящее время!»

Де дівся автор цих гірких слів? Хто він такий? Чи побачив він кращі часи? Серце, з якого вирвався цей гіркий сміх, мабуть вже давно заспокоїлося на віки, зацікавило й для сміху, для сліз, та жалів, але той біль, з яким вирвалися ці слова з знеможеного серця, брешуть ще й досі в них. Сміялись, сміялись. хоч з безсоромного паскудства, аби не думати! Аби позбутись хоч на мить давучої, безпорадної нудьги!..

Було життя!..

І раптом серед цієї безбарвної, холодної пільми—яскравий промінь сонця, український театр! Свіже життя, могутчі почуття, сила, приборкана до часу, але стихійна сила, що тільки чекає гасла! Життя народне, сильне й чисте, бодай і окрайне цензурою, забалакало до всіх всім зрозумілою мовою.

Три ґрунтовних почуття керують людськістю під всіма «широтами» і у всіх «долготах»: голод, кохання, та пекуча нудьга за безкрайм, до якого рветься окрайнна людська душа. Для творчости в ті часи лишалася лише сфера серця; всі ті почуття що виникають з кохання, мали право розробляти українські драматурги, але тільки кохання серед селян, крий Боже не серед інтеллігентів: чоловік в сюртуці не мав права балакати по українськи. Можна було малювати ще зразки сучасного побуту

селян, спираючись більше на етнографію. Туга душі за безкраїм, поривання обмеженого до безкрайого, — звичайно трудно було знайти середь сучасного побуту селян.

На такім обмеженім полі мусіли товктися українські драматурги, товклися й витолочували свою пиву, а все таки не кидали пера з рук. Театрові треба було жити, а для цього треба було постачати нових пьес. І, не вважаючи на одноманітність сюжетів українських драм, — вони давали матеріал для виконання артистам, публиці — матеріал для настрою й почуття.

Чому?

«Публика ломиться вь малоросійськіє спектакли, — писав Суворін, — гдѣ ничто не оскорбляетъ ни слуха, ни зрѣнія, ни чувства изящнаго, *идѣ тенденція, ставшая прописью, не ртѣжетъ глазъ*». Sapienti sat.

Теми були старі — твори талановиті.

Учений, публіцист, громадський діяч не мають тої сили слова, якою володіє талант. Їх слова навчають, — його слова палають і запалюють серця. Талановитий твір не знає часу і не боїться його; в нім захована мөгуча сила, що не вяне од подиху часа і не тратить своєї краси. «Треба пам'ятати, каже Карьер, що не з особливостів людського життя, а з її вічного, безсмертного зміста, з того, що загальне всім часам і всім народам, виростає дійсний цвіт драматичної штуки. Головна річ шляхетність (благородство) душі, сила духа й твердість волі, а вони зустріваються скрізь і в кожнім становищі ваблють до себе паши серця»¹⁾.

Далеко вже одійшли ми од грецького життя, але й зараз пориває нас величчя постать Антігони, яка з власної волі пішла на смерть через те, що поважала святиню й божественне право по над владу людську.

З примусу цензури українська драматургія не одбивала всіх течій сучасного життя, — то правда; вона розробляла лише ті вічно живучі сюжети, що не залежать од «времени и про-

¹⁾ Драмат. поезія, 12.

странствъ». Таланти надихнули нову силу старим словам і зробили їх близькими й зрозумілими всім людям взагалі. Але, звичайно, чоловік є син свого часу. Крім проблем вічних, незалежних од часу й обставин, він шукає в літературі відповіді на питання момента, на питання сучасного життя, з його кривдою і гвалтом, що часами примушують забувати й одвічні проблеми людського духа. Розуміли це гаразд і діячі нашого театра. Та перед ними лежала сувора ділемма: або скласти зброю й зламати перо, або поки що підлягти вимогам адміністрації й цензури, а тим часом пробивати шляхи, випростовувати крила, готувати нащадкам кращу путь.

Вони вибрали друге, і пішли на тернистий шлях.

Як татаре примушували Даніла Галицького власною своєю рукою руйнувати всі ті фортеці й твердині, що він побудував, аби боронити від них свій рідний край,—так примушувала цензура російська українських драматургів калічити, нівечити свої твори, переробляти їх по кілька разів: своєю власною рукою вивиривати кожне живе слово, гасити полумя живого почуття.

Багато єсть зневаг у світі, та одна з найтяжчих та, що чипить гвалт над поетом, примушуючи його свідомо нівечити свій твір. Тяжкий гвалт, що давить в серці слово живе.

Гостра мука невиспіванного слова! Як дикий борвій лютує в скелях, шукаючи собі простору і вільного шляху, так бється в серці поета невиспівана пісня, бється і нищить по волі життя.

Тяжко було жити, од роспачи можно було зламати на віки перо. Але що то в світі надія! До останньої хвилини не покидає вона чоловіка. І жили, і сподівались, і працювали.

Український театр жив і набував слави, не вважаючи на всі злі обставини, через те, що на чолі його стали талановиті письменники, які і в російській літературі не сіли б при кінці стола. Таланти драматурги, таланти артисти, інтелігентне художнє відношення до справи і дійсний патріотизм—ось ті фактори, що зміцнили на той час український театр і піднесли його на таку височінь, якої йому чи й зазнати коли. Довгий час був він єдиним національним прапором, що маяв над поневоленною на-

цією. Це розуміли кращі репрезентанти його: вони боронили свій рідний прапор, як зміли, і незаплямленим донесли його до наших днів.

V

Невже усі сердешні наші муки
Не надихнуть бодай хороших снів,
І над сльозами страдників-дідів
Ще насміються звівчені внуки?, —

писав з сердечним болем поет восьмидесятих років.

Насміялись.

З приводу двадцятипятиліття українського театру надрюковано чи мало розсправ про театр.

Наш час—час революційний. Революційний настрої рветься у всі з'явиська життя та штуки, руйнує старі підвалини, будує нові. Але поруч з широкою течією, що несе з собою всю силу річки, розбігаються завжди в боки й маненькі течії; вони утворюють затоки й ботота й каламутять саму річку. Поруч з широким рухом людського духу розростається й карікатура на той самий рух. Люде, що вважають себе наслідувачами тої ж самої ідеї, самі утриують і дискредитують її. Влітературі розплодилося багато тих дослідувачів, які вже не журяться тим жалем, що стискав шляхетну душу колишнього історіографа українського Самуїла Величка, коли він не міг «домацатися совершенного о всем від'їнія і правди». Що там журитися ще «правдою!» Аби втворити голосну «переоц'їнку ц'їнностей». Переоц'їнка ц'їнностей «per se», де треба, де й не треба—ось в чім річ

Ми спинимось на одній невеличкій передмові, яку додано до переклада Сахаревського «Євреїв» Чірікова. Вона носить голосну назву «Уваги до завдання українського театра». Не заради полеміки спиняємось ми на ній, а тільки через те, що вона дає нам добру нагоду розглянути питання, чи й дійсно «батьки» українського театру спинилися на тім status quo, який втворила

Ім з початку адміністрація і цензура, і нічим не причинилися до поліпшення його долі?

Обвинувачення гострі.

«Так вона плаче, ця прехороша красуня Мельпомена», — починає свої обвинувачення автор: — плаче росначливими сльозами горя й великого обурення, бо її храм, храм краси і чистоти *єсть чисто закидано літературним сміттям* ¹⁾, бо її жерці не виконують тієї творчої ролі, яку-б мусили виконувати. *коли-б хоч трохи розуміли завдання справжньої штуки* і свою високу місію, бо українські драматурги не стоять на сторожі розвитку рідного театру і замість артистичної живої і живучої страви, годують публіку *літературною січкою, макулатурою*» (3—4).

А походить це ось з чого.

а) Великі моменти з історичної минулості українського народу, повної драматичних епізодів, елементи соціальної боротьби, боротьби класів, ще більш героїчні й могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом і своїм драматизмом, не надто тішилися увагою наших драматургів, не були для них тим джерелом животворним, відкіля вони і сами-б пили, та й других напивали.

б) Боротьба цих (народних) мас проти соціальних кривд, проти політичного утиску *була чужою* для загально-признаних авторитетів української драми (5).

в) Нотаблі української драми не навчили нас іти назустріч новому життю. Чи *змалювали вони нам в артистичних образах героїзм і величчю красу і чари могутньої тієї боротьби, чи навчили вони нас любити її, чи збуджували, чи закликали до неї, чи казали нам умірати, тисячу разів падає в ній, але знову і знову підніматись і йти далі все вперед і вперед назустріч вільному сонцю нового життя?* (6)

д) Українські драматурги *весь час* плекали або етнографізм, *впадаючи на кожному кроці в шаржировку народних ти-*

¹⁾ Курсів скрізь наш.

пів», або в ліпшому разі малювали нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбійчу і притушлюючу буденщину її (11).

е) Навіть революційний вітер, що хуртовиною пропісся по нашій землі, не здвигнув їх з тієї мертвої точки, на якій вони впродовж цілих десятиліттів спочивали, не виніс їх з болотяних затонів буденщини на широкі простори розколисанного народного життя; *на руйнуючий все старе і спорожніле процес революції наші драматурги не реагували* (11).

г) Ні один із поривів масового міву не знайшов відгомону в драматичній літературі нашій і не був повернений назад народнім массам в формі артистично-оброблених моментів боротьби, або палкого слова, яке-б будило мертвих (12).

«Проти такого засуду,—додає автор трактата,—можуть зараз же піднятися нарікання, що мовляв на перешкоді в розвитку драми вкраїнської стояли і стоять тяжкі цензурні перепони. Але як і під ледяною кригою річки не перестає текти водяна течія, так і в підцензурному ярмі, яке-б воно тяжке не було, завше можна відчутти дух і настрій письменника, його ідейні симпатії і цілий комплекс його «святая святих».

— Ось ваш акт обвинувачення, «батьки» українського театра! Справдовуйтеся мертві та живі!

Отже, чи справді українські драматурги відносилися цілком інертно до справи? Чи не боролися вони проти цензури й адміністрації?

Почнем *ab ovo*.

Заборона 1876 року захопила діячів українського театру на самій гарячій роботі і разом припинила її. Але не вважаючи на те, що цей указ просто одбрав останню надію, та партія, яку адміністрація охрестила назвиськом «українофиловъ», не згорнула рук.

Малюючи сучасне становище, поет 80-тих років пише,

Погинеш, пловче, в боротьбі!
Куди й боротися тобі!

З цією силою сліпою:
 Не одного борця вона
 Уже поринула до дна!
 Під заверюху та негоду
 Серед буяння в світі зла,
 Чи не піти і нам в господу,
 Чи не зложити й нам весла?
 Замкнути серце потай миру
 Й налаштувати в себе ліру
 Для власних мук, для власних сліз,
 Для потайних лише погріз!

Спокушаюча на той час перспектива! Але поет з огидою одкидає таку пораду і скрикує, повний гніву: «ні, тричі ні! хай краще струни порве мій стогін навісний».

Співай, ридай, — говорить поет, —
 І будь готовий
 Замість лаврового, терновий
 Вінець узяти на чоло!
 Нехай тебе роздавить зло...
 Але що смерть? хвилинна страта,
 А далі — слава голосна
 Той умирати певно зна,
 Хто зна любити свого брата
 І за таку лише любовь,
 Співець, ти жити будеш знов!

Це настрої «украинофила». І час сказати безсторонне слово: партія українців, або як охрестила їх адміністрація «украинофилов», не згорнула рук. Здавалося, чим би й боротись невеличкій партії інтелігенції з сліпою силою мільйона штиків? Борилися словом та наукою. Де тільки була найменча нагода, волали до правди й справедливости, ясували ненормальне становище, яке утворив новий закон. Настирливо писали розправи наукові й публіцистичні і в чужих органах і засновували свої. «Товкли»,

пам'ятаючи євангельське слово, і, — дивна річ, — отверзлося їм, бодай і почасті. Звичайно, і в такій культурній боротьбі можна було виявити більше енергії, та і «жатва убо многа, д'їлателей же мало», і ми досі молимося Господи́ну жатви «да низведеть д'їлателей на ниву свою».

Живий жаль стискає серце, коли стежиш тепер по пожовклих часописах за минулим життям! З яким зусиллям добували найменчий крок! Скільки заходів треба було вжити, аби вигвалтувати дозвола одправити хоч панихиду по Шевченкові. Який тріумф справляє видертий всіма правдами й неправдами дозвіл на виставу Москаля-чарівника, або хор, що прилюдно проспівав під орудою М. Лисенка кілька українських пісень! А як то вже треба було походити коло пана цензора, щоб українська книжка побачила світа. А вони таки виходили на світ Божий, не вважаючи і на суворий указ...

Тепер, мабуть, не один здвигне з презирством плечима, оглядаючи цю минулу діяльність: чи варто було, мовляв, теряти на такі дрібниці час та життя?

В цій розправі не місце сперечатись проти такої постанови питання; зазначимо тільки, що така діяльність українців зробила вплив на адміністрацію і дала їм деякі культурні здобутки, і між них *дозвіл на українські спектаклі*. Доказ цьому маємо в оголошених нині, потайних докладах ген.-губернатора київського та харківського, Черткова і князя Дондукова-Корсакова.

У 1880 році приїздив у Київ з Петербурга на ревізію сенатор Половцев. Київські українці — „українофіли“ — зараз же скористувалися з такої нагоди, склали депутацію до сенатора, яка з'ясувала йому становище краю і переконала його в ненормальности обставин, що втворив указ 1876 року. Як відомо, Половцев висловився за волю українського слова й українського театру¹⁾. У 1881 році київській, подольській та волинській ген.-губ. М. І. Чертков подає записку до міністра внутрішніх

1) К. У. С. 16.

справ. Одночасно з цією запискою подає записку до міністра внутрішніх справ і тимчасовий харківській генерал-губернатор кн. Дондуков-Корсаков. Обидві записки виникли під настирливим впливом діяльності „українофілов“, і ті здобутки, до яких привели записки обох ген-губернаторів, по чистій правді, належать їм.

Записка Черткова виникла з приводу прошення М. В. Лисенка.

„12-го января 1881 года кандидатъ университета св. Владимира, артистъ Лейпцигской консерваторіи Николай Лисенко въ поданомъ мнѣ прошеніи объяснилъ,—починає свою записку Чертков, і пише далі:—не встрѣчая съ своей стороны пренятствій къ разрѣшенію выцуска въ продажу сборника пѣсенъ Лисенко, я, пользуясь настоящимъ случаемъ, признаю умѣстнымъ войти вообще въ оцѣнку цѣлесообразности распоряженія 1876 г., положившаго запретъ на всѣ роды произведеній на малороссійскомъ нарѣччі, кромѣ произведеній изящной словесности“.¹⁾

„Оцѣнка“ ген-губернатора доводить його до такої думки, що він висловлюється проти заборони „на малороссійскомъ нарѣччі сценическихъ представленій и музыки“. І завважає: „по моему мнѣнню литературныя и музыкальныя произведенія на малорусскомъ нарѣччі слѣдовало бы поставить въ одинаковыя цензурныя условія съ произведеніями на обще-русскомъ языкѣ“. На цю записку дадено було резолюцію „заслуживаетъ особаго вниманія и подлежитъ безотлагательному разсмотрѣнію и докладу по соображенію съ мѣрою 1876 и порядками, въ которыхъ она была принята“.

Прошеніє д. Лисенка стало губернаторові приводом, нагодою написати записку про можливість скасування указу 1876 р. Цього мало: саму думку про неодмінно потрібне скасування цього закона натхнули губернаторам «українофілы»,—про це цілком ясно говорить кн. Дондуков-Корсаков.

«Въ числѣ вопросовъ, *обсуждаемыхъ нынѣ печатью*²⁾ и частію естественно возникшихъ изъ требованій жизни, частью

¹⁾ Україна, том II. 250—251.

²⁾ Курсів скрізь наш.

искусственно возбужденныхъ пресою съ различными цѣлями, обращаетъ на себя особенное вниманіе вопросъ о признаціи правъ малорусскаго народа въ губерніяхъ, населенныхъ малорусскою народностію». Кп. Дондуков-Корсаков, не вважаючи на всі хитромудрі заходи, гаразд добачає, куди саме гнуть «українофілы». «Если авторы однихъ статей, предыдущая дѣятельность которыхъ заставляеть предполагать въ нихъ полную сознательность и знакомство съ предметомъ, очевидно *не рѣшаются досказать много*, что ясно обнаружилось бы при откровенномъ изложеніи и изболѣчило бы ихъ въ стремленіяхъ несимпатичныхъ даже для большинства ихъ единомышленниковъ, то другіе, безсознательно вторящіе первымъ, являются отголоскомъ того особаго сантиментально-доктринерскаго либерализма, который составляетъ характеристическую черту русской цѣлої прессы. Первые изъ этихъ авторовъ несомнѣнно знаютъ, чего хотятъ и куда идуть. 1) *Желанія партій, пише далі князь, выражаемая открыто въ печати, петиціяхъ и заявленіяхъ земствъ*, восходятъ пока лишь до требованія ввести преподаваніе на малороссійскомъ языкѣ въ начальной школѣ. Другія пожеланія касаются дозволенія издавать въ Россіи труды и сочиненія всякаго рода на малороссійскомъ, языкѣ, допущенія мѣстнаго нарѣчія въ церковномъ поученіи, а также снятіе запрета съ сценическихъ представленій и исполненій музыкальныхъ пьесъ» 2).

Що до рідної мови в школї, то «українофіламъ» не потаманило нанутити губернаторів, але що до сцени і почасти до літератури, вони таки дали відомі здобутки.

Князь рішучо одкидає: «запрещеніе сценическихъ представленій, исполненія музыкальныхъ пьесъ, печатанія текстовъ пѣсень къ нотамъ и т. д. Слѣдующимъ шагомъ должна быть отмѣна ограниченія въ изданіи книгъ и сочиненій и т. д.»

«Требованія» ці виставлялися, по виразу князя, «враждебною единству Россіи партією». «Гг. Антоновичъ, Драгомановъ,

1) Україна том II, 254.

2) Ibidem 258.

Чубинській, Старицькій, Лисенко и Ильяшенко (певно це Лука Гльницький)—являються главными теоретическими и практическими дѣятелями въ этомъ направленіи». 1)

Серед цих фамілій бачимо двох, яких українська література прилічує до корифеїв української сцени,—д. Лисенка та Старицького. Таким робом бачимо, що й партія «українофиловъ» і ті корифеї української сцени, що належали до неї, не покладали рук. Наслідком всіх цих заходів було те, що «Начальникъ главнога управління по дѣламъ печати» зробив доклад міністру внутрішніх справ, у якому висловлював таку думку, що «представлялось бы полезнымъ разрѣшить изданіе на этомъ нарѣчій другихъ оригинальныхъ произведеній и переводовъ подъ тѣмъ условіемъ, если въ изложеніи не будетъ ни новопридуманного правописанія українофильской агитаціи, и если *внутреннее направленіе или духъ* не отзывається тенденціями українофильской партіи. Подъ этимъ условіемъ можетъ быть дозволено также исполненіе сценическихъ представленій и изданіе музыкальныхъ пьесъ съ малороссійскимъ текстомъ. 2)

На решті 8-го октября 1881 року Височайше затвержено було доклад міністра внутрішніх справ, у якому висловлено було між иншим: «2) Пунктъ третій разъяснить въ томъ смыслѣ, что драматическія пьесы, сцены и куплеты на малорусскомъ нарѣчій, дозволенные къ представленію въ прежнее время драматическою цензурою и могуція вновь быть дозволенными главнымъ уиравленіемъ по дѣламъ печати, могутъ быть исполняемы на сценѣ, съ особаго однако каждый разъ разрѣшенія генераль-губернаторовъ, а въ мѣстностяхъ, не подчиненныхъ генераль-губернаторамъ, съ разрѣшенія губернаторовъ и, 3) совершенно воспретить устройство спеціально малорусскаго театра и формированія труппъ для исполненія пьесъ и сценъ исключительно на малорусскомъ нарѣчій». 3)

1) *ibid.* 255.

2) *ibid.* 265.

3) *ibid.* 267—268.

Затвержено було доклад міністра на підставі вище згаданих записок ген.-губернаторів харківського та київського, а також «заявленія со стороны многихъ губернаторовъ и частныхъ лицъ». На жаль ми не знаємо текста записок других «губернаторовъ и частныхъ лицъ», а може б вони виявили нам фамілії і інших діячів українського театра, які причинилися до скасування заборони 1876 року. Спинимось поки що на тім, докази чого маємо у вище наведених «запискахъ». Таким робом бачимо, що заходами «українофиловъ», а між цих і двох видатних діячів української сцени—здобуто дозвіл на український театр.

Театр той, як видно, дозволено було в самих обмежених рамках, і ось тепер перед нами друге питання: чи спинилися діячі українського театру на тім status quo, який встановив їм новий закон. Чи боролися вони проти адміністрації й цензури, як і яким чином?

Це питання треба поділити на дві частини: боротьба, чи то заходи окремих осіб, що до своїх власних творів, та колективні зусилля на принципіальне поліпшення справи.

Властиво все це 25-ліття українського театру—це есть настирлива, невпинна боротьба з цензурою за кожний крок вперед. Дозволено було в принципі до вистави тільки такі пьеси, у яких «внутреннее содержание или духъ не отзывается тенденціями українофильской партіи». А позаяк кожний з адміністраторів хотів довести, що в нього найтонший «нюхъ», то «духъ» цей пахнув їм з кожного твора. З найбільшою пильністю приглядалися звичайно до того автора, ім'я якого Дондуков поставив між поварів «враждебной единству Россіи партіи», — до М. П. Старицького.

Почнем і огляд боротьби діячів української сцени з його діяльності, як більш знайомої нам.

Найпершу драму М. Старицького «Не так склалося як жадалося» надрюковано було в альманасі Рада у 1883 році, а дозволено її виставляти на сцені 3-го декабря 1886-го року. Впродовж трьох років посилав її д. Старицький до цензури під ріжними назвиськами, з усякими скорочуваннями та змінами,—цен-

зура не дозволяла. Та й як було дозволити, коли пьеса, і показана і перероблена, таки тхнула сепарастичним «духом»... Але єсть на світі сила, якій коряться «весь родъ людской». До трупци д. Старицького вступив поганенькій актьор російський, але талатовитий адміністратор, нині вже покійний М. Перлов. З цензурою завязалися теплійші відносини, і нарешті аж через три роки пьесу було дозволено... але у якому вигляді! Все, що було живійшого в пьесі, ласкаво викреслив цензор і між иншим головну сцену, у якій жид обдурює разом з паном селян. В тій пьесі, що йде зараз на театрі, од усієї цієї сцени лишилася тільки їдна фраза. Поміщик Лященко заспокоює свою жінку і каже: не турбуйтеся—гроші будуть; ми з Шльоною *видали гешефта*. В надрюкованій в «Раді» пьесі, бодай і скороченій, єсть все таки ця сцена; вона показує, як відносився автор до селян і як до поміщиків, вона свідчить про його соціальні переконання, і коли-б критик дійсне хтів познайомитись з «святая святых» авторів, він мусив би продивитись їх рукописи, первотвори, бо більш ніж наївно шукати «святая святых» в тих творах, які перейшли кризь цензурне чорнило, як наївно було-б шукати і сліду гріха на душі, що видерлась з чистилища.

Кожен рукопис російського письменника, а найваче письменника українського, в добрі старі часи підлягав «законамъ развитія насѣкомыхъ». Спочатку робак, далі заплутується в цензурне павутиння і лежить там довгий час лялечкою, нарешті вилітає легесеньким метеликом, без найменшого багажу, що лише літає високо над землею од квітки до квітки і тішиться соняшним промінням. Здивований автор дивиться і восклицає: «дивні діла Твої о, Господі!»... і не пізнає свого твору.

Жарти на бік. Коли-б молодий літератор, обвинувачення якого ми навели вище, мав дійсне бажання познайомитись з «духом і настроєм письменника, з його ідейними симпатіями і цілим комплексом його святая святых»,—він легко міг-би це зробити, порівнюючи пьеси, що виставляються на сцені, з тим, як вони надрюковані, і нарешті з рукописом, з первотвором. Таким робом, що до пьеси «Не так склалося, як жадалося» (*si devant «Не судилось»*), коли-б критик був познайомився хоч тільки

з дрюкованим її екземпляром, він дознався-б більш-менш про соціальні переконання автора.

Теж саме можна сказати і про відому драму Богдан Хмельницький. Одіслано її до цензури першого разу у 1886 році, дозволено до друку лише у 1897 році, а до вистави на сцені тільки у 1898 році¹⁾. Дванадцять років поневірялася пьеса в цензурі! Скільки разів посилено її до цензури — того і не злічить! Прибиралися нові й нові назвиська, калічився текст. Не брало вже нічого. Сепаратистичний дух таки тхнув від пьеси,—правди нікуди діть.

Я пам'ятаю гаразд той невимовний, скажений гнів, що охоплював автора, коли він знов та й знов одержував свій твір перехрещений кривавим чорнилом з стереотипним підписом: «кь представленію не дозволено».

Пам'ятаю свій власний діалог з цензором з приводу цієї самої пьеси.

— Об'ясните, пожалуйста, въ чемъ дѣло? Если Вы имѣете что-нибудь противъ содержанія пьесы, авторъ готовъ измѣнить его, лишь-бы она увидѣла свѣтъ. Вѣдь по-русски есть же пьесы, написанныя на эту тему.

— Н-да,—одповідає з ухмілкою цензор:—пьеса пьесѣ рознь, но дѣло не только въ содержаніи, а въ языкѣ.

— Какъ въ языкѣ? Драматическія произведенія на малорусскомъ языкѣ разрѣшены кь представленію.

— Разрѣшены, да не всѣ-сь. Переведите пьесу на русскій языкъ, и тогда мы, пожалуй, разрѣшимъ ее.

— Но почему-же...? слова спинялися в горлі.

— Потому-сь, что русскаго языка народъ малорусскій не понимаетъ, а малорусскій понимаетъ,—вотъ-сь и нежелательно, чтобы народъ видѣлъ такія пьесы на доступномъ для его пониманія языкѣ. Просто?

¹⁾ Показчик Комарова 154.
ноябрь-декабрь. 1907.

Просто до цинізму. І вертайся до дому і бийся головою об мур, як бьются герої Андрєєвського оповідання «Стѣна». На решті її дозволено було до друку аж у 1897 році, звичайно скорочену, оскільки було можливо. Останню дію в наметі перед Переяславською радою цілком викреслила цензура — всю без останку; вона лишилася тільки в рукопису. Знов через рік пьєсу перегпано ще раз в цензурнім горнилі і на решті дозволено до сцени, але «съ непремѣннымъ условіемъ», щоб на прикінці драми виставлено було апофеоз—«Переяславська Рада». Це цікавий факт, як доказ того, що цензора не тільки дозволяли собі робити негативні вимоги, але вони вважали себе цілком уповажненими ставити й «положительныя требованія».

Знов таки і по цій пьєсі критик, аби тільки схотів, може добачити «дух і настрої письменника і його святая святих».

Такі ж трансформації пережили і пьєси «Остання ніч», «Облога Буши» та й всі другі, які тільки дотикалися хоч в найменчій ступні такого питання, до якого можна було пристосувати «соціалізмъ» та «сепаратизмъ».

«Оборону Буши» надруковано було у 1899 році; послано її до театральної цензури кілька разів, і верталася вона все з тим самим присудом; «къ представленію признана неудобной». Аж нарешті, тільки по констітуції, дозволено її до сцени у 1906 р. «Остання Ніч» перейшла ще більші трансформації. Взагалі, колиб критик схотів порівняти екземпляри пьєс, дозволених до сцени, з екземплярами тих само пьєс, дозволених до друку, з авторськими екземплярами і нарешті з суфльорськими екземплярами, що перейшли вже останню цензуру, цензуру самих артистів,—знамениті «купюровка»,—тоді-б тільки уявив він собі, як затемрюється «святая святих автора» по всіх тих операціях!

Письменник, що збирається писати про драматичну літературу, мусить познайомитись з друкованими творами авторів, а не обмежуватись лише тим, що бачить на сцені — це аксіома.

Коротко кажучи, цензура, очевидно, завзялася була знищити українську драматичну літературу, і знищити не аби як, не гвалтом,—а тихо й любо: примусити її вмерти, ніби своєю власною смертю; довести її до такого ступня, щоб вона вже не задовольняла і самих запеклих патріотів. Заборонювалися не тільки ті пьеси, в яких ніби тхнув уславлений «духъ», а просто й всі ті, в яких мріла хоч іскра талану. Напр., М. Старицькому впродовж багатьох років заборонювалися такі цілком безгрішні пьеси, як «Ой не ходи Грицю» та «Ніч під Івана Купала», а разом з тим Мирославському-Винникові дозволяли історичні пьеси з самими пекучими заголовками: «Гайдамаки»—історическія картини временъ Гайдамачества», «Козаче серце»—історическія картини, «Гетманци»—історическія картини временъ Запорожья і т. и. Очевидячки, ці «історическія картини» були цілком безпечні і «на доступномъ для понятія народа языкѣ».

Що було робити? А треба було постачати нових пьес. Вживали усяких засобів. Перш над усе М. Старицькій порозумівся з де-якими авторамп-товаришами, Левіцьким та Мирним, — вони мали дозволені театральною цензурою пьеси. М. Старицький і переробив їх до сцени. Та все-ж цього було мало. Серед «безусловно дозволеннихъ къ представленію» пьес українських було чимало таких творів, яких ні в якому разі не можна було виставляти через їх літературну вартість. Про те вони мали один великий плюс: палітурка з маркою, з печаткою і з надписом: «къ представленію безусловно дозволена». Це був філософський камінь!

Пам'ятаю, була якась така пьеса, властиво такі не пьеса, а тільки дійсне палітурка, на якій значилося: «Василь и Галя»—Драма въ V дѣйствіяхъ Бондаренка, безусловно разрѣшена къ представленію». Ой скільки пьес українських вратував той Бондаренко! Через нього мабуть і росповсюдились так в українській драматургії назвиська Василь та Галя.

Звичайно, це не була боротьба в справжньому розумінню цього слова. Жарти, та жарти лихі...

Була собі така пьеса «Мазепа» — історическія картини въ 6 дѣйствіяхъ, текстъ отчасти заимствованъ изъ поэмы Пушкина «Полтавскій бой» (sic), сочиненіе артиста К. П. Мирославского-Винникова». Заголовок свідчить про освіченність автора. Даймо, що автор сумірно зазначає «текстъ отчасти позаимствованъ изъ поэмы Пушкина», але відомо, що в поемі Пушкіна Мазепу змальовано «злодѣемъ, Іудою бѣжавшимъ въ страхѣ». Хто бачив Мазепу на сцені у виконанні кращих трупп, той бачив, що Мазепу не було виставлено ні злодієм, ні Іудою в страхѣ... Так пробивалися струмочки думки й життя у несчасний український театр.

Есть ще таке правило: потому, як пьеса вертається з цензури, автор не має вже права додати й жадного слова, але викреслити може скільки хоче. І з цього правила користувалися бідолашні українські драматурги. Серед драм М. Старицького есть дві драми: «Юрко Довбиш» (перероблена з відомого романа Францоza: «За правду») та «З темряви» («Кривда й Правда»), оригінальна драма на 5 дій. Обидві ці пьеси малюють моменти соціальної боротьби пригнічених класів: перша—повстання гуцулів за землю під приводом Юрка Довбиша, а друга—боротьбу видатного селянського діяча Степана з глитаями села. Видима річ, що в ті часи таких пьес ніяким робом не могла дозволити цензура; тут і надалось вище наведене «правило»: М. Старицький до текста своїх драм додав ще три мішки гречаної вовни і густо перемішав все, — вийшов славний твір! Хтоб глянув тільки на перші сторінки його, одразу був-би впевнився, що автор збожеволів. Тут йшла ніби й розумна розмова, але зразу вривалася, бо надходили несподівано хлопці й дівчата, починали співати й танцювати. Знов ішла попередня сцена, але її перебивали п'яні баби, що Бог його зна з чого заводили сварку; бабів розганяв дід і сідав ловити рибу трохи чи не серед степу; знов текст драми, і знов якийсь нікому невідомий дурень втручається в розмову і починає точити теревені; коротко кажучи, це була така мішанина, в якій ніяк не можна було домацатись змісту. Ми

боки рвали з сміху, слухаючи цю галіматию. А справу було вратовано. Цензору мабуть з п'ятої сторінки обридло читати цей бред безумного, і він дозволив обидві пьєси до вистави. Тоді то й пішла друга робота: автор почав викреслювати все те, що було намішано в пьєсу, і нарешті з пикарлупин вилупився дійсний твір. Згадувати смішно, а вигадувати було гірко.

Всі ці засоби проти цензурних порогів відносяться ніби до «области спиритуалістического»; бували і другі... Часами справа залежала од якогось останнього цензурного урядника...

Баснь эту можно-бы и болѣ пояснить...

Да чтобъ гусей не раздражить.

З літературною діяльністю других ювілятів української драми ми не маємо такої інтимної знайомости, але, приглядаючись до неї ближче, ми бачимо, що й вона підлягала тим самим законам трансформації. Іван Карпович Тобилевич належав теж до тих авторів, яких найпильніше пантрувала цензура. Скоро вступив був він до труппи М. П. Старицького, його заслали у Новочеркаск на три роки, а через три роки знов було продовжено термін його заслання ще на три роки. Визволився І. К. тільки у 1889 році, та аж по 1895 рік лишався ще під негласним надзором. Справа була політична; разом з Карпенком-Карим заслано було Михалевича, Русова і других українців, через що мабуть цензура і приглядалась так до творів шановного автора. Не поталанило йому одразу. Перший твір Карпенка-Карого «Чабан» був заборонений аж до 1889 року. Кілька разів одсилав його він до цензури, і тільки у 1889 році дозволено його було вже в новій переробці під назвою «Бурлака». Друга пьєса Карпенка-Карого була «Не так пани як підпанки»,—вона пережила ще більші трансформації: до цензури їздила аж *шість раз!* Шість раз міняла ім'я: «Не так пани, як підпанки», «Перед світом», «Підпанки», «Сельська честь», «Що було, то мохом поросло», «Прислужники». Під назвою «Прислужники» і дозволено її до вистави аж у 1904 році. Сливє 20 років їздила

пєса «изъ Воронежа въ Черниговъ и обратно». Автор мав силу переробляти свій твір, засилати прошенія в цензуру, допомина-тися свого права і не втрачав надії! Третьою пєсою Карого була «Безталанна». І цю пєсу, драму кохання, не було дозво-лено авторові. Зпершу пєса називалася «Хто винен?» Потім її перероблено й охрещено «Чарівницею». Цензура знов заборони-ла. Автор ще раз переробив її, назвав «Безталанною»—і тоді тільки дозволено її цензурою.

Якже то нівечилося „святая святих“ автора за такими змінами! Тільки пильно приглядаючись до пєс, можна собі уявити, яке силомічне каліцтво робили драматурги своїм творам. Спинимось, напр., на пєсі „Прислужники“, що, як відомо, малює нам стан крєпаків-селян і відношення до цих дворян, поміщи-ків, згола—безправье та гвалт, які чинили вони над своїми крєпаками. Глядача дивує, що весь «центр тяжести» пєси спирається не на панові, а на його камердинері, який ніби призводить пана до всього недоброго, а пан сам начеб то такий лагідний, хоч до рани прикладай. Добра нагода одразу напасти на автора, на його буржуазний світогляд і прочая і прочая. Коли-ж ми згадаємо всі ті метаморфози, що пережила пєса, скільки разів ходила вона до цензури, скільки назв змі-нила і тільки получила дозвіл під останньою назвою «При-служники», яка так вже яскраво підкреслювала думку автора, ніби винні не пани, а подлі-ж хами прислужники їхні, — тоді тільки зрозуміємо ми, що мабуть спочатку в первотворі nicht da war der Hund begraben. Автор, що з таким болем сердечним відносився до селян, розумів мабуть гаразд, що не пана втворено «прислужниками», а самі прислужники продукт гвалту панів і безправья селян. ¹⁾ Правда, і в підцензурнім ярмі, яке-б воно тяжке не було, завжди можно відчуті дух

¹⁾ За всі ці відомости дякую ласково брата покійного, О. К. Саксаганського.

і настроїв письменника, його ідейні симпатії і цілий комплекс його «святая святых».

На жаль ми не маємо можливості полати історію цензурної волокити пьєс третього члена української драматичної трійці— М. Л. Кропівницького, але спераючись на його дрюковані спогади, можемо зазначити анальогічні факти. Ось що розповідає про це сам Кропівницький.

«Всѣ почти мои пьеси отдыхали на Прокустовом ложѣ (в цензурі) отъ полугода до года и болѣе, и многія изъ нихъ возвращались недозволенными или съ помарками, равносильными недозволенію. Передѣлывалъ я ихъ наново, снова посылалъ и снова ждалъ, а дождавшись, снова получалъ ихъ въ изуродованномъ видѣ и снова принимался за Сизифову работу. „Глитай“ і „Доки сонце зійде“, уже разрѣшенныя, были оиять запрещены. „Глитай“ въ продолженіе 7 лѣтъ, „Доки сонце зійде“—десяти лѣтъ, и только благодаря Савиной, дозволены въ 1900 году¹⁾. „Въ одномъ изъ благотворительныхъ спектаклей въ Петербургѣ обратился я съ просьбой къ генералу, причастному къ устройству этого спектакля, прося оказать содѣйствіе въ цензурѣ, и содѣйствіе было оказано, и пьеса, пролежавшая въ цензурѣ безъ движенія около 2-хъ лѣтъ, разрѣшена была въ одинъ день“²⁾.

Не легшу боротьбу вів за свої пьєси і молодший з старіших українських драматургів—Б. Д. Грінченко. Комедія „Нахмарило“ звалася вперше „Дядькові примхи“. Цензура заборонила її; автор де-що переробив, назвав її „Нахмарило“, знов одіслав до цензури, і аж тоді тільки було її дозволено. Теж саме було з „Степовим Гостем“. Звався він в першій стадії свого розвитку „За батька“. Лежав лялечкою в цензурі, вернувся розмальований червоним чорнилом до батька, знов поїхав до цензури, знов полежав, і вилетів вже на волю „Степовим Гостем“, з прибор-

¹⁾ Итоги за 35 лѣтъ. М. Л. Кропівницькій. «Сынъ Отечества» 1905 г. № 120.

²⁾ Ibidem.

каними крильцями. „Серед Бурі“,—звалося в першій стадії „Зламана квітка“,—пережило такі-ж метаморфози. „Арсена Яворенка“ цензура зовсім була заборонила до вистави, а дозволила вже згодом, викинувши увесь третій акт, і *сама* примусила автора змінити заголовок, задовольняючи бажання цензури, автор і назвав пьесу „На громадській роботі“. Взагалі, з кожної пьеси д. Грінченка цензура щось викреслювала. Переклади його з Шіллера „Марію Стюарт“ та „Вільгельма Телля“ цензура заборонила була й до друку, а в цьому 1907 року, драматична цензура заборонила до вистави того-ж таки самого „Вільгельма Телля“, що торік обійшов всі російські сцени.

Здається яскравий малюнок! Та це ще не все.

Над українським театром тяжила не сама тільки цензура, а ще й адміністрація. Вона мала право „в'язати й р'шити“. Схоче—дозволить грати, не схоче—заборонить; схоче—примусить виставляти стільки російських актів, скільки й українських, схоче—обмежитися примусом виставляти тільки російський водевіль. Які пьеси не до внодоби адміністрації, викреслюють, не вважаючи і на цензурний дозвіл, з репертуара труппи. Перероблять і саму пьесу, коли схоче адміністратор.

Згола старий принцип: *sic volo sic jubeo*. А треба було потурати, бо указ 1880 року цілком віддавав український театр до рук адміністрації. Найбільше коверзував славної пам'яті одеській градоначальник. В своїх спогадах Кропивницький згадує і за нього. „В'дь, помимо цензуры Петербургской, надъ украинскимъ репертуаромъ тяготѣетъ еще и цензура одесская. Всѣ вновь разрѣшенныя пьесы обязательно представляются нами на просмотръ одесскому градоначальнику. Словно-бы въ Главномъ Управленіи за нами смотрятъ только въ одно око, а здѣсь въ оба, и во многихъ пьесахъ градоначальникъ, подозрѣвая должно-быть недосмотръ, приказываетъ вычеркивать нѣкоторыя выраженія и цѣлыя фразы и замѣнять ихъ придуманными имъ самимъ. Иныя пьеси вовсе не разрѣшалъ, инныя приказывалъ снимать съ репертуара уже послѣ своего разрѣшенія“.

До слів Кропівницького додамо ще кілька цікавих фактів. Коли труппа М. П. Старицького приїхала до Одесу, між іншими п'єсами виставила і п'єсу Шабельської «Під Івана - купала». Не сподобалася п'єса начальству, — загадують зняти її з репертуара. Що його робити? П'єса бойова, дає збори і показна. Туди-сюди... ніде дітись треба вдаватись і до його превос... «Соблагодолите Ваше Прев...» Де там! Адміністратор гніваються... адміністратора вразила «безнравственность п'єси»: заміжня жінка та закохалась в парубка! Чи ж хто де в світі бачив таке? І ось вирок: коли дірекція труппи хоче виставляти п'єсу, то мають переробити її так і так відповідно бажанню адміністратора. І мусили переробляти. Так само обурився був на Тобілевича й Саксаганського той само градоначальник, коли почув на «Паливоди», що жид має поїхати на христіаніні. Подія ця мала ніби одбутись десь по-за коном, але й сама думка про можливість цього злутувала «блюстителя»; він прикликав до себе Саксаганського і почав йому грізно дорікати.

«Что это у васъ за безобразіе? Да развѣ возможно, чтобы жидъ поѣхалъ на христіанінѣ?»

— Но вѣдь это происходитъ за кулисами и вполнѣ соотвѣтствуетъ духу...

— «Что тамъ соотвѣтствуетъ?! Какому духу?! Чтобы больше этого не было!! Посадите жида на жида!»

І посадили.

Скажи враже, як пан каже, а не хочеш — твоя воля, складай пакунки та й пускайся на дно. Таке-то діялось, панове судді! *La critique est aisée, mais la vie est difficile.* Важке воно скрізь, а на ті часи, та ще для українських діячів — було воно найтяжче. Про те не згортали вони рук, і хоч не безпечно було позиватись з «предержавними властями» — позивались і часами доходили правди. Так, наприклад, О. К. Саксаганській почав добувати права виставляти при українських п'єсах лише російський водевіль, а не цілу драму. як вимагали де-які губернатори. Був голод в Росії; публіка і так не дуже то вчашчала в театр, а одеській градоначальник напосівся на Саксаганського,

щоб виставляв стільки само дій російської пьеси, скільки й української.

Щоб виконати його волю, треба було утримувати спеціальну російську трупу.

Надоекли зпущання, урвавсь терпець—і наважився Саксаганський позивати градоначальника. Як маєш з багатим позиватись, каже народне прислів'я, то краще поли вріжь, та тікай. Та втік, не втік, а побігти можно. І почав Саксаганський строчити скарги та прошення. Аж тричі подавався він з прошеннями до Главн. Упр. по Дѣламъ Печати за дозволом виставляти українські пьеси без російських,—все одмовляли. Саксаганський не складав зброї, допоминався свого і вдався нарешті з прошенням аж в Сенат і таки одержав у 1892 році дозвола виставляти українські пьеси з одним одноактним, або двоактним російським водевілем. Так само настирливо допоминався він дозволу грати в Києві, але добув цього дозволу вперше для трупи Садовського М. П. Старицький, спочатку під фірмою К. Драм. Товариства, а вже згодом і самостійно. Не менч уперту боротьбу, бодай хоч скаргами та прошеннями, точив з цензурою Б. Д. Грінченко з приводу заборони його перекладу „Марії Стюарт“. Він довів діло аж до Сената, про те дозволу не вигвалтував.

Багато можно було-б навести таких прикладів, але обмежись поки що й цими: факти з життя українського театра ще перед очима у всіх.

Всі ці факти, які зазначали ми вище, були лише заходи поодиноких діячів, але діячі українського театра ніколи не теряли нагоди виступати й колективно в обороні справи українського театра. Одного часу пропанувався з'їзд діячів української сцени, щоб обміркувати його становище та нарадитись, що далі робити, як підтримувати його. Старші діячі українського театра циро пропагували той з'їзд, але решта чомусь не пристала, і діло скінчилося лише спільною нарадою. Коли-ж було дозволено перший всеросійський з'їзд театральних діячів, українці всі прибули на почесне поле: М. Старицький, М. Садовський, Саксаганський, Карпенко-Карий та з Чернигова Шраг од гуртка української

інтелігенції, серед якої був і драматург Грінченко. Всі головні репрезентанти українського театру виступили на тому з'їзді з своїми докладами. Доклади їх волали до правди й справедливости, до поліпшення долі українського театру; вони малювали його становище, говорили про той гвалт, що душить його. Українські драматурги прохали, щоб їх зрівняли принаймні з російськими, щоб скасовано було ті циркуляри, які ставляють українську сцену в якісь виключні умовини життя.

Не маючи зараз під рукою докладів других репрезентантів української сцени, які виступали на з'їзді, ми наведемо тільки головний зміст докладу М. П. Старицького.

Малюючи всі „кривди і обіди“ українського театру, д. Старицький зазначив: „З 1889 року цензура почала заборонювати вистави не лише драм із життя інтелігенції, але й з куецького, а далі й з міщанського побуту, коли тільки в них фігурував сюрдут. Не досить того: пьеси, *вперед дозволені*, було усунено з репертуара розпорядженням цензури (на приклад Кропівницького «Доки сонце зійде» та «Глитай»). Слідом за цим почали безумовно заборонювати до вистави драми історичні та побутові з минущини. Мені, наприклад, заборонено «не за напрям ані за зміст», як був ласкав вияснити мені особисто давнійший начальник «Гл. Упр. по Д'їламъ Печати», але *виключно за мову* драми «Богдан Хмельницькій» та «Розбите серце», д. Кропівницькому з тої самої причини заборонено «Титарівну», д. Карому драми «Роман Волох», «Сербин», «Що було то мохом поросло», д. Копиському драму «Ольга Носачівна» і комедію «Порвалась нитка». Та рівночасно з цією поголовною забороною декому дозволювано між иншим і історичні драми і пьеси з інтелігентного життя, *але лише такі, яких ніхто не важився виставити на сцені*. А висшеназваним авторам заборонювано навіть і побутові драми, скоро лише вони були написані на мотиви яких-будь чи то російських, чи заграничних творів, або коли мали хоч тїнь літературної вартости. Такими самовільними й нічим неоправданими утисками стіснено горизонт українського письменства до хутора, до хати, і в ній іще *не дозволено йому живописувати громад-*

ських боків народнього життя, а допущено лише малювати любовні та родинні радощі та гризоти. Наслідком цього репертуар української сцени зробився одностайним та нудним, тай сама вона засуджена на голодну смерть»¹⁾).

Далі д. Старицький виставляє ті позитивні вимоги, які ми зазначали вгорі. З'їзд одноголосно вхвалив доклади українських драматургів і вдався з ними до Височайшої Влади. Наслідком цього було те, що цензурні вимоги одразу помнягшали: почали дозволяти потроху і історичні пьєси, і пьєси з життя інтелігенції, і пьєси на громадські теми.

Таким робом потроху, помалу а все таки діячи українського театру добули більше волі рідній сцені, оборонили її од неминучого загину. Звичайно, нам зараз можуть закинути, що всі заходи старших діячів української сцени були лише „полум'брами“, що треба було вживати більш радикальних засобів: не просити, не скаржитись, а правити своє!

Чи треба-ж на це одповідати?

Звернемося тепер до другої частини питання,—до того, *про що* писали українські драматурги. Не спиняючись на художне-критичному розгляді їх творів,—ми зясуємо тільки, у полі яких ідей зростала і ширилась їх творчість.

VI

Кидаючи погляд назад, на всю українську драматичну літературу, мусимо перш за все зазначити, що вся вона була од першого кроку свого нового життя щиро-щиро демократична і чесна. Вона служила *народу та людині*, не прислуговуючись

¹⁾ Труды перваго съѣзда сценическихъ дѣятелей. Москва 1900, ст. 260.

інтересам пануючих класів. Бездогматичність, роззятрапа роспуса, та інші прикмети «духа землі» буржуазії, що стали нині «во главу угла» інших літератур—не поширились в українській драматичній літературі; вона лишилась сильною й честною літературою здорового народу, що знову виступає на арену життя. Не «дух землі», а «дух вічної правди», що веде до рівності і братерства, буяв в ній і надихав її робітникам їх найкращі думки.

І в цім її велика і непохитва заслуга. Придивимось-ж конкретно до тих ідей, які розробляли українські драматурги.

Цензура й адміністрація дозволили їм торкатись тільки тем счасливого, чи несчасливого селянського кохання, та других родинних відносин.

Чи лишилися вони в цих межах?

Звернемось до обвинувачень автора «Уваг»:

«Українські драматурги *весь час* плекали або етнографізм, *впадаючи на кожному кроці в шаржировку народніх типів*», або—в лішому разі, малювали нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбийчу і притупляючу буденщину її. В доказ цього загального обвинувачення автор наводить такі детальні факти: «Величні моменти з історії минувшости українського народу, повної драматичних епізодів, елементи соціальної боротьби класів, ще більш героїчні і могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом, не надто тішились увагою наших драматургів, не були для них джерелом животворящим, відкіля вони й сами-б пили та й других напували. Боротьба цих (народніх) масс проти соціальних кривд, проти політичного утиску була чужою для загально-признаних авторитетів української драми».

Подивимось.

З історичних драм «загально признаних авторитетів української драми» ми маємо ось які: Богдан Хмельницькій, Остання ніч, Оборона Буші, Маруся Богуславка, Сава Чалий, Бондарівна, Лиха іскра поле спалить сама зчезне, Гандзя, Ясні зорі, Степовий Гість, Серед Бурі—одинадцять історичних драм на трох

письменників за короткий час,—бо до 1896 року історичних драм не дозволяла цензура,—відсоток не малий.

Але, стриваймо. Може ці «історичні» драми плекали тільки драму кохання, а історичного в них тільки й малося що декорації та вбрання? Може й справді в них не одбилися «величні моменти з історії минувшости українського народу?»

Почнем спочатку.

Епоха Богдана Хмельницького пайвеличнійший момент з життя українського народу, і драма Б. Х. малює не тільки особисту власну драму гетьмана Богдана, а самий зріст народнього гніву, боротьбу і повстання народне. Згадаємо тільки другий акт—на запорожжі, чи не соціальні питання підносяться на сцені в сценах між голотою та лейстровими козаками? Самого Б. Х. виводить автор не местником за власні кривди, а свідомим ватагом народнього гніву, головою повстання народніх масс за свої політичні і соціальні права. (Автор навмисно змінив почасти історичний факт: звістку про гвалт над сином та жінкою привозить Тимко Богданові в ту хвилину, коли Богдан вже скликає до повстання запорозців). Оборона Буши—чи це ще не величній момент з історії українського народу? В цю драму автор цілком переніс той героїчний дух часу, який надав можливість невеличкій кушці жінок боронитись од численного ворожого війська, і нарешті всім вмрети, а не скаляти свій стяг. І хоч інтрига пьеси—«драма серця», але в ній згучить новий соціальний мотив, народжений Богдановою епохою. Героїня драми Марьяна не може з'єднатись з своїм коханцем князем Корецьким—не через те, що «він поляк, а вона руська», не через те, що він «католик, а вона грецького закону», а через те, що він *пан, а вона козачка*. Ввесь настрій, яким перейнята драма, приводить нас в ті часи, коли люде жили хвилинами, а не роками, коли нерви й воля були напружені, як тетива на добрім сагайдаку, коли не кожен думав, що «краще бути живою собакою, ніж мертвим левом». Такий час і дає можливість поодиноким людам виявляти нечуваний героїзм—ламати своє власне щастя з-за принципу, вмирати за повинність свою, що й робить героїня пьеси. «Остання Ніч»

малює драму самотньої людини, що свідомо віддала своє життя за волю, за щасття других. Про те думаємо, що такий момент може «навчити іти назустріч новому життю». Чи не героїчний момент з життя народу малює нам Савва Чалий? Що-до історичних п'єс Грінченка, то вони теж відносяться до тоїж самої Богданової епохи і малюють нам моменти повстання народніх масс. Настрій п'єс, не вважаючи на зовсім інші обставини життя, остільки відповідає сучасному настрою російської публіки, що навіть в такому далекому краї, як Кавказ, в Батумі, місті приморському, де збилися люде всіх сторін, сливе незнайомі з українською мовою,—кожне слово п'єси «Степовий Гість» вкривали гучні оплески. Так розуміла публіка настрої народніх масс.

Далі автор «Уваг» каже: «боротьби классів, ще більш героїчні і могутні, ще більш красиві й захоплюючі своїм змістом, не надто тішилися увагою наших драматургів. Боротьба цих (народніх) масс проти соціальних кривд, проти політичного утиску була чужою для загально признаних авторитетів української драми».

Треба собі з'ясувати, про яку «боротьбу классів» говорить критик. Одколи життя людське влилося в форми державного життя з визначеними классами, які одрізнялися один від другого своїми правами, одтоді і почалася боротьба классів. Коли автор розуміє таку боротьбу, то невже не добачив він «боротьби проти соціальних кривд і проти політичного утиску у тих само драмах: Богдан Хмельницькій, Оборона Буши, Остання Ніч, Савва Чалий, Степовий Гість, Юрко Довбиш, В темряві, Бурлака та другі?

Ми думаємо, що автор просто не догледів в українській драматичній літературі боротьби проти соціальних кривд і проти політичного утиску. Візьмемо хоч-би такі слова.

«Але над все поспільне людське горе,—
Ярмо і бич голоди!.. Тяжко!.. Ох,
Як боляче! Як душу шарпа туга...

Але

Над немощним не змилується кат:
Лишь силою відбити можна волю,
Придбать права, завоювать буття...
Так скрізь велось і буде так до віку!

Клянусь, брати, що ні скарби численні,
Ні любощів ненаситимий пал,
А ні прихил до кривних і до друзів,
А ні погроз, ні мук смертельних жах
Мене з шляху думок моїх не звернуть
І зрадою души не забруднять!
Клянусь віддати усе життя за благо
Окривджених і знищених людей!
За правду смерть—це правди торжество,
Святих думок над темністю звияга! ¹⁾

Чи не певний ідеал соціального й політичного життя висловлюється в цих словах:

«Так наш псалом—всі віри поважають,
Не запрягать в ярмо души живої,
Не гвалтувать над розумом чужим,
Не нищити у люду його волі
І не творить з братів собі рабів.

Коли-ж автор „Уваг“ під боротьбою классів розуміє тільки боротьбу „труда и капитала“, то це нас дивує ще більше. Германія—капіталістична сторона, але й в германській літературі ледве при кінці 80-тих років з'явилися спроби драматичних творів, що так чи інак дотикалися саме цієї боротьби праці й капітала („Перед сходом сонця“ Гауптмана). Це тривало не довгий час: одразу зпочатку 90-тих років літератори германські

¹⁾ «Остання Ніч». Цігую по друкованій в «Київській Старині» пьесі.

вернулися на лоно буржуазії; вони вдалися почасти в якійсь естетичизм— „въ гармонізацію природи“, почасти „въ христіанское смиреніє“, що й примусило їх дійти до теорії „виправдування зла“, та одкинутись навіки од соціальної революції¹⁾). Доказом цих слів можуть бути драми Зудермана „Іоанн Креститель“, та „Каменотесы“. Власне з 1890-тих років література германська починає малювати капіталістичну суспільність з її соціальними конфліктами. Але про те на всіх цих соціальних драмах лежить, як каже Фриче, „печать мѣщанскаго духа“. Навіть більше: ні одна з цих драм не розв'язує принципіально проблеми і не дає жадної раціональної одповіді пролетаріатові на його пекучі питання. Про найкращу з цих драм, чудову драму Гауптмана «Ткачи», Фриче каже: «драма Гауптмана чудовий малюнок страшних наслідків голоду, а не боротьби організованого, свідомого пролетаріата во ім'я соціалізму». Не один з тих германських драматургів, на думку Фриче, „не зумів виявити на сцені найбільше питання часу у тому вигляді, як воно поставлено самим життям, і в тім дусі, як його хоче розв'язати клас робітників“. В Австрійській драматичній літературі тільки самими останніми часами з'явилися твори, що так чи інак дотикаються боротьби праці та капітала. І ось останніми ледве днями промайнула по часописах звістка, що д. Гауптман пише нову драму на тему боротьби праці й капітала. Тільки у XX столітті! А автор „Уваг“ чи не вимагає од українських драматургів, щоб вони малювали боротьбу праці й капітала з початку 80-х років.

„Комуністичний маніфест Маркса та Енгельса“ безперечно річ величчя, але поети мають для своєї „поетичної інтерпретації“ маніфест ще висшого майстра,—маніфест життя. Дійсний художник не може малювати, хоч-би й на користь партії, того, що не перейшло, не пройняло наскрізь життя. Та й багато ще зостається проблем людського духу поза межами комуністичного маніфесту. І Фауст, до якого-б класу не пригулили ми його, скрізь лишається Фаустом, та й Гамлети бувають і поміж про-

1) Фриче «Художественная литература и капитализм».

летаріїв, і поміж королів. «Не о хлѣбѣ едином будет жив чело-вѣк». Та й самому пролетаріатові не потрібне детальне розроблення на сцені тих або інших пунктів програми: пролетаріат, як революційна маса, шукає на сцені величнього пафосу,—настрою, що відповідає його настрою, подій, що аналогічні тим подіям, які повстали по його шляху. «Вільгельм Телль» Шіллера, столітня пьеса, зворушила всю Росію у 1905 році; треба було бути в театрі на виставах пьеси, щоб зрозуміти, як відповідав настрій пьеси настрою публіки.

Поет-художник навмисно одсовує свій твір на визначену історичну перспективу, щоб уникнути тої пошлости, яка неодмінно прилучається до фотографічних речей. Скажемо словами Каутського: «пролетаріат шукає в драмі боротьби і дії», — і він знайшов би її чимало й в українській драматургії, не тільки в новітній,—про неї ми в цій розправі не говоримо,—а й у тій, що має право святкувати свій 25-літній ювілей. «Бурлака», «У темряві» (Кривда й правда) «Юрко Довбиш», «Богдан Хмельницький», «Остання ніч», «Оборона Буши», «Степовий Гість» та другі пьеси показали б пролетаріатові, як вмирають люде з-за ідеї спільного блага, спільної правди, загального добра. Ми думаєм, що ті слова, які ось зараз маємо навести, знайшли-б повний одгук в душі революційного пролетаріата.

Бо поки нас од сонця криють хмари,
 Бо поки плач і лемент скрізь буя,
 Не можу я жадать своєї пари,
 Щасливою не можу бути я.
 Керуйте-ж нас ви, провідничі зорі,
 Між хижих хвиль на збуреному морі
 До пристані де запанує знов
 І воленька, й братерство і любовь!...

—
 Не лютістю бісованого ката
 Будується те щастя на землі,

Бо кат—все кат, чи репаний, чи білий,
За ним услід — неволя, гвалт і смерть.
У лагоді, в братерстві тільки сила!...

Незбутня річ. Чи-ж пана і раба
Помирить хто? Пан з рук чужих жирує
І раб йому потрібен, як життя,
Появиться на небі ясне сонце
І промінем розвіє темний чад,
Прозрять тоді невільники сліпуші
І закують у пута хижаків ¹⁾!

Не будемо нагромажувати тут ще більше прикладів: тексти вищезгаданих пьес доказ нашим словам.

Таким робом бачимо, що факти не одповідають обвинуваченням критіка, і що неважаючи й на закони російської цензури, і соціальна боротьба народніх масс, і політичні утиски над духом людини одбилися в українській драматичній літературі, і присуд критіка:—«Боротьба цих (народніх) масс проти соціальних кривд, проти політичного утиску була чужою для загально признаних авторитетів вкраїнської драми» ²⁾—не має правди і ваги.

Обурює молодих критиків ще й те, що українська драматургія в ліпшому разі малювала нам сіру, одноманітну, як небо в осени, прозу життя, вбійчу і притупляючу буденщину її. Дивні діла Твої, о Господи! Російська критіка побожно шанує Чехова за те, що він так художне змалював ту пошлість, ту прозу і буденщину життя, яка панувала в Росії у 80-ти роки, а український критік обвинувачує своїх драматургів за те, що вони малювали прозу життя! І справді, поезія ж краще прози. І на

¹⁾ „Оборона Буші“, цітую з надрюкованої в „Київській Старині“ пьеси.

²⁾ Передмова до перекладу Пахаревського «Євреїв» Чірікова.

що було Гоголеві писати «Ревизора», та «Мертві Души»? Чи не краще було б обмежитись «Вечерами на хуторі близь Диканьки»? Чому-ж він віддав найбільшу силу свого талану прозі життя?

Єсть два типи письменників: одні малюють типичні зъявиська сучасного життя, другі проймаються ідеями й почуттями загальними для всіх часів. І де такі терези знайти, щоб зважити, що має для чоловіка більшу ціну? Ухмілка й сльози, сміх та стоїти потрібні людській душі. Поезії в житті людським—короткі хвилини, а прози—довгі дні. Чи-ж винні українські драматурги, що проза життя оточала їх з усіх усюд? Вони малювали правдиво сучасне життя, і в тим їх велика, незабутня заслуга. Драми й комедії Островського теж малюють «прозу життя, вбийчу й притуплюючу буденщину її», а критика російська поставила його «во главі угла». «Тьмы низкихъ истинъ намъ дороже насъ возвышающій обманъ», — сказав колись поет; та ні, «обманъ» не «возвышаетъ»,—підносить душу чоловіка тільки правда, вона одна може вжахнути душу правдивим малюнком і примусити людину замислитись над питаннями життя. Переважна частина пьес Карого, «Глитай», «Дві сім'ї», «Олеся»—Кропівницького, «Світова Річ»—Олени Пчілки, «У Темряві»—Старицького, «На громадській роботі»—Грінченка, пьеса Мирного «Згуба» й другі—все це «комедії правовъ». В цих пьесах автори малюють нам сучасне життя з усіми його кривдами й болями, сумними, та смішними рисами. Найбільшу частину свого талану присвятив прозі життя Карпенко-Карий. Він показав нам життя сучасного українського села в його соціально-економічних відносинах. Болюче питання про хазяїна й робітника—грунтовний мотив пьес Карпенка-Карого. Цікаво простежити, як зростає й шириться цей мотив в його пьесах: «Розумний і Дурень», «Сто тисяч» та «Хазяїн». Михайло, Калитка—це прототипи того-ж таки хазяїна-кулака, який вже зростає в «Хазяїні» в грандіозну фігуру Пузиря; і відносини до робітників приймають в кожній пьесі більш визначені контури і нарешті уявляються в «Хазяїні» у вигляді цілком виробленої системи.

Але малюючи правдиву прозу життя, драматурги українські малювали і тих героїв ідеалістів, що несуть в світ «печатъ дара духа святого» і не дають згаснути серед прози життя святому вогню. Таких героїв любви та ідеї ми маємо в образах: Бурлаки, Степана (серед Темряви), Серпокрила (по над Дніпром), Юрка Довбиша та др. І ці сильні та неверескливі герої навчили-б і критіка «іти назустріч» новому життю, коли б його вухо при-тулилось до серця письменника.

Література не може одбити в собі всього життя, не малюючи життя інтеллігенції,—це розуміли українські драматурги і вживали всіх засобів, щоб добути дозволу захопити й цю сферу. Але як його викрутитись? Інтеллігент, що балакає по українськи—та цеж видимий сепаратист українофил! А дозволено було виставляти тільки такі твори, «внутреннее направление которыхъ, или духъ, не отзывается тенденціями украинофильской партіи».

М. Старицький наважився пошукати броду. Він написав зовсім сумірну пьєсу «Розбите Серце» на тему «старої байки, що завжди нова»,—дія відбувалася серед інтеллігентів; і ось «со страхомъ и трепетомъ» одіслали пьєсу в цензуру, як першого птаха з ковчега. Та не принесла пьєса масличної гілки: вона вернулася геть вся перекреслена червоним чорнилом з стереотипним приписом: — «къ представленію признана неудобной».

Урвалась нитка. Минуло ще кілька часу.

Творчість шукала простору. Душили серце цензурні пута.

І знов наважився М. Старицький шукати броду. Написав він пьєсу з життя українських артистів (Галан), примусивши всіх їх балакати по українськи, і сам вдався до цензора. Він зясував йому, що справжні пани (мати поміщика Квітки, редактор) балакають і в пьєсі по російськи, але акторів українських він не може примусити балакати по російськи, бо це було-б надужиттям: вони, мов би то, люде зовсім прості,—їм цілком не відомий «языкъ Пушкина», балакати вміють тільки простою мовою.

Чи то ця розмова переконала цензора, чи просто помнякшали цензурні ярма,—не можемо з певністю сказати, що пере-

важило,—але пьесу було дозволено, і в перший раз забалакав на сцені українською мовою український інтеллігент.

Правда, далеко раніш, ще в пьесі Олени Пчілки „Світова Річ“ балакали вже люде в віцмундірях по українськи, але то ще не були інтеллігенти. В особі ж поміщика Квітки вступив на сцену український інтеллігент.

«Ходатайство перваго сьѣзда сценическихъ дѣятелей» докінчило справу. Дозволила цензура „Блакїтну Троянду“ Лесі Українки, пьеси Грінченка, «Суєту» й «Житейське Море»—Карпенка-Карого. Прорвала течія і цю гатку—українська інтеллігенція вступила на сцену.

Був ще куточок, якого не сміли торкатись письменники російські та українські—таємна хатка Синьої Бороди, якої він не дозволяв одчиняти й своїй жінці золотим ключем. Поволі ставало можливим говорити і про неї, бодай і езоповською мовою. Дію звичайно треба було переносити «въ тридесятое царство, не въ наше государство». Спераючись на цей мудрий, баєчний засоб, М. Старицький і переніс дію своєї «Останньої Ночи» в часи історичної Польщи. Але хто-ж би не добачив в тій драмі подій останніх часів? Останні події одбилися і в пьесі Кропивницького «Скрутна Доба». Ми не кажемо вже про гарну драму Хоткевича і про твори других молодих письменників,—ми згадуємо в цій розправі тільки старих, і на підставі вище наведених фактів мусимо визнати, що український театр не «геть-чисто закидано літературним сміттям», як упевняв був автор «уваг про завдання українського театру», що «жерці його» розуміли завдання справжньої штуки і стояли на сторожі розвитку рідного театру, і що автор *Уваг* робить свої виводи тільки на підставі тих пьес, які *бачив на сцені*.

Ми не можемо вимагати од других саможертви, ідеалісти-ж трапляються не що дня. Актори—ті-ж люде і так само хтять їсти й пити, як і всі під місяцем живупці,—вони виставляють скрізь і завжди найбільш ходкі пьеси. Найтонші твори дають найтонший збір. «Євреїв» Чірікова виставляли мабуть і юдофоби

актори, бо певні були, що «Євреї» прикличуть юрби євреїв Росії в театр. І не помилялись.

Ні, театр вірний термометр, і коли українські трупи досі не виставляють кращих творів старих письменників і письменників нових—це свідчить нам про той непохитний факт, що домінуюча частина публіки українського театру—не українська інтеллігенція, а таж сама безпартійна буржуазія, яка шукає в театрі тільки втіхи. Нас мало. І мимоволі згадується російське прислів'я не стилістичне, та дуже влучне: «нечого на зеркало пенять, коли рожа крива»!

Та-ж зростає українська інтеллігенція хвилина од хвилини, час од часу! Вона залє живою юрбою український театр, і оживуть кращі твори старійших письменників, запаковані акторами на вікі, і знайдуть шлях на сцену твори нові.

VII

Минуло 25 років.. довгий час, ціле життя! Українська сцена вибилась з недолі і стала твердо на своїх ногах. З маненької трупи Ашкарєнка втворилося по над 30 труп. Ми перелічимо тут тільки більш постійні трупи, не зазначаючи тих, що гуртуються й розпадаються в хвилину, як мильні пухирі: трупи Садовського, Саксаганського, Суходольського, Сулова, Гайдамаки, Сабініна, Ярошенка, Грицяя, Вапченка, Прохоровича, Сагатовського, Пономарєнка, Світлова, Квітки, Орлова, Бродера, Пронського, Глазунєнка, Максимовича, Чернова, Скорбинського, Василенка, Квітки-Іванова, Витвицької, Націлевича, Костєнка, Сагайдачного, Захарєнка, Кононєнка, Копєрнака та Іванєнка, Мірова-Бєдюха, Коганця, Канєвського, Магусина та др. Українські трупи розплужувались: одна трупа ділилася на дві, і так далі. Такий спосіб розплужування був з одного боку дуже користний для справи українського театру: в кожній новій трупі зоставався хоч один член з старійших діячів, і він переносив у неї чесні традиції колишньої славної трупи. Але не будемо підмальовувати

дійности; з часом труппи розбивалися все дрібніше й дрібніше, і дух старих традицій видихався з них рік од року, день од дня. Ми не надуживемо правди, коли скажемо, що, за виключкою трупп Садовського та Саксаганського та ще кількох кращих українських трупп, переважна частина їх перевелася ні на що, більше— вони просто ганьблять український театр. Старші українські труппи од перших кроків своїх визначилися художньою «постановкою» пьес і чесним демократизмом, що виявлявся у виконанню народніх типів; теперишні «труппки» про художню постановку не мають і гадки, з народа вони глузують, вони зневажають його своїм знеповажливим виконанням, вони перевелися на балаганних комедіантів, які ламають «хахляцькую камедь». Звичайно, що й репертуар добирають вони найбільш придатний для себе. А й виставляючи яку б там не малося пьесу, вони калічуть її скілько можливо, не вважаючи ні на що.

Серед артистів таких трупп не мало мається таких, що не вміють сказати гаразд і слова по українськи, мабуть є багато таких, що не вміють гаразд підписати й своє ім'я. Який високий рівень артистів таких «труппок», можна собі уявити з того факта, що зараз маю розповісти.

По своїй справі бувала я часто у 1902 році у відомого адвоката-небіжчика Л. А. Куперника. Служив у нього якійсь лакей й завжди дуже ввічливо подавав мені калоши й шубу, за що й одержував належну мзду. Одного разу допомагає він вдягатися і звертається:

— У меня къ вамъ большая просьба.

Дивлюсь здивовано: Какая?

— Не можете-ли вы попросить Михаила Петровича, чтобы пристроилъ меня на мѣстечко.

— Какое-же мѣстечко можетъ вамъ дать Михаилъ Петровичъ? мы лакея не держимъ.

— Ахъ нѣтъ, я бы хотѣлъ опять по театальной части въ маллорасейскую труппу. Я служилъ у NN резенёромъ, такъ нельзя ли опять?

Tableau.

Звичайно з лакеїв бувають генії, і Шекспір лордам коні тримав, але... та нудно писати про це всім відоме але ¹⁾).

На прапорі цих паразитів штуки стоїть одно слово: «сборь», та годі добувати його артистичною працею, художнім виконанням пьес,—то річ марудна й трудна... Краще закласти своє «маленькое дѣльце», оголосити на афіші «Суламифь», або яку пекучу українську драму, в якій розливають по сцені два пухирі волової мазки, або й оперетку «Веселая Ночь»—все їдно, аби захопити кассу, а там хай публіка хоч лає, хоч і б'є,—що з воза впало те пропало... Гроши в кишені і гайда хлопці далі в Тетюши, чи в Новоград-Волинск. Там така-ж само історія, і нарешті, одного більш або менч хорошого ранку антрепреньор захоплює з собою кассу, бібліотеку і яку небудь «тимчасову» жінку свою, переважно ргіта допп'у трупци», і зникає без сліду. Тоді, коли в трупі мається більш менч енергічний суфльор, що встиг завчасу посписувати пьеси, антрепреньором стає він, і трупа знов переходить попередній цикл розвитку. Ще раз, ще раз так само трансформація... нарешті трупа зовсім роспадається. І як Ціципат після консульства вернувся до свого плуга,—всі верта-

¹⁾ Не можу втриматись щоб не додати тут ще кілька аналогічних фактів. Репетірують оперетку Лисенка «Утоплена». Генеральна репетиція, в партері репрезентанти пьеси. На сцену влітає зтурбована артистка Б. і з захватом, перебиваючи репетицію, кричить: «Михайль Петрович! Михайль Петрович! Представьте себѣ—какой то Гоголь, взялъ нашу «Утопленую», передѣлалъ въ разказъ, перевелъ по-русски, назвалъ «Майская ночь»—и такъ глупо вышло!»

Або ось другий: сидить артистка В., слаба ревматизмом, і скаржится на свою хворобу: «ох, ох! невже в завтра буде дощ... У мене справжній барометр в ногах... Артист М. зтурбовано скрикує: От несчастья! Вчора-ж лікаръ казал, що ревматизм, а сьогодні вже зробився барометр.

Таких фактів можно було-б навести безліч, і вони свідчать, що такого сорта артисти можуть вести справжнє діло тільки під «крѣпкой рукой».

ються до своїх попередніх праць: «резенёр» займає знов місце лакея, перший тенор розвозить морожене, а остання prima donna зникає десь у млі невідомого... Будійській метампсихоз... Гіркий жарт!

Бачучи такий занепад великої частини українських труп, тим більшу шану і дяку громадську повинні скласти ми діячам української сцени, що не дають загаснути ясному світу її: дд. Садовському, Саксаганському та другим діректорам кращих українських труп.

Три фактори підтримають український театр і поведуть його вперед широким шляхом слави: кращі українські трупи, українські драматичні школи і нарешті сама українська інтеллігенція. Коли смак її запанує «на рынкѣ» українського театра, — тоді пошишає і його репертуар, тоді піднесеться й загальний рівень художнього виконання, і стане неможливим контінгент тих артистів, що „вояжирують од вішалки до рампи і обратно“.

Переглядаючи українську драматичну літературу, ми бачимо, од 1815 року до 1906 р. — 928 драматичних творів (Українська Драматургія. М. Комаров); в дійсности кількість їх далеко більша, бо д. Комаров заводив у свій показчик тільки твори друковані, а недрукованих творів єсть ще чимало, так що без помилки можемо сказати, що українська драматична література має не менч тисячи творів. Кількість солідна. Та не будемо себе потішати й тут: переважна частина цих творів мабуть річ дуже низької літературної вартости, але беручи тільки десяту частку їх, ми матимем солідний і по кількості український репертуар. Художно-критичний огляд не входить в межі нашої роботи, а про коло ідей, які розробляв український репертуар, ми вже казали вище; тепер, коли вже впала велика частина заборон, ми сподіваємось, що й репертуар нашого театру дасть одповідь на всі питання людської души.

Репертуар наш зростає день по дню.

Останніми часами постерегаємо серед молодих літераторів великий нахил до драматичної творчости. Факт загальний. Коли життя починає битись прискореним пульсом, коли руйнуються

старі форми, готуються нові,—сцена стає катедрою, і кожен, хто почуває в собі силу, хоче зійти на катедру і озватись до всіх своїм словом.

Але драма не повинна перетворитись лише в голу казань, або доклад. Ми йдемо в театр не студіювати ту або іншу програму, а *почувати життя*. Примусити нас пережити чуже життя, прилучитись своєю душею до загального життя — може тільки штука, а не виклад принципів та ідей.

Сподіваючись визначних творів од плеяди молодих драматургів українських, ми всією душею бажаємо їм найбільшого успіху.

Gutta cavat lapidem...

Довгою, важкою працею старші діячі української сцени розсунули межі своєї діяльності... Надійшли ясні дні... Минуле життя української сцени здається поки що страшною, старою казкою, глухою погрозою останньої хмари. На небо вже сходить сонце. Шлях вбито... винищено терни... Нехай-же сходять на шлях наш нові таланти,—ми ждемо їх з пальмовим гіллям...

VIII

Українська драма звертає на новий шлях вільної творчости. Наш час—час революційного настрою; він рветься пробитись у всі отвори життя та штуки, зруйновати старі підвалини, утворити нові. Через те не зайвим вважаємо згадати тут всі течії нової драми, та посилкуватись з'ясувати собі сутий ґрунт драматичної творчости, що не залежить ні од часу, ні од колишніх форм життя. Розглядаючи нові течії драматичної літератури, ми можемо виділити з них три групи: драма символічна, драма настрою й драма соціальна.

Символізм—не нове з'явисько в літературі, але сучасний символізм одрізняється од колишнього матеріалом своєї творчости. Символізм сучасний втворив собі мету виявляти в художніх образах глибокі проблеми людського духу, як вічні, незмінні, самодовліючі з'явиська. Сфера сучасного символізму—сфера ріжно-

манітних моментів життя особистого людського «я», визволеного й незалежного од часових, соціальних та політичних форм конкретного життя, з'єданого лише з життям природи. Так принаймні упевняють теоретики нового символізму¹⁾. Повстав цей рух в літературі, яко реакція натуралістичній школі, що доводила малювання дійсности часами просто до фотографії. Фотографія не єсть штука. Коли літературний твір концентрує весь ґрунт свій головним чином на малюванні побутової дійсности, з'явиська часового, а часами й цілком випадкового, він дуже втрачує на тому. Твір занадто звязаний з визначним історичним періодом, властиво не з ідеями, якими жила людськість визначного періоду, а з дрібницями околицьного життя, втрачує свою вартість при змінах форм життя. То правда. Але втрачує він тільки тоді, коли, крім малювання форм сучасної дійсности, не має в собі більш нічого. Річ в узагальненні. Дон-Кіхот одбив в собі весь колорит тогочасного життя іспанського, і про те не втратив і не втратить своєї краси, бо Сервантес вклав в свій твір загально-людські риси, зрозумілі всім націям і всім часам. Але добродії символісти, повстаючи цілком справедливо проти фотографування дійсности, хапають й самі геть та й геть через край. «Изображеніе переживаній челоуѣческаго духа должно быть освобождено отъ всякихъ случайныхъ наслоеній, — пишуть теоретики символізму, — которыя затемняютъ и закрываютъ сущность психологическаго явленія». «Новое искусство стремится открыть музыку того «настоящаго» міра, который только отражается въ явленіяхъ, воспринимаемыхъ съ помощью пяти чувствъ». Коротко кажучи, нова штука має мету познайомити нас з субстанцією світовою. Завдання не мале! Боже помози! Але на коли-б припустити й можливість такого откровенія символічним поетам, то й тоді вони повинні провести його через серце людини, не «визволеної й незалежної од часових, соціальних та політичних форм конкретного життя», бо такого

1) Совр. Міръ 1907—I.

абстрактного чоловіка ми й уявити собі не можемо, — а через тепле серце людини, звязаної всією своєю істотою з теплим життям; знов таки не з дрібницями його нетривалими, не з бігучими формами околицьними, а з тим осередком життя, яке владжує гнів та любовь, горе та радість, сміх та жалі. Символічна література зводить штуку до алгебраїчної праці з проблемами людського духу, дієві особи її уявляють з себе не живих людей, а холодні алгебраїчні «величини». Як фотографія, так і абстракція не єсть завдання штуки. Філософія оперірує з проблемами людського духу, штука примушує нас переживати ті проблеми в нашій душі. Найкращим прикладом зостанеться на завжде всім символістам безсмертна трагедія—Фауст. Найвища, найтрагічнійша проблема з усіх проблем людського духу! Як переведено її через серце людини, звязаної всією істотою своєю з живим людським життям! Як світ без ока, так і сама субстанція без чоловіка не мають для нас жадної цінні.

Про те символічна літературна форма дуже приваблює молодих письменників. Річ зрозуміла: така форма літературної творчости сама найлегша. Намалювати сілуетами план малюнка може кожний чоловік, що так чи інак вміє тримати в руці олівець,—дає життя полотну тільки справжній маляр. Оперірувати з високими проблемами людського духу може кожна більш-менш розвинена людина,—втїлити ті проблеми, дати їм світодайне життя може тільки дійсний поет-творець. Навіть в творчости цілком реальній символ далеко легше малюнка життя: багато легше намалювати будь яку людську фігуру—символ горя, ніж дати малюнок звичайної людської хати, не бідної, не обдертої, з людьми не попухлими з голоду, не ридаючими над труною, а з людьми, що сидять мов-би й звичайно за столом, один з книжкою, другий з працею... і змалювати їх так, щоб кожна риса того малюнка, забута праця, книжка, що лежить розкрита на столі, порох, що вкрив всі речі, вирази обличчів, самі пози людей, самі складки їх одежі—свідчили-б нам про те, що в цій оселі спинилось життя, що тут запанувало безпорадне, нерозважне горе.

Але й символічні речі безперечно справляють велике вражіння на глядача. Приглядаючись до техніки символічної творчості, ми бачимо, що головні властивості художнього впливу їх складаються з впливу на настрої людини. Всім відомо, який великий вплив на наш настрої мають музика та світ: мінорна музика надає самому веселому чоловікові сумний настрої. Світ і морок керують так само почуттям людини, і кожен тон світу впливає особливо. Символісти й користуються завжди з вражінь згуку й світла, щоб заводити глядачів в той або інший настрої.

Візьмемо наприклад хоч-би останній момент в драмі Андреева—«Жизнь человека»—смерть самого «человѣка». Приглядаючись до композиції моменту, ми бачимо, що вона далеко низча од композицій багатьох аналогічних моментів в творах інших письменників. «Человѣкъ» інертно лежить головою на столі; навколо його танцюють страшні відьми й нагадують йому малюнки минулого життя. Гаразд,—пекучий жаль за тим, чого не можемо вернути, муки сумління... нудьга самотності... речі відомі, вони й без відьм шарпають серце. Про те автор набірає ще більш додаткових вражінь, аби опанувати почуттями глядачів: навкруг «человѣка» важкий, фіолетовий пів-морок... в кутку стоїть кам'яна постать «когось» у сірому... недогарок свічки ледве блимає тманим, жовтим світлом... музика провадить нудну, шарпаючу душу, одноманітну мелодію... стогнуть страшні п'яниці... Одкиньте всі ці додаткові ефекти: мелодію... пів-тьму, страшні постаті відьм, їх плазуючі рухи і нарешті той недогарок свічки, що мов в пазурах держить серце глядача, нагадуючи йому, що хвилини кінець... кінець... зараз кінець! Одкиньте всі ці ефекти, дайте повний світ рампи—і виявиться цілком духовна бідність композиції, сцена не справить і половини того вражіння, яке справляє вона з допомогою всіх цих, коли можна так висловитись,—нашкурних ефектів.

Теж саме можемо сказати й про самий момент смерті «человѣка». «Человѣкъ» гордо зривається; хвилина гарна і сильна. «Де моя тарча? Де мій Джура?» Кричить він... і кінець.. «Человѣкъ» падає... свічка гасне, і повний морок залягає в театрі.

«Человѣкъ умеръ», виголошує чийсь холодний голос... зловісне шамотиння відьм... тихе вмираюче... і повна тиша і вічний морок... Глядач почуває, як мороз біжить в нього поза шкурою, і коли нарешті знов запалає весело електричне світло, з душі його виривається радісне зітхання... Пху! . минув страшний кошмар. Що вражіння сильне, то правда, але з чого складається воно?

Духовна смерть людини викликала нам сльози на очі?

А де там. Не сльози—страшний жах охопив нас. Автор зробив нас причетними фізичній смерті людини, і нас охопив сліпий жах, той жах, що примушує ревити скотину, коли вона чує на бойні дух свіжої мазки. Безпросвітний морок і завмираючі згуки життя, вони охопили не самого тільки артиста, а й нас, вони зробили нас фізичне причетними фізичній смерті людини. Немов-би над нами злились далекім одгуком останні згуки життя, немов-би нас укрила довічня півтьма... Згола ми пережили фізіологічний процес смерті, а смерть душі людини майнула десь далеко по-за нас. Непевні згуки, пів-тьма, фарби—ось головні чинники художнього впливу символічних речей. Що такий вплив не єсть завдання естетичного твору, про це нема що й балакати,—річь відома всім.

Що до ситуації драматичних символістичних творів, то в будові своїй вони не мають нічого нового; вони збудовані по старому шаблону і навіть ідуть ще далі назад. Символісти припускають не тільки монологи, проти яких повстають новіjšи драматурги, але й прості «доклади», а позаяк твори символістичні не повинні мати в собі ніякої реальности, то така форма цілком відповідає їм. Про те вони сильно одріжняються од творів других шкіл своїм, так кажучи, останнім аккордом. Автори символістичних речей не дають в своїх творах жадної відповіді на виставлені питання, а така невизначенність ніби підтримує цікавість.

Як символічна драма цілком знищує побут, дійсність, так драма пастрою, Чеховська драма, переносить осередок ваги на малювання самого побута, життя... Дієвою особою виступає в пьесі

саме життя; не воля індивідуума, а сила життя домінує над всім, дія залежить цілком од умов цього життя: воно і враджує, і розв'язує відомі моменти дії. Виникла ця форма драматичної творчості в Росії у 80-тих роках. Чехов заклав цю школу.

В свій час драма настрою цілком одповідала дійсності. Над всім панувало сліпе, невблаганне зло; втворені довгим періодом рабства, приголомшені, безвольні люде втратили розумну волю, втратили енергію, бо нікуди було їх і приточать; вони перетворювались в слабих неврастеніків, з надмірно поширеною силою почуття. Які небудь згуки, одномагітне хлюпання дощу в шибки вікон, нудне цвірінкання цвіркуна може доводити їх трохи не до самогубства. Над такими безвільними неврастеніками звичайно панувало життя. Чим-же впливало воно на людей? Чим приборкувало їх? Настроєм.

Що таке настрій? Чи єсть це якесь свідоме становище чоловіка? Походити настрій може і од свідомої і од несвідомої причини, а сам в собі він єсть несвідомий нахил нашої душі приймати в цю мить од життя ті або інші вражіння, чи-то веселі, чи то сумні. Иноді цей стан виникає в нас несвідомо, і залежить тоді мабуть од якихсь отрутніх елементів, що отруюють мозкові центри, — знати це фізіологам, лікарям; але часом він виникає і під впливом цілком відомих нам вражінь. Напр. В нашій хаті сухо й тепло, на душі ясно, за плечима жадної турботи. Але на дворі хлина дощ, плачуть шибки, скроплені сльозами... он пройшла вулицею якась пані в жалобі... старець в драгті простягає скрючену руку. Сива шкапа з похнюпленою головою тягне порожній віз... голі гілки дерев, мов пальці рук, заломлених з благапням, тягнуться до сірого неба... тмяне світло з вулиці, без проміння яскравого сонця надає всім речам в хаті якийсь похмурий вигляд... на часопису чорніє страшна чорна рама—оголошення про чиюсь смерть... і раптом без жадної думки чоловіка охоплює сум...

Це настрій, сумний настрій. Повстав він в нас через те, що переважна частина вражінь околишнього світу одбивається і в свідомості нашій і разом з тим викликає в нас відоме почуття (ощущенья); сума їх і складає відомий настрій.

Позаяк дієві особи драми настрою цілком підлягали впливові життя, треба було й вивести це життя на сцену; треба було, щоб весь вплив його, що керував життям людини, передався й глядачам,—в тім був ґрунт таких речей. Автор не силкувався познайомити нас з психологією людини, з боротьбою її душі, бо душевної боротьби герої ніби й не переживали.—він хотів, щоб живі малюнки життя, якому підлягав герой пьєси, передавалися й глядачеві, щоб він переймався тим настроєм, який опанував дієвих людей. Згадаймо, наприклад, «Дядю Ваню». «Дядя Ваня» розчарувався в професорі, на якого покладав все своє життя, він зненавидів його—і щож робить він, нещасний дядя Ваня? Чи ж виривається він з цього життя, чи починає він нарешті жити для себе? Ні, давуче життя знов обступає його з усіх боків і здушує в своїх пазурах. Дощ б'є в шибки, старий «приживал» бреньчить на балалайці... цвіркун цвірінька в кутку... тмяний сум насовується на дядю Ваню... він кориться своєю настрою і лишається й надалі в тих само умовинах життя. *Зрозуміти* дядю Ваню—трудно, *перейнятися його настроєм* і почувти й в собі брак сили на будь яку боротьбу—легко.

Теж саме можна сказати й про «Трох сестер». З першого погляду поверховому читачеві здавалося-б просто смішним завдання пьєси: три здорові дівчини не можуть доїхати до Москви. Анекдот. Але коли читач пройметься тим життям, в якому живуть три сестри, коли він почує сам на собі їх настрій, коли він зрозуміє їх вдачу,—він зрозуміє й те, що вони ніколи не доїдуть до Москви, а наколи хто і завіз-би їх туди, вони і в Москві не знайшли-б Москви. Радити таким людям вжити більш енергії й волі—все одно, що радити безногому робити добрий моціон. Це не драма, а трагедія. Тут панує невблаганна мойра, що з першого дня вродження людини виголосила свій вирок над нею. Безвладня, безвільна людина, наслідок давно пануючих умовин життя, несе сама в собі свій проклін, бачить сама своє безталання і не може здобути з себе хоч краплю розумної, здорової волі. Це трагедія не мала.

Приглядаючись до техніки і до властивостей художнього впливу драми настрою, ми бачимо, що вона з одного боку ніби цілком протилежна символічній драмі, з другого—користується тими-ж само чинниками, що й вона. Драма настрою, як і символічна драма, має на меті перш за все надати нам відомий настрій, через те вона головним чином впливає на наше почуття: це їх спільна риса, тільки символічна драма переважно вживає якихсь таємних засобів: непевні крики гусок, вікна, що раптом зачиняються самі собою... подихи вітру, сумні невиразні згуки, тмяне світло.. фарби... Вражіння ж драми настрою—вражіння реального життя. Що до змісту, то між цими двома течіями драматичної творчості діаметральна протилежність. Драма символічна розглядає проблеми людського духу, драма настрою найбільшу вагу віддає самому життю; з цього походить і різниця технічної ситуації цих драм. Позаяк драма ця в принципі визнає, що всім керує не воля «личности», а настрої, життя,—через те в ній мало розвитку ситуації конфліктів душевної боротьби; вона складається з малюнків життя. Бажаючи довести до найбільшої реальності техніку драматичного твору, драматурги почали по можливості усовувати монологи; а драма настрою усунула їх цілком. В тих драмах, де нема активних героїв, де єсть тільки безвольні неврастеніки, яким невідома боротьба души, там дійсне цілком непотрібний монолог. Але такі ситуації виключні, і з них не можна утворювати принципів будови драматичного твору. Бувають такі ситуації, коли, бажаючи неодмінно уникнути монолога, автор тільки позбавить свій твір художньої краси й сили і, простуючи до реальності, надасть йому нереальну форму. Що таке монолог? Це властиво така ситуація драми, де дієва особа, лишаячись сама на сцені, словами своїми знайомить нас з найглибшою боротьбою своєї души. Звичайно, це ненатуральність: чоловік небожевільний в голос до себе не говорить, хоч-би як він не був зрушений,—то правда, але не буває й таких хат, яким бракувало-б четвертої стіни, і коли ми даруємо цю ненатуральність, коли ми принускаємо, що автор може підняти перед нами четверту стіну і показати, що там робиться в хаті, то

можемо припустити, що автор в формі монолога піднімає перед нами і другу заслону і знайомить нас з тим, що робиться в душі. Бувають такі моменти, коли ніяким діалогом не можна переказати душевну боротьбу. Згадаймо, наприклад, хоч відомий монолог Гамлета: «жити чи не жити». Такі думки й почуття чоловік може переживати тільки в глибині своєї душі. Не психологи, а самі звичайні люди гаразд знають, що коли чоловік *говорить* про те, що заподіє собі смерть,—він ніколи не стратить себе. Коротко—думки й почуття Гамлета втратили-б половину своєї сили, коли-б з монолога зроблено було діалог, або коли-б автор здумав передати глядачам тільки настрої Гамлета. Не треба надуживати й цього, взагалі цілком правдивого уникання монологів: таке надуживання замість того, щоб надати творові реальність, зробить його нереальним, бо в життю людини бувають моменти глибокої, потайної душевної боротьби, яку ні діалогом, ні пастром переказати не можна. Та звичайно геть та й геть не всі автори розуміють, як, коли, і в якій мірі можна вжити монолог і що таке є монолог. В українській драматичній літературі панує не монолог, а доклад, цеб то актор виходить на сцену і починає розповідати, хто він і звідкіль родом і на що прийшов сюди і що має вчинити. Як раз так, як роблять герої Вертепа: «Ану глянь, подивись! чи-ба не вгадаєш, звідкіль родом і як звуть—нічичирк не знаєш». Або актор починає розповідати публиці про те, що зкоїлось за кулісами, або ще комічніш—один актор говорить монолог, у якому викладає свої заміри, а другий підслухує його монолог, і з цього складається весь драматичний конфлікт. Такі монологи неможливі ні в якій драматичній формі. Тільки момент найвищого напруження душевної боротьби, драматичного пафосу може дати монолог.

Звичайно, ми тут говоримо тільки про принципи, і монолог може бути написано так художнє, що сцена сливе цілком відповідатиме реальній дійсності, і знов таки—його може бути зложено так шаблонно, що в самі високі моменти напруження драматичної дії він вражатиме нас своєю непатуральністю.

Est modus in rebus.

Драматична форма драми настрою цілком відповідала тм типам, які виводили автори на сцені; позаяк дієві особи жили тільки впливами настроїв, то й публіка повинна була лише перейматись їх настроєм, щоб зрозуміти твір. Автори досягали своєї мети. Але теоретики цієї форми драматичної штуки закладають принципи „драми настрою“ в принципи всієї драматичної штуки. Те, що відповідало зьявиську частковому, вони хтять зробити законом для всієї драматичної штуки взагалі. „Въ концѣ прошлаго столѣтія,—пише один з відомих критиків російських¹⁾,—театръ сталъ намѣчать для себя новые пути. Подобно тому, какъ наши дѣти теперь не нуждаются въ „дѣйствіи“ съ нашей стороны, чтобы уяснить себѣ нашу оцѣнку ихъ поведенія, такъ и для насъ самихъ „дѣйствіе“ въ театрѣ утратило свое прежнее значеніе. Укоризненный взглядъ матери говоритъ теперь иногда ребенку гораздо больше, чѣмъ говорило когда-то внушительное дѣйствіе на конюшнѣ при помощи свѣже-просоленныхъ розогъ. И для насъ теперь не нужны дѣйствія, тѣмъ болѣе кричащія дѣйствія на сценѣ для того, чтобы мы могли постичь характеръ лица, разобратъся въ конфликтахъ, въ которые его поставила жизнь, разгадать его внутреннія переживанія. Намъ достаточно войти въ его настроеніе, и сумма его настроеній въ разные моменты переживаемой имъ драмы скажетъ намъ больше, чѣмъ могли-бы сказать самыя потрясающія дѣйствія старой трагедіи“. Погляд остільки помилковий, що ми дивуємось тому, як може серйозний літератор висловлювати такі думки. Перш за все,—що розуміє критик під словом „дѣйствіе“? невже тільки зміну форм околишнього життя? Але під словом „дѣйствіе“ розумілася досі в драматичній творчості дія внутрішніх, душевних сил, їх боротьба, яка може й викликати ту або иншу зміну форм околишнього життя, а може й перетліти сама в собі. Візьмемо, напр, кращу драму Шекспіра „Гамлет“ і побачимо, що вся вона, на погляд д. Краніхфельда, буде повним „бездѣйствіємъ“, бо „дѣйствіе“ одбувається тільки в Гамлетовій душі. Перше треба було гаразд почаствувати

¹⁾ Литературные отклики Краніхфельда Совр. Міръ 1907. II.

дитину різками, каже д. Краніхфельд, щоб вона зрозуміла все зло свого вчинку, а тепер досить матері глянути з докором на дитину і вона зрозуміє все. Деж більше „дѣйствія“? Думаємо, що в погляді матері. Перше грубе „дѣйствіє“ хіба тільки на деякий час завважало дитині сидіти,—боліло тіло, до душі мабуть і не доходив той біль, а погляд матери збуджував цілий рій думок і втворював велике „дѣйствіє“ в душі. Таке „дѣйствіє“, така боротьба почуття та волі й складає ґрунт драматичного твору. Теоретички драми настрою кажуть: „намъ надо войти въ его (героя) настроеніе, и сумма его настроеній въ разные моменты переживаемой имъ драмы скажетъ намъ больше, чѣмъ могли-бы сказать самыя потрясающія дѣйствія старой трагедіи“. Безперечно, настрої—це ґрунтовна сила усякого художнього твору; коли твір не перейнятий цілком настроєм свого творця, і коли той настрої не опановує нами, не примушує нас переживати те, що пережив автор, твір не вартий нічого, — істина альфаветова. Але в драмі настрою—немов-би немає в драбині одного щабля. Кожний художній твір, крім відомого настрою, викликає в нас рій думок і волевих імпульсів,—тут цього немає: герої драми, підпадаючи тому або іншому настроєві, лишуються інертними рабами його, в душі їхній не виникає жодної реакції: сум—то й сум, ні бажання позбутись його, розважитись, знайти якусь розумну мету життя, ні бажання перервати це злиденне існування і визволитись од нього на віки. Нічого, герой—раб настрою. Для відомої групи безвольних неврастеників це було надзвичайно характерно. В свій час «драма настрою» зробила своє діло, та нитка її вже урвалась, і ми можемо вжити про неї слова відомого критика Ханштейна, якими він схарактеризував відому драму Гаутмана — Fridentfest: «ця драма буде прийдешнім нащадкам нашим лише цікавим документом з епохи слабовольної нервозности».

Круто повернулось колесо життя. Минули часи «дядів Вань», та «Вишневих садів». Настали часи таких героїв, яких і не знали мвнулі часи. Коли мученики христіанства йшли сміло на страту,— вони рахували на нагороду небесну, коли герої середніх віків

кидались осліп на смерть, вони виявляли велику силу волі, але їм мало що було втрачати: життя було таке невіддане, таке грубе, кожна хвилинка погрожувала смертю,—через те й люде звикали мало цінувати його. Але теєр, коли життя так хороше роскинулося перед людиною, коли кожне зьявисько натури чарує тонке почуття людини своєю красою, коли розум людини з кожною хвилиною прорубує все далі сходи в глибоке царство таїни знаття, коли люде навчилися жити кожним фібром своєї істоти,—страчувати життя по власній волі, без жодної сподіванки на яке небудь друге істнування по смерти, страчувати на те, щоб другі інертні, помірковані зажили счастья, здобує твоєю, кривью—це може робити тільки Бог—не чоловік! Людина піднеслась душею по-над души богів. Зьясувати душевну боротьбу такого героя не можна вже настроями... цвіркунами, та краплями дощу. Сама думка про те огидою проймає мозок! Велетню, богочоловіку дзеркалом може бути тільки величня драма дії та боротьби.

Більш всіх відповідає їй соціальна драма.

Соціальна драма несе з собою цілком нові принципи драматичної штуки. Вона одрізняється од драми грецької й Шекспіровської елементом трагичного. Елемент трагичного складався в грецькій драмі з боротьби чоловіка з невідомою Мойрою, в Шекспіровські часи доля вже не керувала життям людей, керували ним вони самі, через те і в драмі його елемент трагичного складається вже з душевної боротьби самої людини. Нова драма вивела на кін ще новий драматичний фактор — недолу, не внутришню боротьбу души людини, а боротьбу великих груп суспільства, — боротьбу класів. — Так кажуть теоретіки нової соціальної драми — знищення в драмі елемента особистої (личної) психології. В соціальній драмі доля поодиноких людей не цікавить автора,—всю силу драматичного твору зкопцентовано на почуттях і замірах великої групи людей, головного й єдиного героя пьеси — класу.

Щоб одбити психологію маси, творці соціальної драми не виводять окремих осіб (напр: «Ткачи» Гауптмана), які виносилися б над загальним рівнем своєю індивідуальністю, а разом

з тим були-б типичними репрезентантами цього класу, — вони беруть лише зовсім незначних людей, що тільки на хвилину опановують юрбою, ведуть її за собою, а потім зникають в респочатім русі.

«Спробунок Гауптмана, — пише відомий критик російський Зінаїда Венгерова, — ¹⁾ не всі вважають вдатним. Багато людей стоїть на тім, що при виставі пьеса дуже програє, що драматична дія, яку не підтримує дужа індивідуальність, розпливається і не справля вражіння, що з технічного боку будова «Ткачів» не витримує критики!»

Скажемо й од себе, що коли й надалі соціальна драма буде ширити той само принцип знищення особистої (личної) психології, вона дійде до символізма і втратить реальність і силу. Коли-б клас можна було й справді злити в одну спільну душу, тоді-б такий рід драматичної творчости міг-би мати прийдешне; але не вважаючи на цілком однакові умовини життя, в яких живе та або инша класса, почуття й думки окремих індивідуумів не будуть однакові, через те, що й настрої і способі переймання думок, і сама здатність реагувати на відомі зъявиська залежить не тільки од самих умовин життя, а головним чином й од темпераменту людини, од тих або інших фізіологічних причин. Через те виображення якоїсь «классової души» є фікція, абстракція, яка не зрушує до самого коріння нашого серця. Од «классової души» не далеко вже й до «мірової души» поета-декадента Чеховської драми «Чайка». Безперечно належність до тої або инчої класси кладе відомий колорит на чоловіка: герой-пролетарій ґрунтовними рисами вдачі своєї одріжняється од героя-короля, і хоч героїзм є, власне, такий психологічний стан, який не міняється од того, що викликало його (Вандейці, що вмирили під кулями республіканців, були такі-ж самі герої, як і республіканці, що теж без жаху дивились в гірла рушниць, коли Вандейці розстрілювали їх), — про те героїзм пролетарія й героїзм короля будуть спера-

¹⁾ Литературныя Характеристики. 305—306.

тись на інші базиси: пролетарій буде сператись на юрбу, на свою солідарність з нею, король буде сператись на свою власну волю, на свої думи й бажання, які йдуть впоперек бажанням нерозумної (на його думку) юрби. На цім і кінчається та частина «класової душі», яку має в своїй душі кожен член тої або иншої класи. Далі йдуть вже ґрунтовні риси вдачі людини, однакові для всіх класів. Як серед пролетаріїв, так і серед королів єсть Гамлети і Дон-Кіхоти, Макбети, Фаусти і Цезарі; через те неможливо й утворювати якусь «класову душу». Кожен член визначного класу, борючись за один спільний ідеал, це однаково переживає ту боротьбу в своїй душі; люде не тождественні геометричні фігури, що одрізняються одна од другої тільки місцем, яке займають в просторі. Які-б не були елементи траґичного—чи гречеські, чи шекспіровські, чи елементи боротьби класів,—тільки тоді й дають вони драматичній конфлікт, коли одбиваються в живій душі людини. Великі майстри слова вміли завжде сполучити соціальність мотиву пьеси з централізацією драматичної акції. Згадаймо, напр., «Вільгельма Телля» Шіллера—одну з найсоціальнійших пьес, і ми побачимо, як зумів автор зконцентрувати силу цього соціального руху в могутній постаті Вільгельма Телля. Через те і закони драматичної творчости стоятимуть на віки віків непорушно: боротьба людини чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожнечим класом, але боротьба і дія, що одбиваються в душі людини, яка може бути й типичним репрезентантом свого класу.

Що до сітуації своєї, то соціальна драма одрізняється од Шекспіровської драми тим, що зовсім знищує монолог і дає перевагу масовим сценам. Така сітуація виникає з принципів самого твору. Властивості художнього впливу соціальної драми сполучують в собі і вплив на почуття, і вплив на думку, бо соціальна драма розгортає перед нами не тільки самі настрої та проблеми, а дію й боротьбу за них. Вона дає свій певний присуд фактам, свою певну відповідь на проблеми людського духа. Нічого містичного, денервуючого не має в собі соціальна драма--

горить в ній гарячий вогонь боротьби за умовини кращого життя.

Перед молодим українським драматургом, як перед баєчним царевичем простяглися тепер три шляхи: драма символічна, драма настрою, і драма соціальна. Кожен з тих шляхів погрожує якоюсь небезпекою, а разом з тим і вабить своєю особистою красою.

Всі ці літературні течії принесли з собою нове слово штуки. Символізм одірвав драму од малювання пошлої буденщини; він нагадав нам про вічні, ґрунтовні, проблеми людського духу, незалежні ні од соціальних, ні од політичних форм життя. Що до властивостей впливу художнього твору, він винайшов ряд нових факторів: згуки, світ, фарби, що впливають і на наше почуття і примушують нас безпосередно перейматись тим настроєм, який хоче викликати в нас автор твору. «Драма настрою вивела на кін саме життя і надала тим ще більше реалізму формі драматичної творчости. Чим більше звязаний чоловік з усім життям, що оточає його, тим реальнішими здаються нам і його простування і його боротьба. Як драма символічна, так і «драма настрою», звернула увагу на вплив драматичного твору і на почуття людини. Драма соціальна вернула нас до споконвічного джерела драматичної творчости,—дій і боротьби. Не будемо обмежувати сфери соціальної драми лише сферою боротьби пролетаріата з капіталізмом: соціальна драма виводить на кін боротьбу великих груп людскости за поліпшення умовин життя для найбільшої кількості людей. Пекучі питання життя не менч одвічних проблем людського духу шматують серце чоловіка, вони ще ближчі більшим массам людей, бо гірке життя не дає їм часу й глянути вгору до сонця, до зір.

Минули часи символічних і Чеховських драм. Великих діл людського духу настроями не змалювать! Щоб зясувати їх, треба, як каже Гейне, видерти найвищу сосну з Шварцвальдских гір, встромити її в кратер Етни і писати вогненними літерами, на північнім небі, щоб світили ті слова всім нащадкам прийдешніх і «на потом будучих» віків!

Шлях драмі дії та боротьби!

Не будемо тільки загадувати нашим драматургам, що їм писати, який розробляти сюжет: найкраще вдається той твір, який найбільше відповідає власному настрою поета: троянда і грізна буря північного моря—все має свою одвічну красу.

Штука, як і все на світі, підлягає двом силам: наслідванню й новаторству. Проте, до чого-б не дійшло новаторство в драматичній штуці, що до околичних форм,—грунт її не зміниться ніколи: істотою драми була й буде душевна боротьба людини, чи то з долею, чи з власним почуттям, чи з ворожнечим класом—це залежить од часу життя,—незмінним лишається сам принцип драми боротьба, яка одбилася в душі людини. Дія—не в грубому розумінню лише свідомої, залежної од волі людини зміни форм околичного життя, а зміна становищ душевних, яка і складає грунт Шекспірової драми і складатиме завжди сутність правдивих вічне-хороших п'єс. Все 'через серце людини—світ і вічний морок, радість і жалі. Драма, як і саме життя, тільки через те й набуває ваги та сили, що одбивається в душі людини. Безсмертні істини й проблеми через те тільки й безсмертні, що освітлюють знеможене серце людське.

Старицька-Черняхівська.

Очерки изъ исторіи общественнаго быта старой Малороссіи.

I.

Выборы сотника въ м. Носовкѣ.

Соціально-экономическій бытъ гетманской Малороссіи до сихъ поръ, несмотря на далеко подвинувшуюся впередъ разработку источниковъ, остается мало выясненнымъ. Въ лучшемъ положеніи находится изслѣдователь XVIII в., когда соціальная эволюція принимаетъ уже опредѣленныя формы, а сохранившіеся до нашихъ временъ источники позволяютъ сдѣлать нѣкоторыя заключенія, хотя бы даже и общаго характера. Но все таки приходится сознаться, что многіе важные вопросы внутренней исторіи Малороссіи ждуть еще серьезной научной разработки, и въ настоящее время приходится рѣшительно отказаться отъ обобщеній въ этой области. Предлагаемые вниманію читателей очерки имѣютъ своей цѣлью, не претендуя на серьезное научное значеніе, освѣтить нѣсколько вопросовъ объ отношеніи населенія къ выборному началу, проникавшему во все стороны жизни Гетманщины. Здѣсь мы будемъ разсматривать отношеніе населенія къ выборамъ сотниковъ, въ виду того, что эта власть ближе всего стояла къ населенію, и оно непосредственно было въ этомъ заинтересовано.

Вышедши обновленной изъ бурь революціоннаго періода, Украина признала надъ собою власть московскаго царя, сохранивъ

за собою права автономнаго государства. Участіе народа въ правленіи, выражавшееся въ выборѣ «вольными голосами должностныхъ лицъ отъ атамана и войта до гетмана, какъ оно ни было непріятно для московскаго самодержавія, не было ограничено и договорными статьями. Первое время послѣ 1654 года, когда соціальныя и экономическія различія `крылись въ глубинѣ не смѣя открыто выступить на поверхность, въ украинскомъ обществѣ царила демократія: ничто не напоминало о томъ, что невидимо внутри его борются общественныя силы и уже закладываются основы новаго порядка. Козачество было символомъ свободной жизни. Населеніе, только что вынесшее на своихъ плечахъ всю тяжесть освободительной борьбы, стремилось попасть въ ряды козачества. Особыхъ выгодъ козачье званіе и не могло представлять, когда прежній общественный строй, на крайнихъ полюсахъ котораго стояли паны и подданные, не существовалъ болѣе на территории Украины, будучи скасованъ «козацкой шаблей». Стихійное движеніе населенія въ козачество естественнымъ образомъ улеглось, и дѣло ограничилось тѣмъ, что, по свидѣтельству старожиловъ, «можнѣйшіе пописались въ козаки, а подлѣйшіе остались въ мужикахъ.¹⁾ Но слово мужикъ никоимъ образомъ не указывало тогда на зависимое, подчиненное положеніе. Товариство и посполство «были равны по правамъ, отличаясь лишь фактическимъ положеніемъ.²⁾ Безусловное владѣніе землею, никѣмъ не оспариваемое, давало посполитымъ возможность пользоваться почти всѣмъ продуктомъ своихъ трудовъ; лишь небольшую часть его давали они на нужды войскового скарба въ видѣ натуральной повинности. Громада посполитыхъ, пользуясь правами юридическаго лица, распорядилась общественными землями, судила своихъ провинившихся сочленовъ и, наконецъ, выбирала своего представителя войта. Намъ кажется, и не безъ основанія, что посполитые, если и не участвовали фактически въ

1) Опис. Стар. Малор. т. I стр. 381.

2) Ефименко. «Исторія украинскаго народа» вып. 2 Спб. 1906, стр. 268.

выборѣ сотниковъ, то оказывали большое вліяніе на это избраніе. XVII столѣтіе и начало XVIII-го было временемъ, когда выборное начало служило сильнымъ оружіемъ въ рукахъ населенія, особенно въ выборѣ сотниковъ. Слѣдствіемъ такого порядка являлось отсутствіе строгой чиновной іерархіи; одинъ и тотъ же человѣкъ могъ занимать послѣдовательно то высшія, то низшія должности. 1) Но параллельно съ развитіемъ социальна-экономическаго процесса, вызывавшаго разслоеніе доселѣ однороднаго общества, стали въ этой области замѣчаться симптомы, указывающіе на паденіе выборнаго начала. Рядовое козачество выдѣляло изъ своей среды будущую привилегированную знать, члены которой, попавъ разъ на выборную должность, по истеченіи срока не хотѣли воротаться въ прежнее состояніе, и поэтому, занимая урядъ, они усердно клали камни для своего благополучія. Способовъ для этого было много: маетность, предназначаемая на урядъ съ правомъ пользоваться помощью посполитыхъ, давала имъ возможность хорошо вести хозяйство и продавать избытокъ продуктовъ, судебная власть служила источникомъ дохода въ видѣ вполнѣ легальныхъ «накладовъ», приносимыхъ судившимися, не говоря уже о всевозможныхъ «вымыслахъ». Скупляя грунтовъ, какъ козачьихъ, такъ и посполитскихъ, нерѣдко съ помощью насилія, чтобы составить себѣ земельное владѣніе и укрѣпить за собою гетманскимъ универсаломъ, утайка свободныхъ дворовъ при ревизіяхъ, освобожденіе за взятки козаковъ отъ походовъ, посполитыхъ отъ общенародной повинности, употребленіе козаковъ и посполитыхъ для своихъ домашнихъ надобностей—все это пускали въ ходъ предпріимчивые сотники, чтобы создать свое экономическое положеніе и сдѣлать его независимымъ. Нѣкоторые изъ этихъ средствъ настолько вошли въ обиходъ, что въ обществѣ того времени стали считаться вполнѣ дозволенными. Въ 1719 году сотникъ Смѣловскій, обвиняемый между прочимъ монастырскимъ городничимъ въ томъ, что употреблялъ козаковъ

1) Рецензія Мякотина на II т. Опис. Стар. Малор. Зап. Акад. Наукъ по истор-филол. отд. т. II стр. 35.

для своихъ домашнихъ работъ, на слѣдствіи показалъ «незапираться, же козаки тые, которые пѣшіе и зубожаліе чинять роботизною до двора моего послугу, тое не за мене стало, але и прежде мене бывшимъ сотникамъ въ роботизнахъ такыя козаки чинили помому, а який козакъ конный въ чомъ роботизною своею вигодить, то уже тое чинить не з указу, але з прошенія.»¹⁾ Такимъ образомъ, стала господствовать взглядъ «що всякая власть безъ повинности не обходится», какъ выражались полтавци въ 1714 году въ прошеніи гетману Скоропадскому.²⁾ Разслоеніе рядового козачества, возвышеніе старшины на счетъ народа, изъ нѣдръ котораго она вышла, стремленіе фамилій, достигшихъ уряда, создать себѣ экономическое могущество—всѣ эти причины отразились и на выборахъ сотниковъ. Населеніе, чувствуя свою зависимость отъ богатыхъ семей, подавало за нихъ голоса и на выборахъ, тѣмъ самымъ содѣйствуя имъ еще къ большому обособленію. Иныя богатыя семьи какъ бы монополизировали въ своихъ рукахъ сотничество, сдѣлавъ его почти наследственнымъ. Такъ, въ борзенской сотнѣ изъ 15 лицъ, побывавшихъ въ этой должности, 10 принадлежало къ фамиліи Забѣловъ, въ Олишевской сотнѣ около 90 лѣтъ должность сотника оставалась въ семьѣ Шрамченковъ, въ Воронежской сотнѣ—около 50 лѣтъ въ семьѣ Холодовичей.³⁾ Еще въ XVII в. въ выборы сотниковъ начинаютъ вмѣшиваться высшія власти; такъ, въ 1681 году короновскимъ сотникомъ былъ назначенъ Довгеля, уроженецъ Веркѣвской сотни. Въ XVIII же вѣкѣ это явленіе дѣлается обычнымъ. Россійское правительство долгое время не мѣшалось во внутренніе распорядки Украины, боясь, очевидно, навлечь на себя обвиненіе въ нарушеніи правъ и вольностей. Измѣна Мазены скомпрометировала въ глазахъ

¹⁾ Хар. Истор. Архивъ. Д. М. К. Черн. отд. № 25886.

²⁾ Рецензія Джигори. Зап. Наук. Т-ва імени Шевченка 1906 I, 197.

³⁾ Опис. Стар. Мал. т. II стр. 135, 338, 184, 122; 7) *ibidem*, 309;

Петра какъ высшую, такъ и низшую старшину въ сепаратическихъ стремленіяхъ и дала ему прекрасный поводъ начать походъ на украинскую автономію. Задача облегчалась еще тѣмъ, что разладъ, существовавшій между старшиною и народною массою, оставлялъ ее безъ всякой поддержки предъ обвиненіями какъ въ политической неблагонадежности, такъ и въ угнетеніи простого народа.

Очистивъ ряды старшины отъ подозрительныхъ элементовъ, посадивъ на полковничьи уряды вѣрныхъ лицъ великороссіянъ или даже иностранцевъ своей властью, помимо гетмана, Петръ обратилъ вниманіе и на выборы сотниковъ, опасаясь, чтобы и тутъ не свила себѣ гнѣзда измѣна. Слѣдствіемъ этого былъ указъ 21 января 1715 года Скоропадскому, которымъ повелѣвалось «полковникамъ въ полковую старшину и сотники собою не выбирать и не учреждать, а когда въ которомъ полку будетъ порозжее мѣсто полковой старшины или сотника, тогда полковнику учинить совѣтъ по приговору общему, назначить къ тому людей заслуженныхъ и въ вѣрности неподозрительныхъ человекъ двухъ или трехъ и представлять гетману»¹⁾ и состоящему при немъ русскому министру для утвержденія одного изъ нихъ сотникомъ. Само собою разумѣется, населеніе не могло спокойно примириться съ этимъ нововведеніемъ и, въ случаѣ назначенія сотникомъ негоднаго ему лица, иногда выражало протестъ. Мы имѣемъ свѣдѣнія о бунтѣ въ мѣстечкѣ Носовкѣ Кіевскаго полка, возникшемъ на этой почвѣ въ 1719 году, въ гетманство Скоропадскаго, съ обстоятельствами котораго мы и познакомимъ читателей. Насколько можно судить по слѣдствію, произведенному генеральнымъ асауломъ Жураковскимъ и войсковымъ канцеляристомъ Ханенкомъ, дѣло происходило такъ²⁾: когда Шаула «ради немощи и нѣкоторыхъ чрезъ еѣ показавшихся тамошнимъ людямъ обидѣ» былъ отставленъ отъ уряду, «Носувскіе обиватели на исходѣ сеей весни бувши у мене въ Глуховѣ,—писаль въ іюлѣ

1) Матеріалы для исторіи эконом. юрид. и общ. быта ст. Малор. вып. II стр. 261.

2) Х. И. А. Дм. К. № 18201.

мѣсяцѣ встревоженный бунтомъ и боясь, очевидно, отвѣтственности за произошедшее передъ Петромъ гетманъ Скоропадскій государственному канцлеру Галовкину,—збѣравши себѣ въ мѣсто единогогласными вотами Трофима Билину на урядъ сотничества просили и моего на тое соизволенія; я прето знаючи его Билини къ тому згодность, же и передъ тимъ былъ у ихъ сотникомъ, велѣлемъ обыкновеннимъ порядкомъ на вѣрную Его Величеству службу виконати присягу и унѣверсалъ «мой на тотъ сотничества урядъ видати». Къ сожалѣнію, при дѣлѣ не имѣется прошеніе, поданное Скоропадскому отъ имени Носовскихъ обывателей о назначенія Билины сотникомъ; надо полагать, что оно было подписано лишь группою его сторонниковъ, присвоившихъ себѣ представительство отъ цѣлаго мѣстечка. Очевидно, они не стѣснялись этими формальностями, надѣясь на поддержку, которую, вѣроятно, имѣлъ Былина въ Глуховѣ. Въ то время, когда въ Глуховѣ уже рѣшалась судьба Носовскаго сотничества, въ Носовкѣ вся чернь—какъ товариство, такъ и все посполство—рѣшила, что сотникомъ на ихъ урядѣ слѣдуетъ быть никому другому кромѣ Антона Ястрембскаго, который въ бытность свою въ Носовкѣ атаманомъ заслужилъ всеобщую любовь, такъ какъ «безобидно з людьми обиходился». Когда же универсалъ, данный Былинѣ на наказное сотничество, былъ прочитанъ на площади во время базара разъ въ пятницу, другой разъ въ понедѣльникъ, «теди все посполство,—по словамъ слѣдствія—почувши тіе слова, же волно кого хотя избрати на сотництво, крикнуло на Ястрембскаго и укрили его шапками даючи сирно и хотѣли ему корогвь заразы вручити»¹⁾. Изъ этого факта, указывающаго на то, что посполство принимало такое горячее участіе въ выборѣ, можно заключить, что прежде, когда объ административномъ воздѣйствіи не могло быть и рѣчи, посполство вмѣстѣ съ козаками принимало активное участіе въ государственной жизни. Намѣреніе посполства вручить корогву доказываетъ, что оно имѣло въ прошломъ такіе прецеденты и что демократическій

¹⁾ Ibidem.

духъ его не заглохъ еще, несмотря на политику гетманскаго правительства. Заслуживаетъ вниманія еще то обстоятельство, что Ястрембскій, какъ видно изъ его сказки, уроженецъ города Борзны нѣжиянскаго полка, съ 20-тилѣтняго возраста посвятилъ себя военной дѣятельности, служа то у Палѣя, то въ Сѣчи запорожской, то подъ Азовомъ до самого того времени, когда, переселившись въ Носовку, былъ избранъ тамъ атаманомъ, на какомъ урядѣ пробылъ полъ года; можно полагать, что полковой старшинѣ было не по душѣ это избраніе. Ястрембскій, видя, на чьей сторонѣ симпатіи населенія, «будучи певнимъ, же посудство на его дать голосъ»—говорилъ—хочай тилко 5 албо 6 товариства зо мною до п-на полковника поедуть, надѣюся быти сотникомъ, а когда зостану на урядѣ, не буду вамъ жаднихъ долегливостей чинити». Такимъ образомъ, по предложенію Ястрембскаго, была составлена супплѣка полковнику, на которой подписались его единомышленники. Съ нѣкоторыми изъ нихъ Ястрембскій ѣздилъ въ Козелець къ полковнику, который ему посовѣтоваль для успѣшности его дѣла отправить пѣскольکو человекъ изъ товариства съ супплѣкою въ Глуховъ къ гетману, а самому оставаться дома. Ястрембскій, не теряя еще, очевидно, вѣры въ успѣхъ своего дѣла, отправилъ въ Глуховъ 6 человекъ товариства, которые, вернувшись, сообщили, «что на супплику отказано; Былина мѣеть быти сотникомъ». Дальнѣйшія событія разыгрались уже помимо его желанія, и предупредить ихъ онъ все равно былъ бы не въ силахъ, и обвиняемые въ Носовскомъ тумултѣ, на вопросъ о томъ: «не возбуждалъ ихъ Ястрембскій до того, чтобы смятеніе учинивши, всеконечне Бѣлипѣ корогви не давати?»—згодне всѣ сознали, что онъ Ястрембскій о томъ имъ нѣкогда не говорилъ, тилко якъ его посполство, за вичитанемъ першого унѣверсалу, избрали за сотника одъ того часу выдаючися онъ зъ ними прошовав всякого, чтобъ слова своего не отмѣняючи держалися при немъ, и потому оны якъ зъ початку, такъ и до конца на его давали голосъ, звлаца, же онъ будучи чрезъ килка часу въ Носовцѣ атаманомъ, добре зъ всѣми обыходилъся, а Билина яко былъ за прежднего своего сотництва многимъ починилъ обиди

и того ради посполство онимъ вознегородили». Возбужденіе достигло крайняго предѣла къ тому времени, когда должно было происходить традиціонное врученіе корогви новоизбранному, окончательно закрѣпляющее за нимъ власть. Въ назначенный день для исполненія обряда прибыли въ Носовку полковой асауль кievскій Ханенко съ полковымъ хоружимъ и писаремъ и вмѣстѣ съ Былиною отправились на площадь, гдѣ уже собралось много народа на раду. Панъ асауль велѣлъ писарю читать пространно всѣмъ вслухъ гетманскій универсалъ, затѣмъ, взявъ корогву отъ хоружого и «отдаючи оную Билинѣ, началъ до товариства и посполства говорити объявляючи п-на Билину за цѣлого сотника». На его рѣчь изъ толпы отозвался Яцко Шиша «з такою мовою: Бريدня се, ти приїхавъ червонихъ брати. Бували передъ симъ аренди на горѣлку, и ви тешер нас живихъ людей арендуєте!» Послѣ этихъ словъ поднялся шумъ, раздались крики «жебы не дать корогви Билинѣ, многіе бросились до корогви и стали вырывать ее изъ рукъ Былины и дrevко сломали вслѣдствіе сопротивленія Былины и его сторонниковъ; во время общаго смятенія неизвѣстно кѣмъ былъ вырванъ и потоптанъ гетманскій универсалъ «на уничтоженіе чести рейментарской», какъ выражается слѣдствіе. Вирванную корогву въ сопровожденіи толпы народа понесли подъ судовню, а оттуда уже она была взята въ церковь. Ястрембскій приѣхалъ въ Носовку изъ своего дома послѣ этого происшествія, когда уже отняли корогву. Его встрѣтили со словами: где ти передсимъ отгодился: мы бъ тебѣ корогвъ были отдали?» «Ми ему хотѣли отдати корогвъ, тилко же была уже въ церквѣ, для того ей оттоль не взялисмо». По совѣту другихъ, Ястрембскій ходилъ съ хлѣбомъ къ полковому асаулу и съ нимъ человекъ 70 посполитыхъ, чтобы показать ему, что за нимъ стоитъ все посполство. Асауль не принялъ депутаціи и угрожалъ ей за безпорядки. Попытались было сторонники Ястрембскаго испытать послѣднее средство и отправили «повторную супплику» въ Козелець къ полковнику; такъ какъ никто съ товариства ѣхать не хотѣлъ съ нею, то отправили 2 посполитыхъ, «которихъ тамъ в вязеню и удержано». Дѣло Носовскаго

поспльства было проиграно: ихъ единодушныя усилія, ихъ непоколебимое сознание въ правотѣ своего дѣла разбились о формализмъ глуховскихъ правителей. Можетъ быть, Былина для достиженія своей цѣли употребилъ и подкупъ, — сказать утвердительно за отсутствіемъ данныхъ мы не можемъ. Финаль Носовскаго бунта для его участниковъ и Ястрембскаго, который былъ признанъ «поводцемъ и принцѣпаломъ бунтовничимъ», окончился печально: они были арестованы и заключены въ тюрьму (арестовано было, насколько можно судить по слѣдствію, 12 человекъ). Какое наказаніе постигло ихъ по суду, мы, къ сожалѣнію, не знаемъ. Надо полагать, что не легкое, если Скоропадскій въ письмѣ къ Головкину обвинялъ ихъ въ томъ, что они асаула полкового и новоизбраннаго сотника «ганебне безчестили и на убійство ихъ обоихъ устремлялися». Носовское дѣло ясно показало, что демократическія стремленія еще живы въ украинскомъ народѣ, что онѣ не успѣли еще окончательно заглухнуть. Антонъ Ястрембскій ставленникъ поспльства, онъ его истинный избранникъ, провести котораго на урядъ оно желало во чтобы то ни стало. Въ Носовскомъ дѣлѣ роль товариства не выступаетъ такъ ясно, какъ поспльства. Здѣсь столкнулись народное право и канцелярскій произволь; здѣсь ярко сказались приверженность народа къ выборному пачалу, наивная увѣренность въ превосходствѣ своего права, въ правотѣ своихъ стремленій; этимъ беспочвеннымъ мечтамъ (по условіямъ того времени) суждено было погибнуть, какъ и демократическому строю старой Гетманщины.

Приложеніе.

А во первыхъ допрошван былъ самый поводца и принцѣпаль бунтовничимъ способомъ отъ поспльства избранный на сотництво Антонъ Ястрембскій: для чого онъ будучи в Носувку пришелцемъ, старался о уряд тамошнего сотництва? Тако ж для чого вѣдаючи уже, что уряд тот властію рейментарскою п. Би-

лині врученъ, по замѣпаню за оный принялся? Отвѣтоваль Ястрембскій таковимъ порядкомъ: одъ того часу якъ повернувся з Глухова п-нъ Трофимъ Билина и привіозъ універсалъ Ясне-Велможного на наказное сотництво себѣ данний, начали послупство о немъ Ястрембскомъ, жебы его озбрат сотникомъ, проговорувати; когда зась под час торгу тотъ універсалъ публѣчно был читанъ, в тое время и онъ стоялъ тамъ же между людьми оподаль од п. Билини, тогда на ослонѣ сидѣвшого; а якъ чернь почули, же в універсалѣ виражено тое, чтоб кого товариство поволят избрали себѣ за цѣлого сотника, крикнуло все посулство на его даючи голосъ, и вкрили оногo шапками, мовячи сирно: по якомъ посполства крику он з нѣкоторими принципалѣйшими своей стороны товариствомъ совѣтоваль, жебы ехати з суплѣкою до п-на полковника въ Козелець; на що когда едни з них до того призволилися, теди онъ, списавши суплѣку и поподписувавши на оної пмена своихъ единомислениковъ, ездиль самъ по ихъ господахъ и приказоваль имъ зездитися до двора своего недалеко од мѣста будучого, з которого и поехали в Козелець, где за прибытемъ своимъ нѣчого болше од п-на полковника на суплѣку свою не отобраль в отвѣтъ; тилко абы и он, Ястр, когда Билина з товариствомъ забѣратимется до Глухова, нѣсколко товариства своей стороны посилаль туда ж до Ясне-Велможного з суплѣкою; а самъ би удержался в господѣ, що онъ такъ и учиниль; виправил шести чловѣка, именно Лукяна Шишу, Степана Калченка, Трофима Круглика, Бокума Поживутка, Мартина Баклана, и Павла Турбенка; котории повернувшись нѣ з чимъ з Глухова, тое тилко сказовали, же Билина мѣгъ быти сотникомъ, а ишого отвѣту не принесли жадного. Якъ же Билина приехалъ з універсаломъ, а потомъ побувавши в Козелцѣ у п-на полковника приехал сполне з п-номъ Ханенкомъ асауломъ полковимъ до Носувки, и як мѣлъ бити оголошован універсал панский, в тотъ час он сидѣлъ в дому, и когда учинился тумултъ в в мѣстѣ, не былъ тому притомний, тилко уже по обѣдѣ всѣвши на коня поехалъ къ мѣсту невѣдаючи еще в городѣ сталося? бо и не зналъ запевне, чи пріехалъ п-нъ асаулъ полковий и за-

чимъ? кгда жъ хочай и говорилъ о томъ з Тосляхомъ, атаманомъ куреня вербувского, идучи з церкви еще перед обѣдомъ, чи приехали п-п асаул, однак же и тот чи не вѣдалъ, чи не хотѣлъ сказать жадной о прибытіи п-на асаула и что мѣла того дня п. Билинѣ вручатися короговъ, не имѣлъ певности. Когда зась приехал до дворца своего под мѣстомъ будущого, там уже извѣстился, же в мѣстѣ посполство учинивши галас, короговъ у Билини одобрали и хотѣли, тилко же на тот час он не згодился, ему отдати, и любо приходилъ до его Семень Вилскій, даючи о томъ знати, сподѣваючись застат его в домѣ далеко од мѣста будущомъ, однакъ уже не засталъ его на мѣстцу, бо уже тогда отехалъ онъ до города; которій, поставовиши коня удворцѣ своемъ, пошолъ самъ пѣхотою в мѣсто, и якъ зближилься тамъ, где посполитий народ скупилься, начали ему многіи говорити: где ти перед симъ отгодилься: мы бѣ тебѣ короговъ были отдали и иншіи слова о учиненю его, а не кого инного посполитий народ проносили и примушали его, жебы пошолъ до п-на асаула полкового ознаймуючи, ижъ цѣле его все посполство избирают за сотника. Однакъ онъ, не пристаючи до такового посполитого народа волѣ, взялъ колас и пошолъ до п-на асаула того ради, жебы з нимъ повидатися. П-нъ асаулъ зась тогда былъ передъ дворомъ отца Томашовского, намѣтника Носовского, куда и он когда пришолъ и за нимъ вслѣдъ члка з 70 туда ж пришли, п-нъ асаулъ од его, Ястр., не принявши хлѣба и самого его жъ и з нимъ пришовшихъ з погрозками за тумултъ отпавилъ. Отколь возвратившися бавился з посполитствомъ на мѣстѣ до самого вечера и позно уже всѣвши на коня одехалъ до господи своей далеко от мѣста найдуючейся. А на утрейший ден знову вмѣстѣ зийшовшися з тими, которіи до збираця оногo принципнѣйшіи были, предлагалъ, чтобъ за нимъ ехали до п-на полковника з сущлікою в Козелець, и когда нѣхто з них ехати не поднялся, в тот час по совѣту з своими единомислнми виправили з сущлікою до Козелця одного козака, а другого посполитого, которихъ тамъ и удержано: а яко першую сущліку, когда его по вичитаню унѣверсалу рейментарского на наказнство

п. Билинѣ даннаго, посполство избрали сотникомъ, самъ онъ велѣлъ писати, такъ и повторную онъ же спорядивши послалъ до Козелца, тилко ж не безъ вѣдома тих.

Антонъ Ястрембскій о житіи своемъ прежнемъ таковую далъ сказку: родилъ ся онъ в городѣ полку Нѣжинского Борзнѣ, одколъ в двадцати лѣтахъ пошелъ служит в компанію, над которою былъ полковникомъ покойный Ковѣцкій, где служивши лѣтъ 6, потомъ одставши удалъ ся до Сѣчи Запорожской и тамъ служилъ конно чрез роковъ 8; а оттуду пошовши на низъ Дону, когда войска Царского Величества взяли городъ Озовъ, служилъ тамъ роковъ 3 на полевой сторожи, беручи плату на четверть рублей по 10; четвертого зась року пришовъ до Палія служити, при которомъ мало побавившися, бо его того ж року на Сѣвѣръ взято, зосталъ ся при компаніи, яка была под коммендою Михаила бывшего полковника Бѣлоцерковского и при той компаніи найдовалъ ся, ажъ до повороту Палѣевого з сѣвѣру, а якъ уже п-нъ Антоній Танскій зосталъ полковникомъ Бѣлоцерковскимъ, онъ былъ при немъ сотникомъ в Ковшоватѣ. Когда зась по указу Царского Величества з там того боку Днепра обывателѣ на сюю сторону переходили, в тот час и онъ сюда перебралъ ся в Моровску, потомъ оттолъ переселилъ ся в Носувку, где и атаманомъ с полъ рока былъ, потомъ за якъ од атаманства одставленъ, до сего часу мешкалъ тамъ же в Носувцѣ.

(Х. И. Ар. Дѣл. М. Кол. Черн. Отд. № 18201).

II.

Изъ исторіи одной ревизіи въ сотнѣ Новгородской.

Темой нашего второго очерка мы рѣшили избрать одинъ эпизодъ, имѣвшій мѣсто при провѣркѣ ревизіи въ сотнѣ Новгородской въ 1742 году, прекрасно рисующій отношеніе командующаго класса къ этимъ ревизіямъ. Источникомъ при нашемъ разсказѣ служить намъ подлинное слѣдствіе по этому дѣлу, сохранившееся въ Харьковскомъ Историческомъ Архивѣ (Черниговское

отдѣленіе № 14422-й); къ сожалѣнію, это слѣдствіе, произведенное специально учрежденной ad hoc комиссіей, не даетъ намъ возможности судить, какое рѣшеніе положила по этому дѣлу Генеральная Войсковая Канцелярія. Не нужно забывать при этомъ, что это время — конецъ царствованія Анны Іоанновны — было однимъ изъ тяжелыхъ для Украины: тяжелый гнетъ деспотизма и отравленная атмосфера Бироновщины сказывались и на Гетьманщинѣ; владѣльчeskій классъ съ ужасомъ убѣждался, что его хотятъ окончательно забрать въ руки и лишить политическаго значенія; учрежденіе Комиссіи Экономіи описныхъ на Ея Императорское Величество маетностей лишило его возможности распорядиться фондомъ свободныхъ войсковыхъ земель, а частая перемѣна «правителей» въ видѣ генераловъ Кейта, Неплюева и другихъ¹⁾ требовала умѣнія подлаживаться ко вкусамъ и взглядамъ начальства, чтобы не встрѣтить въ его лицѣ себѣ противника.

Обстоятельства интересующаго насъ дѣла были таковы: вслѣдствіе жалобъ на неправильное сочиненіе ревизіи «дворового числа» въ сотнѣ Новгородской въ 1740 году значковымъ товарищемъ полка Стародубовскаго Иваномъ Манковскимъ, былъ посланъ для повѣрки ревизіи по указу Генеральной Войсковой Канцелярії канцеляристъ Михаилъ Федоровичъ, которому данной инструкціей было повелѣно изслѣдовать, «такъ ли оной Манковской сочинилъ тую ревизию, какъ ему строго притверждено было здѣлать, праведно по самой чистой совѣсти по присяжной должности несмотря ни на кого, хто би не билъ якого званія, чина і достоинства, ктому никакимъ взяткамъ не касатся и усмотривъ о всякихъ неправостяхъ представлять». Федоровичъ былъ опытный и усердный канцеляристъ и имѣлъ уже случай зарекомендовать себя съ лучшей стороны какъ своей безпорочной службой «в минувшее военное время по разнымъ комиссіямъ, такъ и отысканіемъ въ 1739 году въ Сосницкой сотнѣ Черниговскаго полка до

¹⁾ Ефименко «Исторія украинскаго народа» Сиб. 1906, вып. 2. стр. 309.

400 утаенныхъ дворовъ. Свое новое порученіе Федоровичъ исполнилъ блистательно: и въ Новгородской сотнѣ онъ нашелъ излишнихъ утаенныхъ за разными владѣльцами 1272 двора, въ томъ числѣ за «чернецами Новгородскими 365 дворовъ «несмотра ни на какия ихъ—какъ онъ самъ доносить—прельщенія и устрашенія. Генераль Кейтъ и присутствующіе въ Генеральной Канцеляріи члены обнадежили награжденіемъ чина сотничого и дачею до 15 дворовъ, «ибо тимъ отисканіемъ моимъ усмотрено в нѣтахъ разными владѣльцами владѣмыхъ козаковъ в Малой Россіи поверстанихъ в мужики до 22000 и болѣ да посполитихъ болѣе 44000 дворовъ. Перемѣна правителя, давшая на мѣсто Кейтъ г-на Леонтьева, сказалась и на судьбѣ Федоровича и дала ему понять, что инструкціи и указы—одно, а исполненіе ихъ на практикѣ—другое; чрезмѣрное усердіе Федоровича, открышее закулисную сторону старшинскаго землевладѣнія, возбуждало противъ него не только мѣстныхъ владѣльцевъ, но и генеральную старшину, которой эта закулисная сторона обогащенія была одинаково близка и понятна. Чего она не могла сдѣлать при Кейтѣ, заслужившемъ всеобщую любовь за свою честность, то стало возможнымъ при Леонтьевѣ. «Точию за самое прамое от мене показаніе вознегодовавши нѣкоторые на мене з еноральной старшини представленіи своими того получить мене не допустили» — пишетъ Федоровичъ, жалѣя о потерѣ и обѣщаннаго сотничьяго чина и 15 дворовъ. Сдѣлать это было нетрудно, такъ какъ на Федоровича недовольныхъ владѣльцевъ сотни Новгородской было немало. Нежданная бѣдствія обрушились на его голову, о которыхъ онъ подробно повѣствуетъ въ своемъ доношеніи тайному совѣтнику Неплюеву, новому правителю, 14 ноября 1741 года. Походъ противъ его открылъ Новгородскій архимандритъ Созонъ Вольнецъ своимъ челобитіемъ въ Генеральную Канцелярію, гдѣ обвинялъ его въ неправильномъ сочиненіи ревизіи. Кромѣ того, архимандритъ и другихъ владѣльцевъ «заохочивалъ» послѣдовать своему примѣру въ борьбѣ съ нарушителями общаго спокойствія. Когда Федоровичъ пріѣхалъ въ Новгородокъ, то архимандритъ «невѣдомо въ какую надежду чрезъ присланнаго своего чернеца запретилъ

мнѣ ѣхать въ ихъ владѣніе с похвалками: буде б поехалъ, мене прибить». 31 іюля Федоровичъ представилъ въ Генеральную Канцелярію доношеніе на дерзкихъ чернецовъ, что они вори, но отъ Генеральной Канцеляріи ничего на то не послѣдовало. Мало того, нарочно присланнымъ унтеръ-офицеромъ несчастный канцеляристъ «невѣдомо почему от того дѣла з бесѣди честной» былъ взятъ 7 сентября въ Глуховъ, гдѣ и находился до 29 числа, не смотря на многія «стужателства», не зная, «зачимъ сисканъ былъ въ Глуховѣ. Теперъ только догадался Федоровичъ, «что на его чинится видимое посягательство, но еще к единому во исправленіи того дѣла препятствію запрещеніе мнѣ учинено указомъ 25 іюля к сиомощствованію отъ сотенной Новгородской старшины ничего не требовать, без чего дѣла государевни исправляеми когда не биваютъ». Видя, что надъ головой его ступаютъ тучи, но все еще основываясь на данной ему инструкціи, представилъ доношеніе на сотника Новгородскаго Суденкова «о разнихъ чинячихся от его противностяхъ». Преступленія сотника были обычными „грѣшками“ власти въ Гетманщинѣ. Это были: употребленіе козаковъ къ работамъ, собираніе денегъ съ мѣщанъ Новгородскихъ и рядовыхъ козаковъ въ свою пользу, завладѣніе козачьими добрами и 20 мѣщанскими дворами подъ видомъ купли и укрывательство ихъ отъ общенародныхъ тягостей и паконецъ, самое важное утайка «немалымъ числомъ дворовъ». Но «по тѣмъ представленіямъ моимъ якъ чернецамъ, такъ и сотнику немалая учинилась поблажка и свобода»—пишетъ Федоровичъ, которому на собственномъ опытѣ пришлось убѣдиться: «обаче всѣ виноватіе остаются свободными, точию я, что за ними сискалъ неправду, еденъ бѣдствіе и гоненіе претерпеваю». Перемѣна судьбы настолько поразила Федоровича и убѣдила его въ пристрастіи и лицепріятіи суда въ Гетманщинѣ, что онъ рѣшился даже написать въ своемъ доношеніи: «хочай впередъ могутъ и слѣдствія бити о прописанныхъ продерзостяхъ, по весма я ненадежденъ, чтобъ праведно произведено могло быть, потому что когда я по указу и инструкціи дѣйствіе въ сотнѣ Новгородской имѣлъ, и что повелено было, тое подлинно здѣлалъ по присяжной рабской своей

должности и ни в кого ничего не взял, к тому же и людей при мне бывших, занимая в людей деньги и избувая свое имущество на своем содержаньи кошты, а за то надьялся несумьнно получить награжденіе, обаче вмьсто того награжденія з особливого посягательства за мою вьрность многие неудобносни претерпѣли и претерпѣваю бѣдствія». Бѣдствія эти были слѣдующія: вступивъ съ сотникомъ Новгородскимъ «в доказательство» по дѣлу обвиненія его въ обидяхъ, Федоровичъ требовалъ отъ Генеральной Канцеляріи своей ревизіи, гдѣ была приложена вѣдомость о «завладѣнныхъ козачьихъ добрахъ», но получилъ въ этомъ законномъ требованіи отказъ и даже былъ взятъ на «говтвахтъ» и тамъ содержался подъ карауломъ болѣе двухъ сутокъ; кромѣ того, полковникъ Тютчевъ, принуждая его вступить въ дѣло съ чернецомъ новгородскимъ Гергелемъ, съ которымъ ему вступать въ дѣло не слѣдовало потому, что Гергель челоукоубійца, велѣлъ, не храня чести канцеляристовъ войсковыхъ, «взять в турму, которой случай со всей моей братіи единому мне послѣдовалъ былъ, я же за собою и вини жадной не узналъ, к тому же отецъ мой кровю тое заслужилъ, дабы наслѣдники его турмою не были штрафовани, гдѣ простіе мужики содержатся». Федоровичъ, чтобы избѣжать тюремнаго заключенія, принужденъ былъ «пойти судъ и окончить допросъ». 30-го же октября безъ всякой причины и «без надлежащаго опредѣленія, чого нигде не бываетъ, подъ караулъ велено мене взять»—читаемъ мы въ томъ же доношеніи — «гдѣ и цонинъ безыспустно содержитсяъ напрасно». отчего и другіе свидѣтели, показанія которыхъ очень важны для выясненія дѣла, «могутъ таитись и правди не покажутъ». Враги Федоровича, порутчикъ Похвистневъ и войсковый товарищъ Демьяновичъ, которымъ было поручено апробовать ревизію, «дабы онъ и впредь себѣ охранити чимъ не имѣлъ», взяли у него документы по апробаціи ревизіи какъ будто для «единого вичитаня и разсмотренія, не возвратили обратно, несмотря на многія требованія, причемъ Похвистневъ уговаривалъ его помириться «невѣдомо с какова умилненія» съ Новгородскимъ архимадритомъ.

О проажѣ документовъ Федоровичъ доносилъ въ Генеральную Канцелярію и просилъ ее сдѣлать распоряженіе о возвращеніи ему Похвистневымъ документовъ, которые ему «ко оправданію весьма потребни», но то доношеніе было оставлено безъ послѣдствій. Въ концѣ доношенія Федоровичъ, формулируя свои желанія, просилъ Неплюева свои дѣла съ чернецами, а особенно съ сотникомъ объ аппробаціи дворового числа ревизіи, «мимо присутствующихъ Енеральной Войсковой Канцеляріи членовъ разсмотривъ своею високою персоною», освободить его изъ заключенія, приказать Похвистневу возвратить документы сотника Новгородскаго, впредь до окончанія слѣдствія отрѣшиться отъ команды и опубликовать въ сотнѣ, чтобы никто изъ подчиненныхъ не опасался давать по этому дѣлу своихъ показаній. О производствѣ слѣдствія по дѣлу съ новгородскими чернецами въ нашемъ источникѣ свѣдѣній не имѣется; по дѣлу же съ сотникомъ мы имѣемъ данныя. 21 декабря 1741 года былъ произведенъ допросъ сотнику Степану Суденкову ¹⁾ объ утаеніи имъ дворовъ при ревизіи на 1740 годъ. Сотникъ показалъ, что во время сочиненія ревизіи Манковскимъ онъ никакихъ дворовъ въ своемъ владѣніи не утаилъ, такъ какъ не представлялъ ему и вѣдомости о своихъ дворахъ, находясь въ то время при Переволочной съ командою козаковъ Стародубовскаго полка «в розездѣ форпостовъ Днепровскихъ». Слѣдствіе тянулось въ высшей степени медленно; лишь въ 1741 году 28 марта Федоровичъ далъ свое показаніе противъ этого допроса, въ которомъ доказывалъ, что сотникъ напрасно таятся въ утайкѣ дворовъ, которая тѣмъ не менѣ за нимъ явилась, а именно: въ городѣ Новгородку 11, да въ селахъ Мефедовкѣ и Знобѣ по одному, да при аппробаціи Федоровича онъ утаилъ 5 дворовъ, которыхъ не показалъ и въ вѣдомости; что онъ дѣйствительно утаилъ 5 дворовъ, письменно показали Федоровичу

¹⁾ Свѣдѣнія объ этомъ сотникѣ можно найти у Лазаревскаго Опис. Стар. Малор. томъ I, стр. 207 – 208, гдѣ онъ названъ Суденко; очевидно, сотникъ самъ прибавилъ къ своей фамиліи великороссійское окончаніе «въ».

атаманъ и войтъ села Кренидовки; затѣмъ Федоровичъ показалъ еще, что ревизію, сочиненную Манковскимъ и уже скрѣпленную подписами, сотникъ «невѣдомо съ какова умыслу» почернилъ, а именно при селѣ Кренидовкѣ, гдѣ имѣется владѣніе сотника и въ другихъ мѣстахъ; ревизію эту Федоровичъ получилъ не изъ Полковой Стародубовской Канцеляріи, но изъ сотенного Новгородскаго правленія. Того же 28 марта повѣренный сотника сотенный писарь Кисловскій въ оправданіе своего начальника показалъ, что онъ дворовъ во время ревизіи Манковского не утаевалъ, такъ какъ находился въ Переволочной, при апробаціи же Федоровича въ данной ему вѣдомости 5 ти дворовъ потому не показалъ, что «они в его владѣніи еще тогда не били, но послѣ того к нему пришли, в чомъ де и самъ онъ совершенно вѣдать не можетъ». Ревизія, сочиненная Манковскимъ, была обратно прислана Стародубовской полковой Канцеляріей въ сотенное Новгородское правленіе для исправленія «надлежащимъ порядкомъ» и переписки на бѣло; въ означенной ревизіи при селѣ Кренидовкѣ иныя слова затерты значковымъ товарищемъ Юркевичемъ въ присутствіи сотника по той причинѣ, что люди владѣнія Юркевича были показаны за сотникомъ и наоборотъ. На другія обвиненія, предъявленныя Федоровичемъ, сотникъ, какъ видно, не счелъ нужнымъ отвѣчать. Для провѣрки показаній сотника комиссія вызывала Юркевича, но по свѣдѣніямъ Новгородскаго правленія оказалось, что онъ посланъ Стародубовской Канцеляріей въ Нѣжинскій полкъ съ почтовыми деньгами. Основательны ли обвиненія сотника въ утайкѣ дворовъ, мы не можемъ сказать съ полной увѣренностью; его отсутствіе во время ревизіи Манковскаго подтверждается приложеннымъ къ дѣлу указомъ Стародубовской Канцеляріи; что же касается объясненій его по поводу утайки дворовъ при апробаціи Федоровича, то нельзя не признать ихъ наивными и малозаслуживающими довѣрія. Кучинскій въ своемъ извѣстномъ доносѣ на Безбородка рисуетъ Суденкова человѣкомъ сомнительной честности; по его словамъ, онъ получилъ въ 1739 году урядъ Новгородскаго сотничества безъ всякихъ выборовъ, потому лишь что «стараячися на сотни-

чество Новгородское, тратилъ 1400 руб., да хутро соболье въ колко сотъ рублей, да особливо жена его дала Безбородку 4 куфы горѣлки» ¹⁾). Конечно, вполне полагаться на это свидѣтельство не приходится, но нельзя также и совершенно оставлять его безъ вниманія, тѣмъ болѣе, что въ этомъ фактѣ нѣтъ ничего не вѣроятнаго. Конечный результатъ нашего дѣла намъ неизвѣстенъ, достовѣрно можно лишь сказать, что сотникъ Суденковъ вышелъ сухимъ изъ воды: урядъ сотничій онъ занималъ до 1762 года. Да и не мудрено, если принять во вниманіе то лицепріятіе, которое явно сказалось въ отношеніи власти къ Федоровичу: владѣльческій классъ, не безъ основанія, видѣлъ въ немъ противника, дерзнуваго по простотѣ душевной въ наивной увѣренности въ значеніи бумажныхъ инструкцій посягнуть на его классовое господство, и тотъ, конечно, долженъ былъ уступить въ неравной борьбѣ...

Приложеніе.

п. 8 доношенія Федоровича.

Да за силу оной же инструкціи представилъ я на сотника Новгородского Стефана Суденкова о разныхъ чинячихся отъ его сотника противностяхъ указомъ монаршимъ, а именно: 1) о печатѣ mine по многимъ требованіямъ моимъ сотнѣ Новгородской дворового числа ревизіи сочиненной Манковскимъ; 2) о употребленіи козаковъ к работѣ какъ би своихъ поданныхъ; 3) о завладѣніи поженъ козачихъ въ селѣ Горкахъ безъ указа и безъ куплѣ; 4) при селѣ Кренидовцѣ о владѣніи козачими жъ добрами и другихъ мѣстахъ козаками; 5) о учрежденіи онымъ сотникомъ на свою партикулярную собирать с мищанъ Новгородскихъ, з отамановъ курѣнныхъ, радовихъ козаковъ и протчихъ денги; 6) о собраніи с приезжающихъ людей на торгъ з разнымъ посудомъ и протчимъ в дворъ свой торгового в противность запретительнымъ

¹⁾ *ibid.*---207.

того делать указамъ; 7) о держаніи онимъ сотникомъ в себе чужихъ лошадей воровски; 8) что приводомъ его войтъ села Очкина прозваніемъ Лисица з многихъ дворовъ позгонялъ в другие дворы людей, а тѣ дворы, ис коихъ повигонялъ людей, подѣлалъ пустими и печи побилъ; 9) о завладѣніи мещанъ Новгородскихъ под видомъ куплѣ до 20 дворовъ человекъ и о укривательствѣ их от общенароднихъ тягостей и недопущеніи к присяги на вѣрность, о чомъ от мене нижайшого по Министѣрской Канцеляріи октября 28 дня вашему високо-превосходителству подано доношеніе; 10) о утайки немалимъ числомъ онимъ сотникомъ дворовъ, какъ ревизія моя о томъ явствуетъ, и о протчемъ въ разнихъ числехъ доношеніями моими в Енералную войсковую Канцелярію представленномъ, точию по тѣмъ представленіямъ моимъ якъ чернецамъ, такъ и сотнику немалая учинилась поблажка и свобода к вѣщему помѣшателству моей прамости в сочиненной аппробаціи ревизіи и о протчемъ.

(Х. И. А. Черн. отд. № 14422).

III.

Сущность полковничьей власти.

Проф. Д. И. Багалъй въ своей рецензіи на I томъ «Описанія Старой Малороссіи» А. М. Лазаревскаго замѣчаетъ пробѣлъ въ этомъ трудѣ, заключающійся, въ томъ, что авторъ въ своемъ трудѣ старался изобразить отношеніе власти къ населенію, главнымъ образомъ, ея злоупотребленія, притѣсненія, но не пытался охарактеризовать компетенцію полковыхъ и сотенныхъ властей, представить нормальный объемъ ихъ власти¹⁾. Вполнѣ соглашаясь съ мнѣніемъ почтеннаго рецензента и признавая важность выясненія затронутого вопроста, мы считаемъ нужнымъ замѣтить, что полному выясненію его препятствуетъ отсутствіе законеній, опредѣляющихъ сущность власти старшины и свойства

¹⁾ Багалъй «Новый историкъ Старой Малороссіи» Спб. 1891 стр. 115.

самихъ источниковъ, оставляющихъ въ тѣни эту сторону. Не нужно при этомъ забывать, что должности полковника, сотника, обозного и т. п. были созданы условіями при военной жизни, такъ какъ народъ въ то время—эпоху революціи—дѣйствительно составлялъ вооруженное войско; когда же жизнь пришла въ мирное теченіе, эти должности стали служить какъ цѣлямъ гражданскаго, такъ и военнаго управленія. Для уясненія этого вопроса, мы приводимъ здѣсь документъ. рисующій, какъ смотрѣли въ Украинѣ на сущность полковничьей власти. Происхожденіе этого документа таково: 3 іюня 1764 года Григорій Тепловъ предложилъ Походной Генеральной Малороссійской Канцеляріи—сочинить немедленно вѣдомость краткую съ объясненіемъ для донесенія Ея Императорскому Величеству:

1. Полковники малороссійскіе какую власть и сколь далеко простирающуюся по правамъ малороссійскимъ въ полкахъ малороссійскихъ имѣютъ, и какая на нихъ потому должность лежитъ.

2. Сверхъ правъ какой они долгъ по званію своему въ управленіи команды въ военныхъ и земскихъ дѣлахъ имѣютъ, по какимъ указамъ или гетманскимъ универсаламъ? «На это предложеніе 6 іюня Генеральная Канцелярія отвѣчала:

1. Хотя въ правахъ малороссійскихъ въ книгѣ статутѣ, по которымъ малороссійское шляхетство судится, нѣтъ точности описанія должности полковничей, яко же тѣ права трактуешь больше о распоряженіи судныхъ дѣлъ, но малороссійскіе полковники учреждены еще до подданства подъ Всероссійскую державу, какъ явственно изъ пунктовъ гетмана Богдана Хмельницкаго и другихъ гетмановъ, въ которыхъ имено оставленъ на чины полковничіе трактамент, а между прочіимъ показано: чтобъ они полковники и другіе къ судамъ опредѣленіе чиновники въ войску, по городамъ, и по селамъ, противъ правъ и звичаевъ стародавнихъ войсковыхъ судили и карали, почему они полковники въ своемъ полку судъ и росправу въ военныхъ, земскихъ и градскихъ дѣлахъ съ полковою старшиною отправляютъ, а надъ козаками и чиновниками козачьими суть дѣйствительніе командиры, и по военнымъ дѣламъ командированіе и дру-

гій распорядокъ съ повелѣнія гетманскаго дѣлають, по своему разсмотрѣнію до гетмана Скоропадскаго имѣли власть, сами полковыхъ старшинъ и сотниковъ производили, но отъ того времени имъ воспящено указомъ Государя Императора Петра Великаго и отданно тое на разсмотрѣніе гетманское, но оногo указа при Походной Канцеляріи не имѣется.

2. Сверхъ оной должности по статямъ же гетманскимъ и обичаямъ малороссійскимъ случай какого важнаго и обществу касающося дѣла они же полковники собираются къ гетману и призываются зъ старшиною на совѣтъ, а въ 1763 году за силу Височайшаго Ея Императорскаго Величества имяннаго указа, котрымъ велѣно учредить въ Малой Россіи подкоморыхъ и поступать по правамъ зъ совѣту оныхъ же полковниковъ и за силу малороссійскихъ правъ унѣверсаломъ Его Сіятельства графа нынѣшняго гетмана ноября 19 состоявшимся оставлени они полковники зъ судіею полковымъ и писаремъ судовымъ при одныхъ только градскихъ судахъ, то-есть криминальныхъ и кривавыхъ дѣлъ, яко военно-начальники, имѣющіе въ себя команди къ таковымъ дѣламъ небезпотребніе, а для земскихъ дѣлъ опредѣлены особые судьи, подсудки и писарѣ ..

(Х. И. А. Черн. отд. № 10510).

Викторъ Барвинскій.

Історія української драми. ¹⁾

V (кінець).

«По Феофані Прокоповичу раніша священно-містеріальна влада київської драми продовжувала ще своє існування; але побік з нею все більше й більше висовується національний руський елемент, що виявляється або в історичному та побутовому змісті, або в пристосуванні до простолюдного духу й тону: перше виказується в самих драматичних творах, друге—в інтерлюдіях чи в інтермедіях до них. Звичайною формою драми все більше та більше стає трагедокомедія, що хоч і одержала свій початок у класичному світі, але ввійшла у Київі в моду через наслідування Феофану Прокоповичу» ²⁾).

Такими рисами характеризує д. Петров ніби новий період нашої драми, що почався по Ф. Прокоповичу; із цією його вказівкою не згодитись не можна. Але зовсім інакше стоїть справа, коли ми згадаємо, що ця характеристика відноситься власно до третього періода нашої драми, з якого, звичайно, виділяється творчість Ф. Прокоповича, яко належна, по думці Петрова, до другого періода. Як цей пункт про класифікацію драм Прокоповича, так і загальний поділ нашої драми на періоди, стоїть у д. Петрова, єдиного доси історика драми 18 в., на дуже хисткому ґрунті. Цей вчений двічі спробував дати такий поділ нашої драми до 19-го віку: вперше, в вищецітованій нами праці 1866 р. (Труды к. д. ак.), де стара наша драма ділилась на три періоди, і в друге—1879 р. (там же),—де її розбивалось на п'ять періодів.

Обидві ці спроби, в більшій частині, не можна визнати цілком влучними. В першій праці автор брав за критерій поділа двох раніших періодів польськість і антипольськість наших драм,—

1) Див. № 10.

2) Очерки—стор. 50.

ноябрь-декабрь. 1907.

цеб то ознаку зовсім внішню і крім того невірну: антипольськість швидче можна бачити в першому, а не другому періоді, бо як раз нашу шкільну драму в цей період створено бажанням мати *свою* рідну драму для прославлення *своєї ж* віри прихильниками останньої. Далі, нема й логічності в такому поділі, бо для першого періоду д. Петров бере польськість в розумінні внішне-формальному, в смислі «наслідування драматичним зразкам езуїтів, переважно польських», а для другого — в смислі внутрішньому, власне — «оживлення київської драми антипольськими пориваннями»¹⁾. Третій і останній, після д. Петрова, період «упадка київської драми і поривання її вдаватися до загально-руських переказів і інтересів», по критерію нічим не зв'язаний з двома першими, і в істоті підляга ширшому обговоренню.

В другій спробі характеристика першого періода огулом лишається старою. Далі йде зміна. «До другого періоду відносяться власне драматичні твори самого Феофана Прокоповича. Зміст свій вони одержують з рідної руської історії, а в формі наслідують класичним зразкам. Сюди відносяться трагедокомедія Володимир, 1705 р., і два діалоги чи розмови Ф. Прокоповича. Третій період південно-руської драми XVIII в., з 1708 р., є період мішанини класичних форм і рідного змісту, які ми бачимо у Феофана Прокоповича, з духом і вдачею раніших священних містерій і драм»²⁾. Четвертий і п'ятий період суть поділом ранішого третього періоду на дві частини; про них балакатимем згодом, а тепер спинимось на другому й третьому.

Чому д. Петров одділив тепер драми Прокоповича від інших драм до 40-х років 18-го віку, коли раніше вони були разом і наповняли в д. Петрова другий період? Цілком незрозуміло, подібний поділ не має в себе ніякої логічної підстави.

Риси драм другого й третього періода, після д. Петрова, ті-ж самі, і виділяти з них твори Прокоповича нема ніякої раці. Подібного вагання не було б у д. Петрова ні в якому разі, коли б він завжди мав перед собою зміст і мету наших драма-

¹⁾ Труды кiev. дух. ак. 1866, 11, стор. 357.

²⁾ Очерки изъ истор. укр. лит. стор. 267.

тичних творів, що мусять бути критерієм поділу нашої драми, і коли б не забув про еволютивний хід всякої творчости, що навіть при позичанні в других літератур відбувається з точною повільністю. Взявши до уваги подібний критерій, який ми формулювали б у вигляді повільної згуби нашою драмою первітньої містеріальности на користь свіцького змісту, а через те і в вигляді переходу до слугування не тільки релігійним інтересам,— ми б у поділі драми не сплутались. Ми знали б, що чисто релігійні драми мусять бути не тільки в першому періоді і що поступовість нашої драми складається тільки з все більшого переймання свіцькими інтересами. Це-ж останнє могло б статись цілком лише тоді, коли б драма перестала виходити з джерела, яке по природі мусило бути релігійним, а не свіцьким,—власне з київської духовної академії:

Знаючи передовсім це все, ми ніяк не можемо одмежувати творів Прокоповича, по яких мішма йдуть твори релігійні, від творів нерелігійних однакового з першими напрямку: свіцькі драми, починаючи з Прокоповича, складають одну логічну і хронологічну групу, до якої належать і несвіцькі, що вказують на непоривність другого періоду драми з першим. Вносячи це перше спростовання у новіший поділ д. Петрова, ми переходимо до дальшого викладу матерьяла другого періода.

Коли ми обернемось до цього матеріалу, то завважимо змогу довести не тільки мішанину релігійного елементу з свіцьким, яко характерність другого періода, але й де-що инше: твори цього останнього мають і двоїсту літературну форму. З одного боку, як ми це бачимо на прикладі пьеси про Іосифа, фігурує вже в нас запроваджена Прокоповичем трагедокомедія; з другого—тягнуться ті безформенні твори, що своєю примітивністю цілком нагадують 17-е століття. Почнемо з других, що мають характер пьес різдвяних і пасхальних.

Таке насамперед «Дѣйствіе на Рождество Христово, извѣляющее преступленіе души челоувѣческой ради грѣха смертію обладанной ея же ради избавленія Богъ посла Сына своего еди-

нороднаго»¹⁾. Вона складається з 10 яв; перед кожною короненький зміст. В яві 1-й «грѣхъ родившися отъ натуры челоуѣческой блажить себе и убиваетъ раждающую, яко ехідино порожденіе матеръ свою». Цей гріх згадує, що через Адама та Єву він тепер увійшов у всіх людей і в захваті покликує.

Азь силенъ волю мою нынѣ простирати,
 Азь могу людемъ разнство и измѣну дати,
 Азь челоуѣка свята, честна и блаженна
 Вскорѣ могу сотворить даровъ всѣхъ лишенна.
 Смотрите, какову власть и силу имѣю!
 Виждите, что и самими душами владѣю!²⁾

В другій яві «душу благодатную обстоятъ мертвецы». Вони обидва, з двома «Пѣніями», жалкують, що душа втратила свою ранішу красоту і нині пробува в темряві.

В яві 3-й «снисходитъ милосердіе Божіе, жалѣя о погибели душъ челоуѣческихъ» і заходить у розмову з душею. Ця розповідь, що її спокусив диявол, і просить заповоги у милості:

Просвѣти мракомъ грѣха всюду очерненну,
 Сотвори во свѣтъ первый душу облеченну³⁾.

Милосердіе обіця послати їй з неба «Превѣчнаго Сына» і вести її «в покой прежни пожеланны».

В яві 4-й «желаніе праотець сѣдящихъ во адѣ воиетъ ко Богу»:

Разрѣши грѣховныхъ узъ, разрѣши плѣницы⁴⁾,
 Изведи насъ отъ адской мрачной сей темницы.

Приходить Надежда і заспокоює їх обіцянкою кінця мук, через Сына Божого, який має для цього бути посланий.

В яві 5-й «пророки Валамъ и Исаія возвѣщаютъ міру о пришествіи Христовомъ», а як він прийде, то

¹⁾ В. И. Рѣзановъ—Памятники русской драматической литературы. Н. 1907.

²⁾ *ibid*—стор. 2.

³⁾ *ibid*—стор. 4.

⁴⁾ *ibid*—стор. 5.

Тогда будутъ отверсты очеса слѣпныя,
 Тогда слухомъ услышатъ ушеса глухія,
 Тогда скочатъ хромыя, яко же елени,
 Тогда будетъ гугнивыхъ языкъ изясненны 1).

В яві 6-й «Волсви за звѣздою шествуютъ и испытуютъ о рожденномъ Царѣ от Ірода, Іродъ же слышавъ удивляется о таковой вѣстѣ, велитъ призвати книжниковъ и испытуетъ о Христвѣ гдѣ раждается. Воспріявши же вѣсть отъ книжниковъ, яко Христось во Виолеемѣ раждается, повелѣваетъ волхвамъ его искати, и егда обрящутъ, молятъ, дабы ему возвѣстили; волсви же, получивши таковую вѣсть, в путь свой шествуютъ».

В яві 7-й три волхва «отдають дары Христу во Виолеемѣ лежащему, идѣ же Марія и Іосифъ присудствуютъ, и ангели «слава в вышнихъ Богу» воспѣвають. Отдавши же поклонъ и дары—смирну, ліванъ и злато—шествуютъ во свояси, и не возвращаются ко Іроду».

В яві 8-й «Іродъ бывши от волхвовъ поруганъ, сѣтующе о таковой вѣстѣ и недоумѣвающе, что съ ними творити иматъ, совѣтуеть о новорожденномъ со Злобою, Завистию, Коварством и Убійствомъ». Всі вони обіцяють йому знайти Христа, а убійство просто радить йому.

Во всей Юдеи младенцы избити 2).

Ірод згожується і оддає відповідний наказ.

В яві 9-й «плачеть дщерь Сіонская о избіеніи чадъ своихъ»; її розважа—Пѣніе і врешті Янгол, який поясня, що діти її

Яко бѣлы орлы въ небо возлетѣли,
 Идѣже селеніе свое положили;
 Божественную славу ясно созерцають,
 Безсмертныя сладости себе насыщаютъ 3)

В яві 10-й «Власть Божія» говорить про свою надзвичайну силу, про перемогу над геконом, тому

1) *ibid*—стор. 6.

2) *ibid*—стор. 11.

3) *ibid*—стор. 14.

Веселый праздник нынѣ составляю,
В немъ же твари играти всей повелѣваю ¹⁾).

Смиреннолюбіе и Незлобіе съ Пѣніемъ кажутъ Богови «лікувати», а Благочестіе звертається ще до нього з проханнямъ:

Даждь мнѣ скипетръ всесилныя твояе державы
И помощь отъ велѣлѣпной низпосли мнѣ славы,
Ею же вооруженна зжену супостаты
И люди твоя мудрѣ могу управляти ²⁾).

Богъ передає благочестію свою «власть і силу», те Йому дякує, а Пѣніє вихваля Бога, лає Ірода і розважа «дщерь Сіонську».

Не печалуй сердемъ, прискорбная мати,
Престани отсельъ толь скорбно рыдати:
Чада твои аще отъ меча падоша,
Но не умроша! ³⁾

На цьому й кінчається пьеса. Ким і коли її написано? Про перше нема ніяких даних; про друге можна робити ймовірний здогад. Вона мається в збірнику 18 віка і по своїй будові, вельми примітивній, відноситься коли не до кінця 17 віка, то найпізніше до перших років 18-го.

Як легко можна бачити, цей твір, подібно багатьом аналогічним, тільки з великим обмежуванням може бути названий драматичним. Він є збором окремих епізодів, мало звязаних внутрішньою єдністю, і ніщо більше.

Про те окремі уступи твору виявляють у авторі його дійсний хист поетичний. В викладі пьеси видко образність, часом силу почуття. Особливо це бачимо в яві 3-й, 9-й, 10-й.

По літературній своїй формі пьеса підходить до творів містеріального типу, але з рисами новини: вона власне є мораліте. Мова її вельми типична для кінця 17-го і взагалі 18-го віка. Відповідно классовим, а через те й літературним вимогам того

¹⁾ *ibid.* стор. 14.

²⁾ *ibid.* — стор. 16.

³⁾ *ibid.* — стор. 17.

часу, вона є строго церковно-славянської форми, відповідної високій святості предмета.

Але через ту сувору форму церковности прогляда і національна фарба, яка надає пьесі вигляд славяно-український і дозволя в ній бачити один з кроків розвою нашої драми. Правда, в ній ми сливе не знайдемо типично-українських слів,—що вказує на теоретичний ригоризм автора і ранність пьеси; але український її колорит безумовний. Це доводить ряд прикладів. Такі рими, як «предѣлы» і «приуныли» (ст. 13), «в мірѣ» і «единой вѣры» (ст. 14). «ликуй на вѣки» і «иревелики» (ст. 15), «солики» і «на вѣки» (ст. 15), «супостаты» і «управляти» (ст. 16)—вказують: в цій пьесі «Ѣ» вимовлялось як «І», а «И» як «Ы». Коли так прочитати пьесу, то українська її мовна форма виявиться зразу, хоча, повторюємо, не в народній, а церковній барві.

До примітивних і одночасних з допіру розгляженою пьесою треба залічити і другу, видану д. Резановим «різдвяну драму». В ній мається 4 дії, і це ніби наближує її до писаних по вказівкам Прокоповича, але короткість цих дій, примітивність викладу і присутність пролога вказують на її незалежність од такого впливу, коли навіть не на попередність в хронології. Зміст твору мусить це довести навіч. В пролозі коротко оповідается зерно пьеси: чоловік «великихъ благъ и красоть исполненъ, в рай сладости посажденъ и ко вѣчному блаженству устроень былъ», але «Богу соравнитися хотяще, неизглаголаннх оныхъ благъ отпаде»; «но чтожь творить премилосердый Богъ?» «Праведень сый» — рід людський «в первое паки привести достоинство умыслилъ»; Син Божій, «на землю сниде, во утробу Приснодѣвья вселися». «Обаче мы в память толиких его щедротъ тайны промыслъ сей краткими дѣйствіями изъявити... умыслихомъ»¹⁾. От ці «краткія дѣйствія». В першому, яві в 1-й, виходить «буйство», яким є «Премудрость Божія». Вона вихваля себе вище всього:

Вся блага мира сего превышаю,
Крѣпка бо, постоянна во векъ пребываю.

¹⁾ Рѣзановъ—стор. 18—19.

Вона вважає неможливим, щоб хтось перелічив її чесноти і переваги:

Аще же кто дѣла моя хоцеть исчислити,
Первѣе изволь звѣздамъ число положить,
Песочины такожде, яже лежать въ морѣ,
До единой изчислить подишия воскорѣ.

І така лічба навіть з її боку здається зайвою:

Но что много словами глаголю напрасно,
Егда дѣломъ показать могу сіе ясно? ¹⁾.

В яві 2-й виходить «Ветхій вѣкъ» і теж почина вихваляти свою владу. Його основна риса є політейзм. От через що він каже:

Радуюсь же премного и сердцемъ играю,
Яко многобожіемъ зѣло процвѣтаю
.
Не такъ въ градѣхъ, какъ въ вѣрахъ разныхъ обилію,
В одномъ бо градѣ вер пят или болшъ знаіую ²⁾.

Приходить Вавілон і прийма участь у лікуванню «Ветхого віку», говорючи між иншим:

Славу во свѣтѣ имѣши дивну,
Являєшъ бо дѣлъ чудныхъ силу изобилію,
От них же тебѣ слава, нам ползы доволны:
Растутъ ты чести, мы же всих благъ есмы полны ³⁾.

По Вавілоні надходить, Єгипет і заявля «Ветхому віку»:

Радуются в тебѣ концы всего мира,
Веселятся же с ними и вся наша вѣра:
.
Боги вездѣ в пѣніяхъ и пѣснѣхъ гобзують,
Веселятся, играютъ, скачють, ликовствують.

¹⁾ Рѣзановъ.— стор. 20.

²⁾ ibid — стор. 21.

³⁾ ibid — стор. 21—2.

Въ людѣхъ плача нѣсть, нїже вопля, ни болѣзни,
Но живуть во хвалебной и блаженной жизни ¹⁾).

За це все,—присуджує Єгипет, —

Тебѣ похвалы всегда доджни воздавати.
Тебѣ благодарствіе доджни возсилати.

В яві 3-й «семь мудрецовъ исходятъ и поють» «красно сѣда
человѣка», цеб то—«Ветхий вѣк».

Людемъ во мирѣ вышше их мѣры дара раздающа,
Себе же от них потреб нѣких отнюдь не вземлюща ²⁾).

Дія 2. Ява перша і едипа. Виходить Благовѣстіе і упряжда
«Ветхий вѣк» не лікувати, а почати «тужити»:

Бог на тя простираетъ кроткую десницу
Славу твою и мысли в конецъ истребити
И полную гордости державу сломити...

Далі Благовѣстіе пророкує «Ветхому віку»

Храмы твоя с каици вскорѣ разорятся,
Жертвенники погибнуть, олтари стрелятся
.
Все ветхое с тобою в мирѣ ничтожится,
Благодать бо Божія нова в немъ явится.

Дія 3. Ява перша. Жрец 1-й, обертаючись до Аполлона,
просить оборонити присудженого до кари на горло

Бѣдна человѣка,
Его же без размотру за ту вещь едину,
Что убилъ худородна якогось людину,
Безбожныи—ах, увы!—на смерть осудиша,
Чим тебѣ надлежащой славы уменшиша,
Онъ бо ти жертвы и смирну хотяще воздати і т. д. ³⁾).

1) Рѣзановъ. — стор. 22.

2) *ibid.*—стор. 23.

3) *ibid.*—стор. 25.

Умоленъ Аполлонъ вѣщаєть:

Тайно убо во храм мой его введите,
Жива от напрасныя бѣды сохраните ¹⁾).

Жрец 2-й—просить в Аполлона иншого:

Умножи в мирѣ не мирѣ, по мятежъ и брани,
Да множайшая сими корысти собраны...

Аполлон згожується і на це.

Воздвигну в челоуѣцехъ такія нестатки,
Востанєть сынъ на отца и дщери на матки

Ява 2. Виходить Ехо 1 глас, вѣзаує на свою істоту і на свій хист—все чує передавати. Ехо заявля, що

В полунощи гласъ ангелски слышася:
«Слава въ вышнихъ Богу» близь града Виолеема
До пастырей ²⁾).

Це означа народження Сина Божого і те, що
Сынъ Божій днесъ живот даєть всему миру...

Останні слова відносяться до того, хто втік під захист статуї Аполлона:

Сей челоуѣкъ убійца искони да знаєть,
Что Богъ его з ідола нынѣ изгоняєть...
.
Слышасте, что провѣщаль жрецамъ своимъ ложно?
Нужно для жертвы забойствъ быти непреложно!

Тут же жрец 1-й, обертаючись до Аполлона, завважа, що по вбивстві, для офіри йому, згаданой людини

жертва

Упразнися от того челоуѣка мертва,
Его же чести твоеи истини ревнитель
Закля на приноси в твою святую обитель.

¹⁾ Рѣзановъ.—стор. 26.

²⁾ ibid. стор. 27.

В призрі жрець покликує:

Тѣмъ безчинствомъ не есть ли честь ти умаленна?
Избави насъ, боже нашъ, от людскои ловитвы ¹⁾).

Про теж просить і другий жрець; Аполлон упарто мовчить і врешті каже:

Мене отрокъ еврейски, Богъ небомъ владущій,
Изгоняеть отсюду в печельныя пущи.
Виждте убо, что однесь в мирѣ умираю,
В сердцах читателей моих себе погребаю ²⁾).

Жерцы надшаго бога износять вже на погребеніє с плачемъ:

Голосим, износим тя, боже, ко гробу:
Снѣдаешъ, терзаешъ днесь нашу утробу!

Дія 4. Ява 1. «Ангел» обертається до Еха; оголошує, що Бог

Прогна тму вѣтхой сѣни
.
Смиряеть буйство Вѣка ветха вознесення...

Ангел заявля, що він

Единъ от воспѣвшихъ лѣснь «Слава в вышнихъ Богу»

І що Ехо мусить розказувати про подію, яка викликала ту пісню, всім:

Благовѣтствуй убо днесь глаголь пожеланный,
Да прійдуть славить Христа чтыре земли страны,
Азь же с прилѣжаніємъ потшуся воскорѣ
Пославшаго мя славить тогожь Христа в горѣ.

В яві 2-й Ехо хвалить Ангела, каже, що цей явився
в свѣтѣ гостемъ своимъ славен ³⁾

і з свого боку готовий іти «себе разсѣявъ по земли, по морѣ», виконувати наказ янгола.

¹⁾ Рѣзановъ.—стор. 28.

²⁾ *ibid*—стор. 29.

³⁾ *ibid*—стор. 30.

В яві 3-й являються 4 частини світа, дають собі характеристику і прославляють Сина Божого.

В яві 4-й «Давидъ приємъ гусли и цевницу играеть посреде́ дѣвъ в тимпан»... і «красно припѣваеть хвалу Богу-Сину.

На цьому й кінчається пьеса, що, як видно, має вигляд мораліте. Чи має вона також вигляд справжнього драматичного твору? Натяк на дію тут, звісно, є: не власне в події з жерцями, що тратять віру в свого Аполлона, і в заміні влади Ветхого віку владою Бога. Сам автор відноситься свідомо до свого завдання, яко драматичної вистави; він підкреслює, «и простый народъ не должно твердити обыче, что всякая вещь красится слышаніемъ»; але разом з тим він визнає, що представлені ним «дѣйствія» — «за краткость ума в словѣ и не красна, но вещью красящаяся»¹⁾... Ця заява автора полегшує змогу критики його твору, який, звичайно, треба назвати примітивним. Але не вважаючи на це, окремі уступи пьеси вказують на деякий поетичний хист автора. Так, характеристики дієвих осіб відзначаються образністю, яка так трудна для творів аллегоричних. Крім того, вельми оживляєть пьесу епізод з жерцями, що змальовані цілком реально і наближують її до життя дійсного. В цьому смислі вона нагадує «Владимира» Прокоповича і різдвяний твір Дим. Ростовського і продовжує їх традицію. Що до її національної вдачі, то вона безперечно українська і при цьому в далеко більшій мірі, чим пьеса попередня. В ній мається цілий ряд слів і форм чисто українських; такі слова: «куповати» (стор. 19); «избѣгнути може» (ст. 20), «знаіду» (ст. 21), «боги... гобзують» (ст. 22), «безъ всякаго прилога» (ст. 23), «въ людской пригодѣ» (ст. 27), «жертвы забойствѣ» (ст. 27), «пецелныя пуци» (ст. 29), «голосим» (ст. 29), «грады мнѣ подлеглые» (ст. 31), «о сладкая мова!» (ст. 31), «на земной краинѣ» (ст. 32).

Український колорит виявляється не тільки в наведених словах; вся церковно-славянська мова твору має українську барву-

¹⁾ Рѣзановъ.—стор. 19.

Численні докази цього в римах, де *ъ*, очевидно, вимовляється як «і»; такі: «миру»—«вѣру» (ст. 20); «быти»—«имѣти» (ст. 24), «кадила» — «изтѣла» (ст. 26); «обѣты» — «явити» (ст. 29); «тѣло»—«обогатило» (ст. 30) і т. д..

Але при цьому всьому «Різдвяна пьеса» цілком видержує традиційну теорію початку 18-го і кінця 17-го віку: вона поважні сюжету зодяга і в форму поважної церковної мови, не порушеної жадними «вульгаризмами».

Такогож тіпу і третя нововидана д. Резановим «пасхальна драма». Вона коротка; складається всього з 6 яв і пролога, де завважається, що автор свою пьесу «въ роспеншаго насъ ради и воскресшаго и спасеніе содѣявшаго посредѣ земли славу и честь дѣйствіемъ умислихом вкратцѣ явити» 1).

В яві 1-й виходить «Мудрость мира сего» і хвалиться своєю могутю; буйство заперечує, говорячи:

Богом, царствующим горѣ,
Избрахся в проповѣдь новой благодати
И Мудрость мира сего вничтожати.²⁾

З свого боку Ревность Божая поясня, що буйству

Богъ... повелѣ владѣти землею
.....
Да благодати новой прояснится вѣра³⁾.

В яві 2-й Єллінство пита, що йому слід тепер шанувати—Ветхост чи Новост? Ветхость одповіда, що не зна, чи хто зрятувався «чрез новій закон», а що через «старозаконство»

спаслись ветхїи пророци.

Тому, після Ветхості,

совѣтъ мой буди ти во благо:

1) Рѣзановъ.—стор. 108.

2) *ibid*—стор. 109.

3) *ibid*—стор. 110.

Знай Саваоѳа Бога единого,
Пади на землю, Ему помолися,
И прослезися ¹⁾).

Благодат новая заперечує і вказує діла Христа:

Слѣпих просвѣти, хромих же скакати,
Нѣмым глаголати, глухим же слишати
Словом повелѣ, напослѣдокъ убо
Мертвих воскреси ²⁾).

Для більшого доказу, вона чекає на Віру; ця приходять,
стверджує все і заявля

Христу Господу поклонъ воздадѣте,
Аще хочете яко орель быти
Обновленній, юнъ, и съ Христом жити.

Єллинство і Вѣхость готові вступити до «нової благодати»
і Віра запрошує їх дякувати Христові.

В яві 3-й Вѣра оголошує, що її «щит і оружје» — крест,
яким

Род человѣческъ и прославляется:
Грѣшнимъ спасеніє крест во правду родит ³⁾).

В сліві і розмові грішна душа пудьгує про свій занепад і
що ніхто їй не допоможе, бо навіть образ Христа вона

Попрах премерзска и злобна ногами ⁴⁾).

Вѣра заспокоює її, що Христос

Давъ радост вѣчну, даде и вход рай
І грішна душа торжествує.

В яві 4-й Разбойник оголошує, що тепер, через муки Хри-
стові, рід людський зрятувався; тому

¹⁾ Рѣзановъ — стор. 110.

²⁾ *ibid* — стор. 111.

³⁾ *ibid* — стор. 112.

⁴⁾ *ibid.* — стор. 113.

Всякъ невозбранно гряди днесъ до раю,
Токмо покаюся грѣховъ,— впрעדъ желаю ¹⁾).

Виходить Покаяніе і каже до Христа:

Покаяніе всуе даешъ миру:
Убѣгають мя, и никто же вѣру
Мнѣ днесъ не емлет

Разбойникъ просить її не турбуватися:

Без тебе въ мирѣ ни единій
Не насладится райскої благостини
Се тебѣ и ключъ вручаю от раю.

Покаяніе просить Бога, щоб він дав йому

во людех жит не без успѣха,
і... мною рая вратом отверзтися
.
И дабы уже отселѣ мя читили.

Ява 5. Виходить Благовестіе і оповіща «торжество новой благодати», через яку, каже воно про себе

да исцѣляю
Въ немощи сущихъ и да збогашаю
Нищих, убогих богатством от неба.

До благовестія підходють Хромий, Прокаженний, — і воно викуровує їх; нагота—і вона вдягається благовестієм. Всі вони славлять Бога.

В яві 6-й. Виходить милосердіе і висловлює жаль про невірних, бо

В невѣрствіи же злѣ окамененни
Гинуть во вѣки, надежди лишенни,

¹⁾ Рѣзановъ.-- стор. 115.

Вѣрніи же вси тѣшатся во вѣки
Со Ангель лики ¹⁾).

Христос, що постраждав, нині воскрес, і з цього приводу Милосердіє запрошує радити всю природу, а особливо людину, для якої й відбулися муки Христові.

Убо, человекѣ, во вѣкѣ слави Бога,
А от Єго тебѣ дастся радость многа,
Тебе бо ради пострадѣ отъ вѣка
Да ты, человекѣ,
Возведет в чертог небесніа слави ²⁾).

Милосердіє просить також небесні хори вітати людину «вводя... въ небесніа двори»,—і на цьому кінчається пьеса.

Настрій, зміст її і стилі очевидні: це є тишічна драма, саме пізніше, перших років 18-го віку.

Вигляд вона має мораліте.

Мова її церковно-славянська, але з українською барвою: на це вказують перш за все явно українські слова—розмова (ст. 111) «оздоба» (115) «збогащаю» (116) «небоже», (118), «треба» (116), а особливо рими, з яких видно, що «ѣ» в мові цієї драми читається як «і». От приклади їх: «сили—предѣли» (109); «мира—вѣра» (109); «отложите—воздадѣте» (111) «безмѣрним—изобилним» (112); «впушите—пачнѣте» (114); «отрѣте—преложите» (116); «приодѣти—ходити» (ст. 118) і т. д. Про художню вартість твору говорити годі; він далеко нижче попереднього різдвяного: в ньому нема ні сили почуття, ні образности виразів, ні патяку на драматичність... Це твір шкільного автора—без талану і естетичного смаку.

Без порівняння вища і цікавіша в усіх смислах четверта новонадрукована д. Резановим пьеса, що має такий заголовок:

¹⁾ Рѣзановѣ.—стор. 119.

²⁾ *ibid.* стор. 120.

«Торжество Естества человеческого, прежде снѣдью завѣщаннаго древа умореннаго, нынѣ же смертию Христовою оживотвореннаго, еже Милость Божая, любве ради изшедшая, з перушнихъ узъ адовихъ раздрѣши, изведе на царство неконтьчаемая жизни, давши ему перви благодати вѣнецъ; трома частми през благороднихъ младенцовъ стихотворнаго учения Академіи Киевския в день страданія, и в день востанія Господія изявленное. Року 1706, мѣсяця Априля дня 7». Ця внішня будова твору і поділ на 3 частини, навіть без огляду на його зміст і весь стрій, вказує, що пьеса походження старого; що авторитет теорії Прокіповича її не торкнувся і що вся вона мусить підлягати старим літературним законам 17-го віку. Переказ змісту пьеси, що зразу починається ознакою старого часу «проліогом»,—доводить це навіч.

По загальному заголовку іде підзаголовок—частини першої. «Сія часть первая в нѣкоторыхъ явленіяхъ содержит от Бога Естества человеческого падение и изгнание, такожде фѣгури или образи страстей Христовихъ даже до самаго во гробъ положенія». В «проліозі» автор оповіда зміст пьеси про створіння людини, про її бідування через гріхопадіння, про втілення Бога сина, його смерть, воскресення і зрятування людей.

В яві 1-й «Естество человеческое зрится в первой славі якою зобилие всяко; но с небесе глас слышится, даби заповѣданна не вкусило древа, ижденет бо ся, аще коснется его: Лакоством убо возбужденное, такожде и Невоздержаниемъ прелщенно, простре руку на завѣщанъ плодъ и снѣде се яже му даде Невоздержание» ¹⁾. Які ж подробиці цього змісту? Виходить Естество і вихвалює своє становище, через яке воно є «царица всемошная... окрестна свѣта».

Його воведоша в цвѣтную ограду,
 Да насыщуся плодовъ сущихъ в райскомъ саду.
 Что хочу, в Едемѣ вся ми невозбранна,
 От всѣхъ деревьевъ снѣдаю плода презбранна» ²⁾.

¹⁾ Памятники. — стор. 34.

²⁾ *ibid.*, стор. 35.

НОЯР.-ДЕКАР. 1907.

Тут розлягається «глас с небесе ко Естеству», який забороня Естеству вкушати «плода з древа средѣ раю». Естество приймає це до уваги, хоча й каже, «что красно зраком, серце влечет к себѣ»; виявля при цьому сум:

Аз Его твар опечаленна:

Не видал одинаго плода...

Скорблю, скорблю до зѣла, но трепещу гласа,
Да не приму за дерзость смертнаго ужаа¹⁾.

На спокусу Естества виходить Лакомство, пита перше за причину суму, курить тіміам силі Естества і присуджує

В Едемѣ, что хочеши, можеши творити:

Никто ти не возбрани сихъ плодовъ вкусити.

Естество каже, що йому це заборонено з неба. Лакомство зве заборону «праздними словесами» і спонука його зѣсти овоча, бо

Аще снѣсть плодъ, то будетъ Богу соравненный²⁾

Является Невоздержание і говорить, що Бог не дав дозволу вкушати від цього дерева,

Да не равну чест з Богом имѣеши в небѣ»

Естество не згожується зламати заповіту Божого, але Невоздержание продовжує його спокушати:

Что еси за царица, кая твоя хвала,

Егда ти не возможно снѣсти плода мала?

Красенъ ест, добрый во снѣди, сладокъ, доброзраченъ,

Прежде снѣди гортани паче сотовъ смачень³⁾

¹⁾ Памятники—стор. 36.

²⁾ *ibid*—стор. 37.

³⁾ *ibid*—стор. 38.

Єстество згожується зламати закон, але тільки не хоче па-
овіч «руки подносити». Невоздержание готово йти на його
послуги і принести йому «плода» від забороненого дерева.

В яві 2-й «Ревност Божая ярится, яко попранна заповѣдь
Господня, и взивает Справедливости, да разсудит тяжест престу-
пления, еже сложивши на вѣси, за тяжест безакония, Отмщению
Божію повелѣвает изгнати из рая, которое Отмщение вручает
на пагубу вѣчную» ¹⁾).

Одже спочатку виходить Ревность і, розъярена з приводу
гріха Єстества, готується завдати їй найлютіші кари.

Увидить окаянна, же за дерзост твою
Предам ю безднѣ адской на вѣки живу,ю,
Упою стрѣли гнѣву мерзкой ей утробѣ,
Мечъ снѣсть мяса з ей главы, затворю ю в гробѣ

На поміч в цій справі вона кличе Справедливість Божу: ця
приходить, дізнає про гріх Єстества і каже, що сам Бог

от мерзкой твари нынѣ велии раздеженный...
Розсержена, вона йде поважити гріх Єстества —
Кая ест злости тяжест, добрѣ да увѣси ²⁾).

Приходить Отмщение, теж дізнає про гріх Єстества і теж
«ярится», нагрожуючи йому страшними карами:

згублю, предамъ аду, иждену прекляту,
В мерзку ея утробу вонзу мои стрѣлы,
Изсѣку мечемъ вию з крѣпкой мои силе ³⁾

По цих словах воно викликає Єстество і останнє являється.
Отмщенне виганя його з раю і віддає Люциферу. «Явлення 3-є.
Отчаяние Єстества человеческого со Плачемъ горко ридает, яко

¹⁾ Памятники—стор. 39.

²⁾ *ibid*—стор. 41.

³⁾ *ibid*—стор. 42.

изгнанное и поверженное до ада отнюдь не получить прощенья; часо ради хочеть ся убити; се внезапно изходитъ съ небесе Надежда; такожде ликъ Ангелскій слышиться, утѣшая Отчаяние со Плачемъ и вѣщая имъ целестно, яко воскорѣ избавление пошлетъ Господь Естеству чловѣческому такожде и благодать укрѣпляющая по Надеждѣ тое вѣщаетъ¹⁾.

В цій дії, як видко з попереднього переказу зміста, отчаяние Естества плаче в Аду, не сподіваючись вийти до світла, і через це готово себе вбити. Разом з ним ридає плачъ натури людскої, теж будучи певец, що

Затворися утроба милости пресвята,
Благодать от чловѣкъ во вѣки отнята²⁾.

В цей мент чується спів з неба, який велить їм перестать ридати, бо

Богъ богатий во благодати і
Скорб... в радость претворися, в сладост,

Являється з неба й Надежда і оголошує:

Се ново вамъ небеса славу повѣдають,
По горкой скорби сладку радость возвѣщают...

Теж стверджує і Хор, кажучи, що Бог для Естества

Сниде с висоти
Зъвести зъ темници³⁾.

Але Плач не йме віри цій обіцянці, бо виконання її Бог би образив себе самого. Знов Надежда його заспокоює і на запит Плача, хто вона така, одмовля своєю характеристикою і новим указанням, що прийде Милосердіє Боже постраждати за Естество і

1) Памятники—стор. 43.

2) *ibid*—стор. 45.

3) *ibid*—стор. 46.

По семь воскресет, яко женихъ от чертога,
Естеству царский вѣнецъ дасть на лѣта многа.

Плач готовий вірувати обіцянці, але все таки будеть жалѣти

Поки на твар свободну не будеть глядѣти.

«Благодать укрѣпляющая» теж пропонує Плачу вгамуватися, з огляду на «посѣщеніє Божіє»; в тому ж смислі висловлюється і П'єніє Ангелськое, впевняючи, що для натури.

«Избавление придетъ неkosняще»¹⁾

В яві 4-й «Авраамъ жертву приносить Господеви, Исаака сина своего закалает, но Ангель запрѣщает Аврааму, да не стрѣт руку на благопослушлива Исаака».

Вдячний Авраам заявля, що він не знайде нічого, щоб запропонувати Богові в офіру, бо останньому все підвладно і ніщо не може бути новим. Навпаки Він сам може створити все. Одже, закінчує він,

Самъ ся Тебѣ, Боже мой, въ жертву приношу,
Прими мя, якъ даръ Авеля, смиренно тя прошу»²⁾.

Голос з неба наказує йому віддати в офіру сина його — Ісаака. Авраам висловлює на це згоду і кличе рабів помогти йому в цій справі; потім виявля Ісаку своє бажання принести офіру; той згожується, і Авраам просить його за ним «шествовати охоче». Ісак заявля, що для офіри він

не взяхомъ отъ стадъ з собою овчати.

Авраам одкрива, що Богъ хоче його, Ісака, мати собі офірою, і син не заперече батькові. Рука цього ладна вже підвєстись на Ісака, але тут чується голос з неба, що показує замінити сина иншою офірою, а за виявлену Авраамом віру обіця йому:

¹⁾ Памятники.—стор. 47.

²⁾ ibid— стор. 48.

Будешъ отцемъ до вѣка во многи язика,
 Ихъ же число узриши, яко звѣздъ небесныхъ
 И якъ пѣску морскаго,—вѣруй зъ словъ
 нелесныхъ!¹⁾

Авраам, показуючи Ісаку нікому не говорити про подіяне, відходить.

Ява 5 «Продание Іосифово братией во землю чужду»; шість братів Йосифа, стурбовані його сном—пророкуванням про прийдешню підвладність всіх братів йому, меншому, задумують його або знищити, або віддалити від себе.

На цей час надходить Йосиф, приносячи їм «снѣдъ» і привітання; брати оголошують йому свій вирок і обмірковують кращий захід од нього спекатись: врешті присуджують його продати перехожим Ізмаїльтянам. Ці купують його за «дванадцят сребрениковъ». По цьому, щоб одвести батькові очи, вони надумуються принести йому «ризу омоченную во крови» ніби розшарпаного звірами Йосифа.

Ява 6. «Іяковъ, принявше ризу проданнаго Іосифа, ложнѣ от братий окривавленную, лишения Іосифова прегорко ридаеть» і приеднатись до того ж плачу кличе матір Рахиль.

В яві 7-й. «Милость Божая Любве ради ишедшая является, нося вся оружия страстей, их же восприяти щедрот ради хочеть, даби спаслося от плѣненія Естество, того ради со тцанием градет ко Голгоѣ, да тамо на крестѣ житие скончаает».

В яві 8-й. «Побожност ищетъ Милости Божія, и нескоро обрѣтше, глас с небеси к ней вѣщаает, да грядет ко Голгофѣ; тамо и обраць на крестѣ между скорбна ангелским ликом животь скончавшую, юже обрѣтше и сама подъ крестомъ ради болѣзни умираеть».

Бачучи це, 7 янголів нудьгують і собі, але від одчаю рятує їх сподівання, що Милость Божія воскресне і зрятує весь світ.

¹⁾ Памятники. — стор. 51.

В яві 9-й «Іосифъ съ Никодимомъ распятаго и умершаго на крестѣ снимают и у вертоградѣ полагають в новомъ своемъ гробѣ, с погребателнимъ Ангелски пѣнием болѣзненным, и отходят. Послѣжди приходит сонмище еврейское, запечатлѣвает гробъ и утверждает крѣпкою кустодиєю, да не возмутъ И ученици ношию».

По цьому слідкує «Епѣлогъ», що переказує уже виявлені події і обіця розповідку нових:

Сего еднакъ воскрешша не за часи многа
Изявимо сходяща, яко отъ чертога,
Иже связавши Ада сокруши отцами,
Низведе вѣчности ихъ вѣнчати вѣнцами 1)

Епілогом завершується частина 1-ша і починається друга, де «Образи торжественна от гроба востання Господа, избавления Естества человеческого со прочими праотци з адской темницы по разоренію адова царства содержитъ». Іде «Антепрологъ», де «Смерть царствующая со княземъ тми величаются, ихъ же побѣда Христова область разрушаетъ».

В яві 1-й. «Апостоли собравшеса цѣлование послѣднее творят Милости Божией в гробѣ положенной, сѣтующе; қоторих воины, смертию им претящи, вон изгоняют. По семъ является ревность матерняя, возбуждающая от гроба Милость Божию; юже потѣшают Ангелския скорбныя на небеси хори, яко востанетъ внезапу. Апостоли творятъ цѣлованіе» 2).

В останньому приймають участь—Петр, Лука, Клеопа, Іаков. Іоан.

В яві 2-й. «О пении Ангелском со многимъ ужасомъ Милость Божая востает от гроба, такожде и многая тѣлеса мертвих; сущей потрасенной землѣ, воскрешающимъ смятении воины, аки мертви падши на землю, чрезъ много времени лежатъ». Встаючи від свого сна, «Милость Божая» заявля, що

1) Памятники.—стор. 66.

2) Ibid.—стор. 68.

Ниспровержеса княз мира покоя,
 Притуних жало смертносна яда,
 Связанну живу послах смерть до ада»¹⁾.

Воскресению Милости радіе Ревность матерня,

Ибо тая ся мнѣ милость являеть,
 З нею же жити душа моя чаеть.
 Отселѣ скорбно время покидаю,
 Воскресеніе да в мирѣ вѣщаю!²⁾.

Милость Божая теж просить іти й розповіді про її «востаніе всюду» і про те, що вона буде свою «крѣпость изьявляти» і особливо завдасть «Аду—заключенну». Чуючи це, Ад турбується і велить своїм слугам замкнути ланцюгами.

В яві 3-й. «Сонмище еврейское, пришедши ко гробу, обрѣтает камень отвален и стражиевъ аки мертвих лежащих; на них единомушно устремляются; по малом времени воставши аки от сна, воины вѣщают, что яко сия воста со многим ужасом. Евреи прочее, да не промчеться слово се в народѣ, дають имъ мзду, да вопрошающимъ отвѣщают, яко нам сиящим украдоша Его ученицы».

В яві 4-й. «Петро горко ридает, яко трикрати отвержеса Христа, аки не зная Его бити».

В 5-й—«Генѣушь Марии Магдалини ищет прилѣжно Господа во вертоградѣ, ей же является Милость Божая во образѣ вертоградаря, которая послѣжде исто от нея познается; такожде повелѣвает Милость Божая, да возвѣстит Петрови ридающему, яко первой приятенъ благодати ради горких слезъ». Про «востанія» Милости оголошують Магдалині два янголи: ця пита про Милость Божу у вертоградаря, який і одкривас, що він і є—Милость.

¹⁾ Памятники.—стор. 71.

²⁾ *ibid.*—стор. 72.

В яві 6-й. «Милость Божая свобождает Естество челоуѣ-ческое з ада со прочиими праотци и возводит его отъ земли на небо, дая ему первый благодати вѣнец со радостнимъ Ангелскимъ пѣниемъ. Послѣжде Адярится, яко разоренно его царство и узники изведенни; но изшедшая съ небесъ Побѣда Христова князя тми крѣпко связуесть, седмоглавнаго змя обезглавляєть, рукописание приемлет и раздирает, самага же предаетъ гееннѣ огненной, гдѣ паляшеса ридает, ликъ же Ангелский на небеси торжествуесть».

Ось подробиці тієї яви. Милость Божая присуджує швидче зрятувати стражденную натуру і вивести з Ада старців

По цьому вона виводить Естество з Ада. Це дякує їй, а Милость наказує Естеству йти до небесного трону і вінча її вінцем. Ад висила на побіду Христову змія, якого вона замертвляє; забира в Ада рукописаніє, роздира, Ада-ж кида в вогонь. Той рида в вогні і нахваляється:

Лечь пока въ пламени семь азъ буду горѣти,
Дотолѣ не престану Вишняго хулити:
Понеже преступника отъ мя зволилъ взяти,
Якъ неправедна Его буду нарицати¹⁾.

На цьому кінчиться частина 2 і починається третя.

В яві 1-й «Три добродѣтели: Вѣра, Надежда и Любовь градуць ко гробу, несуще со собою аромати благовонния, и пришедше къ гробу видятъ камень отваленъ и ангела сѣдяща и глаголюща къ нимъ, яко нѣстъ здѣ, но воста; послѣжди являесть сама Милость Божия; которие вѣщають Апостоломъ, яко видѣхомъ Господа воставша».

Спочатку Вѣра хоче одвалити камінь од труни і помастити Милость Божу миром... Теж наміряються зробити Надежда и Любовь. Потім являесть до них сама Милость Божа і справля їх, щоб знов з ними побачитись у Галілеї.

1) Памятники. — стор 84

Ява 2. «Петр со Іоаном текут ко гробу, но пришедши вѣсть такожде приемят от ангела, яко «воста, се варяеть вѣ во Галилеи». Зважившись іти за Милостью Божою, Петр заявля:

Иду по Тебѣ, есмь бо без дѣль нагий;
Облечеши мя во перву одежду,
На тя з юности возложих надежду ¹⁾

Іоан, що, як він каже, «всегда съ Ісусом бѣхъ до крестной смерти», теж готовий іти шукати Милость Божу «окрыть землѣ всея». По різних запевненнях, що вони не одступляться від Христа, Петро й Іоан ідуть обидва шукати Милость Божу.

В яві 3-й. «Лука со Клеопою шествуют во Емаусъ, имже во образѣ страннаго являеться Милость Божая, творящая далачайше ити, но умолима, да возляжет с ними, яко пут далек есть, и примет пищу, но отшествии послѣжди познаваеться во преломлении хлѣба».

Насамперед, в обоцільній розмові, Лука з Клеопою згадують про муки Христа, і про чутку, що він воскрес. Обидва вони висловлюють недовіря, бо, вперше, ніхто з пророків не воскресав, а вдруге—«болѣзни ради превеликой»:

весь бо бѣ ажъ до костей з тѣла обнаженный,
Посемь пробит копием на крест воздвиженный,
Тамо умерший, з креста в гробѣ положиися,
Тяжчайшим каменем зверху привалися ²⁾.

Стрива їх Милость Божя і пита про зміст розмови; Клеона росповідя про свої сумніви; Милость Божя їх розвязуе:

Како Тому не встать, что животь даруеть,
Многихъ от одра смерти чрез слово врачуеть?
Слѣпи, хроми, немощни з грѣхом испѣлenni,—
То что жъ не мѣль востати в гробѣ положенный?

¹⁾ Памятники.—89.

²⁾ *ibid.*—стор. 93.

Клеона з Лукою ймуть врешті віру і запрошують Милость Божу з ними потрапезувати. Потім вона зника, і з цього, між иншим, вони роблють вивод, що

истинно Онъ Месия, от гроба воставій¹⁾.

В яві 4-й «Побѣда Христова торжествует на небеси з Ангелскими лики между четирмя животными, яко освобожденно Естество и связанъ княз мира, страждущій в пламени огненномъ».

В яві 5-й «Милость Божая уврачуеъ немощнаго, повелѣваетъ ему взяти одръ, которому соборище еврейское по благодарствіи многи пакости творять, изганяють его вон».

В яві 6-й «зритель божественныхъ тайнъ видить на престолѣ Агнца по закланіи, грѣхъ ради человекскихъ, чест от силъ небесныхъ приемлюща, пред нимъ же двадесят четири старци, падше на лица своя, «святъ, святъ, святъ» восклицают. Послѣжде Милост Божая ликуеъ на небеси, ей же хори ангелскіи благодарствуют, яко спасе Естество от работи вражія и первой причте благодати, славѣ».

В яві 7-й «Милость Божая со ангелскими хори, ликуеъ». Вона заявля, що їй і з приводу неї всім треба «ликовати»:

«Ви мнѣ торжествованія гласи восклицайте,
Торжественну над враги мене прославляйте:
Богъ мнѣ даде тми князя ногами поирати,
На змію, на скорпію дерзко наступати»²⁾.

Їй вихвала хор Ангелский. І кожен з 7 янголів окремо віддає відповідну хвалу. Потім слідкує Епипіог, де автор «благодарствует благоразумному слисателю за прилѣжное слисаніе, при сем прощенія просит за вся въ дѣйствіи прегрѣшенія»,

Ибо и солнце аще з естества свѣтлѣет,
Видим часто, от поцних что мраков темнѣет, —

¹⁾ Памятники. — стор. 95.

²⁾ *ibid.* — стор. 104.

Колми паче челоуѣчій умъ несовершенній
Живет невидѣнія тмоу помраченній»¹⁾.

Так закінчується ця драма, яку ми по багатьох причинах мусимо назвати вельми цікавою. Як це видно, вона не є твором перших часів нашої драматичної літератури, бо наполовину носить вдячу мораліте. Але при цьому вона представляє дуже рідкий зразок духовної драми, що зветься іменем колективної містерії. В три її частини входять, як ми бачимо, не тільки сюжети Воскресної драми, але й різні другі: про гріхопадіння, про Йосифа і т. и.

Не ознаймуочи собою перших часів нашої драми, «Торжество Естества Человѣческаго» є тим часом твором типічним для 17-го віку і початку 18-го. В ньому маються прологи і згадки мітологічних божеств, які, напр., Феб (стр. 70, 85). Пьеса цікава теж нецілковитою своєю догматичністю і одступанням од положень св. Письма. Зазначимо для приміру факт, що спокушається і в гріх впада не Єва, а за нею Адам, але все людське «Естество». Це, звичайно, вимагалось метою автора, який хтів простежити взагалі історію людського Естества. Зазначимо також, що це Естество попадає в Ад, і що для виводу його відтіля потрібувались муки і схід в Пекло—Милости Божої Христа. Але відступаючи від біблейської букви по істоті, пьеса в настрої і мові цілком стоїть на точці літературних традицій кінця 17-го віку. Її писано ц.-славянською мовою, з українським колоритом, доказом чого слугують перш за все окремі українські форми і слова: «смачень, (ст. 38), примус (ст. 38), разсѣлих (43), пожерла (ст. 44), кирниця (44), мусѣль (45), укріпляющая (47), рач (48), отмова (49), охоче (49), потреба (50), офѣра (51), пплне (51), рушонъ (51), гонба (52), нагла (57), згуба (57), прикути (63), карк (67), за що (67), мари (68), тобѣ (68), го-сподаремъ (69), шату (71), втерти (70), зволь (70), матерня (72), опока (76), моеіи (81), вдячна (85), гойне (95), криности (106)

¹⁾ Памятники.—107.

і др. Теж доводять і рими, з яких видно, що «Ѣ» в словах читалось як І; напр.: «хранити—терѣѣти» (ст. 36); «вѣѣки—лики» (ст. 37); «спѣѣла—била» (37); «превелика—человѣѣка» (41); «разгорѣѣся—разорѣѣся» (42); «разорити—совѣѣти» (42); «вѣѣсте—сотвористе» (53); «жениха—утѣѣха» (ст. 60) і т. д. Видержуючи принцип поважності в зображенню високих сюжетів, данна п'єса трималась скрутно того принципу і в зображенню сюжетів «подлих»: де фігурував народ, там і мова зривалась відповідна, щоби то не церковно-славянська, а близька до народньої української. Цей факт також вказує на віддаленість п'єси від перших кроків розвою драми: в раніших наших творах, як і в західних, народне життя малоється мало.

Що до художнього боку п'єси, то тут гідності її незліченні, і головню це примусило нас визнати її цікавою. Трудно від неї, твору шкільного і обмежаного заздалегідь данним сюжетом, чекати відповідности вимогам шекспіровської драми. Дія в ній, звісно, вельми проста, а переважно—немає п'якої; про те в різних випадках виявляється драматичність, яко внутрішня боротьба людини, і разом з тим видно знання души людської і, що найважливіше, уміння її намалювати. Це ми мусимо сказати особливо про подію спокушення Єстества і про повільне увіроваання Луки й Клеопи у воскресення Милости Божої—Христа. Але коли багато можна закинути п'єсі, яко твору драматичному, то в інших смислах її треба поставити дуже високо. Я не знаю такого твору до початку 18-го віку і навіть до п'єси «Милость Божа», яка, в смислі уміння передати тіпа і відчуті красу вираза, рівнялась би «Горжеству Єстества». Доказом цього сила окремих уступів, або їх частин. Для ілюстрації розуміння автором краси природи і уміння її передати, наведу кілька прикладів. От як описує себе «Єстество»: (ст. 35).

Бездна морска, пустиня з райски вертогради
 Под моим господствием, вкусни виногради,
 Плодъ древесъ, иже в садѣхъ блазѣхъ насажденный,
 Сладкий гортани моему, во спѣдъ принесенный;

Царскимъ вѣнцемъ вѣнча мя в Едемѣ прекрасно,
 Свѣтлою одеждою одѣл мя красно
 . . . :
 Райска устремленна мя увеселяют,
 Ихъ же благовонные цвѣта орошают і т. д.

Другі приклади можуть вказати, як на розуміння краси природи, так і на силу почуття і відповідного вислову. От як ним малюється Отчаяніе; його мова про Єстество: останне —

ридаєть во безднахъ разсѣлихъ,
 Откуда не изийдетъ на премногие лѣта,
 Поки станет до вѣку видимаго свѣта.
 Первые солнце, луна не будутъ свѣтити,
 Такожде звѣздъ дѣпота не будет ся зрѣти,
 Первые води морски будутъ изсушенни,
 Гори в низки удоли стануть претворенни,
 Негдѣ Єстество мое, адови врученно,
 Будет от узъ вражнихъ когда освобожденно.

 Чему мя бездна морская живо не пожерла,
 Или гора твердая о камен не стерла,
 Нежели нынѣ жившу в адѣ страждати,
 Вмѣсто райскихъ веселий во вѣки ридати?

 Падѣте на мя, гори каменѣ, падѣте,
 В прах мя той, з пегоже есть созданный сотрѣте!
 Небеса, молинями зволте мя убити:
 Прочее тоя казни не могу терпѣти! (стор. 43—4)

Дуже образний також вигляд смерти, намальований майстерною рукою.

Сили моей, — каже смерть, — трепещуть в мирѣ
 цари славни
 Мною заключени в гробъ прахомъ нищим равни;

Предрогія зриваю под глави корони,
 Скипетра отбираю, спровергаю трони;
 Силу, аки Самсоновъ, вождовъ прекрѣпчайших,
 Или якъ Голиаетов, зрастом величайших,
 Единим смертоносним вѣтром скореняю,
 Самих во смрадном гробѣ вѣчне заключаю

 И до днес ся вельможе мене устрашают,
 От коси бо моя як дим исчезают...
 Трепещите, людие, се слышасте слово:
 Жало коси моя на вашъ каркъ готово...

Дуже сильно намальовано і образ розгніваного Бога (ст. 41):

Гласъ Его разярений, яко гласъ от грома.
 Молния суть слова уснама рекома,
 От очей страшныхъ пламен обохъ истощает,
 Руцѣ омити в кровѣ злобной твари чае.

Варті уваги також образні порівняння, пацр.

Удобне ест слонцу темним мраком бити,
 Нежели человеку Богу ся сравнити (ст. 37).

Або в другому місці (стор. 42):

Не такъ яростно море корабль пожираетъ,
 Якъ гнѣвъ велкий сердца мнѣ утробу снѣдаетъ

Або ще инше (ст. 53):

Аще юнь есмь, но готовъ з рукъ ваших умрѣти:
 Вѣмъ, что коса младие посѣкаетъ цвѣти

Всіх цих прикладів досить на те, щоб упевнитись у дійсній художності твору; а все висловлене вище дає, думається мені, підставу думати, що в вигляді «Торжества единства» ми, справді, маємо твір знаменитий: і сила виразів, і мальовничість картин,

і ознаки її давности, і присутність народнього елемента,—достатня для цього твердження основа. Мимо того, данна пьеса не є типичною для 18-го віку: вона є пережитком століття 17-го і характеризує, власне, останній... Лічучись же в віці 18-му, вона слугує явним доказом того, що на початку цього віку тримається раніший релігійно-церковний напрям; що світський елемент у пьесах присутній в дуже малій мірі і—що теж цікаво—в технічній обробці та назві цей твір слідкує старій традиції літературній. Теж саме треба сказати і про всі надрюковані д. Резановим драми, що їх можна віднести до початку 18-го віку. Нова теорія Теофана Прокоповича для цих творів здається ще чужою.

Та пьеса, до якої ми зараз переходим, в цьому смислі є вже типична. Вона цілком держиться старого напрямку,—але не трактує про Христа і має класичну будову,—відповідно вимогам Прокоповича.

Вся ж разом вона показує ясно, що другий період нашої драми, до якої і ця пьеса належна, має характер переходний,—повільного визволення від переказу подій Христового життя і переймання характером світським.

«Трагедокомедія ця має такий заголовок: «Іосифъ Патріарха своимъ преданіемъ, узами, темницею и почтеніемъ Цркого престола Х҃а С҃га Бж҃ія преданнаго, страждущаго и вознесшагося съ славою преобразующій, въ преславной академіи кievской на позѣръ російскому Хр҃толюбивому роду, отъ бл҃городныхъ російскихъ сн҃овъ, дѣйствиємъ еже отъ поетовъ нарицаеть ся трагедокомедія року 1708, мая 25 во вторникъ по сошествіи С҃гого Дх҃а показанный» ¹⁾ Зміст твору такий. В дії першій яві першій «во Египтѣ другъ Іосифовъ веселится, яко Іосифъ, аще бысть и на смерть уготованній и въ роботу отъ братіи проданній, но не

¹⁾ Труды кiev. дух. акад. 1866, ноябрь, стор. 372. і Тихонравовъ—рус. Драм. произв. т. II, стор. 356.

погубленць есть, и возвѣщаеъ, яко въ дому велможи Пентефрія добръ». З цього приводу друг Іосифов покликае:

Радуйте вси, иже правдою покисте,
И иже свѣтъ паче тмы зѣло возлюбисте,
Яко Богъ неповинна отрока отъ смерти
Избавиль, ниже подал братіи пожерти» 1)

В яві другій «зависть братоубійственная, наустившая братію погубити Іосифа, слишавши отъ друга Іосифа, яко живъ есть Іосифъ, лютѣеъ, проклинаеъ Іосифа и братію и Пентефрію, и день той, вонъже не убіеъць есть Іосифъ, и хочеъ всякимъ образомъ погубити Іосифа» 2). Для цього зависть покликае до ада, щоб він згубив Іосифа. В яві 3-й «сила адова зъ бѣсами приходить отъ ада ко зависти на помощь и различія смерти на Іосифа уготовляеъ, въ конецъ же, по желанію зависти, душу зъ тѣломъ Іосифову хочеъ безчестно умертвити.» 3)

В яві 4-й захищеніе божое разганяеъ все сборище адское и предлагаеъ о Іосифѣ, яко аще и претерпить искушеніе многое, узи, бѣди, темницу, по на царскомъ престолѣ будетъ посаженій.» 4) Дія закінчується хором, що «показуеъ непостоянство міра сего: како человекъ возноситъ и шизвергаеъ, изгонитъ, завидитъ и убиваеъ; воспѣваеъ же Іосифовы бѣды, гоненія и скорби, яже въ дому отъ братіи, въ работѣ же отъ зависти претерпѣваеъ» 5).

Дія 2. ява 1. «Велможа, жена Пентефріева, наваж денна отъ бѣса плоти, сквернимъ желаніемъ бѣснуеъся» 6). Вона заявля:

«Страсть язвить ми утробу, горѣеъ ми тѣло,

1) Тихонравовъ—Русскія драм. произв.—стор. 357.

2) *ibid.*—стор. 358.

3) *ibid.*—стор. 360.

4) *ibid.*—стор. 362.

5) *ibid.*—стор. 364.

6) *ibid.*—стор. 365.

Внутрь ми сердце паляеть, яко же огонь зѣло
Возгорѣвійся» ¹⁾

В яві 2-й «приходить совѣсть и хощеть велможу отвести отъ сквернаго начинанія, но ничто же успѣваетъ: велможа бо, не послушавши совѣта, совѣсть свою зъ безчестіемъ связуеть и въ темницю на смерть повергаеть». В її поступованнію велможу підтримує свідомість, що ніхто з родичів, і навіть чоловік, не зроблють їй з жалю нічого неприемного. В яві 3-й «прелесть похваляеть велможу, яко не послуша совѣсти своей, и обѣцается велможи помощи и прелстити Іосифа, того бо ради предъ дружиною своею хвалится своею хитростною силою, и грядеть уловити святаго.» ²⁾ В яві 4-й «дѣлатели, идущіи на село, ожидаютъ Іосифа, строители своего, приѣмлють же отъ его приставника и отходятъ по повелѣнію на дѣло свое. Но Іосифъ, хотяще отъйти въ иную страну, молится Богу.» ³⁾ В яві 5-й «Прелесть, еще молящагося Іосифа обрѣтши, начинаеть его прелщати глаголи лестными, похваляючи его строеніе, труды, добрій промисль и красоту тѣлесную, и тщи-тся его преклонити ко желанію велможи; но Іосифъ прелесть вонъ изгонитъ, самъ же со слезами молится да не побѣжденъ будетъ отъ прелести.» ⁴⁾ В яві 6-й «прелесть возвѣщаеть велможѣ яко Іосифъ не послуша совѣта прелести и яко, прелесть вонъ изгнавъ, самъ же пребистъ твердій, непреклонній и глаголетъ, яко удобнѣе неподобніи вещи въ мірѣ сотворити, неже прелстити Іосифа: ибо Іосифъ, изгнавши вонъ прелесть, паде на колѣнѣхъ молитву творить Богу, да сохранитъ его Богъ отъ грѣха, близъ сущаго.» ⁵⁾

Дія друга закінчується хором, де маліи младенци воспѣвають Іосифово мужество, ибо многажди прелщаемій бистъ непрелщенній; и являютъ Іосифа бити образомъ Христа, сына

¹⁾ Тихонравовъ—Русскія драм. произв.—стор. 366.

²⁾ *ibid.*—стор. 371.

³⁾ *ibid.*—стор. 373.

⁴⁾ *ibid.*—стор. 376.

⁵⁾ *ibid.*—стор. 381.

Божія, егоже во пустини искуситель прелцаше; прилагають же, яко Іосифъ, молящійся, прознаменова Христа, во вертоградѣ молитву творяще». В дії 3-й, яві 1-й, «тайновидецъ откриваетъ тайну, юже безстудная велможа сотворити дерзнула: си есть, како многообразними види и многоажди прелцающе, Іосифа ко своей воли не прелстила и како въ конецъ безстудно нападе на Іосифа и како Іосифъ ей безстудству сопровтивися, одѣжу оставилъ и избѣгль отъ руки ея, и како велможа, удержавши туюжде Іосифову одѣжду, хоцетъ Іосифа передъ Пентефріемъ неповиннѣ оклеветати» ¹⁾. В яві 2-й «велможа гнѣвается, что Іосифъ не соизволилъ тоя желанію и пришедшему Пентефріевѣ отъ пути неправедно оклеветуетъ Іосифа; на увѣреніе же своея ложнія клевети показуетъ мужевѣ ризу Іосифову» ²⁾. В яві 3-й «Пентефрій неразумно ять вѣру ложнимъ словесамъ жени своея, воскорѣ повелѣваетъ взискати Іосифа, самъ же гнѣвомъ ярится на мужа неповинна». В яві 4-й «Іосифъ, неповиннѣ оклеветанній, сталъ предъ Пентефріемъ и повелѣніемъ Пентефрія связанній, окованній, быенній и въ темницу есть воверженній; Пентефрій же паки гнѣвомъ ярится на Іосифа и сердцемъ болѣзнуеть» ³⁾.

Дія закінчується хором, де «добродѣтели ридаютъ Іосифа, неповиннѣ въ темницу воверженнаго, и глаголють, яко Іосифъ, связанній, быенній и окованній, образъ бысть Христа страждущаго, въ темницу же воверженній прообрази Христа, сошедшаго въ преисподняя страны земля» ⁴⁾.

В дії 4-й, яві 1-й «царь фараонъ, видѣвъ во снѣ страшное видѣніе, и зѣло, о томъ смутится; повѣдаеть же тоє жъ видѣніе княземъ своимъ и боляромъ и возвѣщаеть, яко повелѣвъ отрокомъ своимъ взискати отъ града звѣздохетцовъ, да столкуютъ предъ всѣми сонъ его» ⁵⁾.

1) *ibid.*—385.

2) *ibid.* -- 387.

3) *ibid.*—390.

4) *ibid.* -- 393.

5) *ibid.*—395.

В яві 2-й «приходять звѣздохетцы и предъ всѣми толкують сонъ царскій; но не могутъ достовѣрно зтолковать, сего ради и отсилаются въ доми своя»¹⁾. В яві 3-й «фараонъ повелѣваетъ княземъ отъ всего Египту собрати звѣздохетцовъ и толковати сонъ свой во всѣхъ египетскихъ странахъ; аще же кто столкуеть, обѣщаееть ему многія почести сотворити»²⁾.

В яві 4-й «вражда, боящися, да не како Іосифъ столкуеть сонъ царскій, умислила новую лестъ на конечное погубленіе Іосифово: оглаголуеть Пентефріевъ Іосифа, яко Іосифъ похваляется (аще изидеть) погубити Пентефріа и весь домъ его, совѣтуеть же Пентефріеви всеконечнѣ Іосифа погубити»³⁾.

В яві 5-й «Пентефрій, послушавъ совѣта враждебнаго, устремляется на убыеніе Іосифа и уже повелѣвъ его извести зъ темници на мученіе, внезапноу отъ царскихъ слугъ на приключшееся нужное дѣло царское воззванній оставляетъ еще Іосифа жива и отходитъ ко цару; но, возвратившися, хоцетъ Іосифа умертвити»⁴⁾. Дія 4-я закінчується хором: «младенци аравицстіи скачуще въ своемъ ликованіи являють, яко скорби и печали не токмо убогихъ и богатихъ, но царей превисокихъ во дни и въ нощи, во снѣ и на явѣ многовидно смуцають и мучать»⁵⁾. В діі 5-й, яві 1-й, «царъ вопрошаееть сенаторовъ, аще обрѣтоша челоувѣка, да столкуеть сонъ его; но во всѣхъ странахъ египетскихъ не обрѣтесе, того ради болшь смутися и обѣщаееть сугубо того превознести, кто сонъ зтолкуеть»⁶⁾. В яві 2-й «виночерпія повѣдаееть цару, яко, егда бысть въ темницѣ на смерть всажденній, видѣ страшній сонъ, его же тамо зтолковаль ему Іосифъ, и яко же столковаль, тако во скорѣ событсея. Царъ же повелѣваееть скоро къ себѣ взискати Іосифа; но Пен-

1) *ibid.*— 399.

2) *ibid.*— 403.

3) *ibid.*— 405.

4) *ibid.*— 410.

5) *ibid.*— 412.

6) *ibid.*— 413.

тефрій хочеть препяти дѣло, все же тщится» ¹⁾). В яві 3-й «Іосифъ, отъ узъ изведенній, предъ всѣми сенаторами толкуеть сонъ царевѣ и ради презиящнѣйшаго толкованія раздрѣшаеть скорбь царскую» ²⁾).

В яві 4-й «Царь Іосифа за толикую его премудрость повелѣваетъ облещи въ царскія своя утвари и, возложивши ему гривну злату на выю, поставляетъ его вторимъ царемъ всему Египту и вдаетъ подъ его власть совершенну все свое царство. Пентефрій же, видѣвъ сія, страха ради оттуду тайно вонь исходитъ» ³⁾). В яві 5-й «Пентефрій, видѣвше, яко Іосифъ, его же онъ крѣпко оковалъ бѣше желѣзомъ и хотѣлъ уже убити, сотворень естъ царемъ вторимъ, боится и зѣло смутится, повѣдаеть же велможи, яко Іосифъ нечаянно господь естъ всему Египту; но велможа откриваетъ ему злобную хитрость свою, како ея ради неповиннѣ страдалъ Іосифъ, и обѣцвають отъ Іосифа прощенія себѣ испросити» ⁴⁾). В яві 6-й «Іосифа провоздають на престолъ царскій всѣ добродѣтели и всѣ хори со мусикии и пѣснями и со всѣмъ царскимъ синклитомъ. Посажденному же на престолѣ князи сорадуются и, яко господу своему, поклоняются. Приходить же и Пентефрій зъ вельможею, свой грѣхъ предъ всѣми исповѣдають и прощенія, — всемирно кланяющесе ему, яко цару и владицѣ, — получит себѣ желаютъ» ⁵⁾). І нарешті «хоръ вкупѣ и епілогъ» возвѣщаеть, яко Іосифъ, отъ узъ изъ темници изведенній и престоломъ царскимъ почтенній, прообразова Христа, возставша отъ мертвихъ и за пріятіе смерти славою и честію вѣнчанна превишше всѣхъ небесъ на божественномъ посажденна престолѣ» ⁶⁾).

¹⁾ *ibid.*—415.

²⁾ *ibid.*—418.

³⁾ *ibid.*—421.

⁴⁾ *ibid.*—422.

⁵⁾ *ibid.*—425.

⁶⁾ *ibid.*—427.

Такий зміст поіменованої трагедокомедії, переказаний нами словами з тексту останньої.

Хто є автором пьєси? На це можна відповісти лише здогадом; рукопис її подвійно поміщено в кінці піітики Лаврентія Горки; «уміщення трагедокомедії—каже д. Петров—при примірниках піітики Лаврентія Горки, що був учителем піітики 1707—08 рр., і примушують нас приписати її цьому вченому»¹⁾. Цей здогад можна вважати влучним і його цілком визнати. Далі д. Петров каже²⁾, що «Іосиф Патріарх» уміщено побік з стариннимь «дѣйствієм на страсти Христовы», про яке вже ми казали, і почина оповідання про Іосифа з тих обставин, на яких спинилось «дѣйствіє», що представляло Іосифа прообразом Христа. Може, Лаврентій Горка, при складанні своєї трагедокомедії, мав на увазі «дѣйствіє на стражи (?) Христові». На це натяка й напис, зроблений, певно, рукою професора на горі сторінки перед першою дією трагедокомедії: «Синописисъ маешъ предъ всѣми явленіями. Збери в одно и будетъ цѣлы. До синописису титуль зри на по... (слова обрізано) Іосифъ Патріархъ».

По своїй літературній формі, не вважаючи на назву, пьєса представляє мішанину міракля з мораліте; мовою написано її славяно-українською, на що в фонетиці вказує читання *ъ* як наше *і*, а *и* як російське *ы*. Приклади і докази головню в численних римах: «бездѣлне і всесяльне» (стор. 362 Тихонравов), «темници» і «велицѣ», «жити» і «сѣти» (ст. 365), «мірѣ» і «чєтирі» (372), «дѣла» і «прелстила» (ст. 383), «клеврѣти» і «благодарити» (ст. 389), «покріють» і «зразумѣють» (ст. 400) і т. д.

По художній розробці пьєса дуже мало, в усіх смислах, заслугує на ймення трагікомедії. Перш за все, комічного в пьєсі не видно, тому другу половину назви можна одкинути з правом. Не зовсім заслугує пьєса і назви трагедії, бо кінець її теж не трагічний,—це що до змісту. Що-ж до техніки пьєси,

¹⁾ Труды Кіев. дух. акад. 1866, нояб.—стор. 372. Увага.

²⁾ *ibid.*—373.

то і тут вона мало видержує вимоги теорії драми. Подібно «Владимиру» Прокоповича, п'єса не є малюнком внутрішньої боротьби, цієї основної умови драми,—тому даний твір можна швидше назвати драматичними картинами, або просто діалогом. Внутрішні її гідности теж невеликі. Д. Петров зве її «сухою і строгою»¹⁾ і естетична її цінність дійсно мала. Але є окремі красовиті місця, нпр. опис Іосифової душі (стор. 384), порівняння в устах зв'язочетця (стор. 400) і др.—таких одначе уступів небагато. Цікавіший цей твір в другому смислі, по різних технічних звичаям і яко відбиток тогочасних соціальних відносин і поглядів автора. В смислі першого «п'єса ця—каже д. Петров—єдина відносно уваг для акторів. Ми з неї наводили вище рисунок тавця 24 муринів. Крім цього рисунка, на берегах її дуже часто стриваються уваги на зразок подібних: «б'єси падають и во адъ ут'ѣкають» і т. д.²⁾.

Але далеко важливіші ті місця, де автор дотикається тодішньої дійсности. Д. Петров каже, що автор «в окресленню деяких подробиць життя Іосифа ніби натяка на сучасну дійсність.»

На жаль, він не вказує, де власне є такий натяк, та навіть додає «ніби». На нашу думку, подібні уступи в трагікомедії Горки зовсім очевидні. Така, насамперед, ява 4, в дії другій, де є натяк на тогочасні трудові відносини в спені з «д'єлателями». Такі й місця, де малюються класові погляди автора. От, нпр., ілюстрація до тогочасних соціальних умовин, коли нашими державцями реально заводилось крещачтво, руськими монархами зміцнене потім юридично

«Тяжко тимъ угасити, иже суть во власти
И иже не труждшеся почивають, страсти
Неукрощають, ядятъ доволѣ и піють,
Къ тому аще зъ богатствомъ многую имѣють
Власть, силу и державу. Такіи то вишше

1) Труды кiev. дух. акад.—1866, ноябрь,—стор. 372.

2) *ibid.*—373.

Мѣри горѣють, хотять аще преизлишне
Показати власть свою і т. д...

Нѣсть сего безчинія во дворѣхъ убогихъ,
Идеже нѣсть свободи, ни сластей премногихъ»¹⁾.

З цих слів Совісти ясно видно як сваволю тогочасних українських державців, так і ідеалізацію автором несвободи, послухання, що стає гаслом економічного поневолення нашого народу своєю-ж старшиною.

Важливий теж і другий уступ, виголошений у дії 4-й (яві 4) Враждою²⁾:

Не вѣси ли, кія
Суть мерзкихъ рабовъ прави? Прекде люта змія
На любовь преклонили, нежели раба злаго.
Льви, тигри, нарди, но и чада самага
Смертнаго крокодила весма подобнѣ,
Да благодѣянія помпять, нежели сіе
Студное исчадіе. Раба раздраженія
Отъ ярости, гнѣва и мести притворенна
Любовь не утолятъ, ни дари что успѣють,
Ни милость преклонить; і т. д.

Рабъ всегда памятозлюбивій,
И никтоже въ мірѣ есть тако щасливій,
Дабы могъ рабску ярость когда претворити
На милость: рабъ бо вмѣеть на зло обратити
Всяку благость и правду, любовь отвергаеть,
Дари приємлетъ и то скоро презираеть і т. д.».

Такий величезний уступ присвячує автор змалюванню психіки раба, відзначеної самими чорними рисами.

¹⁾ Тихонравовъ.—Р. драм. пр. т. II. стор. 367—8.

²⁾ *ibid.*—408.

Як відноситься до рабів наш автор? Чи поділя він наведену Враждою її характеристику? Навряд: цьому перечить допіру вказана ідеалізація убогого стана: автор може хвалити цей стан за його «послушенство» і не закривати очей на всі лихі наслідки його «рабського» стану... З другого-ж боку, вкладаючи означені слова в уста власне брехливої Вражди, автор тим самим підкреслює всю побільшелість надданих рабам чорних рис і висловлює своє спочуття українському поснільству. Таким чином Горку ми можемо вважати одним з письменників, що, поруч із вихваленням різних загальних цнот, як чесність, правда та инше, стояли на охороні інтересів нашого трудящого класа на початку 18-го віку. Що до місця пьеси в еволюції нашої драми, то воно, по вищесказанному, дуже ясне. Д. Петров каже, що ця пьеса, ¹⁾ «взята сама по собі, не може слугувати свідоцтвом повільного розвою київської драми в національному напрямі». Національного зміста в пьесі, звичайно, нема ніякого, крім одзначених натяків, але в історії драми вона своє місце займає.

«Іосифъ Патріарха» показує навч, що навіть на початку 18-го віка наша драма гостро одійшла од драми 17-го віку: при всій божественності сюжета, в «Іосифі» видко штучність компонування, натяк на сучасні події і повну далекість од яких „небудь відносин до церковної одправи.

І коли порівняти її з «Владимиром» Прокоповича, то в смислі «свіцкості» сюжета ми можемо поставити їх обидві в одну групу пьес тільки з натяком на сучасні події, а не їх змалюванням. Тим паче, що й «Владимир», хоч і взятий з рідної історії, теж власне відноситься до святих, і цю пьесу Прокоповича можно було-б врешті розглядать як і з сюжетом церковно-релігійним.

По цій пьесі ми не знаходимо нових аж до 1727—8 рр.,—це не значить, що їх не існувало взагалі: вони, очевидночки, попропадали, а частинно лежать десь нерозшуканими.

¹⁾ Труды К. Д. Ак. 1866, 11, стор. 372., Очерки—стор. 51.

Їх одкриття не може одначе внести нічого нового в намальований нами хід драми, яко постійне наближення до свіцкості. Найблизча драма «Милость Божія», що ми стріваємо її по вказаній хронологичній прогалині, доводить це очевидячки. Які-ж історичні обставини спричинилися до створіння подібної цілком свіцккої пьеси? Цих обставин дуже багато і належать вони до однієї з трагічніших діб нашої історії, а власне до періода по гетману Мазепі. Нещаслива спроба цього гетьмана одірватися од Москви, яка не забезпечала народних прав України, потягла за собою для останньої довгу низку злигоднів.

Україна стала в Петра Великого на призрі, і він став уживати всіх заходів, щоб її автономію обернути в півець. Ознаками тієї автономії було власне українське військо і власне урядування з гетьманом на чолі.

Петро в цих пунктах почав знесиловати Україну: він роздавав українські землі московцям; посилав козаків на канальські найтяжчі роботи; призначав усюди московських урядовців; для головної управи краєм, при живому гетьмані Скоропадському, 1722 року призначив так звану «Вельяминовську коміссію». По таких мірах від української автономії лишилось, звісно, дуже мало, а коли вмер 1722 року гетьман, то Петро одмовив обирати нового. Московські урядники гнобили народ, поради проти них не було ніякої,—тому не дивно, що царювання Петра I видавалось різним патріотам України одним із самих нещасливих.

Таким колективним патріотом, безперечно, була й київська академія. Як мусили відноситись присяжні її драматурги до всього, що робилось перед очима?.. Звісно, цілком негативно... Але чи переливали вони свою образу в форму драматичну? Данних для одвіту немає, але не треба і їх, щоб одмовити в смислі негативному: соціальних драм в академії бути й не могло. Драматурги академії, вчителі пітики, були людьми офіційальними: за драмусатиру вони могли одержати велику кривду і про лихі вчинки людей сильних мусили говорити аллегорично. Це ми, наприклад, бачили в попередній пьесі «Іосифъ Патріота», це ми побачимо далі, в пьесах пізніщих. В «Іосифі» на різні внутрішне-україн-

ські соціальні непорядки вказувалось тільки натяком: тим паче не могли драматурги, навіть і натяком, писати про непорядки, викликані внішню силою,—цеб то самодержавством Петра. Дуже добро відомо, як поведився московський уряд навіть у 17 віці із всіми, хто спокушався на критику московських зловживань. Тому не можна було й сподіватись, щоб та критика, та ще в духовній академії, спрямована була проти всіх грізних мір Петра, які нищили автономію України.

І українські драматурги-патріоти мовчали.

Така критика могла з'явитись лише тоді, коли нічого не погрожувало-б ні з якого боку, коли-б самий уряд побічно спочував критиці. Такий випадок в політичному житті Росії врешті трапився. По смерті жінки Петра I, Катерини, при якій точилась раніша політика, до престолола вступив Петро II, і Україні довелося далеко краще. Хоча всіх раніших прав і не було повернено, але за те скасовано «малоросійську колегію» і навіть дозволено обрати гетьмана: ним став Данило Апостол. Поводження Петра II-го «підогривало надії малоруських патріотів»¹⁾; «в царювання молодого Петра другого повеселішала східна Україна гетьманством заслуженого старця свого, Данила Апостола»²⁾. Такий настрій, що безперечно одбився і на київській академії, мусив довести нашу церковну інтелегієнцію як до критики сучасного, так і до спогадів про минуле. Мимоволі наверталась думка до того, хто найбільш дбав про долю України, хто видавався в тім минулім яко найвидатніша особа? Такою особою був, звичайно, Богдан Хмельницький. Слава його далеко сягала за межі 17-го віка і, само собою, мусила бути памятною і під час створіння згаданої драми.

«1728 року докінчувалось поновлення великої Печерської церкви (по лаврській пожежі 1718 року), і в ній, на північному боці, написано було тоді патрет Богдана Хмельницького у всю

¹⁾ Петровъ. Очерки— стор. 52.

²⁾ Собр. сочин. М. А. Максимовича, т. I, стор. 484.

постать; і більш ста років дивився на нього народ, що приходив у Печерську лавру з усіх кінців Руського царства... Благодійний лаврський патреть Хмельницького для багатьох був живим нагадом, як колись звияжного Богдана, що йшов у Київ з Замостя, стрінупто було на кпівському полі численним людом, і митрополитом кпівським, і патріархом іерусалимським, і величано було, в привітних промовах академії, Богоданним визвольцем народа свого від лядсько-египецького ярма, подібно стародавньому Моїсею»¹⁾. При таких даних не дивно, що мусив явитись автор, який вихваляв би «Петра II-го, і пововибраного гетьмана Данила Апостола, і з побожною згадав-би Б. Хмельницького, як ідеальну особу в козацькій історії»²⁾. І дійсно, наслідком такого настрою зъявилась драма «Милость Божія, Україну отъ неудобъ носимыхъ обидъ лядскихъ чрезъ Богдана Зиновія Хмельницького, преславнаго войскъ запорозкихъ гетмана, свободившая, и дарованными ему надъ ляхами побѣдами возвеличившая, на незабвенную толпкихъ его щедротъ память репрезентованная въ школахъ кпівскихъ 1728 лѣта»³⁾.

В дії і яві першій «Богданъ Хмельницькій долю козацкую оплакуеть, и новые совѣты въ умъ приємлетъ»⁴⁾.

Гіркість тієї долі утворено «ляхами», які

честь и славу въ нивочто нашу обрацають,
козацкое потребить имя желаютъ.

Б. Хмельницькій вважає це невдячністю і поганою запла-тою козакам

За повсчислимые пріятые раны,
За смерти различные на различной брани,

¹⁾ Собр. сочин. М. А. Максимовича т. I, стор. 484.

²⁾ Петровъ. Очерки---стор. 52.

³⁾ Истор. пѣсни малор. народа. — Антоновича и Драгоманова т. II, стор. 141 і Собр. сочин. М. А. Максимовича т. I, стор. 486.

⁴⁾ *ibid.*

За толикіє и столь славныє побѣды
Терпѣли толикіє, толь тяжкіє бѣды...

Про-те Гетьманъ не пада духомъ:

не совсѣмъ пропала
Многoименитая она похвала
Наша..
Не отобрали еще ляхи намъ остатка:
Живъ Богъ и не умерла козацкая матка!

В «хорі» Муза і Аполло «грядущую ляхомъ погибель пред-
возвѣщають. Обертаючись до «Поляка», вони віщують, що за
таку невдячність.

Вдарять на тя бури:
Шкуры тебѣ дерти,
Главы будутъ терти,
Шіи вытягати,
Въ ярмо закладати,
По лѣсахъ гонити,
По рѣкахъ тошити і т. д.

В дії другій «Хмельницькій козакамъ запорожскимъ обиды
и озлобленія неудобноносная, отъ ляховъ дѣмая, предлагаетъ.
и свой їмъ совѣтъ объявляєть, которому Кошовій именемъ
всѣхъ козаковъ отвѣтствуетъ, и якъ въ прочіихъ потребахъ, такъ
найначе въ томъ, послушнихъ себе быть, и головъ своихъ не
щадѣть, обѣщаєть». І той і другий висловлюються дуже впрязно.
Б. Хмельницькій зразу пропонує запорожцямъ «сіє предъизбрати
или жити тако

При козацкихъ вольностяхъ безъ палого, яко
Іздавна жили, или вѣчными рабами
Въ ляховъ быть, которіи якъ хотять надъ нами
И надъ дѣтми нашими руки пстирають.

Що-ж до самого Хмельницького, то йому

лучше видится и главу
Свою положить, нѣжбы козацкую славу
И Украину зъ крайнимъ студомъ потерять,
Или неблагодарнымъ врагомъ голдовати.

По цьому йде доказ невдячності поляків і лічба звитяг, утворених для останних козаками. За все те,—каже Богдан,—

тяжко угнітили
Бѣдную Україну тими очковими,
Поемщицнами тими, тако жъ роговыми.
Повымышлялы къ тому уже и ставщицны,
А при иныхъ поборахъ и сухомельщицны.
Власное наше добро въ очахъ передъ нами
Арендуютъ, и въ своемъ невольни мы сами.
И уже по времени а-ни дѣтей родныхъ,
Ни женъ власныхъ нашихъ, намъ не будетъ свободныхъ.

Виложивши всі ці біди, Богдан заявля:

Имѣю же надѣю на шаблю по Бозѣ,
Что нахилить подъ наши враговъ нашихъ позѣ.
Только вы всѣ въ единѣ гужъ со мною тягните,
А отчизны и вѣры своей не дадите
Православной до конца отъ нихъ пропадати
И козацкой на вѣки славѣ исчезати.

Богданові видатними словами одповіда Кошовий:

Поки силы нашаея, поки духа стане,
Будемъ себе боронить, вельможный Гетьмане;
Туркамъ, татарамъ въ очи отважне ставали
За плюгавцевъ тыхъ, когда на нихъ наступали.
За себе противъ Ляховъ не вооружимся,
Въ своихъ бѣдахъ помогти себѣ убоимся?
Вѣдаемъ, яко всѣмъ намъ Украина мати,
Кто жъ не похощеть руку помощи подати

Погибающей матиць, былъ бы той твердѣйшій
 Надъ камень, надъ льва былъ бы таковъ лютѣйшій!
 Мы всѣ, якъ прежде были безъ всякой отмовы,
 Такъ и найцачѣ теперъ служити готовы,
 Будемъ себе и матку нашу боронити,
 Аще намъ и умерти, будемъ ляховъ бити!

В яві другій «козаки, Днѣпромъ пришедши, приходять до Хмельницкаго, и что ляхамъ сдѣлали, ему повѣдають; вѣстникъ извѣщаеть недалекій лядскій приходъ; Хмельницкій кажесть козакамъ на кони сѣдать.

Що ж вони «ляхам» зробили?

нещадно побили
 Иншихъ, а жившихъ живцемъ въ Днѣпрѣ потопили.
 Лучше збравши, що будетъ, то будетъ, терпѣти,
 Нежели ляхамъ, хочъ присягнѣти, служити.

В дії 3-й, яві 1-й, «Украина о помощь и пособие Божіе Хмельницькому во брани той просить».

На початку Україна каже, що

утѣхи ощутихъ нѣчто того ради,
 Что чада мои уже якъ отъ сна востали
 ...и вси обще почали гадати,
 Якъ бы матери своей пропастнѣ не дати і т. д.

Її одначе смутить, що

не извѣстна фортуна есть брани . . .

Ця непевність примушує Україну просити в Бога помочи Богданові.

В яві 2-й «Вѣсть приходитъ, повѣдая преславные козаковъ надъ ляхами побѣды, и студное ихъ за Вислу прогнаніе, и торжественное вскорѣ Хмельницкаго на Украину возвращеніе». Вѣсть каже Україні

Не плачь, о Україно, престани тужити,
 Печаль твою; на радость время преложити:
 Призрѣ на тя съ небесе Вышняго зѣница,
 Поборствуетъ по тебѣ Божія десница!

Враговъ твоихъ студно въ лѣсъ, якъ зайцовъ, загнали,
 И единыхъ побили, другихъ повязали...

Вѣсть малое далі картину втеків поляків:

тамо рисы,

Соболи, горпостай, кунки, волки, рисы,
 Сѣбирки, ванны, копвы, набрики, наметы,
 Мѣдицы серебряныя, фарины, паштеты,
 Цукры, крeденсы, столы, скрипи зоставлялы,
 Окованныхъ вoзoвъ сто тысящъ покидали.

Вѣсть каже про близький прихід Богдана і додає, що

Слава о немъ повсюду дивная проходитъ,
 Имя его до морей послѣднихъ доходитъ,
 А ляхамъ такъ страшно, что гдѣ либо повѣють
 Вѣтры, всѣ, же Хмельницький идетъ, разумѣють.

Україна висловлює радість з причини приходу Богдана.
 Хор вихваляє «Бога скорбящихъ» і каже, що

Упованіє оныхъ не сумнѣнно;
 Богъ бо есть щедрый, въ Немъ же уповають,
 Яко на нь свою печаль возверзають.

В діі 4-й, яві 1-й «Хмельницькій со торжествомъ на Україну возвратився въ Кієвъ, при вратахъ торжественныхъ благодарить Бога за толикіє побѣды: дѣти Украинскіи, во училищахъ кієвскихъ учащіяся, его привѣтствуютъ, потомъ и козаки чрезъ писара толикой ему славы вѣишуютъ».

Які подробиці всіх діалогів?

Хмельницький, обертаючись до Бога, хвалить його ласкавість; бо він милує грішних, що каються; от і тепер Бог

призрѣ съ небесе на наша обидѣ,
Толикіе намъ нынѣ дарова побѣды.

Вказуючи на ті побіди, він заключа

Твое сіе дѣло есть, а не челоуѣка,
Буди благословенъ Ты отъ нынѣ й до вѣка!

Обертаючись до Богдана, українські діти вихваляють його в 4 куплетах і кожен з них по черзі замикають такими реченнями:

Доколѣ убо Церковь имать пребывати,
Дотоль и твоя будетъ похвала сіяти.

.
Всякъ убо, иже имать Отчество любити,
Не можетъ ты никогда въ любвѣ не имѣти

.
Иже убо за отчу подвизался славу,
Безсмертнымъ слава вѣнцемъ увѣнчаеъ главу

. ,
Добродѣтель убо мы твою величаемъ,
Тебѣ Несторовыхъ лѣтъ отъ Бога желаемъ!

Писарь теж каже до Богдана:

О дивный въ Гетманѣхъ, ты, нашъ Вельможный пане!
Радуется о тебѣ Россія Малая,
Веселится жъ купно и Церковь святая

.
Торжественны гласы происходятъ всюду,
Тамо пѣсни слышатся, кимвали оттуду,
Грады, веси, дубравы, горы, холмы, рѣки,
Красно являютъ лице свое съ челоуѣки!
Словомъ единымъ сказать: якъ Украина стала,
Толикая въ ней радость еще не бывала.

На це Богдан одповіда:

Радости сея не я и не добродѣтель

Кая моя вина, по Творецъ и Содѣтель
Нашъ.

По цьому він лиша їм свій знаменитий заповіт:

... въ мірѣ между собою живите,
Друголюбіе над вся паче возлюбите
И малыя бо вещи умножаетъ згода,
Великія вопреки вмалые незгода
А желѣзо доброе важте и надъ злато.

Что Богъ дастъ, тѣмъ довольни суще, ни коея
Не обидите ни чимъ братія своея
Кто лѣсокъ добрый, или хуторецъ порядный,
Кто ставъ, кто луку, кто садъ имѣеть изрядный,
Болѣть или завидѣть тому не хотите,
Якъ бы его привлacity къ себѣ не ищите.
Ибо когда козаки уже обнищаютъ,
То не долго остатки ваши потрываютъ

На послѣдокъ глаголю: сами не купчуйте,
Лука, стрѣлки, мушкета и шабли пильнуйте!
Куплями бо обвязанъ житейскими воинъ,
Имени сего весьма таковъ не достоинъ.
И дѣтей своихъ, скоро отпавлять науки,
До сей же обучайте козацкои штуки.

В дії 5-й, яві 1-й. «Украина радуется Богу, помощнику своему, и благодареніе возсылаеть».

Україна пропонує всім росіянам і христіянам радіти, що, дякуючи Богові, «ляхів» прогнано, що

зима отступила,

А благопріятная весна наступила

Се мѣсяць новъ явися; се день торжественный
 Всемирный нарочитый, свѣтлый, праздничный!

З цього приводу Україна присуджує:

Что иное за милость воздамъ толь велику?
 Буду развѣ имени Его воспѣвати,
 Буду Господне имя во вѣки прославляти!

В яві 2-й «Смотрѣніе Божіе предсказуетъ Украинѣ незыблемое ея блаженство подъ крѣпкою непобѣдимыхъ Монарховъ Всероссийскихъ рукою, добрымъ и Рейментарскимъ правленіемъ».

Воно каже:

Монархи російскіи,—цоборники суще,
 Иже благочестія, зловѣрныхъ бодуще:
 Тебѣ въ твоей потщатся пособляти нуждѣ;
 Не липать ты помощи своей, аки чужды.
 Подъ тымъ непроломимымъ щитомъ пребывая,
 Аки на твердой скалѣ себе утверждая,
 Посмѣешься всѣмъ вѣтромъ...

Україна висловлює з цього приводу радість.
 Смотрѣніе далі поясня, що

Петръ тебѣ будетъ камень, отъ Бога поданный
 И за величество дѣль Великій названный...

Зачувши імя Петра I-го, Україна впада в смуток:

Увы мнѣ окаянной, убо мя порушить!

Але Смотрѣніе заспокоює її:

Стой, не бойся, за камень первый сокрушенный,
 Камень другій, не меньшій, будетъ положенный,—
 Петръ, глаголю, имени Вторый такового.

... не дастъ ти упасти,

Не дасть и славъ твоей всячески пропасти.

.
 Подасть ти Даніила, вождя изряднѣйша,
 Не токмо благородствомъ надъ иныхъ краснѣйша,
 Но и дѣлы храбрыми славнаго, который
 Супостатомъ Хмельницкій твоимъ будетъ второй.

.
 Но Богъ ты въ воинскомъ искусствѣ и штуцѣ
 Прославивый, прославить Той же и научѣ.

.
 Тако ти, миръ ли будешь, или брань имѣти,
 Надъ врагомъ твоимъ главу будешь возносити».

Україна висловлює бажання:

О, Боже! возсіяй ми день онъ скоро златый,
 Толикое блаженство мое оглядати!

Хор тоді «поеть похвалы Хмельницкому» і закінчує:

Въ похвалахъ твоихъ языкъ нашъ бездѣлень,
 Ублажить бо ты достойно не силенъ;
 Будешь развѣ ты. возвеличенъ въ небѣ,
 Яко есть требѣ!

В епілозі, що замикає драму, пояснюються мотиви створіння пьеси, яко подяки Богові за «Милость Божію, къ намъ прежде осмидесять лѣтъ явленную»¹⁾). Такий зміст означеної пьеси.

Хто-ж був її автором? Про це йшли змагання. Максимович, що вперше видав цю драму, писав: «вона звісна мені по двом рукописним збірникам творів Феофана Прокоповича, написана в обох слідком за драмою «Владимир». І не можна не визнати, що обидві драми одного автора, що в них один і той-же художний захід, з тією тільки ознакою, що у «Володимирі» примітно ще молодого академічного вчителя поезії, а в «Милости Божіей»

¹⁾ Истор. пѣсни.—стор 164.

видко вже велико-досвідченого вітію, що вдався до свого ранішого віршового пера, яким і потім, як вітання молодому поету Кантемиру, написав він перші руські октави...

Знаменитий співтворець і проповідник та історик Петра Великого був головним духовним діячем і при Петрі Другому, і стільки разів привітав його златим словом своїм, особливо в рочистий рік його коронування. Тоді в Москві мався і новообраний Гетьман Малоросійський, так ласкаво і почесно прийятий молодим Царем; архиепископ Феофан показував усяку повагу велебному і гідному привидці козацькому; і, певно, тоді в Москві, згадавши свої раніші роки і свою родину, він написав для улюбленої академії своєї нову драму, виставу якої приготовано було, певно, до приїзду гетманського» ¹⁾.

Д-ій О. Бодянській, видаючи означену пьесу, згадує теж про висловлену Максимовичем думку, після якої пьесу написано Прокоповичем, але свого погляду на це не показує. Видаючи пьесу, «я мав на увазі,—каже він,—подати змогу нашим прихильникам рідної старовини розв'язати питання, чи справді ця пьеса належить перу знаменитого ієрарха, чи вона є твором другого поки загадочного для нас письменника першої чверті минулого століття» ²⁾.

Д. Петров, вдаючися до розв'язання спору, одміченого Бодянським, не може згодитися з Максимовичем і каже з «приводу одного старого вірша: «на сей час представлена нами вправа, що має одну спільну думку з «Милостью Божією» одкрива такі обставини з тодішнього життя України, які гідні були натхнути всього царю сина Росії і поставити навіть вище Ф. Прокоповича. Та й сама мова «Милости Божої», одзначається від мови «Владимира» більшим вриванням польсько-українських слів. Взагалі, дивна думка Максимовича, ніби Феофан Прокопович, що мешкав тоді у столиці, обтяжений прямими своїми заняттями,

1) Русская беседа—1857, № 1 стор. 78—9.

2) «Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и др. рос.» 1858, кн. 1, ст. 78.

зважився писати драму для київських училищ. Кому ж належить вона? 1727 р. був учитель піітики Іннокентій Неронович. Незвісно, хто був учителем піітики 1728 р., але від 1729 року дійшла до нас піітика, преподапа Феоф. Трофимовичем; одноіменність і схожість по фамилії з Феофаном Прокоповичем, а також і висока гідність драми примусили приписувати її останньому і помістити в збірник» ¹⁾).

Крім того, на початку піітики Феофана Трофимовича завважено», «сей почти книги конца не маешь»,—і ще більш доводить д. Петрову, що автором цієї пьеси, яка могла бути в кінці означеної піітики, являється як раз Трофимович.

З приводу цієї думки і в оборону своєї, висловився знов Максимович. Петров,—каже Максимович ²⁾), — «уважає, що цю драму скомпановано—«*може*»—Феофаном Трофимовичем, який був у академії учителем піітики 1729 року. Але я лишаюсь при своїй ранішій гадці, що її написав 1728 року Феофан Прокопович. Я знайшов її тому літ 20-ть у двох рукописних збірниках Феофанових творів, і в обох слідкує вона за драмою «Владимир Великий». А що знайшовся тепер ще один її список—в риторіці, преподаній в академії 1728 р. Стефаном Калиновським, то це, мені здається, тільки зміцня належність її зразковому письменнику. Через те ж вона могла бути приложена і до піітики, преподаної у 1729 році Феофаном Трофимовичем, і ходити по руках у окремих списках. Але навряд щоб збирателі творів славетнього, єдиного *Феофана* приписали йому твір сливе незвісного вчителя піітики, через схожість імен. Для д. Петрова здається навіть дивним, щоб знаменитий ієрарх, «який жив тоді в столиці і обтяжений був безпосередними своїми заняттями, зважився писати драму для київських училищ. Але ж цей верховний Феофан був учнем, учителем і ректором Київської академії. Викликаний з неї для єпископства, він і на далекій півночі чув

¹⁾ Київ. єпарх. вѣд. 1865, № 18, стор. 710—11.

²⁾ *ibid.* № 22, стор. 840—2.

свою близину до неї, називав себе її *представником*, від репутації якого залежить і її репутація (кажу словами звісного листа його до академістів). А 1728 року Феофан більш як півроку був у товаристві гетьмана Данила Апостола, прилуцького полковника Галагана, Лизогуба і багатьох других українців. що мались тоді у Москві, з приводу коронації Петра Другого. В ту світлу блискаву для нього добу палкий душею Феофан, натхнувшись головним героєм своєї батьківщини Богданом, — написав драму «Милость Божія».

Ця невеличка драма вийшла з-під його пера далеко художнішого чим перша, написана 1705 р. І як в тій першій драмі учителя піітики—поставлено хвальний фінал про мітрополита і гетьмана того часу, віщуванням св. Андрея Первозванного, так під кінець цієї драми *вїтї-ієрарха* «Смотрѣніе Божіе» пророкує Україні блаженство,—і тут воздається хвала молодому цареві, новообраному гетьману Даніилу і академії київській.

Розглядаючи в цитованій уже статті питання про авторство «Милості Божої», Тихонравов каже: 1)»

«Милость Божія», на нашу думку, не належить Феофану Прокоповичу, і приписувалась йому *небіжчиком* Максимовичем без достатних підстав (пор. Чтенія въ обществѣ исторіи и древностей російскихъ, 1858, кн. I, «смѣсь», стор. 77—8). Ми не знаємо жадного випадку, щоб шкільну драму в Москві чи Київі написано було особою, що не належала до академії. Безперечно, навпаки, що всі «презентовані в київских школах пьеси виходили з-під пера чи вчителя поезії, чи вчителя риторики. Одже, треба дізнатись, хто викладав у Київі 1728 року поезію і риторику, щоб розв'язати питання, хто був автором пьеси «Милость Божія».

Це й було зроблено, як звісно, д. Петровим, який в останній своїй праці про українську драму висловлюється рішучо: «високі гідности цієї драми і уміщення її в збірниках разом з творами Ф. Прокоповича примусили *небіжчика* М. А. Максимо-

1) Журналь Мин. Нар. Просв. 1879, № 5 стр. 95.

вича приписати її цьому звісному архипастирю того часу. Але ми бачимо в ній тільки наслідування Ф. Прокоповичу Ф. Трофимовичем, що був 1728 року вчителем шітики у київській академії. Він мав і засоби і достатний привід на те, щоб написати трагедо-комедію, варту пера соіменного йому Феофана Прокоповича»¹⁾.

Питання про авторство «Милости Божої» порушено було в останні часи П. Житецьким. Він згадав про дві різні думки Петрова та Максимовича і заявив, що як та, так і друга не мають достатніх підвалин, особливо гадка Максимовича. Переказавши довід останнього,—пробуття в Москві Прокоповича вкупі з приїзжими українцями, наслідком чого був його піднесений настрій і створіння драми,—д. Житецький каже: «Все це бездоказно; а головно,—власне въ ту добу Феофану Прокоповичу не до писання було драм. Не без драми було і в його особистому житті. Хоча по заслання Меншикова йому стало лехше, але все-ж і при Петрі II він мусив би напружувати всі сили свого вибачливого розуму, щоб не загинути в боротьбі з численними ворогами, на чолі яких стояв енергичний архиерей з великороссіян Георгій Ростовскій (Дашков)²⁾.

Наводючи потім уступ, що свідчить про патріотизм автора, П. Житецький говорить: «в цьому бачимо ми новий доказ, що драму було написано не Феофаном Прокоповичем, що, як відомо, не був голінний до малоруського патріотизму»³⁾.

З такими запереченнями д. Житецького ми одначе не можемо згодитись. Що Прокоповичу треба було боротись із ворогами,—це факт, але чому-б це пошкодило писанню драми? Навпаки, утворення такої драми, де вихваляється новий імператор, було-б навіть плюсом в цій його боротьбі з ворогами! Далі: що Прокопович не рвався до українського патріотизму—це факт; але патріотизм в деякій мірі, яко визнання заслуг видатних українських діячів, як Мазепа та Б. Хмельницький

¹⁾ Очерки изъ ист. укр. лит. XVIII в.—стор. 51—2.

²⁾ Энеида—стор. 19.

³⁾ ibid.—стор. 20.

і др.—в нього були: тому, з цього боку Прокопович означену пьесу написати міг. Але суть другі вказівки, що не допускають такого твердження. За своє пробування на півночі Прокопович досить обрусів: його пізніші літературні твори далекі від української мовної форми; тому трудно припустити, щоб багата національним колорітом пьеса, повна свіжих фарб народньої поезії, могла належати йому. Проти його авторства говорить теж і весь дух пьеси, ворожий Петру Першому: само собою ясно, Феофан Прокопович, вірний його помішник, що звікував весь вік з Петром I-м, не міг вкладати в уста Україні того недружнього відношення до цього імператора, що ми бачимо в пьесі. Одже, коли не Прокопович, то хто-ж єсть її автором?

Слідком за Петровим і згідно з вказівкою Тихонравова, ми вважаємо, що творцем її був дійсно Трофимович, академічний учитель пітики. Ім'я його—Феофан дає змогу думати, що небезпідставно приписували пьесу другому Феофану — Прокоповичу, який пьес для вистави, крім згаданої вище, не писав... Теоретично говорючи, міг її, звісно, скомпонувати і Прокопович, але, через вказані причини, такої пьеси, і до того ще для академії, він написати не міг. Це раптове писання для академії, при неукраїнській пізнішій творчості Прокоповича, було-б фактом і логічно, і психологічно, і історично незрозумілим.

Одже, написав цей твір Трофимович, або, зовсім можливо, і якийсь инший вчитель академії,—але, в усякому разі, людина з краєм звязана. Це для нас важливо одзначити через те, що «Милость Божа» є власне проявом настрою цілої нації, так пригнобленої Першим Петром і на час піднесеної Другим... З огляду на це було б дивно, щоб в серці самої України не знайшлось людини, яка відчула-б злигодні рідного краю, порівняла-б їх з колишніми часами і не прославила б його визволення в особі тих, хто був тоді в неї на чолі... От через що треба припустити, що гірке слово України вийшло не тільки від українця, але ще й від такого, який був не на далекій півночі, не разом з тим, хто рідний край гнобив, але в самому матернім лоні...

По цих увагах перейдемо до ближшої характеристики пьеси, яко літературного твора.

Які-ж її внiшнi i внутрiшнi вiдзнаки?

Насамперед, як ми казали, написано її славяно-українською мовою: прикмета її—вимовляння *ъ* як *i*, чому є ряд доказів у римах ¹⁾: види й бѣды (стор. 150); имѣти i побѣдити (156); славити i пѣти (157); измѣна й єдина (стор. 160); творити и худѣти (162); бездѣлень i силенъ (164) i т. д.

По літературній формi вона уявля з себе мiшанину iсторичноi хронiки з моралiте. Iсторичнiсть її—без сумнiву: це видко як iз самого тексту, так i з побiчних мiркувань. Джерелом її д. Петров уважа одну «з кращих малоруських лiтописiв, лiтопись Самуїла Велички, що давала багатий матерьял для представлення доби Богдана Хмельницького» ²⁾. Д-й П. Житецький вказує на лiтопись, що вийшла ще ранiше,—Грабянки ³⁾.

З боку формально-естетичного важливо одзначити цiлком народню образнiсть, що переймає увесь твiр: через те можна сказати, що вiн є нiби одбитком або переказом народних дум та пiсень. В цьому смiслi цiкаво проглянути список пьеси, надрукований в „Iсторичних пiснях Ант. i Драгоманова“; там в увагах видавцiв укавано ряд пiсень, яким вiдповiдає той чи инший уступ пьеси. Такi уступи про загнання Полякiв за Вислу, про знущання їх над козаками, про славу козацьку i т. инше.

Внутрiшнiй бiк пьеси ще важливiший. Не вважаючи на те, що сюжет її вiдноситься до часiв 17-го вiку, рiзнi мiсця її вiють сучасностю, звичайно, автора, i передовсiм мають риси життя соцiально-економiчного. Ми вже цiтували уступ, де пропонується козакам не вдаватись до купчування,—факт, що вказує як на слабкий зрiст торгoveli на Украiнi, так i про козакофiльську псiхiку того часу.

¹⁾ Истор. п. малор. народа.

²⁾ Очерки.—стор. 52.

³⁾ Энеида.—стор. 20.

В другому місці вказується на одбирання в бідніших людей маєтків,—факт, як звісно, хорактерний для всього 18-го віку.

Поклик автора до з'єднання гучить ідеалістичністю, тіпичною для того козакофільського часу

Коли таким чином зібрати всі побутові і політичні риси, то в вигляді даної пьеси ми одержимо дійсну картину реального життя. В ній,—каже д. Петров,—досить вірно обмальовано відносини Малороссії до Польщи та Россії, а почасти вказано внутрішні риси самої Малороссії і особливо козацтва»¹⁾.

Вірність змалювання реальних картин умовлює й художню вартість цієї пьеси. Через те, на думку д. П. Житецького, це єсть один з видатних драматичних творів ХVІІІ віку як по реалізму в зображенні бідувань, пережитих українським народом під владою панів польських, так і по співзгуку тона з тоном народних українських дум, в яких можна вказати на цілі картини, стиснуті в коротких, енергічних виразах драми»²⁾.

З такою характеристикою пьеси можна тільки погодитись.

Розгляжена драма сюжетом своїм наближується до свіцьких, бо має зміст історичний. Але тим часом її все ж таки перейнято рисами цілком релігійними,—і ця мішанина—характерна риса другого періоду нашої драматичної творчости. Що це так, доводиться особливо виданою через рік пьесою під заголовком «Трагедо-комедія, изданная въ Академѣи кievской честнимъ іеромонахомъ Сильвестромъ Ляскоронскимъ, учителемъ школи поетики 1729 года»³⁾. В ній навіть, яко відгук стародавности, маєть ся пролог, де автор обіця розказати про «падєніє рода Адамля» і про вивід його через божу благодать «до рая от адской пропасти». Потім в дії 1-й, яві 1-й. «Архистратигъ Михаилъ брань имѣеть наносить с Луциперомъ»; останний росповідя, що він має на небі велику силу і що

1) Труды К. д. ак., 1866 № 11, стор. 379.

2) Энеида стор. 22.

3) Труды Кіев. дух. акад. 1877, сент.

ежелибъ кто возмогъ власть мою отъяти
 И великой крѣпости сопротивустати,
 Удобѣсть есть стихія тварѣ превратити
 Нежелиби восхотѣлъ равень мнѣ кто быти ¹⁾.

Михаїл застерега проти похвальби і нагрожує, що його може вразити «денница Вишняго». Люципер не гамується нахвалитись своєю силою і не вважає нікого рівним собі, кажучи: «ктоже есть якоже азъ въ моей благодати»? Михаїл одповіда, що вище його Бог, і кличе небесні сили довести Люциперу, зухвальство його «гордости проклятої». В яві 2-й «Люциперъ сказуєть великі свої скарги про те, що його вже скинуто «въ геенну»; за це він обіцяє:

Кто дерзнетъ оградою рая обладати,
 Славу его вскорѣ потщуся попрати,

З такою метою він кличе своїх підданців.

Сходяться демони; Люципер росповіда їм за прийдешнє піднесення «людскої натури» і ті обіцяють її «сокрушити і стерти». В яві 3-й «Премудрость или Богъ» оберта персть у животь», це-б то надає їй життя.

З неї виходить людська істота, і в промові премудрость дарує їй владу над раєм і насолоду в ньому, тільки наказує не займати «древа смертна». В яві 4-й. «Зависть сказуєть, ходя коло рая», що на людину вона пошле всякі напасті. В яві 5-й, естество питає в «Прелесті», чого вона ходить по саду. Та одповіда, що любить ся його окрасами, але висловлює дивування, через що «естество», царица над усим раєм, не зважуєть ся «снѣсти» від одного дерева? Одержавши звісний біблейський одвіт, «Прелестъ» подбива Естество вкусити від того дерева, наслідком чого ніби буде нове піднесення «естества». Знажене «Естество» зважуєть ся на переступ, малюючи собі надзвичайні

¹⁾ ibid., 518.

перспективи своєї влади. З цього приводу «приходящу демону хори поють п'єснь торжественную». В яві 6-й «Гн'євъ или справедливость Божія», нагадуючи всі дари, подані ним Єстеству, сердиться на нього і нагрожує йому адовими муками. При цих словах б'ють великі громи. Але тут являється Милосердіє Божіє і просить гнів не відавати естества пекельній муці. Гнів не згожується. Милосердіє просить тільки вигнати з раю винуватця. Тоді приходють «Казни», виганяють його з раю і додають.

Сице неблагоприятимъ Божеской благодати
Должно всегда во в'ѣчной пагубѣ страдати.

В дії 2-й чується плач Єстества по згублених радощах і висловлюється надія на поміч Божу.

Але гнів Божий одмовля їй у всякій милості і нагрожує їй усякими муками:

Адъ отверзися, преступницу сію
Пріими во в'ѣки, ланцуги на вію
Тверди взложивше, мучиму зр'ѣте
И огнемъ зж'ѣте.

В яві 2-й «Гласъ» наказує Моїсееві іти до фараона й объявити йому волю божу про необхідність ослобонити замучений ізраїльський народ. Той іде і в яві 3-й наказує фараонові визволити ізраїля, бо інакше йому нагрожує кара Божа. Фараон лютує, не згожується, посила дивитися своїх дозорців за ізраїлем, якого обіця «сокрушити» (ст. 596). В яві 5-й євреї сердяться на Моїсея, що він нацькував на них фараона; Моїсей кличе їх за собою на-втеки, і ті біжать. Про це докладають воїни фараону і він посила їх на вздогін, щоб покарати євреїв. Але тут Моїсей ублаговує Бога, щоб він звелів морю розступитися. В яві 5-й «Іона свободився отъ кита молится», що слугує прообразом зрятування євреїв. Тут же являється «вельможа», що вихваляється «любовью и аффектом» своїх ближних; трое з останніх бажають йому «многії літа». В яві 6-й апостол Павел наказує увірувати в «істинного Бога», в Ісуса, распята на

поносномъ дровѣ отъ Понтейска Пилата» (стор. 600). Євреї заперечують цьому, вказуючи, що «в них є закон і книжки Фарисеи,

Иже пасъ поучають всегда о Моисеи.

Потім нагрожують Павла віддати тисячнику,

да повелить бити

Палицами за сія, да не будешъ вчити.

По цих словах вони й справді скаржаться на Павла,

Что хочеть развратити Мойсей и люди

Своею проповѣдію ко иному Богу.

Тисячник забороня Павлові проповідь нової віри. Павел на те каже:

Аще ми и умрѣти, не пойду отъсюду,
Дондеже проповѣди совершитель буду

Тисячник готовий уже його покарати, але дізнавшись, що він римський горожанин, одпуска Павла.

В яві 7-й один з євреїв доказує на Петра, що бачив його «въ той же слѣдъ Христовъ ходима». Петро одрікається від Христа і «здѣ пѣтель возглашаетъ и Петръ грѣхъ познавъ плачетъ и страдать желая отходитъ». В яві 8-й «Отчаяніє сумує, що через гріхи свої не може мати надії на царство Боже.

«Надежда» підбадьорює його:

Це уже Іисусъ оцѣ на тя обращаетъ,
Толко въ покаяніи видѣти тя чаеть.

Але «Отчаяніє» зневіряється у своєму каяттю.

Всуе мнѣ Бога милость и воспоминати,
Всуе и надежду болшъ въ Богѣ полагати

Надія знов підтримує його. Але «Отчаяніє» в зневірї готово не чекати ніякої милости і присуджує:

Чимъ ублагаю Бога дѣлами моими,
Пойду, болшъ нестужей ми словеси сими.

В яві 9-й «въ скалѣ ридаеть Петръ»,¹⁾ через своє одречення від Христа, не хоче показуватися на світ і врешті просить Бога:

Дажь мнѣ отъ грѣхъ спасшуся крестъ свой воспріяти,
За тя, владыко, житіе скончати.

Прійми покаяніе и горкіе слезы,
Заблудшаго исправи на спасенни стези.

В дії 3-й «являются страсти Христовы, смерть, погребеніе, воскресеніе и освобожденіе челоуѣческое». В яві 1-й «моляцагося Господа емлють и ведутъ въ преторъ ко Пилату». В яві 2-й «отъ ранъ на крестъ распятаго изливается кровь въ чаши отъ ангель держимы. В яві 3-й «Плачь богоматери подъ крестомъ»; вона рида, що згубила свого сина і свій плач вилива в довгих жалях. В яві 4-й «грѣшникъ молится о отпущеніи грѣховъ», в яві 5-й «Іосифъ съ Николимомъ поють», де шукати Христа і де есть до нього шлях. Тут же «приходят ангели і поют» свої жалі про муки Христа; врешті проголошують

Цѣлованіе послѣдне
Отдаемъ ти неизслѣдне,
Рани святіи лобизаемъ,
Глави склоняем.

В яві 6-й. «Ангель Господень отваливаетъ камень и стражей устрашаетъ». В яві 7-й. «Избавленіе глаголетъ», що народи, замкнені в «адській отхлані», можуть бути нині спокійні, бо тепер їм через нього уготовано шлях з пекда і вони здолають стати вільними. На ознаку цієї волі і людського торжества

Избавленіе обіця Естеству «перву райску діадему» і каже:

Сѣди увѣнчанна днесъ на вишнемъ престолѣ,
На вся райска имуща державу во полѣ¹⁾).

¹⁾ ibid. стор. 613.

Тут же «слава являється въ наметі одѣянна въ слонце ангеломъ поющимъ пѣснь сію», а власне, зичення людському естеству, щоб воно жило

Посредѣ самага прекраснаго рая
Свѣтолучіємъ со блаженними сіяя.

«Егда избавленіе натуру вѣнчаєть и посаждаєть на престолѣ, ангелы поють»... запросини до раю, де вона

во благодати
Первою будетъ обитати,
Во дни не вечерня свѣта,
Во безконечніе лѣта».

В яві 8-й. «Орель монаршіи перунами побиваєть льва, ангеламъ поющимъ кантѣ» во славу царя і зиченія

Да будетъ же во вѣки окрестнія слава
Православному царю на многіе лѣта...

Тут же «Орфей играєть на гуслі хоромъ сія поющимъ»; а власне, бажання побіди «кріпкому російському Марсу» і торжества «россійским тронам»... В епілозі автор просить у слухача вибачення, коли вийшло щось не так, як йому гадалось. На цьому пьеса й кінчається.

«Вся, яже соверши,—каже автор,—хоть не во часѣ мнозѣ,

Дѣйствія художная склоняємъ подъ позѣ»...

Яку мету мала і при яких умовах одбувалась ця пьеса? Що до першої, то ця пьеса стоїть близько до попередньої: вона,— як вірно завважа д. Петров,—«теж мала на увазі прославити Петра II і Верховний Совіт. Тут у 8-й яві третьої дії, фігурує, з натяком на тодішні відносини Росії до Персії, «орел монаршіи», який перунами побива лева»¹⁾... В пьесі згадуються теж і «вельможа». «Хто був цей вельможа, чи архієпископ київський Вар-

¹⁾ Очерки—стор. 61.

даам Ванатович, чи другий хто, про це не можемо сказати нічого певного. Можна покладати тільки, що наступні за цією сценою чотирі яви, в яких виводяться апостоли Петро й Павло, вставлено в трагедокомедію на честь цих апостолів і вказують на свято їх 29 червня, як на час виконання трагедокомедії. Це був день патрона імператора Петра II. Значить, пьесу написано було на день патрона Петра II і виконувано в присутності якогось «вельможі»¹⁾. По літературній формі пьеса представля мішанину містерії з мораліте і по зовнішнім і внутрішнім гідностям представля велику цікавість.

З приводу них д. Петров заявля: «останній зміст пьеси доволі блідний і безбарвний. По замислу своєму, вона живо нагадує собою священні містерії першого періода кївської драми XVII віку і початку XVIII і особливо «Мудрость предвичную 1703 р., з якою місцями сливе дословно схожа. Що до «замислу» і близькості його до пьеси «Мудрість», то д. Петров цілком правий... Що ж до гідности її, то він неправий цілком.

З боку зовнішности пьеса представля ряд вельми красовитих місць, що вказують у авторі дійсне «художество», про яке він згадує сам. Такі уступи, нпркл., в промові Люципера; такі уступи в промові «Премудрость, що, між иншим, каже:

Сладчайшіи сота отъднесь Ниль изліеть струи,
Златоплѣннїе вѣки вамо здѣ даруя;
За пролітїемъ сего во вся ваша часи
Прорастить земля отъднесь вамъ златїе класи і т. д.²⁾.

Такі уступи—з промов Єстества, гніва Божого і багато других місць, що відзначаються силою почуття, виразністю та красотою образів і відносим, звичайно, умінням малювання сюжету. Але крім цих гідностей, є в пьесі і чисто зовнішні, що доторкаються самого змісту. Вона, що вдає з себе піби колективну мі-

1) *ibid.*, 64.

2) *ibid.*, 584.

стерію, показує довгу низку картин, де, самим ходом річей, ми наближаємося до реального життя... І от, в картинах власне останнього, ми стріваємося, з таким елементом, що, важливий сам по собі, і особливо з погляду вложеної в нього громадської ідеї, заслугує на велику увагу. Так не можемо не звернути уваги на ту частину пьєси, де йде мова про визволення Мойсеєм народу від фараона... Ми не хочемо накидати авторові якихсь особливих замірів, але мимоволі напрохується порівняння єгипецького пліну з становищем нашого народу за Петра I і його визволення, чи, принаймні, натяк на це, при Петрі II, — що власне й підкреслюється в пьєсі попередній. Незалежно від провідної ідеї, що поверта нас до тодішньої сучасності, важливо одзначити також реалізм цього місця пьєси, який віщує прийдешні реалістичні твори української літератури. В цьому ж смислі варта уваги і сцена з євреями в другому місці пьєси, де вони дорікають апостолам Павлу й Петрові.

Такі й інші риси даної пьєси ставлять її досить високо в низці подібних же шкільних пьєс, наперекір думці д. Петрова, доказами не вгрунтованій.

Провадючи дальший аналіз твору, мусимо визнати його по фарбованим фарбою українською: це видно як з окремих слів, так і з рим віршу. Нагадаємо такі слова, як «здавна», «мова» (ст. 603), «власними очима» (602), «не уважахъ» (603) і багато слів подібних. Нагадаємо й такі рими, як — «сили — стрѣли» (597), «умрѣти — склонити» (ст. 597), «усмотрѣти — бити» (586) і багато других. Всі такі зразки вказують, що церк.-славянську мову пьєси дійсно перейнято українізмом і що стара мовна традиція видержується в ній ревно.

На шій пьєсі ми й закінчуємо розслід другого періоду нашої шкільної драми... В її історії ми дійшли до того пункту, коли перейнята подекуди сильним реалізмом, вона входить в тісне зіткнення з державним життям російським. Цей звязокъ усилюється і з зовнішнього переходить у внутрішній тоді, коли форми українського життя починають зливатися з формами російськими; коли русифікація українства відбувається в стінах

самої академії. При таких умовах в історії нашої драми спостерегається подвійний процес. З одного боку оживляється зміст шкільно-духовної драми, але яко пристаріла по формі та релігійній вдачі наша поважна драма на кінці 18-го віку гине. З другого боку в комічній творчості інтермедій, цій прилозі до трагедокомедій, все більше виростає реалізм, ~~яко основа української~~ комедії 19 віку з цілком новими рисами, позиченими в технічному і іншому смислі у Європи.

Хронологічно всі згадані умови розвитку нашої драми виявляються вже в царювання Анни Івановні; розгляд тих умовин в звязку з розглядом вертепу, ~~що виріс на лоні шкільної творчости~~, буде предметом нашої уваги у другому томі цієї праці.

І. Стешенно.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Українсько-руський Архив. Матеріяли й замітки до історії національного відродження галицької Руси в 1830 та 1840 р.р. У Львові 1907. ст. XVII+307.

Наукове Товариство імени Шевченка у Львові розпочало з кінцем 1906 року нову серію наукових публікацій, під назвою «Українсько-руський Архив», де мають міститися оригінальні розвідки й матеріяли з української історії, — оброблені, або тільки зведені в систему для зручнішого користування ними. Досі вийшло два томи «Укр.-рус. Арх.»: перший — опис рукописів Народного Дому у Львові (впорядкований Іл. Свенціцьким) і другий — громадські листівки (газети) в Галичині 1784 — 1840 рр., — оброблений Ів. Франком. Оце маємо перед собою вже й третій том, що містить в собі матеріяли й замітки до історії національного відродження галицької Руси в 1830 та 1840-х роках. Матеріяли ці зібрав і зредагував д. М. Тершаковець, додавши свою вступну статтю «Короткий огляд національних та політично-суспільних течій в Галицькій та Угорській Руси».

Історія галицько-українського суспільства й його національного відродження, що ознаменувалось початками національного письменства на мові, зближеній до народньої, досі ще мало розроблена. Матеріял до історії цих часів розкиданий по різних старих виданнях, тепер сливе недоступних, а сироб систематичної історії галицького відродження і звязаного з ним москвофільства маємо досі дуже неба-

гато: дві праці д-ра Іл. Свенціцького¹⁾, що вийшли торік, статті пр. Ів. Філевича, друковані у Варшав. Унів. Изв. (недавно вийшли одбиткою), перейняті певною тенденцією, — оце сливе і все. Д-ві Тершаковцю прийшла щаслива думка використати віденський архив міністерства внутрішніх справ, де серед матеріялів, що перейшли туди з інституції, яка в передконституційні часи Австрії держала в своїй опіці думку і письменство народів австрійської держави; це— Zensur und Polizei—Hof—Stelle; в її архіві міститься ціла історія умового руху галицького суспільства до 48 року, історія «живих і ненарождених» творів, котрі зъявлялися тоді на убогій ниві галицького письменства. Цензурна історія галицько-українських видань, урядова переписка з приводу різних проявів громадського і навіть революційного (полонофільського) руху серед русинів, листи, меморіяли, посвідчення арештованих, — все це, роздобуте в сховищах віденського архиву й опубліковане д. Тершаковцем, становить дуже цінний матеріял для історика галицького суспільства й його літератури. Передмова ж д. Тершаковця вводить читача у користування пим матеріялом і допомагає йому уявити собі обставини, серед яких розвивалось молоде галицьке письменство. Разом із тим вона кидає нове світло на деякі моменти того письменства й його діячів.

Д. Тершаковець одкидає ту думку, ніби австрійський уряд занадто прихильно відносився до русинів—«тирольців Сходу» і сприяв їх суспільному розвитку: австрійський уряд був прихильний до стремління гал. русинів, «доки вони не виходили по-за межі пасивности, значить, були нічим. Як же вони стали заявляти себе активно, як прим. з руської сторони прийшла охота висказати своє відношення до своїх сусідів хоч би в минувшині, тоді пригадувано, що Тироляцям Сходу не лицюють такі ворохобні діла». І ось цензура забороняє 1835 р. „Зорю“ за те, що там уміщено було статтю та вірші про Б. Хмельницького. А ще раніше, 10 мая 1822 року заборонено спроважувати з Росії та України російські та українські книжки світського й церковного змісту. Тим самим австрійський уряд приневолював декого з русинів, як от Дев. Зубрицького або Йосифа Бляйма, звер-

¹⁾ «Матеріали по історії возродження Карпатской Руси», Л. 1906 і «Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1 пол. XIX в.», Спб., 1906.

татись із своїми працями до Росії. Дуже неприхильну роль відіграли в справі утисків яд молодого галицькою літературою митрополіт Михайло Левіцький, вузький егоїст і сервілістичний слуга уряду, цензор В. Коцігар: заборона 1822 р. була його ділом. Оживленню громадського руху серед галицьких українців сприяла польська революційна агітація, яка знаходила серед українців, а особливо молоді, чимало адептів. Галицьке духовенство, що становило в першій пол. XIX віку одинокі круги української інтелігенції, виховувалось в польському дусі, в польських традиціях, і свою національну відрубність од поляків бачило хіба в різниці обряду. Не диво, що серед українців ідеї реставрації історичної Польши знаходили щирих прихильників, і між галицькими попами та семинаристами траплялись більші польські патріоти, ніж самі поляки. Д-ій Тершаковець подає цілий ряд документів про прояви польського революційного руху серед русинів і про те, як реагував на ці прояви австрійський уряд, наприклад, історія із знайденою в греко-католицькій семінарії брошюрою про відбудовання Польши, справа Дмитра Мохнацького, питомця греко-католицької семінарії у Львові, арештованого за участь в польських конспіраціях, справа попів Міччакевича й Кульчицького, що сиділи за теж саме в Шпільбергу і т. д.

Подає д. Тершаковець також кілька документів до історії розвитку москвофільства на Угорській Русі; тут обставини стояли инакше, ніж у Галичині: з боку культурних вимог, які зводилися до потреби церковної книги та шкільного букваря, зближались угор. русини зовсім до інтересів одновірних угорських славян, передовсім сербів, та входили в круг тих надій політичного та культурного характеру, якими жили тоді, та ще й тепер живуть, серби—в літературний та політичний русофілізм. Ці симпатії до Росії обьявлялися таким самим способом, як і у сербів. Мандрували серби до Росії, мандрували й угор. русини“ (ст. XVI). Документи, які подає д. Тершаковець (анонімні листи про русофільство на Угорщині, донос про тайне москвофільське товариство серед угор. русинів та ин.), свідчать про москвофільський настрій уг. русинів од мужика до попа та єпископа, про їх царєфільство і надії на економічну поміч з боку російського царя. Цілий ряд угорських русинів, як от: Балудянський, Кукольник, Ладій, Орлой, Ю. Венелін, Павлович, Дудрович, Білевич та інші—переселились до Росії і займали тут визначні посади в науковому й бюро-

кратичному світі. Це також впливало на скріплення москвофільства на Угорській Русі.

Переважає більшість матеріалів, видруктованих в III томі «Укр.-Рус. Архива»,—на німецькій мові, решта—на польській. Взагалі цей том становить дуже цінну вкладку до скарбниці джерел по історії галицького суспільства в першій половині XIX стол. На його підставі можна написати ряд дуже інтересних суспільно-побутових нарисів.

Д. Д-но.

Календарь „Просвіти“ на рік 1908. Рік другий.

Видання товариства „Просвіта“ у Києві. 1907 стр. 152. Календарь Київської „Просвіти“, виданий на 1908 рік, куди краший, а-ніж той, який це товариство видало минулого року. Він більший і об'ємом своїм, таї зміст його більш різномайтий та повніший, ніж у календаря попереднього. Видко, що видавнича комісія Київської Просвіти чимало поклала зусиль та праці на те, щоб подарувати українській публіці коштовне і дуже користне справочне видання. Робота комісії не загине марно і, ми певні, буде оцінена кожним свідомим українцем. Календарь містить в собі чимало „справочних відомостей“, потрібних кожному в різних практичних справах. Дуже до речі приміром, уміщено, „календаря для сільських хазяїнів“ (стор. 8—31), відомости про пошту, залізницю, пароходи, про кошти гербових паперів на оплату актів та правительственних документів, закони про товариства, спілки, та збори то що. Не дивлячись, одначе, на свої позитивні риси, календарь має і де-які дефекти. Візьмемо хоча-б „справочну“ частину. В одділі, де уміщено відомости про „пароходи“, видавнича комісія через щось обмежилась тільки тим, що подала необхідні відомости про пароходство на Дніпрі та деяким його „притокам“. Через що обмежувати себе? Аджеж календарь „Київської Просвіти“ має не виключно київський характер, а всеукраїнський. В такому разі слід би було подати дотичні відомости про всю Україну, а не тільки про лінії Київ-Катеринослав, Київ-Чернігів, Київ-Могилів і т. д. Далі, подаючи різні статистичні відомости про Україну, комісія обмежилась тільки Україною російською, про Австро-угорську не обмовилась. Коротенькі відомости про українців в Австрії були б до речі.

Не зашкодило б «Календарю», коли б в ньому було уміщено відомости про українців в інших частинах світу, напр., в Америці, в Азії (Сибіру) то що.

Та й про російську Україну слід би було подати більш рїзно-маїті відомости, а-нїж ті, які уміщено в календарі. Читач, або кожен, хто буде користуватись „календарем“, не знайде, прим., в ньому відомостів про заробітки, про промисли, що існують на Україні, про умовини праці по рїзним підприємствам, як фабричним, так і сільсько-господарським.

Числа про „Землю на Україні“ взято з праць „Центрального Статистического Комітета“, але ці відомости в багатьох випадках вимагають провірення—чого ми не бачимо в роботі Комісії. До тих відомостів, на які вказує комісія, кожному, хто хотів би докладнїм познайомитись з питанням про „Землю та людність на Русі-Україні“, треба додати, крім праці Л. Падалки, невеличку, але цїнну справочну статтю д. М. Порша. „Із статистики України“, уміщену в „Україні.“ Невідомо також, яким критерієм користувалась видавнича комісія, уміщаючи відомости про музеї (стр. 126—127). Через щось згадано тїльки такі музеї: а) музей українскихъ древностей им. В. В. Тарнавскаго в Чернигові, в) Музей ім. Поля в Катеринославі; с) „Кїевскій Художественно-промшленний музей Имератора Николая Александровича і d) музей при кїевскій духовній академії. Про музеї в Харькові при Кубанському статистичному Комітеті, в Полтаві (при земськїй губерньскїй Управі), Одесі то що—немає нїякої згадки. Аджеж і в цих, незгаданих календарем Просвіти музеях міститься чимало цікавих українських рарїтетів, аджеж і вони мають певний український характер. Переглядаючи далі інформації про рїзні українські інституції та видавництва, ми моглиб констатувати де в чому прогалини, пропуски, а де в чому занадго вже „сухі“ відомости. Так приміром, в реєстрі „українських видавництв“ згадано тїльки четверо: Українсько-руська видавнича спілка у Львові, „Вік“, Бібліотека „Молодість“ д. Грінченка. „Українськїй учитель“. Про „Дзвін“, „Ранок“ видавнича комісія й „пари з уст“ не пустила, не дивлячись на те, що, приміром, „Ранок“ видав досить поважне число користних книжок. Так само в видїлі „Наші інституції“ не згадано про українські академічні товариства в Галичині, на Буковині, про українські студеньскї (легалізовані) організації при кїївському, харьківському,

петербурському університетах, на жіночих вищих курсах і т. д. В отділі «Преса» немає згадки про українській журнал в німецькій мові: «Ukrainische Rundschau», про орган українських соціал-демократів в Галичині «Землі і Воля» і инш. Дуже до речі було, колиб згадки про українські газети та журнали супроводились загальною, коротенькою характеристикою їхнього напрямку чи програми, щоб читач «календаря» був поінформований більш докладно про те, яке ідейне обличчя у певного органа, що боронить він, за що обстоює в своїй програмі. Нічогосьенько не завадило «Календарю», а, навпаки, додалоб йому інтереса, колиб видавнича комісія умістила в ньому відомости про українську парламентську репрезентацію в Віденському парламенті, про українські політичні партії, як в Україні Австрійській, так і в Україні Російській, про програмові різниці між цими партіями то що.

Ми згадали тільки пропуски, що кидаються на очі при першому обзнайомленню з календарем. Справді—їх більше. Бажаю б було, щоб на той рік інформаційна частина «календаря» спеціально що до українського життя була поставлена повніше і різномаїтш.

С. Петлюра.

*Нькоторыя данныя по вопросу о заработках населения Подольской губернии на землях частновладельческих и въ сельско-хозяйственно-промышленныхъ предприятияхъ, собранныя Подольскимъ Обществомъ Сельскаго Хозяйства и Сельско-хозяйственной Промышленности.
Кіевъ. 1907 г.*

Боротьба в Думі і поза Думою між прихильниками експропріації великих земельних власників для задоволення земельного голоду селянства і противниками її спонукала Подільське Товариство Сільського Хазяйства зробити статистичний дослід над заробітками подільського селянства на землях приватних власників, щоб, таким чином, підвести науковий фундамент під розмови про великі буцім втрати селянства від експропріації великих земельних власників.

Вже один той факт, що за такий дослід взялася організація подільських аграріїв, примушує нас віднестиь обережно не тільки до тих висновків, що зроблено на основі зібраного матеріалу, але і до самого матеріалу.

Для свого статистичного досліджу Подільське Товариство вжило анкетного методу.

Воно розіслало „вопросные листки“ земельним власникам, арендаторам, власникам всіх сільсько-хазяйствено-промислових заводів і, крім цього, ще й всім волостям губернії. Відповіді аграріїв і заводчиків повинні були показати розміри заробітків селянства на землях приватних власників і на тіснозв'язаних з ними сільсько-хазяйствених заводах, а відповіді волостів, встановивши розміри заробітків селянства на власній землі, повинні були дати матеріал для висновків про великі вигоди для селянства од існування великоземельної власності і, навпаки, про великі втрати од її знищення.

Перше, на що ми повинні звернути увагу в цій анкеті, це те, що матеріалу порівнюючи досить мало для того, щоб мати середні, типові данні в справі заробітків селянства в сільсько-хазяйствених підприємствах Поділля. Товариством було розіслано 4000 вопросних листків приватним власникам і арендаторам; відповідей же од них було одержано тільки 120, а використувано 100 або 3%, і відповіді ці обхоплювали тільки 95.706 дес. або 8,1% всієї площі пахатної власницької землі (1.178.500, 47 дес.) Заводам, по числу їх в губернії, було розіслано вопросних листків: сахарним 52, а відповідей одержалося тільки 20, або менше 40%; винокуреним 80, а відповідей одержалося 16, або 20%; пивовареним 17, відповідей же дістано тільки 3, або менше 20%. Теж саме і що до волостів: їм було розіслано, по числу волостів в губернії, 153 листка, а відповідей прийшло 61, або 40%. Таким чином, матеріалу дуже мало для наукової певности статистичних висновків із анкети.

Опріч цього не можна не звернути уваги на те, що керування анкетною і розроблення статистичного матеріалу доручено було не спеціалістам статистикам, а агрономам Подільського Товариства. Це не могло не одбитися на постановці самої анкети, на критичній оцінці здобутого матеріалу, ео ірсо, і на обережності в тих чи інших висновках.

Переходимо до висновків. На основі відомостів про 100 хазяйств вирахована середня величина заробітків селянства на 1 дес. приватно-власницької землі в 27 карб. 90 коп. по губернії, при чому найвища середня припадала на Брацлавський повіт—35 крб. 15 коп. і Летічевський—32 карб. 29 коп.; найнижча на Ново-ушицький—19 крб. 27 коп.

і на Балтський—17 крб. 50 коп. На основі цієї губерньської середньої вираховані і заробітки подільського селянства на приватних землях всього Поділля в 32.880.163 карб.

Такий середній розмір заробітків всього подільського селянства на 1 дес. панської землі являється, безперечно, дуже і дуже прибільшеним. Залишаючи на боці те, що вираховані за п'ятилітній період (1901—6 рр.) середні розходяться—і розходяться занадто—з даними інших джерел (описаннями окремих великих хазяйств Поділля), не можемо не звернути уваги на один факт, який зразу-ж в корні підкопує вартість рахування видання Подільського Товариства. Коли ми уважно розглянемо, які ті хазяйства, що прислали відповіді на запитання, то ми побачимо, що всі вони, здебільшого,—хазяйства, тісно зв'язані з тими чи іншими сільсько-хазяйствено-промисловими підприємствами. Так, напр., із 100 хазяйств, відповіді яких розроблені в «Нѣкоторыхъ данныхъ», 79 займаються в тих чи інших розмірах культурою буряка для цукроварень, а землі під ними 84.177 дес. із 95.706 дес., які дали матеріал для висновків. Натуральна річ, дані про заробітки селян в цих хазяйствах, коли б навіть припустити, що вони не прибільшені підприємцями—не можуть вважатися типовими для всіх хазяйств. В цих капіталістичних інтенсивних хазяйствах, безперечно, великі трати на купівлю робочої сили. Концентрація їх коло заводів і залізно-дорожніх ліній утворює місця більшого, ніж в губернії, пошита на робітників, ergo—умову вищої заробітної плати, ніж в інших місцях Поділля. Тим часом, як не як, хоч такі інтенсивні хазяйства і доволі розвинені на Поділлі, а вони складають все ж таки меншість, і при тому не можна сказати щоб значну; більшість хазяйств не має таких трат на робочу силу, цеб то—вони більше характеризують заробітки селянства, а-ніж ті, про які маємо відомості в «Нѣкоторыхъ данныхъ». Але, oprіч цього, треба зауважити, що навіть, коли ми спинимся тільки на цих інтенсивних капіталістичних хазяйствах, середні данні про заробітки селян в них більше, ніж непевні. Серед всіх відомостів, надісланих від земельних власників і арендаторів Подільському Товариству, є нечисленні, але більш ймовірні середні данні. До таких відносяться якихсь 4—5 маєтків, в яких заробітки селян на 1 дес. землі приватних власників були 12—13 карб. Що ж торкається решти, то треба зауважити, що графа «Уплочено рабочим рублей», дякуючи своїй неясності, не каже

нічого про, те, чи тут містяться всі і всякі трати маєтку на робочу силу, чи ж тільки трати на робітників, безпосередне занятих в сільському хазяйстві. Можно думати, що в цій графі уміщено трати на ріжні будівлі, меліорації, т. е. трати, які мають значіння для досить довгого часу, а, значить, і повинні бути розкладені не на 5 років, а на далеко більший період. Деталізація цієї графи в анкеті дала б нам спроможність знайти дійсний середній розмір сільсько-хазяйствених заробітків селян Поділля на землях приватних власників.

Що ж торкається заводів, то тут досить важко перевірити і відомості і висновки «Нѣкоторых данных». Із таблиці № 13 ми дознаємось, що 20 цукроварень, при продукції в них в 5.310.150 пуд. цукру, платили в середньому робітникам 1.277.165 карб. або по 24 коп. з 1 пуда. Коли ж взяти на увагу, що всі цукроварні губернії виробляють що року 12.857,408 пуд., тоді ми будемо мати заробіток селян на цукроварнях 3.085.778 крб. Так, маючи відомості про *меншу* половину цукроварень, агрономи Подільського Товариства вирахували заробіток селян на всіх цукроварнях.

Ще більш непевні рахування що до винокурених, пивоварених і інших заводів. 15 винокурених заводів тратять в середньому на робітників 57.385 карб. або 3825,6 карб. кожен завод, а 80—306.048 крб. Зробивши теж саме і що до пивоварених, ми будемо мати, що заробітку од них селяне Поділля мали 217.991 крб. Приєднуючи сюди ще заробіток при «очистительному складѣ сѣмян», ми побачимо, що од всіх цих заводів селяне мають в середньому заробіток в 535.290 карб.

Маючи ж на увазі, що всі сільсько-хазяйственні заводи, як от цукроварні, винокурени і інші, дістають сирий матеріал мало не весь з приватних маєтків, ми прийдемо до того висновку, що разом від приватних власників селяне подільські мають заробітку — на 36.489.980 крб., або 29 крб. 92 коп. на 1 дес. прів. землі.

Такі будуть втрати селянства Поділля, коли перевести в життя експропріацію приватних земельних власників на користь малоземельних селян.

Для того, щоб определити, що ж матимуть селяне від експропріюваної власности, Подільське Товариство Сільського Хазяйства і збрало відомості про урожаї на селянських землях і ціни на продукти.

Відомості ці дали спроможність встановити середній заробіток з 1 дес. селянської землі на Поділлі.

Перш за все мусимо зазначити, що і тут ми маємо матеріал непевний, бо відомості ці збиралися через предводителів дворянства од волостних правлених, а «вартість» волостної статистики є річ загально-новідома. Групування здобутого од волостів матеріалу приводить дослідувачів до того висновку, що урожай на поміщицькій землі більший, ніж на селянській, в півтори рази (Озимина: на поміщицькій—108,2 пуда, на селянській—71 п.; ярина: на пом.—102,3 пуда, на селян—65 п). Що ж торкається до заробітку на 1 дес. селянської землі, то тут ми бачимо, що в той час, коли од самої тільки продажі робочої сили своєї селянин заробляє на 1 дес. прив. зем. 29 крб. 92 коп., від 1 дес. селянської землі валового доходу селянин дістає тільки 27 крб. 30 коп., с. т. на саму заробітну плату селянинові припадає далеко менше на своїй землі, ніж на панській.

В цій справі насамперед треба пригадати те, що ми вже говорили вище. Не можна рівняти валового доходу подільського селянина з найвищими середніми заробітками в найбільш інтенсивних капіталістичних хазайствах Поділля. Порівняння ж з дійсними середніми заробітками селянства на приватних землях губернії значно б зменшило відстанцю між заробітками селян на власних землях і на землях поміщиків, хоч, безперечно, і не знящило б її зовсім.

З другого боку навіть, коли б справа і стояла так, як її поставлено в «нѣкоторых данных», не можна б було зробити того висновку, що експропріація була дуже шкодлива для розвитку всього сільського хазайства краю. Цілий ряд політико-юридичних, фінансово-економічних умов, при дуже великому малоземеллі, довів продукційність праці селянина у власному хазайстві до того мінімуму, за яким йде вже деградація і вимірання сільської людности. Знищення юридичних лут на особі селянина, зміна фінансової системи і напряду економічної індустріально-протекціоністської політики, як необхідна умова цього, стале функціонування народного представництва, збільшення земельного фонду селянства—все це повинно дуже і дуже побільшити продукційність праці селянина. Опріч того, колиб навіть, безпосередно після експропріації великих земельних власників, загальна продукційність сільського хазайства і підупала, то більш швидкий темп соціально-економічного розвитку, який повинен був би наступити після експропріації, надолужив би цю часову втрату.

Та і, крім того, експропріація не в усіх своїх формах неминуче веде до знищення сільсько - хазяйственої індустрії цукроварень, винокурених і инш заводів. А історія цукроварства в Германії показує, що і селянські хазяйства здатні до культури буряка, який у нас постачають заводам сливе виключно наші латіфундіарні маетки. Таким чином, при загальній своїй цікавості, видання Подільського Товариства має дуже невелику наукову вартість.

М. Порш.

ПО ЖУРНАЛАХ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, книга V, том. LXXIX.

Ів. Крип'якевич. Львівська Русь в першій половині XVI в. Ст. 5—51. Українське населення Львова у відносинах до інших націй: євреїв, вірмен, поляків німців. Посполство і патріціят. Обмеження Руси й її боротьба за права. Поголовка про руський заговор 1538 р. Релігійне життя. Церкви й духовенство. Братства. Упадок галицького єпископства. Намісництво. Яцько Гдишицький. Макарій Тучапський. Відновлення єпископства. Владича діяльність Тучапського. Огляд життя львівської Руси. В додатку: 1) каталог членів мійського братства (в 1498—1548 роках). 2) Каталог львівських церков і парохів до середини XVI в., світські церкви і монастирі.

Ів. Огієнко. Огляд українського язикознавства. Ст. 52—93. Автор поклав в основу своєї статті працю проф. С. Буліча «Очерки історії язикознавства в Росії» (1904 р.), т. I-й; він позбирав і звів до купи матеріали по історії українського язикознавства, що були розкидані в книзі Буліча, і доповнив його з інших джерел, особливо за XIX століття. Мета д. Огієнка — «по змозі проложити шлях тим, що працюватимуть над історією розвитку рідної мови», а для того зібрати якомога більше бібліографічного матеріала, котрий торкається українського язикознавства. В тій частині своєї праці, що міститься в 5 кн. «Записок»,

д. Огієнко умістив такі розділи: рукописна граматична література XIII—XVI віків. Знайомість з чужоземними мовами; давні «глоссарії-азбуковники»; перші українські словники; перші українські граматики XVI—XVII віків; перші букварі; українські вчені в Москві; наслідки приєднання України до Москви; характеристика тогочасної української мови; викладання мов по українських школах; розвідки про український язик (друга половина XVIII і початок XIX ст.).

Мих. Грушевський. Матеріали до історії Коліївщини. IV Оповідання очевидця про смерть Гонта. Ст. 94—97. Тим очевидцем був шляхтич Адам Конюшковський, що, утікаючи перед гайдамацькими загонами, зустрівся з російським отрядом, що вів захоплених гайдамацьких ватажків, і між ними Гонта, і був наочним свідком варварських катувань і страти бранців. Оповідання Конюшковського наводить Л. Зелінський у своїх увагах до василіянських записок, свого часу заборонених цензурою. Конюшковський описує страшенні муки Гонта і той невимовний жах, який охопив його, коли він бачив катування своїх товаришів: подробиці момента замордування Гонта суперечать старим звісткам, канонизованим у біографії Гонта, написаній пр. В. Антоновичем, про надзвичайний стоїцизм Гонта, проявлений ним під час страти. З цього ж оповідання виходить, що Гонта був замучений за один день, а не протягом кількох днів, як уважали досі.

Ів. Франко. До біографії Івана Вагилевича. Ст. 97—141. Д-ій Франко здобув у антикварія кілька документів, між иншим уривок з автобіографії, що кидають нове світло на де-які моменти з життя одного з членів галицької «тройці» — Івана Вагилевича. Ще в 1883 р. Яків Головацький умістив біографічні відомости про Вагилевича на сторінках «Кіевскої Старини», де оновів і про його любовні пригоди, котрі показують нам Вагилевича жертвою досить поганих жартів із ним польського магната Борковського. «Уривок з автобіографії» (писаний польською мовою, як і всі инші документи — листи, виписки, і т. ин.) подає багато нових причинків, що освітлюють любовну історію Вагилевича.

де в чому інакше, ніж як про це говорить у Головацького, а самого Вагилевича показують як еротичного маніяка, і в усіх разі людину не зовсім нормальну.

Мих. Зубрицький. Імена, назви і прізвиська у селян с. Мишанця, старосамбірського повіту. Ст. 142—154.

Miscellanea ст. 155—164: В. Гнатюк — До колядки про св. Софію в Києві; Ів. Свенціцький — Бібліографічний куріоз; Ол. Грушевський — Маловідома стаття Костомарова з 1848 р. («Мысли объ исторіи Малороссіи» в часописі «Библиотека для чтенія», 1846, IX).

Наукова хроніка: Етнографія в західно-європейських часописах за 1905 рік. Подає д-р З. Кузеля. Ст. 165—210. Перегляд змісту більш як 150 наукових часописей на різних європейських мовах.

У відділі *Бібліографії* Ст. 211—239 рецензії на 25 наукових видань і статей в мовах українській, російській, польській, німецькій і чеській.

«**Былое**», кн. 10 за октябрь.

Письма Герцена к Марко-Вовчку. Ст. 63—76. Знайомство Марка-Вовчка з Герценом почалось в 1859 році, тоді ж в літку почалось листування, що тяглося до весни 1860 року. Після того незабаром Герцен переїхав на сталий побут до Парижа, де ще раніше оселилась М. А. Марковичка, і листування само собою спинилось. В 1867 році М. А. переїхала до Петербурга, але їздила іноді за кордон і бачилась з Герценом, привозила йому статті або доручення. Вона й раніш привозила статті для «Колокола», а також передавала туди дописі й фактичний матеріал з листів до неї різних осіб з Росії. Видрюковані в «Быломъ» 13 листів Герцена до М. А. свідчать про дуже велику повагу, щирість і признання авторитету в літературних справах, які почував великий російський вигнанець до української письменниці. Листи писані в самому теплому, дружньому тоні. Зазначимо, що в примітці до передмови, яка попережає листи (очевидно

ноябр.-декабр. 1907.

20

од редакції), не вірно показані деякі дати з життя М. А—ни: побралась вона з Опанасом Марковичем у 1848 році, а не 1851, як тут сказано; помер Опанас в 1867 а не в 1868 році.

В. Батуринській. Кз біографіи Н. И. Костомарова. Ст. 89—93. Д-ій Батуринський передрюкує два листи Костомарова: один од 19 янв. 1864 до київських семінаристів (з львівської «Правди», 1892, V) і другий лист до Драгоманова од 8 янв. 1877 року (з брошури, виданої у Львові в 1902 році, як № 9 «Літературно-Наукової Бібліотеки»). З огляду на те, що «Правда» стала теєр великою рідкістю, передрюкуємо перший лист, писаний з приводу того, що семінаристи прислали до Костомарова гроши на видання народніх книжок і при них листа, де засвідчували свою глибоку повагу до історика:

Генв. 19—1864.

Шановна Громадо, Панове семінаристи! 1)

Великі радости мені сталися, коли я одібрав листь Вашь, и нема вь мене кибети, шчобь віддячити за ту ласку и увагу, шчо мені есте показали. Дай Боже Вамь счастья—здоровья и шчобь ви росли духомь и сердцемь. А якь постановлять Вась пастирями, нехай кожний запечатає собі у сердці ту любовь до свого краю и до свого народу, шчо теперь маєте; и будете ви світло людянь вашимь, и станете кріпкою сторожею народовій мові и народовій освіті.

И колибь то скрізь по семінаріяхь бувь такий духь, якь у вась, не зломилась бь народности нашої ніяка в світі ворожа сила во віки вічні. Памятайте, панове, про слівця: дай боже, шчобь любовь наша до рідної мови не була похожа на те насіння; що було зійшло, та росту ему не було. Шчобь люде вась не звели, шчобь а ні ради жінокь и дітей, а ні ради омани світової, кваплючись на лакомство велике, а ні ради страха архієрейська, не покинули ви мови рідней. Бо хто любить народь, той річь его любить, а хто каже, що любить народь, а річь его ненавидить, той бреше, як брешуть Гогоцький та Кулжинскій 2)

1) Удержуємо правонис такий, як надрюковано в «Былое».

2) Див. про його в X кн. «України», стаття В. Давилова.

и ті, шчо на ихъ похожи, шчо ихъ менѣ покриються соромомъ и поругаються въ памятьці у потомківъ. Да не смущається серце Ваше: идіте смілими и твердими ногами до мети своєї.

Щиро прихильний

Н. Костомаровъ.

„Літературно-Науковий Вістник“. Книжка X за жовтень.

Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України (кінець). Ст. 24 — 38. Останній відділ праці д. Грушевського присвячується панщині, яка розвилась з особливою силою на правобережній Україні на переломі XVI та XVII століть, наслідком обезземелення селян на користь панських маєтків, розвитку фільваркового господарства на вивіз, що привело до збільшення суми робочих днів і повного закріпощення. Панщина виявлялась не в однаково тяжких формах у різних частинах правобережної України, але чим далі, зріст її одбувався все інтенсивніше. Проф. Грушевський змальовує ті форми панщиняних обовязків і подає кілька прикладів, як реагували селяне на своє закріпощення і робили іноді справжні невеличкі революції на ґрунті економічних відносин. Ці дрібні бунти були вістунами великої революції, яка незабаром обхопила всю територію українських земель за часів т. зв. Хмельнищини.

Ів. Кривецький. Пятнадцять літ існування „Записок Наукового Товариства імені Шевченка“. Ст. 64 — 80. Автор підводить сумму наукових праць, які містились в „Записках“ за 15 літ їх існування, і зазначає велику вартість цих вкладів до скарбниці українознавства. Попутно торкається він історії самого Наукового Товариства ім. Шевченка, особливо в його перших роках. „Записки“ повстали з ініціативи кружка російських українців, які перші часи їй підперали їх своїми працями: у перших 4 томах „Записок“ уміщено 12 праць рос. українців і 7— галицьких. Але далі журнал мусів опертись переважно на місцевих галицьких наукових силах, для zorganizовання котрих

найбільше потрудився проф. М. Грушевський, що з 1895 року зробивсь редактором „Записок“. У 74 томах „Записок“, що вийшли до цього часу, надруковано 200 статей і розвідок, велика сила дрібних заміток і повідомлень і біля 1800 рецензій та справоздань. Д-ій Кривецький зазначає великі заслуги „Записок“ для української історіографії, а також для розвитку наукових інтересів і занять серед галицьких українців.

Антін Крушельницький і Ів. С-ко. Новини нашої літератури. Ст. 109—121. Два критики подають оцінку нової драми В. Винниченка «Дизгармонія». Д-ій Крушельницький розбирає зміст драми, характеризує її персонажі, не вдаючись в загальну оцінку твору. Д-ій С-ко бачить в драмі суб'єктивно-тенденційне відношення до певних ідеалістичних течій серед українського громадянства, що, на думку критики, значно позбавляє твір Винниченка художньої правди.

Мих. Грушевський. На українські теми «Конець рутенства». ст. 135—148. Стаття присвячена москвофільству в Галичині і спеціально—новіщим виступам москвофільських послів у віденському парламенті в звязку з проголошенням москвофілами «нової ери», яка має означити рішучий поворот од давнього рутенства в бік панрусизму. Москвофіли заявили одверто, що вони—Росіяне і дбають про прищеплення російської культури до галицького ґрунту. Д-ій Грушевський витає цю „нову еру“, бо вона ще більше одірве москвофільство од народного ґрунту в Галичині і покаже всю екзотичність і фантастичність російської культури на галицькій Україні. Разом з тим він закликає до рішучої боротьби з москвофільством, як одним з найбільших тормазів для розвитку національної й політичної свідомости галицьких українців.

Ф. Матушевський. З українського життя. Ст. 148—156. Автор вияснює причини малої інтенсивности українського руха за останні часи, які лежать, на його думку, в загальних умовах громадського життя цілої Росії, і подас огляд проявив культурно-просвітних змагань російських українців за останні місяці:

«Просвіти», укр. кафедри, укр. Наукове Товариство в Києві, публичні лекції з українознавства і т. ин.

М. Лозинський. З австрійської України. Ст. 156—167. Д-ій Лозинський зазначає змагання укр. соціально-демократів у Галичині до більшої самостійности супроти польської сіциально-демократії, показує шовіністичне й асиміляторське становище, яке заняла остання відносно українського та єврейського пролетаріята. В кінці подає оцінку значіння віденського процесу укр. студентів в справі вияснення польсько-українських відносин у Галичині.

Русская Школа, № 10 октябрь.

С. Русова. Первые шаги къ націонализацији народнаго просвѣщенія на Украинѣ. Ст. 44—45. Про видавниче товариство «Український учитель» і його діяльність.

Историческій Вѣстникъ, кн. X и XI, октябрь і ноябрь.

В кн. X у відділі «Смѣсь» замітка про археологічні знахідки В. Хвойка в Києві. В одділі *некрологів* коротенька біографія і літературна характеристика Карпенка-Карого (ст. 364—366).

„Русскій Филологическій Вѣстникъ“. Томъ LVIII, № 3.

А. М. Лукьяненко. О языкѣ Несторова жптія преподобнаго Феодосія Печерскаго по древнѣйшему изъ допеднихъ списковъ. ст. 1—80.

А. В. Ветухов. Заговоры, заклинанія, обереги и т. п. ст. 80—154. Автор широко користується й українським матеріалом із збірника Милорадовича, Чубинського, Єфименка та ин.

Труды Московской Діалектологической комиссіи. Сводъ матеріаловъ, собранныхъ комиссіей. ст. 190—211. Між иншим подано матеріали «малорусскихъ говоровъ» Курської губ. в повітах білгородському, новооскольському, путивльському, старооскольському і суджапському.

У відділі «Критики и бібліографіи» рецензії Є. Карського на книги: 1) Етнографічний збірник, т. XIX. Вол. Гнатюк. Коломийки. т. III. У Львові, 1907; 2) Галицкая Русь прежде и нынѣ. Историческій очеркъ и взглядъ на современное состояніе очевидца. Сиб. 1907; 3) В. Щурат. Дві статї про Грунвальденську пісню. Відповідь проф. Брікперові. Жовква. 1906; 4) В. Щурат. Пісня про поход Ігоря Святославовича. Львів. 1907.

Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ. 1907 г. Тома XII-го книжка 2-я.

П. Н. Жуковичъ. Брестскій соборъ 1591 года (по новооткрытой грамотѣ, содержащей дѣянія его). ст. 45—71. Грамота ця належить до паперів, що залишилися після еп. Павла Доброхотова і були передані до рукописного відділу Академії Наук. Грамота містить в собі опис дій собору і скріплена власноручними підписами й печатками митрополита Михайла і пяти єпископів (Мелентія Хребтовича володимирського, Кирила Терлецького—луцького, Гелеона Балабана—львівського, Леонтія Палчицького—туровського і Деонісія Збіруйського—холмського і белзького).

Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. октябрь.

Ө. Н. Леонтовичъ. Рада великихъ князей литовскихъ (окончаніе). ст. 273—332.

Naród a Państwo, tygodnik, 1907, № 21.

Wł. Studnicki. Kwestya rusińska w Rosji. Автор стоїть на державно-централізаторському становищу і ділить народности Росії на «дозрілі й педозрілі» для самостійного національного життя й автономії; одні народи належать, на його думку, до виробивших собі історичну індивідуальність, другі ж уявляють з себе тільки етнографічний матеріал. До останніх залічує д. Студницький і українців. Курьйозно, що національний український

рух в Галичині д. Студницький признає результатом «польської інтриги»! Українство, каже він, утворив вплив польської психічної атмосфери, яка будить почуття антагонізму до Росії, яко державної організації великорусів: коли австрійський уряд в 1846—67 роках робив концесії галицьким українцям, з історичної реторти виходили москвофіли, що не признають української народности. Коли ж національні концесії давано українцям в політичній атмосфері, де панував елемент польський, перейнятий антагонізмом до Росії, з дієвої реторти виходили українці, які почувають свою відрубність, свій антагонізм до великорусів“.. На скільки д. Студницький обзнайомлений з розвитком українського руху, показує те, що він запевняє, ніби окрім гуртка Шевченка-Костомарова, Чубинського й дослідниці звичаєвого права Єфіменкової (?) нікто в Росії не був переслідуваний за українство; він же запевняє, що в Чернівцях нема ні одної укр. кафедри в університеті, а на Буковині взагалі нема ні одної укр. середньої школи. Стаття д. Студницького в цілому виявляє велику плутанину думок і фактичних відомостей.

Записки отдѣленія русской и славянской археологій Императорскаго Русскаго Археологическаго Общества Т. V. Вып. II. 1907. У цьому випуску находимо наукову розправу Н. Привалова під заголовком *Ліра (ліра, рыле и реле)*. З різних джерел автор зібрав усе, що відомо про музичні струменти, з яких народилася й українська ліра. Ще з IX століття находяться малюнки так званого organistrum'a, на якому грало двоє: одна жінка, як намальовано, крутить ручку, а друга—перебірає клавіши. Привалов думає, що до VIII століття не було смичкових струментів і що перші такі струменти походять з Візантії. У псалтиру VIII—IX в, з якого перемельований був рисунок у XIII столітті в псалтрь славянський, теж є ліра у руках Давида з надписом: *Дѣдъ црѣ съставляиеть пѣтрѣ*. Тут вже й крутити й перебирати пальцями можно одному. Багато чертежів дає Привалов на різні струменти: фінську *кантелѣ* (у одну струну з прямим смичком), німецькі *philomele* (у 2—3 струни), *streichzither* (у 4

струни), *bawrenlyren* (у 3 струни з клавишами, з колесом без клавишів, з колесом і клавишами); переказує далі (теж з чертежами), які були у романських народів *lira rustica*, *lira tedesca*, *vielle en luthe ma vielle en guitare*, а потім переходить і до великоруських і українських лір. На Україні ліри були вже в XVI і XVII столітті, у великоросів—тільки в XVIII, а в XIX вже—не було. Він знаходить, що українські ліри, які були описані за останні часи, найбільш підходять до французької *vielle*, де були три струни з постійним звуком (*trompette*, *mouche* і *grand bourdon*), а одна—*chanterelles*, на якій клавишами виводили мелодію. Уся розправа Привалова написана об'єктивно і заслугує того, щоб музиканти зацікавилися нею.

Нові книжки.

Панас Мирний. *Книжка третя творів.* Драматичні твори; видавництво «Вік» у Києві року 1907. «Черемудрив», «Лимерівна»; «Згуба». 324 стр. ц. 1 кар.

Календарь „Просвіти“ на рік 1908. Ц. 25. коп стр. 152+24.

П. Оправхата. *«Сільські масовки та революційне селянство».* Київ 1907. стр. 19 ц. 5 коп.

А. Спаренко. *Про народоправство.* Петербургъ. Стр. 48. ц. 5 коп. Видання «благотворительнаго общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ» № 52.

Евг. Мандичевський. *«В ярмі»*—Збірник новель. Груша, Невільники, В ярмі, Святий вечір, Бранка. Ціна 50 сот. Тернопіль.

Сидір Твердохліб. *«В свічаді плеса»* Поезії вид. товарищества «Молода муза» ч. 8 Львів 1907 ціна 1 кор. стр. 74.

Статут Укр. тов «Просвіта» у Житомирі, 1907.

Сергій Єфремов. *Марко Вовчок.* (Літерат. Характеристика). Київ. 1907. стр. 68 ціна 10 коп.

Сергій Єфремов. *Шевченко й українське письменство.* Київ. 1907.

Календар „Щастя“ на рік 1908. Видання Миколи Грабчука. Чернівці, 1907. стр. 82+30. ціна 40 сот.

Генрік Ібсен. *Примари.* Семейова драма на три дії; переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. Київ. 1907. 80 стр. Ціна 30 коп.

Етнографічний збірник, видане етнографічної комісії Наукового Тов. ім Шевченка том XXIII. *Галицько-руські народні приповідки;* зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Іван Франко. Т. П. вып. 1. (Діти-Квіти) Львів. стр. 300, 1907.

Вільний Світ. Неперіодичне видавництво української вільнодумної федерації в Канаді рік I, ч. 1 стор. 67 (Житенись М. Драгоманова з потретом. 4—18—М. Лозинській.—Націоналізм і народні святиці. М. Драгоманов. (19—67).

Огуневський Солтис. Буквар для науки неграмотних. Тернопіль. 1907. стр. 48 ціна 20 сот. ? Видання Філії руського товариства педагогічного.

Василь Пачовський. *На стоці вір.* поезії «Молода Муза» IV. стр. 126, 16^о ціна 2 кор.

Видання Українсько-Руської Видавничої Спільки у Львові:

„Тисяча й одна ніч“ *Арабські казки.* Часть III. Переклав С. Дольницький стор. 320. ціна 1 кор. 80 сот.

Д-р Август Форель. „Про алкоголь“ За дозволом автора переклав д-р Михайло Литвинович. Стор. 48, ціна 30 сот.

Видання Музичної накладні:

ч. 42. **За тобою** (народня пісня). Композиція Р. Ярославенка; ціна 70 сот.

ч. 44. **Ми Гайдамаки**—мелодія незнаного автора. «Ви хотіли б спинить» Композиція Т. Ярославенка до слів Петра Карманського.

Видання Просвіта у Львові за серпень і за вересень: Економіст ч. 10.

Співанняки. Школа народня часть I, II, III, і IV. Зібрали і уложили *Василь Навроцький і Володимир Соїко.* Жовка. ціна 2 кор. 50 сот.

Володимир Розов. Трилогія проф. А. Кримського. (Відбитка з «Зап. Наук. тов. ім. Шевченка»). Стр. 26, 8^о Львів 1908. ціна 50 сот.

Олександр Грушевський. По катастрофі 1708 р. Розквартированне російських полків на Україні. (Відбитка з Зап. Наук. тов. ім Шевч.). стр. 22, 8^о. Львів 1907 ціна 40 сот.

Михайло Зубрицький. Село Мшанець Старо-Самбірського повіту Матеріали для історії галицького села. (Відбитка з Зап. Наук. тов. ім. Шевченка. Львів. 1907 стр. 184, 8^о. ціна 3 кор.

Філярет Колесса. Ритміка українських народніх пісень. (Відбитка з Зап. Наук. тов. ім Шевч.) Львів 1907. стр. 254. ціна 4 кор.

Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові. Вип. III, за р. 1907. ч. 31. стр. 40

Д-р. Іляріон Свенціцький. «Архангелови вѣщання Марії» і благо-вѣщенська містерія. Проба історії літературної теми (Відбитка з Зап. Наук. тов. ім. Шевч.) Львів, 1907. стр. 76 8^о. ціна 50 коп.

Генрик Ібсен. *Ворог Народові* Комедія на 5 дій. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Києві 1907 стр. 116 ціна 30 коп.

Є. Чиналенко. Розмова про селянське хазяйство. Видавня третє Спб. 1907. ціна 10 коп.

Т. Єж. *В Досвіта.* Повість у 3-х частинах. Переклад з польської мови М. і З. Левицьких ціна 50 коп. Київ 1907.

«**Промінь**» Перший український календарь на 1908 рік. Зложив О. Перехрестов. Київ 1907. ціна 10 коп.

П. Капельгородський «Відгуки життя». Збірник вірнів стор. 98. у Києві 1907 ц. 35 коп.

Т. П. Колесниченко «Право и честь», пьеса на 5 дій и 6 одинь, зь снивами и танцями. Ейськь 1907 ц. 50 коп.

„**Запорожець**“ календарь на 1908 рік. ц. 70 сот. Коломия 1897 р.

А. Зачиняевъ. Къ вопросу о коломыйкахъ стр. 126. Спб. 1907 г.

А. А. Суходольський. *Воля темряви.* Драма у 5 діяхъ зь співами, хорами і танцями. (Позичено) ц. 30 коп.

А. А. Суходольський. *Помста, або зацублени доли.* Драма у 4-хъ діяхъ зь співами, хорами і танцями: ц. 30 коп.

А. Ф. Шатковський. «*Кума Марта*». Драма у 5 дѣйствіяхъ, съ пѣніємъ, хорами и танцями. Сюжетъ заимствованъ. ц. 35 коп.

Олександр Півень «*Козача Рада*». Поэма із побиту козаків кубанського війська. Ст. Уманська, кубан. обл. Стр. 42. 1907. ц. 35 коп.

Павло Смуток. Під стелями Думи. Нариси. Спб. стр. 47. 1907.

Н. П. Струць. Киевская губернія и г. Київъ. Краткій статисти-ко-економическій очеркъ. Київъ. 1907. ц. 30 коп.

Нѣкоторыя данныя о заработкахъ населенія подольской губерніи на земляхъ частно владѣльческихъ и сельско-хозяйственныхъ промышленныхъ предиріятіяхъ, собранныя подольскимъ обществомъ сельскаго хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности. Київъ 1907. ц. 50 коп.

П. Стебницький. З архива Д. Л. Мордовця. Отбитка з журналу «Україна» стр. 26 Київ. 1907.

Андрій Яковлев. Намістники, державці і старости господарського замку черкаського в кінці XV і в XVI в.в. Одбитки з журналу «Україна». стр. 14 Київ 1907.

Сповідь віроучителя сектанта. (Історія моєї життя) з передмовою Г. Вашкевича. Одбитка з журналу «Україна» Київ. 1907.

Іван Кривецький. Фальшованне метрик для польських повстанців з 1830—31 р.р. Причинок для характеристики галицького духовенства першої половини ХІХ ст. (Відбитка з «Наук. Тов. ім. Шевч.» Львів, 1907. стр. 8., 8^о. ц. 15 сот.

Д-р Мирон Кордуба. Венецьке посольство. (1650 р.) (Відбитка з «Зап. Наук. Тов. ім. Шевч.» Львів, 1907. стр. 40, 8^о ц. 80 сот.

Відозва членів дружини Львівського руського народнього театру до українського суспільства. Львів, 1907 стр. 32.

Микола Курцеба. *Перші цвіти.* Вязанка пісень Преч. Діви Марії. Жовква, 1907. стр. 40, 12^о.

М. Джаган. Чоловік і життя. Львів, накладом автора 1907. стор. 102.

Ярослав Гординський. Причинки до студий над «Енеїдою» І Котляревського І часть. В Коломиї 1907. стр. 45.

Ruthenisches Sprachbuch für Mittelschulen. I Teil. Von Emilian Popowicz. Zweite, verbesserte Auflage.. Wien. 1907. стр. 128, 8^о, ціна 1,40 кор.

Андрій Ченановський. *По перших виборах* на підставі загального рівного права голосовання. Огляд сил і тактики українсько-руських партій. Львів 1907. стр. 74. ц. 30 сот.

А. Женівре. *Умичник.* Повість для молодіжи, нагороджена французькою Академією. (Видане Руського товариства педагогичного ч. 128) У Львові, 1907 стр. 164, мал. 8^о ціна 1,10 кор.

Іван Борусовский. *Мефістофель в Гетовім Фавсті і Люцифер в Байроновім Каїні.* Проба їх еволюції і характеристики. Тернопіль 1907. стр. 1—48.

Меморіал послан в справі матеріального забезпечення Наукового товариства імени Шевченка у Львові. Denkschrift an die Reichsrats-abgeordneten in Sachen Sicherung der Sewéenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. У Львові 1907.

Т. Г. Шевченко. Кобзарь (сь портретомъ). Ціна 1 рубль 50 коп. безь пересылки. С.-Петербургъ. 1907.

П. Барвінський. (Ізраїльтенко). Нариси й оповідання. том І. Полтава. 1907. ціна 1 р.

Н. Гавриленко. «На користь хліборобові». Херсон. 1907. стр. 34 з малюнками ц. 7 коп.

Проф. М. Грушевський. Історія України-Руси. т. IV. Видання друге, розширене. Київ, 1907 ц. 3 р. 50 коп.

Chronik der Ukrainischen Sewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jahrgang 1906 und 1907. Bericht für die Monate: Mai-December d. j. 1906 und für die Monate: Januar-April d. j. 1907. Hefte III, IV (1906.) und: I, II (1907) №№ 27—30.

Українсько-Русьний архив. Видає історично—філософічна секція Наукового тов. ім. Шевченка т. III. Матеріали й замітки до історії національного відродження галицької Руси в 1830 та 1840 р.р. У Львові 1907.

Іван Франко. Воа Constrictor. Повість із галицького села. Львів. стр. 150. Нове видання, перероблене.

Микола Глек. *Оксана*, драма у 3-х діях. Вид. часопису «Рідний Край» Київ, 1907. стр. 48. ц. 15 кес.

Генрік Ібсен. *Примари*. Драма на 3 дії. Переклала М. Загірня. Видав Б. Грінченко. У Києві. 1907. ц. 30 коп.

Б. Грінченко. *Про грім та блискавку*. Видання тов. «Просвіта» у Києві. ц. 5 коп. 1907, Київ.

Оля Омелянка Березинська. *Молодість*. Поезії. Том I. З портретом авторки. Видавництво М. Венгжина, ч. I. Перемишль. 1907. стр. 84, 32°.

Історія України-Руси, написав Микола Аркас, до друку виправив В. Доманицький. Стр. 384, з малюнками і портретами (280) ц. 1 р. 50 к. на звичайному папері; на гарному папері з артистично-намальованою кольоровою обкладкою— 3 руб. Спб. 1907.

Виправка помилки. Просимо шановних читачів «України» виправити помилку, яка через недогляд попала в № 10, в отд. бібліографії, в рецензію **Д. Д.**: на стор. 133-й, в рядках 9 та 11 знизу, замість *Леонтовський*, надрюковано *Мальцев*.

Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки ¹⁾.

Культурно-просвітна діяльність на користь народних мас здавна вважалась українською інтелігенцією за вихідний пункт її громадської роботи. Живучи в тісних умовах російського політичного життя, яке до останніх часів зовсім не сприяло розвиткові політичної самодіяльності, інтелігенція українська бачила в культурно-просвітній роботі одиноке поле, де можна було приложити свої сили, свою енергію для праці над піднесенням добробуту народніх мас. Але уряд неприхильно поглядав на всякі спроби з боку інтелігенції прийти на поміч народові в його темноті, на всякі прояви громадської ініціативи в ділі народньої освіти. В результаті змагання українських народолюбців просвітити свій народ, дати йому в руки початки науки,

¹⁾ До обсягу нашої статті не входить огляд політичного життя на Україні,—сформування й життя її партій, еволюція політичної думки й преси: наше завдання—подати нарис тієї культурно-національної роботи, яка стала можливою з часів «свобод» для українського суспільства. Хоча сфера «політики» й культура, дякуючи умовам сучасного життя в Росії, часто дуже тісно між собою звязуються, але все ж таки знесення спеціальних заборон, що до українства, дало змогу виділити в практичнім житті питання культурно-просвітнього характеру.

стрічались на перших же кроках своєї роботи з перешкодами од уряду.

Тільки з кінцем 1904 року, коли по всій Росії повіяло подувом волі, коли після довгих років насильного мовчання громадянство заговорило ясною мовою, покинувши езоповську балачку,—тільки тоді й українська інтелігенція, беручи участь в загальному рухові, почала виставляти й свої домагання, де рядом з чисто політичними, намічались і культурно-національні постулати: про потребу українізації школи, про скасування гніту над українським словом; на цей останній пункт звернуто було особливу увагу; писали про це в газетах, засиляли колективні листи до редакцій, засиляли телеграми й депутації до комітету міністрів. І разом з тим, як хитались твердині старого режиму, падали й заборони над українським словом.

Уряд хоча й осудив принципіально закон 1876 року, признавши сам його шкідливість для культурного розвитку українських народніх мас, але фактично емансіпація українського слова йшла досить туго, і їй ставлено всякі перешкоди. Та проте в кінці 1905 року повстала українська преса, і, не вважаючи на те, що їй довелось ставити свої перші кроки під гнітом усяких надзвичайних охорон та військних ставів, все ж таки придбання своєї власної преси було величезним здобутком для українського громадянства, здобутком, який може як слід оцінити тільки той, хто «з рідним словом тулився мов злодій». Преса дала змогу одкрити систематичну кампанію за осягнення таких необхідних в культурно-просвітній сфері потреб як, народня мова в школі і заснування українських кафедр. Зрівняння дрюку українських книжок в правах з російськими прийшло трохи пізніше, ніж дозвіл видавати газети й журнали, але з весни 1906 року стало вільно і «книги всякі дрюкувати»—постулат, висловлений українцями ще в гадацьких «пактах» 1659 року; здійснення котрого довелось ждати аж цілих 2½ століття!

Закон про товариства і спілки дав змогу й українцям легально закладати просвітні організації. Здавалось, настав той давно сподіваний час, коли розв'язались нарешті руки в україн-

ських народолюбців, час, про який стільки мріялось їм, коли вони висловляли свої жалі й муки перед російським громадянством і навіть цілою Європою і ляментували про варварський гніт. Одначе й тут, як і з пресою, не все так склалось, як жадалось. Перш за все «свобода» громадської організації була дуже «призрачна» і, як ми це побачимо зараз на прикладі «Просвіт», уряд звів усі заходи громадянства до дуже скромних розмірів, а часом порозбивав їх при самому народженні. Та й самі часи, коли ще не влеглись хвилі революційного руху, коли активніша частина громадянства звертала всю увагу на участь в політичній житті країни, одкладаючи справи чисто культурні на другий день, не дуже спріяли культурно-просвітним заходам. Але всеж таки, навіть взявши на увагу всі ці перешкоди, признати мусимо, що українське громадянство тільки в дуже скромній мірі виконало програму своєї культурно-просвітної діяльності, на скільки вона зазначилась в голосах української преси і намітилась ще в передреволюційні часи. Щоб упевнитись в цьому, досить поглянути на історію «Просвіт», організація котрих становить саму замітнішу частину культурно-національної роботи нашого громадянства.

Ідея і сама назва «Просвіти» позичені з Галичини. Там уже в 1868 році було засноване товариство «Просвіта», яке поставило собі метою ширити просвіту в народніх масах і дбати про поліпшення їх добробуту. Перша частина цієї програми власне і виконувалась товариством на протязі трохи не чотирьох десятків літ: товариство видавало книжки, засновувало читальні по селах, філії, громадські магазини-крамниці, позичкові каси, а останніми часами почало видавати часопись і заложило громадсько-промислову секцію. Його робота значно допомогла культурному розвиткові галицького селянства. Галицька «Просвіта» послужила взірцем і для російської України. Тільки в той час, як у Галичині просвітня справа товариства більш-менш централізована і координувана по всіх його філіях, у нас помічаємо повний, коли можна так висловитись, розтіч. «Просвіти» виникають цілком незалежно одна від другої, без усякого взаємного

порозуміння, і так, що не мають між собою найменших звязків. Правда, уряд дозволяє одкривати «Просвіти» тільки в межах певної губернії, і об'єднати їх офіційно поки що не можна. Алеж ніщо не забороняє порозуміватись що до програми й напрямку своєї роботи, щоб з часом, коли можливо буде об'єднати «Просвіти» в один федеративний союз, вони уявляли з себе більш-менш однородні організації. Не кажемо вже за те, що координування своєї роботи, взаємне порозуміння приносило б велику користь і зараз, роблячи спільним досвід кожної окремої організації і улекшуючи, наприклад, таку важну справу, як видавництво. На ділі нічого подібного ми не бачимо: кожна «Просвіта» робить на власну руку, до всього доходить «своїм розумом» і, головна річ, за винятком київської «Просвіти», держить свої справи у великій таємниці, так що про діяльність деяких «Просвіт» можна довідатись хіба з розріжнених і випадкових газетних звісток. Справоздання з своєї діяльності за перший рік подали тільки київська, одеська та подільська «Просвіти».

Історія наших «Просвіт» за недовгий вік їх існування єсть наполовину історією «мертвих і ненарождених», яким завчасно закрито очі, або їй не дано навіть побачити світу. На скільки взагалі уряд (спеціально-місцева адміністрація) відноситься неприхильно до «Просвіт», видно з того, що, наприклад, одмовлено в реєстрації статутів «Просвіт» у Полтаві, Лубнях, Харкові, Черкасах, с. Колодистому (в Київщині).

Першою зорганізувалась «Просвіта» в Одесі. На установчих зборах, які одбулись в кінці 1905 року, виявились поміж членами-фундаторами дві течії, що то того напруму, який повинна мати „Просвіта“: „одні казали, що як засоби т-ва спочатку малі і наукові сили т-ва поки що не визначені, то треба відкласти на далі урядження лекцій, курсів, шкіл та иншу таку діяльність, що потребує значних коштів на удержання власного помешкання і чимало наукових і літературних сил,—тому краще буде спочатку взятися за видання добрих популярних книжок наукового і громадського змісту і за росповсюдження таких книжок, а це можна зробити і з невеликими грошми і силами,

увійшовши у спілку з якою книгарською фірмою. Другі-ж довели, що на Україні єсть уже де-кілька видавництв, котрі ведуть діло досить добре (на їх думку), і можна сподіватися, що після скасування цензури, що незабаром має бути, видавнича діяльність значно пошириться. Просвіта ж повинна гуртувати і єднати людей і допомогати культурно-просвітному розвитку найголовнішє живим словом, уряжувати лекції, вечори то-що, для чого повинна мати своє власне поміщення, а що до засобів і сил, то вони знайдуться, аби тільки люде з самого початку бачили добре діло. Цей погляд взяв перевагу...¹⁾ Одеська «Просвіта» зробилась місцевим українським клубом, де збирались люде для „втіхи і забави“; вона споружувала вечірки, концерти, спектаклі і цілий ряд рефератів. Як свідчить „Одчот“ товариства, за 1906 рік було прочитано 61 реферат та за першу половину 1907 року 36 рефератів; 40 рефератів було присвячено окремим українським письменникам, 21—українській історії, 9—укр. фольклорові й етнографії, 2—укр. театровій музиці, 5 — національному питанню, останні — иншим питанням. Ми не маємо близчих відомостей про те, якого характеру були ті реферати, чи носили вони характер більше науковий, чи популярний, що ж до того, як приймались ті реферати публікою, то маємо свідоктво самого справоздання т-ва, що „на сих наукових вечорах слухачів було не так багато, як бажалося“. Впорядковано було й шевченковський вечір та 6 спектаклів. Вечори одбувались з танцями. При товаристві заведено читальню й бібліотеку, буфет, нанято гарне помешкання, одним словом надано йому чисто клубний характер. Безперечно, що для об'єднання української колонії в Одесі на ґрунті товариських взаємин, „Просвіта“ де-що зробила: їй удалось притягти до себе чимало членів. Видавнича діяльність товариства виявилась в надрукованні брошури М. Котляря „Запорозьські вольности“.

¹⁾ Одчот укр. тов. «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. Од. 1907, стор. 4.

Слідком за одеською почали засновуватись і другі «Просвіти» — подільська, київська, катеринославська. Остання, так само як і одеська, виявляє з себе літературно-артистичне товариство, хоча їй пощастило поширити свій вплив і по-за межі самого Катеринослава; в губернії засновано дві філії (с. Кринички і с. Амур), котрі згодом повернулись в самостійні товариства. За те київська і подільська «Просвіти» намагались стати дійсно просвітніми товариствами, і найбільше виправдали свою назву. Обом весь час стояли і стоять на перешкоді заборони з боку уряду, котрі звели, наприклад, просвітну діяльність київської «Просвіти» виключно до видавництва, бо ні одне з прохань про засновання філій або читалень по селах не було задоволене, навіть заборонено відкрити читальню й бібліотеку в самому Києві. Взагалі над київською «Просвітою» з самого початку висів дамоклів меч, який одного разу реально виявив себе в формі масових арештів членів товариства у Києві. Товариство видало досі 10 брошюр у 43.000 примірниках. Видавнича діяльність товариства, спеціально вибір брошюр для видання, викликала деяке незадоволення серед певної частини українського громадянства. Особливо в різкій формі критиковано її на сторінках київського «Слова». Ще на перших установчих зборах членів товариства виникла цікава дискусія на тему, — якого напрямку мають видаватись книжки «Просвіти». Частина присутніх стояла на тому, що видання «Просвіти» повинні носити характер політичний, агітаційний; безпартійним видавництвом бути не може, — сучасний момент перебудовання політичного життя вимагає насамперед підручників не для дітей, а для дорослих, — як здобути новий вільний політичний і соціально-економічний лад. Одначе більшість висловились за те, що видання товариства не повинні носити характера якоїсь партійности; вони мають бути цілком міжпартійними, відповідно до загальної культурно-просвітної мети товариства, і через те видання навіть політичного або економічного змісту мусять бути характеру виключно теоретично-наукового, а не агітаційного. Разом із тим треба дбати й про видання шкільних підручників для того, щоб забезпечити матеріалом для науки майбутню українську

школу¹⁾. Цей погляд і ліг в основу видавничої діяльності товариства. З виданих досі 12 книжок, три належать до історії (коротенька історія козацьких часів на Україні; про війну за незалежність північних американських штатів од Англії, і про Ірландію), одна про земельну справу в Новій Зеландії, одна по географії рідного краю (Кубанщина), три брошури утілітарного змісту, одне оповідання Франка і 2 календарі. Успішному розвитку видавництва товариства стає на перешкоді брак фондів. Окрім видавництва, київська «Просвіта» організувала ряд концертів і вистав з рефератами (про Грінченка, Шевченка, Марка-Вовчка, Карпенка-Карого і Самійленка), кілька популярних відчитів про холеру; вона зібрала досить значну бібліотеку (по-над 5.000 книжок), яку, одначе, адміністрація не дозволяє одкрити для публичного вжитку. Завязати тісніші відносини з селом «Просвіті» і досі не вдалось; одкривати філії або читальні по селах уряд рішуче забороняє, а не маючи практичних стосунків з селом, товариство не може стати з ним і в близчі духовні стосунки. Київська «Просвіта» має характер літературно-артистичної інституції; хоча їй вдалось придбати досить значне число членів (в Києві та в губернії до 400 чоловік), але фактично близчу участь в житті товариства бере хиба десята частина тих людей; стати українським клубом, як одеська «Просвіта», київська не стала.

В той час як київська «Просвіта» найбільше виявила себе в сфері видавництва, подільська дбала про поширення українських книжок в народі, про організацію читалень та продажу укр. видань. З цього боку їй вдалось за 1½ роки свого існування зробити більше, ніж якій иншій «Просвіті». Товариство офіційно почало існувати з весни 1906 року, але ще в кінці 1905 року його ініціатори («Організаційний виділ подільського українського товариства «Просвіта») оголосили свою «національну програму українців подолян», в якій зазначили свої дезідерати в сфері

¹⁾ Звідомлення тов. Просвіта у Києві. К. 1907, ст. 17.—18.

просвітній, суспільно-політичній та економічній. «Програма» в 1-му пункті просвітних дезідератів вимагала: «початкова освіта й нижча професійна повинна даватися українським дітям українською мовою, до якої на вищих ступнях школи прилучається й мова російська, яко загально-державна. В середніх та вищих школах також українською мовою повинні викладатися історія України-Руси, українська мова та її література, заким виявиться можливість викладу всіх наук по всіх школах України українською мовою». В політичних справах програма стояла за чотирьохчленну формулу виборів до Думи і за самостійність земського самоврядування, за урівноправнення української мови в державних інституціях з російською, в економічних—за наділення селян землею, нарізанною на викуп з земель державних, удільних, монастирських, «а там, де цих земель немає — з земель приватних земледержавців, які мусять спродувати їх по потребі у державний банк»; за комосацію (перехід на хуторі), за зміну функцій селянського банку, «котрий би мав право й на перший обовязок скуповувати землі державців та спродувати їх малоземельним і безземельним селянам на викуп надільними частками, без жадної приплати наперед, але з тією умовою, щоб наділи ті йшли під хуторне господарство»; далі згадуються в загальних рисах закони про охорону праці, безпосередній податок і т. ин.» Ця програма являється цінним документом для характеристики класового стану й світогляду діячів подільської «Просвіти». Поміркованість програми подолян, певна річ, відбилась і на характері їх діяльності, що одначе не врятувало подільську «Просвіту» від закриття. «Просвіта» організувала бібліотеку-читальню і продаж книжок в Кам'янці,—за весь час існування товариства випродано було там 21000 книжок, — розсилала по селах невеличкі бібліотеки укр. книжок. Товариство мало філію в Могилеві, що тулилась біля редакції тижневика «Світова Зірниця», одкрило 8 бібліотек-читалень в могилевському повіті. В 17 селах одкрити бібліотеки не дозволила адміністрація. Несподівано влітку кам'янецьку «Просвіту» було закрито за те,

що в деяких її членів знайдено було підчас трусу кілька книжок, виданих явочним порядком.

Така сама доля спіткала трохи пізніше й катеринодарську «Просвіту». Це товариство встигло заснувати 15 філій по станицях Кубанщиня. В чому виявилась їх діяльність, ми не знаємо, бо взагалі про діяльність кубанської «Просвіти» в пресі появлялось дуже мало звісток. Тільки після того, як закрито було «Просвіту», пройшло повідомлення, що вона збиралась робити багато дечого корисного: і лекції організувати, і школу заснувати, і підручники видавати. Першим *memento mori* для кубанської «Просвіти» було зачинення влітку 1907 року чотирьох філій «за вредную дѣятельность».

Окрім цих чотирьох «Просвіт», діяльність котрих виявилась більш-менш в чомусь реальному, як по заходах, так і по наслідках, засновано ще «Просвіти» в Житомирі, Чернигові, Миколаєві, Новочеркаську, Мелітополі, Холмщині, Сідлеці й Баку. Більшість їх перебуває ще в стадії початкового організування, деякі вже робили спектаклі, вечірки; взагалі, сказати щось певного про їх діяльність трудно. Енергійніше од других показують себе (на скільки можна бачити з газетних відомостей) «Просвіти» Миколаївська та Чернігівська.

Зводячи до купи всі ці відомости про життя наших «Просвіт», ми бачимо, що вони мають наскрізь т. зв. інтелігентський характер. Вони відповідають хіба що потребі, правда цілком слушній, наших свідомих національно інтелігентів єднатися в товариства, які б задовольняли їх інтерес до національної пітуки (театру, співу, красного письменства), потребу в своїй українській читальні та бібліотеці, одним словом, які б служили українським клубом. В більшій або меншій мірі ці функції національних клубів і виконують трохи не всі наши «Просвіти», за виїмкою київської, котра на першому плані поставила видавництво. Як що приглянутись до тих вісток, що подаються по газетах про „Просвіти“, побачимо найчастіше звістки про те, що от така то й така „Просвіта“ впорядкувала шевченковський вечір, концерт, або спектакль; далеко менше є звісток про лекції або реферати. Не

скрізь організовано й бібліотеки-читальні, в яких почувається велика потреба, особливо серед шкільної молоді. Д-ій Просвітянин, наприклад, в своїй статті про одеську Просвіту ставить в особливу заслугу їй розвиток через неї національної свідомости в одеських українців: „Просвіта“ підняла дух українців, почуття їх національного і людського достоїнства, підвисила інтерес до свого народу, до своєї культури й літератури і, що стало вже для всіх очевидним, витворила в Одесі українське суспільство, з яким уже рахуються, про яке балакають і яке мусять визнавати, чого раніше не було... Українська культура в Одесі перейшла на народне поле, перестала бути ділом невеличкого гуртка українських інтелігентів-патріотів, становиться народною справою і вже зараз пустила парости“. 1) Що до останніх слів автора, ми позволимо собі допустити де-які сумніви, бо фактичних даних про те, щоб справді одеська „Просвіта“ стала „народною справою“, ми щось не добачаємо. На жаль „одчот“ товариства зовсім не подає відомостей про соціальний склад його 475 членів, що рахувались з кінцем 1906 року. За те говорючи за реферати, д. Просвітянин сам каже, що „по середах збиралась більша інтелігентна публіка; робітників та майстрів і взагалі простого люду бувало до 10%, по суботах же їх бувало до 25%“. 2) Щоб стати справді „народною справою“, одеській „Просвіті“ треба зробити все те, що ставить у її програму д. Просвітянин: „завести філії по окраїнах та пригородах, де живуть селяне, устроїть в аудиторіях відчити, розшукать для цього лекторів, zorganizувати ширшу продаж книжок, подбати про школи і т. д.“ Не треба забувати, що взагалі нашим „Просвітам“ доводиться мимоволі конкурувати з російськими просвітними інституціями, які вже встигли добре zorganizуватись, придбали чималі засоби, пустили глибокі корені серед городської робітничої людности; щоб ця конкуренція була успішною, треба якомога більше демократизуватись і

1) «Україна», 1907, I, ст. 46—47.

2) Там же, ст. 41.

звертати найбільшу увагу на те, щоб залучити до себе ті верстви городського населення. Досі ж, як одеська, так і більшість наших „Просвіт“ об'єднували сливе виключно інтелігенські кола.

Селяне не тільки не належать, за спорадичними виїмками, до членів „Просвіт“, як це ми бачимо в Галичині; але навіть здебільшого не являються й об'єктом безпосереднього впливу „Просвіт“. При тому звуженню сфери своєї діяльності, яке терплять поки що всі „Просвіти“, служити для потреб культури серед широких народних мас могло тільки видавництво та розповсюдження книжок. В дійсності ж тільки на Поділлі вдалось заснувати 8 сільських читалень, дві філії в катеринославщині; коли лічити за сільські філії і ті 15 кубанських філій по станицях, то всього матимемо 35 пунктів, де наші «Просвіти» вели свою роботу як раз на селі (з них залишилось зараз тільки 2 в катеринославщині). На всю велику територію України—25 просвітних пунктів—це така крапля в морі, як і ті 12 брошюр, що їх видала київська «Просвіта». Але все ж таки ці 12 брошюр — якийсь реальний здобуток, і нема жадного сумніву, що звернувши всю свою увагу на видавництво, київська «Просвіта», стала на найбільш раціональний шлях. Коли б кожна «Просвіта» як що вона не може приступити до самостійного видавництва, та хоч би зацілилась київській, а потім організовувала розповсюдження книжок по селах, то все ж таки ми мали б на рік кілька десятків брошюр. А то зараз, коли троха не в кожній губернії є своя «Просвіта», головним українським видавництвом зостається все таки петербургське «Добродійне товариство», котре розпочало свою діяльність ще в беспросвітно-темні часи кінця 90-х років. І от в решті решт виходить, що тоді як сотні й тисячі народніх брошюр московською мовою по всім тим питанням, які зараз найбільше на часі — про громадській лад, про соціально-економічні справи і по всім галузям практичного знання,—заливають книгарський ринок на Україні, українських брошюр з'являється по прежнему мізерних 2—3 десятки на рік.

Не краще стоїть діло і з організацією продажі українських книжок; зроблено де що тільки подільською «Просвітою», по

инших же ніяких заходів у цій справі ми не добачаємо. Про школу й балакати нічого. Одеська «Просвіта» спочатку завела балачки про гімназію, і наше громадянство мало втіху вичитати з газет, що ось незабаром відкриється українська гімназія в Одесі; далі прочули ми вже про початкову школу, але з усього цього досі нічого не вийшло. Що до популярних відчитів, які при певній системі й впорядкованості могли б до якої міри служити суррогатом національної школи, то на лекції і рефрати одеської «Просвіти» не можна рахувати серйозно: не кажучи вже за те, що висока плата за слухання (20 і 50 коп.) мусіла закривати доступ на ці лекції біднішим верствам громадянства, вже й самий вибір тем цих лекцій міг бути цікавим хіба для гуртка спеціалістів або членів якогось «кружка для самоосвіти» а не для широкої публіки. Що могли дати робочому людові живого й пожиточного, такого, що зачіпало б болючі питання сучасного життя, відчити, наприклад, на такі теми: «звідки взялися с. Біляєвка та Яски одеського повіту», «голосіння на похоронах в українців», або «громадські відносини на Україні до XIV віку»?

Таким способом українські «Просвіти» за 1¹/₂—2 роки свого існування, помимо признання несприятливих умов, дуже в малій мірі виконали те своє завдання, що стоїть сливе в однакових словах, яко перший параграф статуту кожної з «Просвіт»: товариство «має на меті допомагати розвитку української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою». Як далекі наслідки роботи наших «Просвіт» од того, що малювалось в мріях, коли стало вільно працювати на культурно-просвітній українській ниві! Тоді здавалось одразу, що просвітний рух захопить широкі круги української інтелігенції, привабить нові сили, витворить кадри культурних робітників, перейде в народні маси, покрие всю Україну сіттю просвітних філій та читалень; здавалось, що організована просвітна робота допоможе сконцентрувати в руках «Просвіт» грошові засоби, на які можно буде розпочати на широку ногу видавництво українських книжок, поставити на певний шлях шкільну справу, і

багато ще де чого мріялось тоді. Занадто скромні розміри, в яких проявляється сучасне життя наших «Просвіт», показують, на скільки слабкий ще український національний рух, як мало ще поширена національна свідомість,—не кажучи за маси, де вона тільки що починає прокидатись, але й серед нашої інтелігенції... Як багато ще треба доложити енергії, неослабного напруження всіх сил для того, щоб не падаючи під безперестанними ударами ворожої потуги, не зневіряючись серед повальної ростічі, денационалізації й ренегатства, продержатись до тої доби, коли вільному розвиткові українського народу не стоятимуть на перешкоді ті всіляки заборони й утиски, що гальмують зараз і без того слабкий український рух.

Слабкість, незорганізованість, нечисленність наших інтелігентських сил виявилась ще в інших спробах організованих заходів біля культурно-просвітної справи—на полі шкільництва. Зразком цього може служити історія з «Всеукраїнською спілкою вчителів і діячів народньої освіти», що зорганізувалась в 1906 році, паралельно з «Всеросійським союзомъ учителей». Спілка заснувалась для того, щоб «домагатися реорганізації народньої освіти на Україні на основах волі, демократизації й націоналізації». Щоб досягти своєї мети, Спілка мала «розробляти головні питання народньої освіти на підставі згаданих принципів, популяризувати результати тих дослідів і, взагалі, ширити серед народу і вводити в життя ідеї та завдання, на яких засновано спілку». ¹⁾ Спілка сливе нічим не заявила себе в практичному житті. Делегати її побували на з'їзді представників національних учительських організацій, що відбувся в початку червня 1906 року у Фінляндії; скоро було зроблено кілька арештів серед учителів, членів спілки, і цього було досить, щоб розбити цілу організацію. З того часу про Спілку нічого більше й не чути. Взагалі в справі популяризації ідеї зукраїнізовання

¹⁾ «Проект статуту Всеукр. спілки вчителів і діячів народньої освіти», К. 1906, ст. 4.

народної школи зроблено самі мінімальні заходи, які зовсім не стоять в пропорції до такої важливої справи, як заведення народної мови до шкіл. Окрім двох-трьох брошюр Б. Грінченка, кількох статей і заміток в «Громадській Думці» та «Раді», та ще статей С. Русової по російських виданнях, про це ніде більше не писалось і не говорилось, не велось ніякої агітації, не робилось жадних практичних заходів ¹⁾. Навіть не використано дозволу з боку міністерства на пояснення в школі незрозумілого в книжках українською мовою, дозволу, який прийшов в кінці 1906 року і сливе не звернув на себе ніякої уваги. Так само ніде не використано було практично дозволу завести виклади української мови й літератури по середніх школах. Промайнули чутки про те, що українська мова, яко предмет гімназіальної науки, заводиться у Кам'янці, Одесі, Умані, Києві, але досі їх немає, і про це, здається, і говорити перестали. Може скоріще дочекаємось викладів української мови, історії й літератури в Кам'янецькій духовній семінарії, на що недавно одержано дозвіл—у відповідь на постанову з'їзду духовенства, що відбувся торік в осени.

Далеко успішнішим і інтенсивнішим був рух за українськими кафедрами, який виник якось несподівано, але прийняв дуже широкі, як на наші обставини, розміри, і зробився справді всеукраїнською акцією, в котрій взяли участь найріжнородніші круги нашого громадянства. Історія ця досить відома, і ми нагадаємо її в самих загальних рисах. В 1872 році Євген Желехівський, відомий автор «Малорусько-німецького словаря», писав до Драгоманова: «великий жаль стискає моє серце, що навіть у Києві, у Харкові нема ні по університетах, ні по гімназіях осібної науки малоруського язика» ²⁾. Мати виклади української мови

¹⁾ Одиноке, що зроблено для того, щоб розчистити шлях для майбутньої укр. школи—це видання ряду українських шкільних книжок: граматок, читанок, арифметик, що можуть придатися яко підручники для початкової науки.

²⁾ М. Драгоманов. Австро-руські спомини. Л. 1889, ст. 119.

в університеті—здавалось, мабуть, зовсім утопічним бажанням у 70-ті роки для українців російських. І хоча далі увага українолюбців звернулася в бік наукового ізнчення рідного краю, і це узучення справді було поставлено на серйозний ґрунт, одначе ніхто не заявляв про потребу заведення українознавства в круг предметів університетської науки. Натурально, що в ті часи, коли видання «Наукового Товариства імени Шевченка» були в числі «абсолютно заборонених» для ввозу до Росії, коли заборонено було друкувати граматику української мови, тоді говорити про українські кафедри було принаймні чудно. Але tempora mutantur. Проголошення принципів волі слова й наукового досліду було досить, щоб серед українських постулатів, піднесених громадянством, заявлено було й домагання українських кафедр. Заяву цю подали до своєї професорської колегії одеські студенти в осени 1905 року; мало не одночасно про те саме було подано петиції до рад київського та харківського університетів од гуртів української інтелігенції з Чернигова, Харькова та Полтави. В кінці 1906 року питання про українські кафедри було підняте київським студентством. Збірка 16 жовтня 1906 року постановила домагатись засновання чотирьох українських кафедр у київському університеті: мови, історії, літератури й права (з досліджуванням економічних відносин на Україні). Студенство гаряче піддержувало постанову збірки. Домагання українських кафедр зробилось бойовим гаслом в житті українського студентства в Києві за 1906/7 академічний рік. До університетської ради було подано за підписом 1430 студентів докладно умотивовану заяву про потреби заснування кафедр з українознавства. Всім відома відповідь, яку одержало студентство на цю заяву від офіціального голови університета, ректора: на справедливі домагання студентства ректор заявив, що київський університет содержується на державні гроші і тому, мовляв, в ньому виклади можуть відбуватися тільки державною мовою. Така відповідь не здивувала нікого, хто був знайомий хоч трохи з київською професорською колегією та її настроєм. І в той час, як київські студенти-українці вислухували від свого ректора сентенції про

«державний» характер університету, в Одесі з початком 1907 р. розпочав виклади української історії українською ж мовою прив.-доцент Ол. Грушевський, а в Харкові історично-філологічний факультет постановив прохати міністерство, щоб заведено було кафедри української літератури й історії. Одеські й харківські професори показали, що для них домагання українського студентства й громадянства зовсім не «пустой звукъ». А що ці домагання укр. кафедр були виразом гарячого бажання з боку широких кругів українського громадянства,—це показує надзвичайно цікава література «листів до редакції», які почали надсилать до «Ради», а почасти й до «Рідного Краю» з усіх кутків України. Ці листи, з котрих деякі були покриті сотнями підписів, йшли від найрізномордніщих категорій суспільства: тут були листи від учнів та учениць різних середніх та низчих шкіл, від вчителів, служущих по різних урядових та приватних інституціях, театральних товариств, робітників, приказчиків, солдатів, селян та ин. Усі листи висловляли гарячі симпатії справі націоналізації школи на Україні взагалі і заснування українських кафедр в університеті зокрема. Виявився наче всеукраїнський плебісцит, огляд силам свідомого українського громадянства, який показав ступінь поширення української ідеї в масах нашої людности. І хоч як, порівнюючи до кількості української людности, не велике те загальне число голосів, які озвались через ці листи за потребою в заснованні українських кафедр, але й вони, а особливо ті сотні селянських та робітничих голосів, дають яскраве й вельми цінне свідоцтво того, що український рух уже починає виходити з вузьких меж кружковщини. І ці голоси не пролунали марно: новий академічний рік 1907/8 приніс цілий ряд курсів з українознавства не тільки по трьох університетах, що стоять на українській території, але й у Петербурзі. В тому самому київському університеті, де ще так недавно недопущено читання українських рефератів на археологічному з'їзді, заведено, як основні предмети, українську історію й літературу, при чому виклади іст. української літератури почалися вже з цієї осені: проф. Лобода читає історію нової «малорусской» літератури, а

проф. Перетц—практичні вправи по старій українській літературі. Той же проф. Лобода читає історію «української» літератури на вищих жіночих курсах і на т. зв. вищих вечірніх жіночих курсах. В Харькові проф. Сумцов почав читати *українською* мовою курс української народної словесности, проф. Халанський читатиме курс української мови та вестиме практичні заняття по історії української мови; проф. Багалій читатиме історію України з практичними заняттями. В Одесі проф. Ол. Грушевський знову має читати історію України *українською* мовою. В Петербурзі на вищих жіночих курсах д-ка Ол. Єфіменко читає українську історію; на черзі стоїть заведення там кафедри української мови ¹⁾. Всі ці здобутки ще не єсть задовольнення тих вимог, які поставило торік українське студентство, підтримане в цьому громадянством; але вони являються першим і дуже важним з принципіального боку кроком, і через те заснування цих кафедр та курсів—велика моральна перемога української ідеї, перемога, яка принесе в будучности великі практичні наслідки. На темному фоні розбитих надій, серед невдач і розчаровань, які зазнало українство за перші ж два роки свого «вільного» життя—нові кафедри з українознавства служать світлим промінем, котрий освічує українцям шлях до дальшої культурної роботи, конечно мета якої—прилучення наших широких мас до сіми цивілізованих народів.

До певної міри в звязку з справою українських кафедр, що мають задовольнити потребам українознавства, стоїть ще й організація публичних українських викладів. Спорадично такі виклади (д. Стещенко) влаштуувались торік у Києві. З цього року за їх організування взялося Українське Наукове Товариство в Києві. Статут цього товариства затвержено ще в кінці 1906 року, але перші установчі збори його відбулись тільки весною 1907 року, а справжня робота в ньому почалась уже після літа. Обібраний головою Українського Наукового Товариства, проф. М. Грушев-

¹⁾ Згадати слідє ще за український відділ по класу драми в музично-драматичній школі М. Лисенка у Києві, де історія укр. драми і декламація викладаються по українськи з початку 1906 року.

ський, який володіє блискучим таланом організування наукової роботи, виробив план його діяльності, прийнятий загальними зборами, а з осені план цей почасти став переводитись в життя. Товариство почало влаштовувати наукові засідання, доступні й для не-членів, з рефератами по українській історії й літературі. Досі одбулось уже чотири таких засідання, котрі викликали велике зацікавлення з боку київського українського громадянства, особливо—академічної молоді. Тепер ще, окрім цих засідань, Товариство гадає спорудити ряд публичних викладів. Гарні початки дозволяють надіятись, що молоде товариство зуміє витворити на українським ґрунті наукове огнище, котре, може, відіграє в нашім житті ролю, подібну до тієї, яку виконувало й виконує Наукове Товариство імени Шевченка в Галичині. Безперечно, що об'єднання українських наукових сил, тепер ще розріжнених, примушених тулити свої праці з українознавства «по чужих хатах», мусить чимало прислужитись для розвитку національної української культури.

Преса, «Просвіти», кафедри, Наукове Товариство й публичні лекції—оце ті реальні здобутки українського суспільства, що випали на нашу долю серед загальних здобутків на полі громадського життя Росії з епохального 1905 року. Вони послужили тим знаряддям, котрим узброїлось українське громадянство для боротьби за здобуття собі національних прав, для освіднення народних мас і розбудження серед них національного почуття. Але на жаль, наше громадянство виявило в своїй праці занадто мало єдності, мало солідарности, координованости й планомірности. Навіть при тих невеличких силах, які має українство, можно було б краще повести діло, як би не фатальна рости́ч, нахилдо фракційности й гуртківства, що ставить загально-призnanу рису в характері українців, які не дурно мають славу індивідуалістів. І цю рису доводиться «учитывать», підводячи суму того, що зробило українське громадянство на полі колективної діяльності в культурно-просвітнім напрямку.

Д. Дорошенко.

До юбілея М. К. Заньковецької.

30 любря 1882 р.— 30 любря 1907 г.

Гдѣ искусство, гдѣ талантъ,
тамъ нѣтъ ни старости, ни
болѣзней, и сама смерть на
половину.

Чеховъ.

Оці слова незабутнього письменника російського мимоволі спадають на думку, коли згадуеш М. К. Заньковецьку. Правда цих слів, глибока життєва правда, в чудовому сяєві вічної краси, в світлі логічної аргументації, що таїться в них, в животворній силі, яку почуваеш од них, виразно і яскраво виступає особливо тепер, коли знаменита артистка української сцени святкує двадцяти - п'ятилітній юбілей своєї діяльності. Чимсь таким, що не вимагає доказів, що зрозуміло, безперечно, як математична аксіома, здається афорізм російського поета «сумрачныхъ дней», коли прикладаеш цей афорізм до талану такого велетня артистичного, як Заньковецька. Там, де справжній талант,— там справді немає старости. Талан—вічно юний. Завше він виявляє свою силу, своє багатство, свою розкіш. Для нього нема втоми, що з логікою фактів, наступає у «неталана», у «посредственности». Як той мітичний Антей, він володіє невичерпанними силами великої душі, а замість «матері—землі», що надіяла героя мітичних часів своїми буйними силами—чарами, талант звертається до джерела свого «дарованія»: до тонкої пси-

хичної організації, до своєї інтуїції, до свого інтелекту, до цілого комплексу своїх природних духовних сил, що ніколи не вмирають в ньому і, як казав Віктор Гюго, роблять із старого (літами) художника юну велику дитину. Талан не вмирає. Він оживає в своїх нащадках духовних, він живе в своїх творах все їдно, яку-б форму вони не приймали, в тій спадщині, яку він залишає після себе, яку зберігають після його фізичної смерти духовні діти, яку вони цінять, як коштовну скарбницю, з якої вони пьють, освіжають свої сили, як з животворного джерела живої води. «Сама смерть на половину» справжньому талану, бо глумливо насміхається він над самою смертю і сміється над нею: «Пекло, де твоя сила? Смерте, де твоя побіда?» Людям страшно од смерти, вони бояться її. За часів ренесанса поети, малярі, архітекти, письменники хапались, наче потопаючий за тріску, за ідею «*не стати забути*». Талан не буде шукати тріски, бо його творча діяльність, по словам В. Гюго, стає йому за міцний гранітний пьєдестал, на якому будучність збудує йому безсмертний памятник. І радісно, як Данте, він усміхається тим поколінням, що прийдуть після нього; з усмішкою людського щастя, як Андреев, з певністю трагічної мужности, як Ніцше, він буде ждати нових людей, знаючи, що для їх духовного народження підготовляв ґрунт, що його душа, його я живе, що зерно, яке кинув він не попало на «битий шлях», не було розвіяно вітром, а вирросло з ґрунту і налилось колосом нового життя, буйного, здорового. Для талану немає смерти, бо він не вірить в неї, бо його релігія—«релігія надії», релігія побіди життя над смертю, життя невмиручого, життя світла, розуму і розвитку. Іноді буває так, що талан, навіть геній, не приймає такої «жизнерадісної» формули, впадає в песимизм, розпач, безнадійність і гадає, що разом з його смертю настає кінець і всьому тому, що так чи инакше було звязано з ним, але наука, особливо після обґрунтованого Гегелем закону еволюційного розвитку, руйнує безнадійність песимістів і, на підставі досвіду історії, як аксіому виставляє апо-теоз людського життя, майбутню і повну побіду вільного розумного чоловіка, загального щастя людей, гармонічної культури,

апотеоз того царства, яке один із талановитих письменників російських назвав «царствомъ души, полной совершенной гармоніи», де будуть чоловіки такими чуйними, як жінки, а жінки такими могутніми як чоловіки (*Луначарський*). Об'єктивна історія не забуває тих із своїх діячів, хто наближав своєю діяльністю це бажане для людей царство вільного і гармонічно-розвиненого чоловіка. Вона свято зберігає їх ім'я в Пантеоні безсмертних. Вона шанує пам'ять їх, не забуває тих заслуг, які вони зробили для загального розвитку і ще за часів їхнього життя виявляє свою подяку і пошану до них.

Українське громадянство користується слушною нагодою, щоб виявити свою пошану і глибоку подяку Марії Констянтинівні Заньковецькій.

Що таке Заньковецька? Ну, гарна талановита артистка, чудово грає на сцені, але невже цього досить, щоб приплести сюди і історію, а саме ім'я Заньковецької назвати історичним?

Таке запитання, можливе в устах вузького доктринера, обмеженого сектанта, що далі свого носа нічого не бачить і не вміє охопити своїм убогим розумом того величезного значіння, яке має для розвитку кожного народу національний театр взагалі, а спеціально для українського народу. Для прихильника об'єктивної соціології, хоч би і з українців, такого запитання не може існувати, бо він занадто гарно знає позитивну роль національної штуки для розвитку рідного народу, щоб негативно або байдуже ставитись до тих заслуг, які виконав в нашій новітній історії український театр, або щоб не схилитись перед іменами тих, хто відіграв, та цей тепер відіграє, на ньому діяльну, почесну роль.

Отже, коли українське громадянство шанує діяльність М. К. Заньковецької, то в цьому не можна не добачати певного розвитку цього громадянства, певного доказу його «зрілості». З другого боку, М. К. Заньковецька заслугує на цю пошану. Може ще не прийшов той час, коли можна «учесть» всю сумму того активу, який вона вклала в загальну скарбницю наших національних придбань, може ще не прийшов час для того, щоб

докладно, об'єктивно, із усіх боків оцінити, як діяльність цієї найбільшої артистки нашого театру, так і освітити образ її просто, як людини. Але фігура Заньковецької настільки визначна серед нашого громадянства взагалі, а не тільки артистичного, настільки імпазантна, що було б просто злочином не подати хоча-б коротенької і загальної характеристики її артистичного талану і не поспробувати в'яснити національного значіння діяльності її на українській сцені. Потреба в такій характеристиці являється тим більш необхідною, що в українській літературі, присвяченій спеціально театральним питанням, ми знаходимо велику прогалину в цій справі: крім невеличкого етюда про М. К. Заньковецьку в «Корифеяхъ Украинской сцены» (стр. 126—143) і коротеньких відомостів та рецензій на гру М. К., розкиданих по різних газетах та журналах, цікавий не знайде сливе нічого.

Ми особисто не надіємось, щоб наша ювілейна сільветка загатила цю прогалину, але разом з тим гадаємо, що вона не буде зайвою для всіх, хто цікавиться долею українського театру і «не байдуже» ставиться до таких незвичайних—величніх артистичних сил його, якою є М. К. Заньковецька.

М. К. Заньковецька безперечно незвичайна поява серед нашого театру. Вже з перших же кроків своєї артистичної діяльності вона придбала собі ім'я талановитої артистки, яке що далі, все більш ставало популярним. Її названо «гордістю» українського театру. Такий визначний і заслужений діяч української сцени, як М. К. Садовський, сам талановитий артист, називає її «велетнем і таланом», а її гру «божественною і художньою» («*Мої театральні спогади*» Літ. Наук. Вістн. 1907 р. кн. VIII—IX стр. 199). Розумний театральний критик А. С. Суворін, побачивши гру Заньковецької, з першого-ж разу висловився про неї, як про могутню артистичну величину. «Это актриса съ талантомъ большимъ, самостоятельнымъ, оригинальнымъ; натура, вся сотканная изъ самыхъ чувствительныхъ нервовъ.

Подвижность ея лица и всей ея фигуры подчиняются душевнымъ движеніямъ съ необыкновенною правдою. Про эту артистку нельзя сказать, что она или особенно хороша въ драматическихъ порывахъ, или въ болѣе спокойныхъ проявленіяхъ жизни; она вездѣ—сама правда, поэтическая правда во всей ея прелести». Это одна изъ тѣхъ *немногихъ*¹⁾ актрисъ, которыя съ перваго же слова на сценѣ говорятъ вамъ о своемъ выдающемся талантѣ и его свѣжести, незапятнанной никакимъ подражаніемъ кому бы то ни было» („*Хохлы и Хохлушки*“ А. С. Суворинъ. стр. 8, 10—11). Що далі—отзыви Суворіна про талан Заньковецької починають ставати більш прихильними до артистки. «Вотъ гдѣ истинный талантъ, вотъ гдѣ настоящее актерское творчество, напоминающее Мартынова и Щепкина... Оттѣнки чувства, звучація то нѣжностью, то горемъ, то мольбою, то отчаяніемъ, то дѣтскою наивностью, передаются г-жею Заньковецькою, ея чудеснымъ голосомъ, съ такимъ совершенствомъ, что не знаешь, есть ли какіе недостатки въ ея игрѣ. Я прямо говорю, *другой* такой актрисы я никогда не видалъ. Я сравнилъ бы ее съ Саррой Бернаръ, но эта актриса никогда меня не трогала, тогда какъ у г-жи Заньковецькой очень много чувства и нервности въ игрѣ». (Ibid. стр. 16,—19). «Это актриса сама по себѣ, вполне самостоятельная, никому не подражающая, актриса съ душою, съ необыкновенно развитою мимикою, чувствительными нервами и изящной фигурой». (стр. 44) *Подобной* артистки нѣтъ у насъ и за всю нашу память не было. Это дарованіе необыкновенно высокое, разнообразное и чарующее» (стр. 63).

Ми навмисне навели докладні цитати з театральних рецензій визначного російського критика про гру, характер і розміри талану нашої артистки, щоб визначити з одного боку, як не помилилися ні українська публіка, ні д. Садовський, ні нарешті, д. Суворін, коли привітали в особі М. К. Заньковецької надзвичайну артистичну силу, з другогож боку для того, щоб показати,

¹⁾ (Курсив наш, як і далі. С. П.)

що й д. Суворін всеж не схарактеризував цілком характера талану артистки і не сказав останнього слова про неї.

Заньковецька цілком самобутній талант. Вона прийшла на українську сцену *без школи*, без впливів певного напрямку артистичного, без попереднього досвіду спеціально що до українського репертуара. І не дивлячись на це, вона зразу-ж стала на своє місце, наче призначене їй самою долею. Її гра з першого ж разу визначається надзвичайним почуттям художньої правди, глибокою вдумливістю в психологію певного персонажа, детальною обробленістю характерних рис останнього. Артистка з першого ж разу виявляє не тільки величезну інтуїцію, що до зрозуміння цього персоналу; ні, вона вміло і сміло аналізує різні моменти з його психічних переживаннів, і аналіз цей настільки вірний, що театральна критика не робить їй закидів, що те чи инше місце з певної ролі, яку виконує артистка, не відповідає психології цього персонажу; навпаки, своїм аналізом артистка часто поправляє самого автора, робить більш яскравими, виразними і ефектними моменти, ледве зачеплені, ледве змальовані останнім,—але ніколи цей артистичний аналіз не розривається на одірвані, не звязані між собою куски. Артистка виявляє величезний талант сінтетичної творчости. Аналіз і сінтез у неї гармонічно зьєднуються і разом дають той закінчений навіть в найдрібніших деталях своїх образ певного персонажа, який вражає глядача своєю правдивістю до життя, до живого оригіналу, якого може й не зустрінеш *таким*, яким він здається в грі артистки (слова, рухи, міміка, інтонація чи модуляція голосу і т. д.), але який мусить десь бути, бо окремі риси цього персонажа ми завсігди зустрічаємо в тисячах живих людей. Цю прикмету справжнього сценічного талану—*творити* живі образи намальованих автором психічних типів, одухотворяти їх, робити їх живими на сцені—якось особливо помітно в творчости Заньковецької. І для того, щоб володіти нею в такій великій мірі, як володіє Заньковецька, для того, щоб наблизити «правду» автора до правди самого життя—одного талану мало. І коли нам доводилось бачити гру артистки і сильно, з захопленням стежити

як вона сміло розширяє, роздвигає ті межі, в які автор поставив певного свого персонажа, але які показалися артистці вузькими, тісними, ми мимоволі ставили прогноз, може й «дерзкій» з першого погляду, але на нашу думку, вірний: ми пригадували слова Шіллера, що за ідею розширення обривів в штудії може братись тільки *геній*. Тільки він один має в собі необхідні сили для того, щоб не переборщати в цій справі через край, щоб додержати чуття художньої міри і зупинитись в своїй сценичній творчості певного психичного типу на тій точці, де цього вимагає правда життя. Ті-ж самі думки про геніальність Заньковецької, як артистки, виникали у нас і тоді, коли ми стежили і за тими, «операціями», коли артистка вмілою, досвідченою рукою випускала окремі міста з своїх ролів, які, на її думку, здавались зайвими, недотичними, а може й шкідливими для суцільності вражіння від того персонажа, за психічну інтерпретацію котрого на сцені вона бралась. Такі операції над творами драматурга-письменника ніколи не нагадували експериментів недосвідченого лікаря, що часто кінчаються трагічно для об'єктів цих експериментів, а скоріше операцію професора-хірурга, який уміло і з користю для життя, вирізує, ну хочаб, «сліпу кишку», непотрібну для організму. Можна з приводу таких «операцій» з боку Заньковецької пригадати слова Лессінга, який правдиво зауважив, що «справжнім артистом можна назвати того, хто вміє малювати суть певного явища, викинувши з нього все, що має характер випадковости, що має другорядне значіння».

З цього боку М. К. Заньковецька дуже нагадує відому світову і, по загальному признанню європейської театральної критики, геніальну артистку Елеопору Дузе, яка зважилась «підняти руку» навіть на такого могутнього психолога-драматурга і знавця сценичної техніки, як Ібсен. Ця аналогія має лише формальну, зовнішню схожість. Заньковецьку можна б було рівняти з другою геніальною артисткою Саррою Бернар по розмірам талану, по силі того вражіння, яке залишають обидві артистки своєю грою. На великій жаль нам особисто не довелось в життю ба-

чити великої європейської знаменитости і через те ми не можемо покористуватись порівнюючим методом, щоб додержати до кінця і обґрунтувати зроблену нами аналогію. Ріжниця між нашою артисткою і С. Бернар в загальних рисах полягає, головним чином, в тому, що остання—артистка «холодного розміркованого розуму», тоді як Заньковецька—темпераменту, величезної, дивної по своїй інтенсивности інтуїції. Артистки першої категорії можуть дивувати пластичністю, обробленістю своєї гри, обдуманністю, закінченістю техніки, аналізом психології персонажу, але їм завше бракуватиме безпосередности в виконанню, простоти, чуття-полум'я, яке не тільки світить, але й гріє, яке являється психологічною предисилкою для сінтетичної творчости артиста, а з образів, створених ним, робить живі типи, живі істоти, суцільні до того, що вони здаються aus einem Guss, а не створеними довгою, упертою роботою холодного інтелекта. І в Заньковецькій власне вражає ота невичерпана керниця артистичної інтуїції, дякуючи якій вона схоплює характерні риси і основні прикмети психологічної природи певного персонажу і на підставі лише цих рис розвиває психічний образ останнього до найдрібніших деталей, до логічного кінця. Ця характерна для талану Заньковецької риса допомагає їй навіть з «мертвих» з літературного боку типів робити живих істот на сцені, забувати неталановитість автора і концентрувати всю свою увагу на тому цікавому процесі артистичної творчости, який відбувається у артистки. Не дивно, що українські театральні рецензенти так мало присвятили в своїх рецензіях уваги тим пьесам, де виступала артистка, і зупинялись здебільшого на грі останньої. Така вже сила геніальної натури, що вона примушує реагувати на її вчинки, на її акцію, все їдно, чи буде мати місце вона в сфері наукової творчости, чи в сфері більш приступній і зрозумілій для загалу—творчости артистичній!

Називаючи Заньковецьку артисткою *геніальною*, ми робимо тільки логічний висновок з того аналізу, в цілому дуже розумного і вірного, який зробив д. Суворін в своїх театральних рецензіях над грою нашої артистки, і на підставі якого він спро-

бувавав подати загальну характеристику її талану. Фігура Заньковецької, виростає, таким чином, серед інших визначних талановитих артистів нашого театра, і ми особисто не вагаємось назвати її *першою величиною української сцени*.

Як і кожна геніальна поява, Заньковецька йшла й розвивала свої сили артистичні самостійними шляхами, оригінальними, пробитими і уторованими власними зусиллями, санкціонованими власною творчістю. До Заньковецької українська сцена не створила сценічних типів жіночих, останні з'являються на ній лише з появою нашої артистки, і коли такий тонкий знавець сцени, як польський драматург Пшибишевський, каже, що актор перш за все повинен бути смілим, одважним, повинен володіти цими характерними прикметами кожного творця, повинен прокладати нові шляхи, і собі і іншим, то це, більш ніж до кого з українських акторів, може бути однесено до Заньковецької. Бо власне її талант, що до смілої інтерпретації жіночих персонажів української драми, що до розуміння психології цих персонажів і живого змалювання їх на сцені, не знає собі чогось подібного і рівного. Нам не стало б міста в нашому нарисі, колиб докладно спинитись над актами творчої смілости артистки і на підставі аналізу гри її в кожній із тих ролей, за які вона береться, показати, наскільки вона відповідає тій вимозі, яку Пшибишевський називає *conditio sine qua non* справжнього артистичного талану. Нам довелось б в такому разі спинитись над психологією творчости українських драматургів, зазначити їх помилки і дефекти в змалюванні певних літературних типів жіночого персоналу; робота ця тяжка і марудна, виконувати яку зараз ми не маємо ні бажання великого, ні часу, пі, нарешті, міста. Не спиняючись через це над даним питанням, ми обмежимось лише констатуванням, що Заньковецька навіть з таких мелодраматичних фігур, якими є мало не всі жіночі персонажі з пьес Крошівницького, робить справжніх, живих людей, апотеозує їх страждання настільки чудово, захоплює, настільки вірно з психологічного боку передаючи в своїй грі найдрібніші перипетії з їх психічних переживаннів, наскільки може це зробити геній, ве-

летень-талан, творець—скульптор, що з грубого, сирого матеріалу робить дорого-цінний, коштовний утвір штуки. Українська література драматична не може похвалитись, що її літературні творці були занадто талановиті і многогранні. Але українська сцена може з гордостю заявити, що з тієї глини, яку давали її артистам українські драматурги, виліплювано дивні своєю пластичністю, розкішні симетрією, божественні своєю ідеєю образи сценічної штуки. І безперечно, що найкращим скульптором-творцем була Заньковецька.

У неї були природні данні для того, щоб бути творцем. Але геніальний творець не зразу стає таким; йому, більш ніж кому иньшому, потрібна поважна робота над собою, над розвоєм свого геніального талану, над постійним його удосконаленням... Гете правду сказав, що художник ніколи не родиться на світ божий «совершенством»: його око нетронутим розкривається на світ, його свіжий погляд щасливо схоплює зовнішність, пропорцію, ракурс, але для складної композиції, для розпізнання світа, тінів, фарб, характерної пози йому може бракувати природжених прикмет, чого він може навіть і не зауважити». От через що геніальний поет радив молодим талановитим художникам пильно вчитись у освічених художників, як старих так і новіших часів, прорікаючи їм в противному разі залишитись далеко позаді власного природного талану. Порада Гете в однаковій мірі відноситься до кожного артиста. До артиста сценічної штуки її можна взяти в подвійній пропорції: яким би талановитим останній не був, він ніколи не дійде в своєму розвитку до вищого ступня, коли не буде працювати над собою пильно, постійно, невпинно. Однієї інтуїції тут мало; поруч з нею мусить йти інтелігентність, освіченність, знання, постійний творчий інтерес до всього, що так чи инакше звязано з сферою сценічної штуки. Тільки в такому разі його гра носитиме печать талану, коли ж у нього є розвинена величезно-природна інтуїція, вона стає «совершенством», що в найвищій стадії сумежить з геніальністю, з тим, що д. Садовський характерно називає «божественністю» гри. І тільки в такому разі талант, навіть велетенський, не спи-

няється в своєму розвитку, а буває далі, розцвітає, виявляє свою багатогранність, красу, свою силу, свої чари. Коли ж він не йде назустріч отій породі, яку висловив Гете, і «привчається до байдужого відношення до штуки, публіка», по словам великого італійського трагика Гуґстава Сальвіні, «платить йому такою самісенною байдужістю до театру». От через що ми так часто, особливо на українській сцені, зустрічаємо силу «талантів», що обіцяли стати «другою» Заньковецькою, «другим» Садовським, Саксаганським», але й на половину не наблизились до них. Це ті іскри, з яких ніколи не вибухнуло полум'я, це ті квітки, які зів'яли, не розцвівши буйним пахучим цвітом, це ті, що занехали даний їм долею талант і не внесли ніякої цінності «в капітал» нашого естетичного побуту.

Про нашу артистку цього не можна сказати. Вона не тільки не зупинилась «на мертвій точці», досягнувши певного розвитку і слави, а йшла наперед в своєму розвитку, прикладаючи всіх сил, щоб ті зерна артистичні, які кинула в глибину її тонкої психічної організації мати-природа, визріли в настиглий колос, живий і здоровий, і животворний, як саме життя. І коли похвала заурядного актора збиває його з пантелику, прищеплює йому самонадіяність, переоцінку власного талану, то для такого велетня, як Заньковецька, це було тільки імпульсом до дальшої роботи над собою, новою іскрою, що запалювала горючий матеріал її артистичного натхнення. Воно вибухало, що далі—з новою силою, з новою красою, з новою ріжнوماїтістю одтінків, ефектів найдрібніших деталей. «Байдуже відношення до штуки», до своєї гри на сцені, до кожного персонажу, який доводилось їй грати, ніколи не мали міста в діяльності Заньковецької: навпаки, мало місто як раз противне, доказом чого може бути хоча-б такий характерний факт, що театральні репетиції якоїсь пьеси, де брала участь Заньковецька, на яких звичайно актор лише намічає загальні контури своєї гри в день вистави, не мали в очах артистки особливої ріжниці од самого спектаклю, і на них вона так само розвертала всю силу свого захоплення, своєї

дивної експресії, всю правду тих переживаннів психічних ситуацій, в які автор-драматург поставив персонаж.

Театральна критика підкреслює характерну рису талану Заньковецької і її гри, а власне: глибоку вдумливість в психологію персонажу. І той, хто хоч раз в життю бачив Заньковецьку на сцені, справді не забуде цієї риси. Здається, що артистка — це жива істота, живий, конкретний персонаж з його радощами і горем, з його муками, з його гострими і болючими переживаннями, що ті гіркі сльози, якими плаче він, ті муки, які відбуваються в його серці і крають його — справжні, що їх переживає сама артистка, не як артистка, а як живий чоловік, що сам зазнав багато горя і мук в житті. Здається, що цими сльозами артистка-чоловік скаржиться на безталання, на життя, на мацуху-долю, що мольба або прокляття цій долі — то мольба і прокляття артистки-чоловіка за ті шипи та терна колючі, які поранили її душу, пошматували серце, розбили її ілюзії, понівечили її я. Заньковецька геніальний талан і — як кожен геній — многогранний. Однакова вона і в ролях драматичних, комічних, *ingénue*. Але найкраще, найглибше, найбільш рельєфно і віразно виходять у неї ролі драматичного ампула. І от, коли бачиш її в таких ролях, вона здається реальним втіленням ідеї страждання. Здається, останнє обібрало її жертвою своєю, обібрало її вражливу, ніжну організацію психічну для того, щоб показати всю силу, яку воно поки що має ще в нашому життю, обібрало ніжну, як мімоза душу артистки, щоб понівечити її і в сценічній інтерпретації на очи кожному виявити всю глибину того руйнуючого впливу, який воно має на людей. Ми сказали б більше: ми провели б певну аналогію між Заньковецькою і таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був, є і на довгі часи залишиться поетичним виразником нашого національного страждання, співцем історичних мук нашого народу, то таким самим геніальним виразником національного горя нашого і в його минулому, і в сьогочасному є Заньковецька на сцені. Вона артистичний символ цього горя, сценічне втілення тих мук, які доводиться зазнавати українській нації, в образі

жінки. Її скарги на мачуху-долю, її мольба і прокляття, її слези і часами роспач страшенний, і, нарешті, надія на щастя, на те, що із слез повиростають квітки запашні—вільного гармонічного життя нашої нації,—то все нагадує наші національні муки і наші надії. І як Шевченка, по Костомарову, український народ наче обібрав для того, щоб він опоетизував в своїй творчості поетичний страждання народні, так і Заньковецьку обібрала сама доля української нації для високої місії: стати самій за сценічне опоетизування страждань українського народу.

Чи бачимо ми Заньковецьку в ролі «Наймички», чи в ролі обманутої і ображеної українським паном дівчини, чи в ролі задоволеної тяжкими умовами життя жінки — нам мимоволі здаються страждання кожного з цих персонажів частиною національного горя, яке вросло органічно в життя народу нашого, виявляючись між иншим в стражданнях наймичок, покриток, ображених, зневажених людей, приймаючи різні одтінки, різні фарби, нюанси, але складаючи разом один довгий ланцюг, який тягнеться через всю історію нашого народу.

До безнадійних виводів ми прийшли б, коли б признали, що логічним кінцем кожного страждання, як акта психічного, є смерть, є спинення живого життя. Ідея страждання, поскільки вона опоетизована в творах найвизначніших письменників світових—Оскара Уайльда, Бодлера, Едгара По, Достоевського, Гоголя, Андреева, Метерлінга, Шевченка, Міцкевича, Гейне, Ніцше і ин., таїть в собі елемент здорового життя, елемент надії на побіду родости і здорового щастя над муками і страхами життя. Хоч українських драматургів і не можна рівняти по розмірам свого талану з зазначеними іменами, але і їх творчість всеж має спільну рису з творчістю згаданих письменників: в основі її лежить теж невмируча надія на те, що колись настане царство світа, права, правди і вільного чоловіка. Українська драматична штука таїть в собі, таким чином, не тільки елемент горя, але й ембріон, малий, ледве ще виразний ембріон, радісної надії і гармонії життя. Хай зміняться умовини останнього, хай чоловік одержить можливість виступити хазяїном життя,—о, він тоді

гармонізує його на началах правди, він прищепить це начало в сферу соціальних відносин,—і на цьому базисі, зреформованому, новому—виросте нове життя, родиться новий чоловік, красивий, сильний, духовно-багатий,—тоді і тільки тоді страдальчий образ «Наймички», опоетизований Заньковецькою, воскресне, але не як образ страждання, а як образ вільної Харитини, не наймички, не покритки. Вона, ця Харитина, сама буде участницею-творцем життя. Вона відчуватиме гармонію життя, і найінтимнішим рухам її серця не ставатиме на перепоні розпустник-буржуа Цокуль. І як чудово передає Заньковецька оцей *новий* момент в українській драмі—момент, коли паймичка «Лісова квітка», ледве не згублена українським «культуртрегером»—паничем («*Дзвін до церкви скликає, та сам у ній не буває. Л. Яновської*»), кличе знесилену особистими інтимними психічними переживаннями учительку до людей!.. Треба пнати віри «золотим надіям» на краю долю української наймички, на краю долю українського соціально-покривдженого класу, щоб так стільно, правдиво і *переконуюче* передати цей момент. Віру цю ми бачимо в грі Заньковецької. І певні, що свою віру Лісової Квітки вона передала не одній тисячі тих, хто чарувався її грою в цій ролі. Так, туди до людей—до темних, неосвічених людей, до мільонних мас українського народу треба йти і нести їм проповідь правди і світа! Євангелія, надії—чекають

«по курних хатах мужицьких
«по варстатах ремісницьких,
«по містах недолі й сліз»...

Арістотель-філософ, виясняючи значіння трагічної штуки, казав, що вона викликає в душі кожного глядача цікавий психічний процес: чоловік увільняється від страху перед реальними дисгармоніями життя, привчаючи себе рахуватись з ними, а не затулювати очей на них і трагічно побіждати їх в художньому змальованню. Філософ-публіцист наших часів—Луначарський справжнє завдання театру бачить в тому, щоб він «вооружив-

пись всіма средствами новѣйшаго сценическаго искусства — потрясаль души сгущенимъ, пламеннымъ изображеніемъ мукъ, тревогъ и побѣдъ духа». Роль артиста, як живого виконавця цієї високої місії, набуває, таким чином, величезної відповідальности і вимогас од нього не тільки розуміння драматичної штуки взагалі, її природи, суті, але й власної творчости, яка стояла-б в повній гармонії з зазначеним завданням театра. Нам здається, що М. К. Заньковецька є одною із тих нечисленних сил світової сцени, які цілком відповідають своєю грою великій місії театру. Бо її гра—то справді «пламенное, сгущенное изображение мукъ, тревогъ и побѣдъ духа», бо глядач, разом з нею, переживає в своїй душі всі перипетії психічної боротьби персонажа, привчається дивитись страхам життя в очи і запасається з гри великої артистки почуттям глибокої, активної любови до людей, найвищу стадію в розвитку котрої так чудово зформулував Христос: «больше сія любве никтоже иматъ, да кто душу свою положитъ за други своя». Не раз і не два викликала артистка гарячі сльози у глядача і глибоке спочуття до долі дівчини, жінки, взагалі до чоловіка, якому замість радості і счастья доводиться пити в житті гіркі отрути, якому лице «життя і жаль порили», замість того, щоб на ньому сіяв промінь счастливої усмішки.

За ту «божественну» гру, якою чарує українську театральну публіку Заньковецька, її нагорожують бурхливими оплесками, часто засипають квітками, але, на нашу думку, найкраща нагорода для артистки—то оті сльози, ота активна любов до людей, які викликає вона у глядачів українського театра.

Такий талап, як Заньковецька, заслугує пошани і признання з боку українського громадянства не тільки через те, що вона, як і кожен справжній талап, збогачує нас новими *цінностями естетичними*. Театральна штука має не тільки естетичне значіння,—театр разом з тим і величезна соціальна сила. «Справжня штука не може, каже Ріхард Вагнер, піднятись із становища цивілізованного варварства инакше, як тільки спираючись на наш великий соціальний рух. Штука і соціальний рух мають одна-

ноябрь-дек. 1907. II—3

кову мету; та ні перша, ні другий не зможуть осягти її, коли не будуть іти до неї спільно». Чим більше актор талановитий, смілий, чим більше він володіє тайнами творчості, тим більшу соціальну роль виконує він в своїй діяльності, коли, малюючи своєю грою на сцені боротьбу персонажа з певними матеріальними обставинами або психічними ідолами, перешкодами,—показує громадянству той шлях, яким воно мусить іти і в власній діяльності, щоб гармонізувати життя, щоб наблизити чоловіка до того ідеалу, який малювався геніальному Ніцше в його думках про *Übermensch*'а «про чоловіка—близького до бога», світле розумне створіння. Тут актор-талан подає руку безсмертному Гейне і разом з ним йому з уст вириваються чудові слова: «Ми допомагаємо добробуту матерії, матеріальному счастью народів через те, що нам відомо, що божественність чоловіка виявляється і в його фізичному існуванні, а лихо й страждання руйнують або зневажають його тіло, створене по «образу і подоби Божію»—а через це гине і дух... Ми засновуємо демократію однаково радісних, однаково щасливих, однаково недотикальних людей». Талановиті діячі театру, творці штуки являються, таким чином, такимиж діячами історії, архітектами життя, як політики, як провідарі соціальних рухів, як професори, культурні діячі. Талановиті діячі української сцени, а між ними Заньковецька на першому плані, своєю грою виконували величезну роль в загальному розвитку українського народу, і через це спеціальна заслуга Заньковецької з соціального боку являється досить імпонуючою, постільки, нагадуємо, поскільки питання штуки тісно звязані з питаннями соціального характеру.

Доведеться тільки пожалкувати, що Заньковецькій, через убогість театрального українського репертуару на драми з широким соціальним змістом, не довелось доси прислужитись соціальній свідомості українського народу в такій великій мірі, як це дозволяють сили її велетенського талану.

Серед українського громадянства, доводилось чувати заштаня:

Що таке М. Заньковецька уявляє з себе, як свідомо українка? Доводилось навіть вислухувати доволі ідіотичні відповіди на це, що—мовляв—артистка і більш нічого. Ну, а відомо, як думає українське громадянство про українського артиста: «шантрапа», варвар сцени, губитель її, абсолютно мертвий матеріал з національного боку; в ліпшому разі—чоловік, що крім сцени нічим не цікавиться. Поскільки такий огудливий погляд не відповідає дійсности, поскільки серед театральної дружини українського театру починають пробивати собі шляхи ідейні впливи, свідомі національні симпатії—я коротко вияснив в своїй статті «Про союз українських акторів» (Див. Україна 1907 року ч. VIII — IX). Щож до Заньковецької, то запитання і відповіді про її національну фізіономію просто дивують своєю наївністю.

Що таке Заньковецька, як *свідомо*, *занадто свідомо* діячка української сцени, це найкраще вона довела своєю 25-літньою діяльністю на ній. Могутній талан, який зробив би честь найкращій європейській сцені, талан, якого так охоче і не раз закликали на російську імператорську сцену, в Малий театр А. Суворіна, в московський театр Корша, не дивлячись на те, що на російській сцені гра його оплачувалась би незрівнянно більшим гонораром, що тут ждала його ще більша слава—все ж залишився служити рідній сцені, рідному театру. З цього боку надзвичайно характерною для показчика національного розвитку Заньковецької і її глибокої любови до рідної штуки театральної являється випадок з закликом актриси перейти на російську сцену в театр Суворіна. Ще раніш Заньковецьку прохали залишити українську сцену і перейти на більш широкий репертуар російській. Актриса одказувала рішуче на ці заклики і категорично заявила, що вона залишиться на завсідги на рідній сцені. Це одначе не помішало д. Суворіну уже в 1899 р., коли в Петербурзі святкували пам'ять Котляревського з приводу столітнього юбілею відродження нової української літератури, а взяти участь в цьому юбілею згодилась і Заньковецька, навмисне

приїхавши для цього в Петербург, це, кажемо, не помішало Суворіну знову спробувати счастья і переконати артистку перейти першою примадоною до його театра.

Біля уборної артистки стояв натовп молоді, письменників і прихильників її талану, що прийшли за куліси особисто привітати її. В присутности публіки Суворін звертається «до самої любимой, скромной и самої талантиливої актриси» з проханням ошчасливити «руську сцену» і покинути українську. З сльозами на очах артистка відповіла.

— «Наша Украина слишкомъ бѣдна, чтобы ее можно было покинуть. Я слишкомъ люблю ее, мою Украину, и ее театрѣ, чтобы принять ваше предложеніе».

Бура оплесків молоді і всіх, що стояли біля уборної, заглушила слова Суворіна, якими він хотів переконати М. К., що перехід на російську сцену був би тільки в її ж власних інтересах, бо вона, мовляв, мала б змогу ще більш розвинути свій талан. Аргументація була, звичайно, зайва, і той, хто звертався до неї, не знав всієї сили тих національних симпатій, того глибокого національного активного чуття, яке таїла в собі до «бідної України» її вірна дитина, її геніальна гордоць — Марія Константиновна Заньковецька.

Наскільки активною була любов артистки до рідного театра, до рідного слова, взагалі — до інтересів і долі рідної країни, показують цікаві факти про діяльну участь Заньковецької в справі усунення тих труднощів, з якими звязана була постановка українських пьес або дозвіл цензурний на виставу нових. Маючи досить «широкіє звязи» через свого брата з «значними особами» Петербурга, Заньковецька завше використовувала ці «звязи» для того, щоб добитись дозволу од цензури на нові пьеси. Багато допомагав артистці в цій справі її рідний брат Евт. Конст. Адасовський (гвардейський полковник), і не одна пьеса українських драматургів мусить завдячувати його заходам та клопотам, що побачила світ в «люті часи» для українського слова взагалі і для українського театра зокрема. Для характеристики Заньковецької,

як свідомої українки, можна б було привести чимало фактів про участь її в спектаклях, які ставились для просвітних справ, на користь українських просвітних та громадянських інституцій, про її матеріальну допомогу окремим діячам українським, які через «незалежні обставини» опинились в скрутному становищу, але ми не будемо спинятись над цією стороною життя великої української артистки. Це — обов'язок майбутнього біографа її, який повинен нам подати докладний життєпис артистки, потреба в якому відчувається пекуче вже тепер. Цікаво також було б, коли б ці можливості докладно в'яснено було в такому життєписі сценічне життя артистки, її відносини до української театральної справи, до окремих представників її, з якими їй доводилось мати ті чи інші стосунки: це була б дуже цікава сторінка із історії нашого театру і, ми певні, кинула б не один промінь світла на темні і нев'яснені ще в нашій літературі моменти його існування.

Ще більш, ніж ця сторінка з життя Заньковецької, має інтерес для громадянства питання про те, під якими ідейними впливами росла майбутня велика артистка, кому і в якій мірі повинна завдячувати вона першими проблесками свого талану і симпатіями до штуки взагалі і до української штуки зокрема.

Це все питання першорядної ваги, коли ми хочемо зрозуміти і в'яснити собі психологію артистки і ту еволюцію, яка відбувалась в її душі, перш ніж артистка рішуче стала на той шлях, з якого вона не збочувала протягом аж 25 років, який її привів до слави і придбав їй ім'я одної з найвидатніших артистичних сил, яких тільки знає світова сцена. Автор коротенької і гарно написаної біографії Заньковецької в «Корифеяхъ Украинской сцены» подає лише уривчасті відомості про цікаві для нас питання. Ми маємо деякі нові, правда, уривчасті факти в цій справі і гадаємо, що вони в деякій мірі доповнять ті відомості, які подано в згаданій нами біографії.

Отже, які були перші артистичні впливи на майбутню артистку, од кого вони походили, яку силу мали?

М. К. Заньковецька, по батькові Адамовська, народилась в с. Заньках, ніжинського повіту, черниговської губернії. Дитячі роки артистка пробула на селі, серед умовин селянського життя. Родина Заньковецької—дворянська. Недостатків, злиднів не терпіла. Вже з малих літ Заньковецька любила співи і завше прохала свою няньку співати їй пісні. Пісні, звичайно, були українські. Сумні мелодії українських пісень глибоко западали в душу малої дитини. І вона поперемінно благала няньку співати то „большую“ то „малую“ пісню. Так дитячою мовою називала дитина то голосні то тихи співи. Дитиною чотирьох років Заньковецька вже уміла співати романси і охоче, залюбки слухала гру на роялі. Взагалі, родинна обстановка надзвичайно сприяла розвитку музичного життя майбутньої артистки. Батько її був незвичайний меломан. В Заньках часто любили влаштовувати домашні співи, концерти в кругу близьких знайомих. З другого боку величезний вплив на розвиток музичного чуття артистки мали народні мелодії, до яких вона звикла з малих літ. Цікаво зазначити характерний факт з дитячих років Заньковецької: часто вона втікала з панського дому на вулицю, до селянських дітей, а назад поверталась здебільшого без одержи, без черевиків, в одній папчосі: все роздавала бідним дітям. З 8 років Заньковецька училась в Чернигові, в пансіоні Осовської. Тут вона потоваришувала з своїми подругами сестрами.—Вірою і Марією Марковичівнами. Марія була однолітка Заньковецької, Віра на де-кілька років старше її. Але різниця років не існувала для подруг. Їх звязала однаковість артистичної вдачі. Подруги написали разом драму «Шалабанъ и Шалабанша», в якій висміювали своїх учителів і любили виставляти її перед своїми подругами. Заньковецька грала учителя—Шалабана.

Перший спектакль, вражіння од якого глибоко запало в душу майбутньої артистки і на якому їй довелось побувати в Чернигові, був уряджений трупою приїзжих артистів, на чолі якої стояли Гейбович і Мри-Гейбович (мати відомої російської артистки Дніпровой). На спектаклі багато було учениць з пансіона Осовської. Зауваживши, що ученицям дуже подобалась ви-

става; начальниця пансіона для розваги поставила аматорську виставу силами самих учениць. Заньковецька грала ролю Феї і мала найбільший успіх. Вже тоді кидалось на очи уміння її надзвичайно тонко володіти своїм голосом, захоплювати присутніх своїми співами і танцями. Учитель музики Прушинський находив в ній талан балерини, тоді як його жінка — талан співачки. Успіх Заньковецької в спектаклі не міг, звичайно, не приваблювати її уваги до штуки: театр починав все більше і більше приваблювати її інтереси. Але в цьому своєму інтересі вона ще більше укріпилась під впливом учителя російської мови і словесности М. Андр. Вербицького, коли вже поступила в гімназію. Вербицький—дуже симпатична людина, чоловік освічений, поступовий; він був гарним учителем і другом своїх учениць. Слухаючи одного разу, як Заньковецька (вона тоді була в 4 класі) читала на лекції словесности Антігону, він здивувався тому, дивному для 14-літньої дівчини, талану, з яким вона, ні, не відповідала „заданий урок“, а виконувала наче на сцені монолог грецької героїні. „Просите отпа, чтобы онъ отдалъ васъ въ театральную школу!“—вирвалось йому з уст, коли учениця скінчила читати. Учитель не помилився, одкривши талан артистки у своєї учениці. Вже через 20 років старим зустрів він ученицю, ім'я якої лунало по Росії, і щасливий своїм пророкуванням, сказав: «А все таки моя, моя доня!» На 16-му році Заньковецька прохає батька оддати її в театральну школу, але прохання не зустрічає прихильности у батьків: їй одказують. Для того, щоб хоч трохи заспокоїти потребу дочки знайти вираз для того артистичного чуття, що починало розвиватись у неї, батько дозволяє їй брати участь в аматорських спектаклях, які влаштовувались у Ніжині на користь ліцеїстів, вихованців теперішнього історико-філологічного інституту. Заньковецька брала участь між иньшим в таких пьесах, як «Бѣда отъ нѣжнаго сердца», «Коцей безсмертний», «Вспышка у домашняго очага». В кожному із цих спектаклів вона мала колосальний успіх. Кожний виступ переконував молоду артистку в тому, що її справжнє «призваніє»—сцена. Але батьки їй слухати

не хотіли про це і одказували на її прохання поступити в театральну школу або в консерваторію.

Заньковецька одержала можливість виступати в українських спектаклях в Бендерах, де разом з нею виступав також і Садовський. Першим українським спектаклем, в якому брала участь Заньковецька, була „Наталка-Полтавка“ В цій же ж таки пьесі і довелось їй дебютувати вперше і в трупі Кропівницького (1882 року), яка грала тоді в Єлизаветі. Автор цитованої нами коротенької біографії Заньковецької зауважує, що „при первомъ появленіи на сценѣ М. К-на такъ оробѣла, что чуть было не упала“. (стр. 130). „Робость“ артистки пояснюється тими інтригами, які зустріли її при першій же появі на сцені. Ці інтриги настільки вразили молоду дебютантку, що так ідеально дивилась на театральну штуку і на акторів, — що вона ледве-ледве не покинула з першого ж разу української сцени. Але та прихильність, щирість, які вона зустріла з боку кращих сил трупки Кропівницького — Карпенка-Карого, Стояна і особливо Садовського, перемогли перше неприємне і болюче вражіння од української сцени, і вона залишилась в трупі Кропівницького. Зараз же стала виступати в головних ролях і придбала собі ім'я талановитої визначної артистки. З 1883 року М. К. вступає до трупки Садовського. Потім послідовно перебувала в трупах Суслєва, Квітки, Кропівницького, Волика, а починаючи з 1907 року, коли знову заклалася трупа Садовського—вона повертає до неї, де виступає й тепер з великим артистичним успіхом, являючись найкращою силою і гордостю її.

Такі коротенькі відомости з життя нашої артистки; вони, звичайно, й сотої долі не кажуть про справжню складну і багату фактами біографію Заньковецької. Та всеж, якими короткими і уривчастими вони не є, яку обмаль матеріалу вони не дають для біографа артистки, всеж на підставі їх читач може уявити собі дорогий образ талановитої артистки і оцінити благородство національне і глибоку любов до рідного народа, які виявила артистка протягом 25-літньої діяльності на українській сцені. На довгому шляху цієї діяльності ррсла не тільки одна слава,

не тільки рози і квітки,—там було багато тернів, колючих і болючих тернів. Як і кожні терни—вони ранили і завдавали болю. Але цілочим бальзамом од нього для артистки була любов її до рідної штуки, яка з свого боку була лише частиною більшої—великої, гарячої і активної любови до «бідної України». І оцінюючи коштовність того естетичного капітала, який принесла Заньковецька рідному народу, його естетичному розвитку, «бідна Україна» може назвати її любовю і вірною дочкою своєю. Заньковецька, як артистичний національний велетень, в історії відродження української нації відіграла величезну роль, яка особливо виразно виступить перед нами, коли ми згадаємо значіння в цій великій справі нашого національного театра, блискучою зорею котрого і і прикрасою наша артистка стала з перних же кроків його національної місії.

Діяльність Заньковецької має історичне значіння. Сама вона стає історичною фігурою в історії нашого національного відродження поруч з иньшими діячами новітньої нашої історії, які свої знання, свій талан і ціле життя своє оддали для того, щоб вивести рідний народ із національної темряви, прищепити йому свідомість, самоповагу і потребу ріжнобічного політичного, соціального, культурного і естетичного розвитку в національному напрямку. І як історична фігура—Заньковецька безумовно стане об'єктом для студіювання, її талан, психологія артистичної творчости артистки, артистичні тиши, створені її сценічною грою, стануть матеріалом для досліджування, для вдумливого вивчення з боку безпосередніх діячів української сцени — акторів.

Можно сказати навіть більше: процесс досліджування артистичної творчости Заньковецької давно вже почався. Артистка геніальна, самобутня — вона створила цілу школу, цілий напрям артистичної гри. Автор цїтованої нами біографії вірно зауважує, що «современныя украинскія драматическія артистки являются прямыми послѣдовательницами и, въ пѣкоторомъ родѣ, даже ученицами ея» (Корифей украинской сцены). Геніальність, талановитість артиста сцени й полягає між иньшим в тому, що він залишає своєю грою глибокий слід на сцені: його гру, його

прийоми, міміку, інтонацію голосу, форми модуляції, грим, розуміння психології певного персонажу, сценічну інтерпретацію останнього, манеру поводитись на сцені, виявляти найдрібніші відтінки в переживаннях психічних персонажа,—все це молоді, або менш досвідчені і менш талановиті артисти беруть для себе за зразок для власної гри і стають *suī generis* духовними дітьми артистичного велетня. Він, таким чином, залишає частину свого духовного *я* іншим діячам сценічної штуки, ділиться з ними багатством свого талану, допомагає їм розвинути духовні сили, кладе через це міцні підвалини під храм самої штуки і сприяє, таким чином, буйному розвитку її. Той, хто знає українську сцену і її артистів, особливо з жіночого персоналу, може, не прибільшуючи, не почувуючи «зерна неправди за собою», сказати, що талан Заньковецької був, е і довго ще буде таким, який саме життя, сама штука обібрала для того, щоб у його вчитись, йому наслідувати, позичати у нього животворного світа, артистичної сили, прищепи для індивідуальної артистичної творчості і розвитку кожного окремого артиста сцени. От оця то власне риса талану Заньковецької ставить її надзвичайно високо в галереї діячів української сцени і наближує її до категорії тих геніальних людей, які *душ*, своє *я* залишають в великому ділі, кидають зерна свого талану в душі других людей. І така вже внутрішня живуча сила цього зерна, що воно ніколи не вмірає, а виростає пишним колосом, цвітом пахучим! В нашій літературі геній Шевченка, як і кожен геній, залишив глибокі сліди, і ми часто можемо побачити «шевченківське» в творах інших українських письменників. Отак само «заньковецьке» ми бачимо і на сцені українській: воно зросло з нею, органічно, нерозривно звязалось і являється найкращим об'єктивним доказом її велетенського талану. Той, хто бере гру Заньковецької за зразок для наслідування, хто позичає потрібне у її талану, може, звичайно, індивідуалізувати позичене,—це так і треба, інакше наслідувач—бездара, нездатний до власної творчості,—але корні індивідуалізованої творчості завше буде видно, і артист тільки з глибокою подякою згадає ім'я тої, хто допоміг йому розвинути свої власні сили.

Підкреслена нами риса талану Заньковецької, надзвичайно благодійна для артистів української сцени, в певній мірі може бути моральним задоволенням для нашої артистки просто, як для чоловіка. Вона дає певність, а до того ще й глибоку, що її життя не минає даром, що воно продуктивне і потрібне для людей, що воно збогачує колективне життя людей красою, гармонією, естетичними цінностями. Ця певність в тому, що, мовляв, моє життя приносить велику користь для загально-людського счастья, не минає безслідно, при сучасних умовинах рідко кому випадає на долю. Діссоніруючим і болючим здається отой острах, який запановує в душі головного персонажу з драми Андреева „Жизнь человека“, коли він починає думати, що разом з його смертю губиться і пам'ять його серед людей. Цього остраху не може відчувати наша артистка: бо її талант геніальний таїть в собі занадто багато невмиручости, щоб давати місто для песимистичних дум про будучність.

Дуже цікавим було б подати аналіз артистичної творчости Заньковецької, поскільки він виявився в тих типах, які створила вона з ріжних жіночих ролей українського театрального репертуару. На жаль, за браком міста, ми не можемо спинятись над цим. Але всеж не можемо не зауважити, що многогранний талан Заньковецької особливо гарно та імпонуюче виявляє свою силу в ролях глибоко драматичних амплуа. Моменти тихого суму, гострого болю, бурхливого розпачу і скаженої помсти — передаються нею з такою правдивістю психологічною, з такою обробленістю найдрібніших деталей, що роблять з гри артистки *chef-d'oeuvre* штуки. Зміна в інтонації голоса, в умінню надавати йому відповідний одтінок, експресію—не залишає бажати нічого кращого. До того артистка ніколи не губить при цьому почуття художньої міри і навіть в патетичних місцях, в моментах риданнів, прокляття і погроз вміє завше залишитись реальною, не губить самопочуття, не переборщує через край, як це часто буває з менш досвідченими артистами. Глибока вдумливість в психологію персонажу, настільки глибока, що глядач має перед очима ілюзію і слідить не за грою артистки, а за переживан-

нями живої істоти, одзначає талан Заньковецької, як артистки не тільки розумної, досвідченої, але й надзвичайно вражливої, з тонкою психічною організацією, з нервовим темпераментом, з широкою амплітудою переходів і підйомів. Вона заражає глядача своєю грою, вона приковує всіх своєю появою на сцені, вона владичиця на ній: її горе викликає відповідний психічний процес у публіки; театр сміється, радується, плаче, ридає, сумує слідком за нею. Репертуар Заньковецької — широченний. Кращі пьєси з українського репертуару, в однаковій мірі—драми, трагедії, комедії, навіть водевілі—все це було тим ґрунтом, на якому виросла слава Заньковецької, як першорядної артистки.

Особливо ж чудові, закінчені типи з художнього боку дала вона в пьєсах «Наймичка», «Циганка Аза», «Глитай абож павук» — Олена, «Не судилось» — Катря, «Безталанна» — Софія, «Жидівка-вихрестка» — Сарра, «Бондарівна» — Тетяна, «Богдан Хмельницький» — Елена, «Сава Чалий» — Зося, «Маруся-Богуславка», «Лимеривна», «По ревизії» — Пріська і ин. Все це пьєси здебільшого старинного репертуару. Все це пьєси з великими, иноді грубими дефектами з боку літературного. І не дивлячись на це, творчість Заньковецької настільки закривала літературно-художні дефекти намальованих авторами жіночих типів, що ці типи в змальованню артистки на завше залишилися чудовими образами жіночої краси, горя, жіночої психики в її різноразмірних виявленнях. «Г-жа Заньковецькая, каже Суворін, неподражаема в драмах Карпенка-Карого, въ которыхъ соединились для нея и Шекспиръ, и Гете, и Шиллеръ, и Островскій». Так! Треба мати велику душу, геніальний талан, щоб з персонажів українських драм зробити певмиручі, суцільні з художнього боку типи жіночої краси, жіночого страдального серця!

Дивлячись на Заньковецьку в ролі Олени (Глитай абож павук), коли ця в божевільному настрою співа цісню, Суворін — висловився: «Какая это была бы чудесная Офелия, какой восторг вызвала бы она въ этой роли!» Зупиняючись над ролями Заньковецької, обмеженими до останнього часу тільки українським репертуаром, нам доводилось висловлювати уже в українській

пресі жаль, «що силу смілої творчости артистки і її величезної інтуїції ми могли пізнавати тільки на персонажах українського репертуару, на типах української драматичної літератури, в цілому замало різномаїтих, не багатих і часто блідих в порівнянню з типами світової драматичної літератури. Що б не говорили, а галерея типів, створених нашими драматургами, не відбиває на собі всіх тих перебоїв, якими живе серце нашого народу, всіх тих мук і радощів, переживаннів і емоцій, якими живе душа кожного народу і які знайшли таке пречудове втілення, хоч і в иншому національному колоріті, в творах європейських письменників: Шекспіра, Ібсена, Гауптмана, Горького, Андреева і цілої плеяди инших драматургів. А як би це потрібно було для нашого народу, для багатства його культурного життя, для його артистичного розвитку!!.

Які чудові образи світової драми створила б Заньковецька, скільки б нових нюансів своєї артистичної натури могла вона виявити, коли б не обмежувалась українським репертуаром і добавила до нього світовий! Я глибоко здивований в тому, що коли б тільки талановита наша артистка ступила сміло на цей шлях, то до свого артистичного вінку вона добула б тільки нові лаври. За це каже весь талан Заньковецької, її величезна інтуїція, нервовий темперамент, надзвичайно розвинене почуття художньої правди і уміння схопити в персонажі характерні риси його морального обличчя і вдачі»¹⁾.

Будемо сподіватися, що труппа Садовського, яка починає вже вводити, і з успіхом, в свій репертуар перекладні пьеси не українських авторів, дасть можливість побачити українській публиці твори великих світових драматургів, артистам української сцени—розвинути свій талан, а Заньковецькій створити нові

¹⁾ Див. «Рада» № 99, 1907 р. «На бенефісі М. К. Заньковецької». С. Петлюра.

оригінальні типи світової драми. Цього з жагою жде українська публіка, це стоїть, як *conditio sine qua non* розвитку українського театра, цього, парешті, вимагає великий талан самої артистки.

Поскілки нам доводилось чути, і сама артистка стоїть за реформу українського репертуара, відчуває потребу в нових ролях, більш складної психічної композиції, ніж ті, які судилось їй грати протягом 25-літнього перебування на українській сцені. Залишається, таким чином, тільки одне,—щоб до реалізації цього бажання зроблено рішучі активні кроки, і до ролей Лії («Гв-реї»—Чірікова) Іо («Надія»—Хеерманса), в першій із котрих вона вже з успіхом виступала, а в другій має небавом виступити, артистка добавила нові ролі більш визначних драматургів світової драми.

От в загальних рисах образ Заньковецької, як артистки української сцени, як геніального талану сценічного, як свідомої активної українки. Образ цей, поскілки нам посчастлило намітити лише загальні контури його, імпонуючий і сильний. Образ цей—дорогий для українського громадянства, і як такий, він на завше залишиться живим, оточеним сяйвом слави і глибокої пошани на скрижалях нашої історії. Саме тепер артистка в повному розцвіті свого великого, блискучого талану і сценічної слави.

Нам тільки залишається висловити щире бажання, щоб доля, як мога довше, берегла здоров'я і життя Марії Константиновни для української сцени. Щоб її гра ще довго чарувала публіку, розвивала її в артистичному напрямі, збогачувала нас естетичними цінностями, сприяла загальному розвитку українського народу, а щоб те слово українське, на сторожі котрого артистка стояла в «часи люті», котре було словом горя, стражданья, стало словом активної любови, живого життя, радости самої правди, од якої геній України сподівався, що вона.

. . . оживе,
Натхне, наклпче, нажене
Не ветхее, не древле слово
Ростленее, а слове нове,
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе.

С. Петлюра.

3 українського життя.

Вибори до третьої Думи і посли з України. Процес громадянської диференціації на Україні. Такий самий процес в українській пресі. Українські публичні лекції проф. Грушевського і С. Петлюри. Значіння цих лекцій. Український театр і новий його репертуар в трушці д. Садовського. Реферати про українських письменників на вечорах „Просвіти“. Реферати на засіданнях „Українського Наукового Товариства у Києві. Наші desiderata до Наукового Товариства.—Про „указ св. Сінода“ в справі української мози в церковно-приходських школах.—Репресії проти українських виданнів. Casus з Міністерством Просвіти в справі українських лекцій в Харківському університеті—Заклик українських учених на професорів Вищої школи в Софію.

Вибори до третьої Думи закінчилися і, як можна було зарані сподіватись, не дали для України сливе нічого. З одного боку виборчий закон 3 іюня, що дав рішаче значіння на губернських виборчих зібраннях представникам великого капіталу, з другого боку слабість і мала організованність українських політичних партій були причиною того, що під українським національним прапором до Думи не пройшов ні один українець. Представниками до Думи од України—вибрано здебільшого людей з національного боку нецікавих і несвідомих. В ліпшому разі національна свідомість українських послів обмежується лише формальними ознаками. Національна ідея для цих людей—лише частина «государственной» ідеї прихильників тієї «государственности», яка засновується на славних трьох китах старих славянофілів і теперішніх истинно-руських». З ідеями демократизму така національна ідея не має, звичайно, нічого спільного і

перетворюється не в животворне начало національного життя, а в формальну ідею вузького, кастрованого націоналізму, що в дальшій стадії свого розвитку приймає форму шовінізму і людожерства. Прихильниками такої ідеї нації в історії завше виступали буржуазні класи і ті елементи громадянства, матеріальне існування котрих стояло в залежності от доброї волі цих класів, напр.—духовенство або ті групи громадянства, які хоч і належать по своєму класовому становищу до демоса, але через свою неосвіченість, несвідомість йдуть на помочах у ідеологів і проводирів буржуазії: До таких груп треба зарахувати робітників, селян, що пристають в Австрії до антисемітів, християнських соціалістів, в Польщі—до народової демократії, у нас в Росії—до истинно-русских. В міру того, як свідомість цих групи починає розвиватись, поруч з розвитком класової дифференціації, вони звичайно опадають од тих політичних організацій, до яких пристали, і йдуть в ряди партій, більш відповідних їхнім класовим інтересам і політичним ідеалам. Але на певній стадії свого розвитку, а власне тоді, коли процесс громадянської дифференціації не пройшов глибоко в життя певного національного організму, не розколов громадянства на протилежні по своїм інтересам групи, організація останніх в політичні партії відбувається мішано, часто наперекір інтересам цих груп; люде, що належать до якоїсь певної групи, опиняється в політичній організації групи, цілком протилежної по своїм класовим інтересам першій і т. д.

Оттакої власної «мішанини», що до політичної організації, треба сподіватись од українського представництва в третій Державній Думі. По відомостям спеціального корреспондента «Раи», послі, обібрані до Думи з України, готуються організувати самостійну українську парламентську фракцію. По напрямку своєму вона буде належати до правого крила Думи. З приводу цього орган інтелігенції української устами проф. М. Грушевського «забив тревогу» і почав заявляти, що, мовляв, «поступове українство не може йти на зустріч таким течіям, не може солідаризуватися з таким правим українством. Звичайно,

ноябрь-дек. 1907.

П—4

поскільки праве українство буде боронити в Думі лише формальні права українського народу, буде наповняти ідею національності формальним змістом, який, як ми зсилались на досвід історії, завше в таких випадках, «совпадає» з ідеєю «государственности», а до того часто ще й пануючої в державі нації, постільки, звичайно, «поступове» українство не може визнати «такого» українства «своїм» і йти з ним поруч. Але організація українських послів в праву парламентську групу має інтерес певного сімптома з иншого боку. Вона являється характерним показчиком цікавого процесса громадянської дифференціації, який одбувається серед українського громадянства. Ще до останніх часів це громадянство вважалось самими українцями за громадянство *suī generis*, виключне, не подібне до инших. Виголошувалась і боронилась навіть на прилюдних зібраннях і в пресі ідея «щирого демократизму», яка начеб так глибоко пройшла у всі пори нашого національного організму, що він уявлявся ілюзіоністам суцільною, компактною масою демоса, нацією наскрізь демократичною, виемком, що не підлягає законам історії. Правда, такий погляд був безпідставний і виявляв неосвіченість апологетів його і незнання фактів навіть з рідної історії, але все це не завважало прихильникам його в більшій або меншій мірі боронити принцип політичної організації наших національних сил в одну організацію, в одну партію, концентрувати свої сили, не розбиваючись по групам.

Цікавим і характерним доказом несучільности і не такої вже «наскрізь щирої» демократичности української нації являється факт організації українських послів в «праву» фракцію Думи, в групу, яка не тільки нічого спільного не має з завданнями справжнього демократичного націоналізма, а навпаки вороже ставиться до нього. Не можна, звичайно, думати, що потреба в такій організації «правих» українців наступила тільки тепер. Вона відчувалась і раніш. Уже підчас виборів до другої Думи деякі українські поміщики на Полтавщині, на чолі з д. Ганьком, виявляли себе зовсім як не демократи. Висловлюючись на прилюдних зібраннях за національні права українського народу,

вони разом з тим не приставали на ті політичні та соціальні реформи, які так потрібно більшості української нації і без яких і ідея національної емансипації ніколи настане на міцний ґрунт, ніколи не стане животворчим началом національного життя. Політична ситуація тоді в державі мало сприяла організації правого українства в відповідну політичну організацію.

Тепер наступили інші часи. І інші птахи гадають співати «національні пісні». Щож сумувати з такого факту? На наш погляд, як і на погляд кожного прихильника об'єктивної соціології, організація буржуазних елементів українського громадянства є об'єктивним *conditio sine qua non* для розвитку свідомості українського народу. Для суму місця не може бути! Даний факт повинен стати тільки імпульсом до більш інтенсивної організації демократичних сил нашої нації, відповідно до матеріальних інтересів і ідейних симпатій кожної національної групи окремо. Така організація національних сил буде тільки спричиняти громадській дифференціації народу, без якої неможливим є ні певний розвиток його, ні перемога демократичних змагань його над тими змаганнями, які знаходять собі виразників та ідеологів в правих депутатах третьої Думи од України. Інтенсивніш тільки йшов цей процес, тоді б, певно, і та гуттаперчова межа, за яку виніс проф. Грушевський «поступове» українство, була б більш точною і одмежувала б справді консеквентно поступових українців от тих, хто стоїть на перехресних шляхах опортунізму і може часто не відповідати ні в своїх поглядах, ні в діяльності справжнім вимогам, які ставить до національного діяча справжній демократичний націоналізм.

Процес дифференціації, початки якого ми починаємо бачити в сфері політичних та соціальних інтересів українського народу, виявляється не тільки в актах політичного характеру. Певний відгомін він знаходе і в нашій літературі, особливо в нашій пресі. Правда, відгомін цей замало виразний, замало яскравий, але він ні більший, ні менший од того, який ми бачимо і в са-

мому житті. І як не можна пройти мимо симптомів політичної диференціації українського громадянства в житті, то так само не можна не згадати і про аналогічний процес диференціації і в українській пресі. Найбільш виразну фізіономію з програмового боку має, безумовно, українське «Слово». Призначене воно для того, щоб боронити інтереси українських робітників. Можна не поділяти його поглядів, але треба признати, що своє завдання «Слово» виконує досить послідовно, поскільки, звичайно, це можливо при сучасних політичних умовах. Являючись прихильником історичного матеріалізму, редакція, разом з тим, в інтересах розвитку продукційних сил на Україні, а також в інтересах розвитку класової свідомости українського пролетаріята, гаряче обстоює національне питання, розв'язуючи його в формі територіальної автономії України.

Менш виразну фізіономію має єдиний щоденний орган український «Рада». Програма її одзначається еkleктизмом, невиразністю і часто плутаниною. Візьмемо такі одділи газети, як «передовиці», або «огляд» преси. Якась невидержанність цих одділів,—не забуваймо, що вони найкраще виявляють напрямок кожної газети, — кидаються просто на очи. Під однією якоюсь статтею підпишеться й соціал-демократ, а на иншу не знайде в собі мужности дати свою згоду і к.-д. Очевидно, що редакція сама для себе не зформуловала своєї програми і не може додержати її до кінця, не збочуючи, не киваючи в инші сторони.

Теж саме доведеться сказати і про «Літературно-Науковий Вістник». «Рідний Край» ми залишаємо на боці, бо він останніми часами менше всього може бути названним політичним органом; що до виразности політичного обличча, брати його in serio, таким чином, ніяк не можна.

Невиразність обличча більшости наших органів політичних признати поступовим явищем ніяк не можна. Тенденція їх, яку, приміром, Літерат.-Наук. Вістн. ставить своїм завданням, може тільки задержувати процес громадянської диференціації, так пекуче потрібний для розвитку українського народа і організації

його національних сил. Не дивно ж через це, що де-які українські літератори починають організовувати окремі од згаданих органів видання, з більш виразним програмовим обличчям і з більшою можливістю висловлювати свої погляди на ті чи інші справи нашого національного життя, не шукаючи компромісів, не зраджуючи своїм поглядам, не одягаючи своїх дум в гуттаперчову форму. Така група письменників організувалась, між иншим, круг видавництва «Дзвін». Яку програму матиме це видання—не знати. Разом з красним письменством тут міститимуться і статті наукового та публіцистичного напрямку. Але імена авторів, що мають умістити свої статті в першому випуску «Дзвона», нічого не кажуть за напрямок «Дзвона». По деяким ознакам можна сказати, що останній буде мати марксістський характер, але в якій мірі він буде додержаний, наскільки він внесе *своє щось* в українську національну думку—про це судити завчасно.

Инша група письменників українських згуртовалось біля „Віку“ і на чолі з д. Єфремовим гадає наблизити своє видання до типа журнального, випускаючи його з початку неперіодичними виданнями, а потім перетворивши його в періодичний журнал. Судячи по тим силам літературним, які братимуть участь у «Вікові», це видання матиме більш-менш ясний «народнический» напрямок, на зразок приблизно того, який має російське «Русское Богатство». Воно, таким чином, одрізнятиметься од «Літературно-Наукового Вістника» більшою виразністю своєї програми, більшою консекветністю раз прийнятого напрямку, не таким еkleктизмом, що бє в очи з кожної стрічки єдиного поки що місячника українського.

Та як би там не було, хоч би новим виданням і бракувало з початку де яких бажаних прикмет, приміром розмаїтости змісту, повноти одділів і т. д., всеж їх появу на світ не можна не вітати, поскільки вони являються спробою одмежуватись ріжним літературним групам українським одне од одного, повести і певну ідейну боротьбу між собою і допомогати, таким чином дійній дифференціації самого громадянства українського. Потреба

в таких виданнях стає настиглою для відповідних груп останнього, і чим скоріше вони зформулюють, при допомозі органів, свої погляди на національну справу, на всі питання, що охоплюють так чи инакше інтереси нації, тим, звичайно, краще, тим більшу і інтенсивнішу, ролю виконають такі органи в справі організації наших національних сил. Особливож потреба в таких виданнях виступає виразно тепер, коли політична ситуація робить неможливим, з одного боку, активну діяльність українських політичних партій, а з другого—і самі партії українські не зформували ще як слід своїх програмових постулатів, а коли й зформували, то не зуміли, або не встигли аргументувати їх і довести науково ні їх життєвого значіння, ні об'єктивної правдивости.

Політична ситуація, що панує зараз в державі, поясняє нам в значній мірі і той факт, що діяльність українського громадянства за останні місяці не виявлялось в актах політичного характера (принаймні в пресі звісток про таку діяльність ми не зустрічали), прийнявши форму культурно-просвітної роботи: видання книжок, влаштування лекцій з українознавства, рефератів, популярних відчитів, організації спектаклів, нових видавництв і т. д.

На першому плані з фактів такої культурно-просвітної роботи треба поставити влаштування публичних лекцій у Києві. Ініціаторами в цій справі виступили, з одного боку, «Українське Наукове Товариство у Києві», з другого антрепреньор української трупши д. М. Садовський.

«Українське Наукове Товариство», маючи намір організувати цілий курс лекцій з українознавства, першим лектором виставило професора *М. Грушевського*, який відчитав три лекції на тему «*Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVI віку*». Лекції мали великий успіх і притягли в аудиторію Товариства Грамотности, особливо на першу лекцію, численну силу публики. Далі од Українського Наукового Товариства

уряджено було три лекції про «Українських шестидесятників» (Костомаров, Куліш, Антопович, Рильській, Жітецький та інші діячі «Основи»). Лектором виступив Ів. Стешенко. В декабрі одбудуться лекції прив.-доц. Ол. Грушевського, присвячені культурному життю України в XIX ст.

10 ноября в театрі Київського Товариства Грамотности українською труппою д. Садовського влаштовано було спектакль-лекцію, присвячену вшанованню пам'яті его брата, драматурга і артиста української сцени І. К. Карпенка-Карого. Лектором перед спектаклем виступив д. С Петлюра, який прочитав лекцію на тему «Вияснення історичних заслуг Карпенка-Карого для розвитку українського театру». Публики на спектакль-лекцію зібралось багато: мало не повний театр.

Урядження згаданих лекцій публичних має велике значіння з національного боку. Вперше українське слово здобувало собі право горожанства перед широкою публікою; вперше українські наукові сили виступали перед останньою, здобуваючи цим певну санкцію для української мови і демонструючи можливість вільного користування нею для цілів науки. Українське слово, що до недавніх часів було «під десяти печатями», що тільки недавно здобуло собі право на власну пресу і з гріхом пополам завоювало право на університетську аудиторію, тепер пробивало собі шлях до ширшої української публіки, позбавленої можливості слухати його в університеті, сіючи серед неї зерна українського наукового знання та просвіти. І українська публіка зрозуміла все національне значіння заходів українських наукових діячів здобути певні права горожанства для рідного слова і, як свідчать газетні відомости, в численній кількості явилась на перші публичні українські лекції. Цей факт мусить бути моральним задоволенням для ініціаторів справи і стати їм за імпульс до дальшої активної ініціативи в такомуж напрямку. Не можна не побажати, щоб «Українське наукове товариство» не обмежувало своєї діяльності в цій справі одним тільки Київом, а покляло всі сили, щоб перенести її і в інші міста України, щоб ук-

раїнська публіка і цих міст мала можливість теж користуватися рідним словом, як засобом для збогачування своїх наукових знань в справах українознавства.

Зупинившись над українськими публичними лекціями, не можна не спинитись і спеціально над тими лекціями, які д. Садовський спробував звязати з спектаклями. Організація таких спектаклів-лекцій має велике значіння для слухачів. Лекція, присвячена тій пьесі, на яку прийшла дивитись публіка, вводила її в круг тих ідей, які розвиваються в пьесі, знайомила її з літературними прикметами твору автора, виясняла її значіння цієї пьеси з боку громадського. Глядач більше був підготовлений до того, щоб дивитись на пьесу, зрозуміти її провідну ідею, її цінність, як твору літературного. Організація подібних лекцій-спектаклів в російській драмі (Київський театр Дувана-Торцова) має надзвичайний успіх серед київської публіки, особливож серед молоді.

Корисну і громадянську заслугу виконав би д. Садовський, колиб не обмежився одним спектаклем-лекцією, а організував і на далі такіж лекції пред спектаклями на зразок тих, які організовано в київському драматичному театрі Дувана-Торцова. Успіх першої лекції, відчитаної д. Петлюрою, на яку зібралось багато публіки, не дивлячись на те, що в той же день, і в тіж часи і в тому ж саьому помешканні відбувалась перша лекція проф. М. Грушевського, являється певною порукою, що ініціатива д. Садовського знайшла б гарячу прихильність з боку української публіки і пішла б на зустріч пекучій потребі українського громадянства в просвітно-наукових справах. Організація лекцій в українських труппах являється тим більш бажаною, коли ми прийmemo на увагу, що на українські спектаклі любить ходити не тільки частина українського громадянства, яка почуває себе свідомою з національного боку, але й та, яку не можна підвести під цю категорію. Дуже може бути, що власне ця то публіка й наповняє українські спектаклі. Перетворити національні емоції цієї публіки в свідоме почуття своєї приналежности до української нації, зробити це почуття активним, живим — цій

справі в значній мірі могли б допомогти лекції перед спектаклем, які, звичайно, будуть проняті певною національною ідеєю і даватимуть матеріал для збудження такого почуття для його розвитку і оформлення в свідому національну ідею.

Спинившись над організацією спектаклів-лекцій і посередно зв'язавши ідею цю з труппою д. Садовського, ми не можемо не згадати такого визначного факта не тільки з життя цієї трупи, але й з життя цілого українського театра, як вистава згаданою труппою «Ревізора» на українській сцені. Вистава цієї поважної пьеси на українській сцені—то перша ластівка реформи українського театрального репертуара, про яку так давно вже говорилося в українській пресі і потребу якої нам особисто доводилось не раз обгрунтовувати як на сторінках наших періодичних органів, так і в спеціальній брошюрі «Уваги про завдання українського театра»¹⁾. Ми підкреслюємо, що вистава «Ревізора» була *першою* ластівкою в цій справі, бо вважаємо за помилку з боку антрепрізи вводити на перших початках реформи українського театрального репертуара такі мало цікаві з літературного боку, як «Пап просвітитель Хитрий» (Воспитатель Флакман) або «В липневу піч». Така поважна справа, як реформа нашого театрального репертуара, вимагає до себе особливої обережності та роздуманості. Треба вводити в репертуар тільки ті пьеси, які мають високу літературну вартість, які відповідають інтересам громадянства в сучасний момент, будять його думку до активної роботи, революціонізують його думку або, нарешті, ті пьеси, які належать признаним авторитетам світової драми: Шекспіру, Мюссе, Мірбо, Ібсену, Гауптману, Горькому, Андрєєву, Чехову і ин. Для всякої макулатури, перекладної січки, не може бути місця на українській сцені, особливо тепер, коли вона переживає певний кризис і вимагає цілючого бальзаму. Минули ті часи,

¹⁾ Див. «Євреї» Е. Чірікова в перекладі Л. Пахаревського з передмовою С. Петлюри. Київ 1907.

коли українська драма могла захоплювати українську публіку, збагачувати її певними естетичними цінностями і бути освітом національного життя. Український театр з його в значній мірі перестарілим репертуаром, для виконання своєї високої місії, мусить розширити свої межі, мусить увести до свого репертуара ті пьеси, які в артистичних малюнках подають нам «змагання наших народніх масс, героїчні моменти їх життя, артистичні проби розв'язання тих ріжномаїтих проблем, які являються тепер для них проблемами першорядної ваги і значіння» (Дивись передмову до «Євреїв» Чірікова стр. XV). Правда, творчість українських драматургів мало реагує на потреби нових часів, мало одбиває на собі те, що хвилює наші масси, що являється для них справами «першорядної ваги і значіння». Теж, що є відповідного серед нових українських драм з цього боку, не знайшло, через цензурні здебільшого умовини, шляху на українську сцену. Ну, в такому разі скажемо ми словами, які вже раз доводилось говорити з цього приводу: «нехай приходять з своєю допомогою перекладчики і дадуть» те, чого не хватає нашому репертуару, в змалюванні чужих письменників. «Нехай тоді перекладні твори драматичні скрашують убогий репертуар українського театру і задовольняють потребу нашої публіки в новій драмі. То нічого, що фарби, що колорит перекладних пьес матиме инший національний характер. Без порівняння більше значіння в даннім разі має те, що ці твори, малюючи драматичні моменти з життя чужих народів, будуть збуджувати думку і наших масс. «Лише тоді, коли такі пьеси (з широким соціальним змістом) прибуватимуть до нашого театрального репертуара, можна сподіватись, що це стане на користь нашому театру: вони допоможуть реформувати його, створити нову живу течію в театральному репертуарі, яка, злившись згодом з рідним джерелом української драми, зальє буйним потоком застарілий і в значній частині наскрізь цвілий сьогочасний репертуар». (Ibid. стр. XVII).

З другого боку реформа українського репертуара театального лежить і в інтересах самих актьорів українських. Яким би талановитим не був український актьор, коли він з дня на день,

з року на рік, і так протягом цілих десятиліттів, грає завжди в одних і тих самих пьесах, він притуплює свій талан, вьануть крила артистичної творчости, замість того, щоб розвиватись та буюти, він привчається до байдужого відношіння до своїх ролей, взагалі до сцени і, таким чином, стає ходячим манекеном, а не «вмѣстилищемъ пламеннихъ емоцій», байдужим виконавцем своїх ролів, а не творцем їх. Ріжномаїтість репертуара, особливож, коли в ньому є пьеси з складною психологічною композицією, вимагають од нього глибокої вдумливости в психологію персонажа, постійної творчої роботи над собою, піддержування свого артистичного натхнення, без яких і артист—не артист, які грають ролю *conditio sine qua non* розвитку кожного талану. Український сьогочасний репертуар не може з цього боку задовольнити українського актьора, і через це не можна не вітати ініціативи д. Садовського, який пішов на зустріч пекучій потребі і українського театра, і безпосередне зацікавлених в розвитку останнього актьорів, поставивши в октябрі «Ревізора». Вистава випала дуже щасливою для трупи. Артисти виявили в ній певну інтеллігентність, колективну творчість, дали чудовий ансамбль і показали, що вони можуть вільно і з успіхом виступати в пьесах не тільки обмеженого репертуара українського, а і світового.

Нам залишається тільки побажати, щоб ініціатива д. Садовського не зупинялась на «Ревізорі», а пішла далі в тому ж бажаному, при сьогочасних умовинах існування українського театра, напрямку прищеплювання до української сцени видатних пьес світової драматургії.

Діяльність наших «Просвіт», не дивлячись на всі несприятілі умовини починає все більш і більш набувати поважности та відповідности до головних завданнів культурно-просвітної національної роботи. Не кажучи вже про видання популярних книжок для народа, яке найкраще, порівнюючи, поставлено при Київській «Просвіті» — всі «Просвіти починають звертати поважну увагу і на такі форми своєї діяльности, як уряджування рефератів, популярних відчитів то що. Найкраще з цього боку стоїть справа в Одеській Просвіті, де з перших же кроків своєї діяльности

просвітяне поставили справу відчитів на досить міцний ґрунт. Реферати почали читати з цього року і на вечорах, які уряджує Київська «Просвіта». Звичайно, такі вечора присвячуються якомусь певному українському письменникові. Вечор складається із співів, декламацій, виконання музичних творів, так чи инакше звязаних з творчістю письменника; в початку ж вечора, звичайно, читається реферат, присвячений характеристиці літературної творчости письменника, разом з виясненням біографічних дат з його життя. Починаючи з нового академічного року, Київська «Просвіта» влаштувала три таких вечора, присвячених таким українським письменникам: М. Вовчкові, Карпенку-Карому і Самійленку. Референтом на перших двох вечорах виступив д. Д. Дорошенко, на третьому Ф. Матушевський. Далі буде улаштовано вечора, присвячені письменникам: М. Коцюбінському, Кулшеві, Старицькому, Кримському, Франко і Грабовському. З рефератами про цих письменників мають виступити: д. Старицька-Черняхівська, Грінченко, Єфремов і Стешенко. Крім того Київська «Просвіта» ухвалила розпочати ряд лекцій (популярно-наукових) з історії українського письменства. Лекції ці, на думку «Просвіти», повинні складати з себе короткий огляд української літератури, починаючи з Котляревського і кінчаючи письменниками останнього часу. «Кожна лекція, окремий реферат про якогось видатного письменника, буде викладатись з таким рахунком, щоб вона мала найтісніший звязок як з дальнішими, так із з попередніми, й таким способом весь цікл викладів буде складати звязний, більш-менш повний курс історії української літератури. Весь цей курс буде складатись приблизно з 20 лекцій». (Див. «Рада» № 242). Лекторами мають виступити: д. д. В. Науменко, Д. Дорошенко, С. Єфремов, Б. Грінченко, Ф. Матушевський і І. Стешенко.

Такого наміру Київської «Просвіти» не можна не привитати: потреба знайомити ширші маси українського громадянства з літературною діяльністю найвизначніших його письменників є

одним із чергових завданнів української інтеллігенції, і київська культурно-просвітна організація добре чинить, що йде на зустріч цій потребі.

«Українське Наукове Товариство» починає що далі все більш жваво розвивати свою діяльність. За останні три місяці воно уряджує зібрання з рефератами, які починають, що далі—більше і більше заінтересовувати ширші круги українського громадянства, що живе у Києві: на зібрання ходять залюбки не тільки члени товариства, але й ширша публіка, що цікавиться творчою науковою роботою останнього. Доси на зібраннях Товариства відчитано було такі реферати: *проф. М. Грушевським* «Хазяйство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельничиною», *Ів. Стеценком* «Марко-Вовчок і його українські твори». *Ол. Грушевським* «Нові матеріали до біографії Костомарова». *Б. Грінченком* «Пісня про Дорошепка та Сагайдачного».

З приводу кожного із рефератів члени наукового товариства обмінюються думками. Дискусії приймають іноді досить живий характер і до них уважно прислухається численна стороння публіка. Взагалі, можна сказати, «Українське Наукове Товариство» стає справді центром наукових інтересів українського громадянства, і треба тільки побажати, щоб той інтерес, яке викликало товариство у останнього, був піддержаний товариством і на далі. Для цього, на нашу думку, Товариству треба б було трохи розширити свої наукові інтереси шляхом влаштування рефератів по питанням, що мають тепер подвійний інтерес для українського громадянства. Ми маємо на увазі питання про вивчення економічних відносин на Україні. Ці відносини, як доводилось уже нам раз говорити на сторінках нашого журналу, не освітлені світом наукового досліджування і ждуть великої праці над собою. І безумовно така праця не по силам буде окремим людям науки,—її може виконати тільки колективна робота цілої наукової інституції. Не треба й доводити, що з усіх інституцій українських найбільше даних для того, щоб здійснити це ве-

лике завдання, має Українське Наукове Товариство. З початку організації товариства член його, д. Васіленко, порушив було питання про засновання навіть спеціальної секції, яка головним своїм завданням поставила вивчення правничих та економічних відносин на Україні, але пропозиція ця, хоч і прийнята була Товариством, та про запровадження її ще й доси не чути. На нашу думку Товариству варто було б виявити ініціативу що до реалізації пропозиції д. Васіленка, тим більше, що така секція мала б чимало активних прихильників і серед української університетської молоді, інтерес якої до соціально-економічних питань взагалі, а до українських зокрема, є безумовно великий, та тільки нема кому керувати ним так, щоб він вийшов на користь збагаченню українознавства в його соціально-економічній галузі.

Цілком несподівано св. Синод видав 12 октября указ про заведення української мови в церковно-приходських школах подільської губернії. Повний текст цього sui generis історичного документу в перекладі такий:

Указ св. Сінода

на імя преосвященнаго Парфенія, епископа подільського й брацлавського що до викладів української та молдаванської мови по церковних школах, науки української мови (граматики) по церковно-учительських школах та пристосування підручників до умов життя, побуту й історії місцевого краю

З наказу Його Царської Величності св. правительствующій синод слухали: поданий п. обер-прокурором св. синода, 10-го сентября 1907 року за № 5667, журнал Шкільної при св. синоді Ради, за № 446, з резолюцією Ради на поданому Вашим Преосвященством проханні духовенства з Поділля: а) щоб було заведено по церковних школах виклади українською та молдаванською мовою, на бажання місцевих громад, при обовязковому додержуванві загально-російської мови, б) щоб було заведено науку вкраїнської мови (граматики) по второкласових школах та в вінницькій церковно-учительській школі й в) щоб було при-

стосовано шкільні підручники церковних шкіл до розуміння, умов життя й побуту та до історії місцевого краю. Звеліли: обміркувавши це подане Вашим Преосвященством прохання єпархіального з'їзду депутатів духовенства подільської єпархії: а) щоб було заведено по церковних школах виклади українською та молдаванською мовою, на бажання місцевих громад, при обов'язковому додержуванні загально-російської мови, б) щоб було заведено науку української мови (граматики) по второкласових школах та в вінницькій церковно-учительській школі й в) щоб було пристосовано шкільні підручники церковних шкіл до розуміння, умов життя й побуту та до історії місцевого краю, і вислухавши резолюцію на це прохання Шкільної при с. синоді Ради, св. синод постановляє: 1) дозволити учителям по церковних школах, що лежать в місцевостях з українською та молдаванською людиною, користуватись українською та молдаванською мовою, особливо з самого початку науки із дітьми, що тільки поступили в школу, але так, щоб викладовою мовою по школах усієї науки була мова загально-російська, і 2) дати можливість Вашому Преосвященству, як що ви признаєте за можливе, завести по второкласових школах та в вінницькій церковно-учительській школі науки української мови (граматики) після звичайних лекцій і на місцевий кошт і 3) доручити Шкільній Раді при св. синоді, коли буде зібрано потрібні відомости й уваги Єпархіальних Шкільних Рад південно-західного краю, обміркувати, як би пристосувати шкільні книжки й підручники церковних шкіл до умов життя й побуту місцевої людности. Щоб же було виконано цей наказ, послати Вашому Преосвященству указ, а в Шкільну Раду при св. синоді передати виписку з цієї постанови.

Октября 12 дня 1907 року.

Св. Синод виявив себе, можно сказати, більш поступовим, що до признання прав української мови в народних школах, ніж Міністерство Народної Просвіти. Правда, ця ж сама найвища в Росії духовна інституція ще до останніх часів вороже становилась до того, що тепер введе, як правило. Ще до остан-

ніх часів учителів за те, що вони читали дітям в школі українські книжки, або користувались рідною мовою для того, щоб пояснити дітям незрозумілі російські слова, гнали з посади і часто залишали без куска хліба.

За українською мовою не визнавалось абсолютно ніяких прав.

Зпняйтесь докладно над критикою указа св. Сінода немає рації, хоч всеж не можна минути де-яких суперечностей його, які просто кидаються на очи і викликають здивування своєю нелогічністю. Дивним перш за все є вже те, що св. Сінод дозволяє «на бажання місцевих громад» заводити українську мову тільки в церковно-приходських школах на одному Поділлі. Чому цього права за українською мовою він не признає на всі епархії, що територіально лежать в межах України? Аджеж умовини народної просвіти на Україні скрізь однакові, аджеж українські діти більше зрозуміють науку на своїй рідній мові, ніж на російській, не тільки на Поділлі, а і в кожному місті України, все їдно чи буде це Полтавщина, чи Кубань, чи Харківщина. Далі: через що кошти для заведення науки української мови по второкласних церковно-приходських школах та в Вінницькій церковно-учительській школі мусять бути місцеві? Аджеж, подільське населення дає їй без того в загально-державну казну податки та налоги і має право на те, щоб ці податки повертались назад, між иншим і в формі удержання національної школи, або принаймні в формі субсидій, необхідних на організації викладів української мови в відповідних школах? Св. Сінод, наче не знає цього і накладає на місцеві громади новий грошовий тягар. Не думаємо ми також, щоб ті інституції, до яких св. Сінод має звернутись, щоб обміркувати, «як би пристосувати шкільні підручники церковних шкіл до умов життя й побуту місцевої людности», були компетентними в тій справі, про яку од них забиратимуть відповідні уваги та виводи. В значній мірі ці інституції мало або й зовсім не обзнайомлені з місцевими національними умовинами, з інтересами української нації і з самою мовою

Поки св. Сінод дбає про те, щоб запровадити українську мову в народні школи і, таким чином, повернути їй назад ті права, якими вона колись користувалась, полтавська адміністрація тим часом змагається одібрати у неї й те, що вона здобула останніми часами. Взагалі, можна сказати, полтавська адміністрація, мабуть чи не найбільш з усіх інших місцевих урядів, виявляє своє вороже становище до всього, що українське. Через її переслідування «Рідний Край» примушений був тікати до Київа; в Полтаві конфісковувались ті видання, в яких потім не знаходили «состава преступлення» і т. д. Не вдовольняючись такою діяльністю що до «искорененія» українства, полтавська адміністрація звернула увагу на те, що українські трупи дрюкували свої афиши українською мовою, і заборонила користуватись останнею, пояснивши, що для цих справ можна вживати тільки «государственную» російську мову. З приводу цієї заборони, антрепренер української трупи, що перебуває зараз в Полтаві, д. Саксаганський подав заяву полтавському губернаторові, в якій доводив незаконність такої заборони і прохав дати дозвіл на вживання в афисах української мови. Наслідком цієї заяви було те, що заборону було скасовано і театральні афиши в Полтаві тепер дрюкуються мовою українською.

З інших фактів утисків над українським словом зазначимо такі. Театральна цензура не дозволила до вистави на українській сцені пьєси В. Вивниченка — «Дізгармонія», М. Левіцького і Попова — «В клуні», С. Черкасенка — «Без просвітку» (переробка з пьєси «В старім гнізді»). В Лубнах місцева адміністрація не дозволила влаштувати вечір, присвячений вшануванню пам'яті І. Карпенка-Карого.

В Київі Судова палата затвердила постанову прокурора притягти до суду по § 129 «правил о печати» автора пьєси «Весняні хвилі» П. Пісняченко-Ярового. Потягнуто також до суда редактора української щотижневої газети «Слово» С. Петлюру за його власну статтю в ч. 24 газети «Нова Дума і національне питання». Автору інкримінується п. 2 і п. 6 ст. 129 «правил о печати». № 24 «Слова» київським цензурним коміте-
ноявр.-дек. 1907.

том був сконфіскований. Редактора газети «Рада» за цей час було двічі оштрафовано на 100 кар. кожного разу: в перший раз за статтю (№ 220) «Голодна небезпека і харчові засоби у Київщині», другого разу за статтю С. Єфремова «Темної ночі» (№ 248).

Редактора колишньої „Вільної України“ д. А. Шабленка, поліція розшукує, аби потягти його до відповідальности по ст. 126 і 129.

Лекції проф. Сумцова в харківському університеті з історії української літератури занепокоїли міністерство народної освіти і воно звернулось з „запросом“ до ректора університета: чи справді ці лекції читались українською мовою і хто дозволив їх?

На це запитання, як повідомляє харківський кореспондент «Ради», ректор університета проф. Багалій відповів міністрові, що лекція проф. Сумцова була першою з цілого курсу, присвяченого українській народній словесности, котрий проф. Сумцов думав увесь викладати українською мовою. Про це він повідомив рапортом, який подав під час складання огляду викладів та розклада лекцій на 1907—8 академічний рік; цей рапорт був ухвалений факультетом та, через професорську раду укупі з проспектом огляда викладів та розклада лекцій, був поданий міністрові народної освіти; в проспекті розклада лекцій так саме було зазначено, що курс української народної словесности професор що-п'ятниці викладатиме на українській мові (а що-четверга—на російській). Огляд викладів і розклад лекцій було затвержено міністерством і повернуто ректорові 20 сентября, а з 28 сентября проф. розпочав читання того курсу. А що читання курсу українською мовою, каже далі ректор, розпочалося після законного дозвола, то воно провадиться і тепер. Далі ректор зауважує, що курс проф. Сумцова, як він переконався сам, прослухавши першу лекцію та переглянувши рукопис, має на меті виключно наукові завдання й вибудований весь на наукових підвалинах. Що до української мови, якою викладається курс

проф. Сумцова, то ректор зауважує, що саму по собі в наши часи її не лічуть шкодливою або небезпечною, а надто по вищих школах; в данному ж разі вона як найбільше відповідає викладам, бо ці останні на три чвертки складатимуться з українських текстів; з боку ж наукової вартости новий курс проф. Сумцова, вважаючи на науковий авторитет та визнані заслуги останнього на полі українського фолклора, буде корисним вкладом і в загальну скарбницю руської народної словесности. ¹⁾

Чи задовольниться після такої відповіді міністерство просвіти— хтознає, але разом з тим його запитання дає яскравий приклад до того, що міністерство піднімає часто цілу бучу з приводу своїх же власних постанов та затверджень.

В кінці нашого огляда українського життя не можемо не занотувати такого видатного факта з життя галицьких українців, як заклик Болгарським урядом галицьких українських учених на кафедри професорів у вищу наукову школу в Софії. Такі заклики одержали: д-р. Іван Франко на професора історії славянських літератур; д-р професор Загребського університета І. Зобків на пофессора права; пр.-доц. Львівського університета Іван Добрянський теж на кафедру права і судовий адьюнкт львівського суду Вергановській. Через різні причини, головно через те, що болгарський уряд, закликаючи чужоземних учених на професорів Софійської школи, хоче таким способом полагодити той конфлікт, який виник у нього з болгарськими професорами, українські учені пропозиції Болгарського уряду не приняли, але разом з тим самий факт звертання згаданого уряду до українських учених являється певним доказом їх наукових заслуг та авторитета в наукових кругах. Цей факт набуває особливої ваги, коли ми пригадаємо, що такі вчені, як д.д. Фрашко та Зобків, даремне силкуються заняти українські кафедри в львівському університеті. Представники польської науки в останньому за всякі способи не

¹⁾ Див. «Рада» № 244.

пускають їх сюди і в своєму націоналістичному шовінізмі дійшли до того, що «забракували» габлітаційну працю д. Зобківа, якого швидко після цього Загребський університет покликав на посаду професора карного права.

Д-р І. Франко має всі данні для того, щоб стати професором. Як відомо, харківський університет, з огляду на його наукові заслуги, обібрав його *honoris causa* доктором літератури. Можно сподіватись, що деяка зміна в політичному житті галицьких українців, яка наступає разом з побільшенням числа парламенських депутатів в Віденському рейстазі і з тими «уступками», які правительство має зробити русинам в університетській справі, дасть можливість д-ру Франку стати професором університета, а українській молоді львівського університа користуватись його признаним авторітетом в питаннях історії української літератури. В цім напрямку висловилаь і університетська українська молодь на зібранню своєму, яке вперше одбулось в октябрі в присутности ректора львівського університета і було присвячено питанню про українські кафедри на останньому.

С. Петлюра.

Збір грошей на постанову пам'ятника Т. Шевченку.

В № 9-му журналу «Україна» ми подали звістку про те, що діло з збором грошей на постанову пам'ятника Т. Г. Шевченку іде поки-що дуже мляво, бо ні одна з двох комісій (золотоношська та київська) не зробили ще нічого для того, щоб енергично повести це діло. За останні часи в газетах були звістки про те, що київська комісія почала хоч принаймні збиратись і обговорювати це діло, а золотоношське земство, в якому з цього года змінився состав гласних, вибрало нових членів в комісію і теж може жвавіш візьметься за здійснення своєї постанови про пам'ятник. Як буде — побачимо; а поки що — знов кажемо — землякам нашим слід було-б і тепер вже засилати свої лепти хоч до редакцій, хоч до Київської городської управи, де заведена вже спеціальна каса для цього, хоч до Золотоношської земської управи, яка теж має вже, як ми чули, більш 3 тисяч карбованців, зібраних на пам'ятник. Між іншим надсилались гроши і до нашої редакції, і ми в свій час подавали звістки про це; останню таку звістку подали ми в № 9, де показано було, що всіх грошей на пам'ятник Т. Г. Шевченку поступило в редакцію 1125 карб. 50 коп. З того часу знов прислано нам: 1) од українського землячества при Москов. Унив. — 4 р. 75 к.; 2) од А. Л. Майдачевського 2 р., — всіх грошей в редакції 1132 карб. 25 коп. Ці гроши будуть передані нами до тої комісії, яка в кінці кінців мусить скластись, як центральна, а такою повинна бути, по нашій думці, комісія київська, бо в Києві буде поставлений і пам'ятник.
